

Еркман Шатріан.

історія —
—
одного селянина

1789 рік

Частина перша і друга

XXXXXX

Переклад з французької мови

М. та З. Левицьких.

Приймається передплата на рік 1909.

Рада

щоденна українська політична, економічна, і літературна газета (рік видання четвертий.)

Напрямок газети не партійний демократично поступовий

Особливу увагу РАДА звертає на місцеве життя провінції.

Коштує РАДА з приставкою і пересилкою в Росії на рік 6 карб. Виплачувати можна частками. За границю 11 карб.

Розмір газети з 1 Янв. 1909 р. побільшено.

За доплатою 2 карб. рокові предплатники „РАДИ“ можуть мати ДОДАТОК

М. Аркас: „Історія України-Русі“

на розкішному папері, з велик. числом (210) ілюстрацій в артистичній оправі з англійського коленкору. В окремому продажу книжка ця коштує з пересилк. 4 карб. 75 н.

Ширші відомості і пробні числа надсил. даром.

Адреса редакції і головної контори у Києві: Велика Підвальна вул. д. 6. Телеф. 1458.

Редактор М. Павловський.

Видавець Є. Чикаленко.

Видавництво „ЧАС“ у Києві. Вийшли з друку і продаються по всіх кращих книгарнях України такі книжки:

СЕРІЯ ПЕРША. М. Левицький. Злочинниця, ц. 3 к. Г. Де-Мопасан. Батько Мілон, ц. 3 к. М. Телешов. Скрута, ц. 3 к. Б. Прус. Живий телеграф, ц. 1 к. К. Миксат. Син чи пасивок? ц. 2 к. А. Фогадаро. Срібний хрестик, ц. 2 к. Р. Кінлінг. Бунтарь Моті-Гюй, ц. 3 к. Г. Бетге. Марійка, ц. 1 к. А. Гарборг. Помета, ц. 3 к. Рідні струни, ц. 4 к. СЕРІЯ ДРУГА. П. Готарь. Не в руку, ц. 3 к. О. Мірбо. Бродяга, ц. 2 к. А. Чехов. Лихо, ц. 2 $\frac{1}{2}$ к. М. Родзевичова. Мотлох, ц. 5 к. II. Лі. Дві матері, ц. 1 к. Д. Чіамполі. Сільська вчителька, ц. 4 к. А. Рейзін. У найми, ц. 2 к. Виборний Макоуниско. В суді, ц. 3 к. І. Вазов Павло, ц. 1 к. На одпочинок, ц. 4 к. СЕРІЯ ТРЬТЯ. О. Юркевич. Непорозуміння, ц. 2 к. Е. Золи. Безробіття, ц. 3 к. Л. Толстой. Гасивогонь, ц. 4 к. З. Моравська. Смерть, ц. 1 к. П. де-Ново Кольсон. Гроза міністрів, ц. 3 к. Альфонс Доде. Сestавня лекція, ц. 3 к. Свинячий син, ц. 1 к. Л. Українка. Одно слово, ц. 2 к. І. Тургенев. Бірюк, ц. 5 к. П. Розегер. Приятелі, ц. 2 к.

Склад виданнів в Книгарні „Літературно-Наукового Вістника“ Київ, В.-Володимирська, 28.

Хто замовляє на складі на 1 карб. — той за перес. не платить, а хто замовл. на 3 карб. — одер. дурно, яну схоче серію книжок „ЧАСУ“ (10 назв.) Пять відсотків від продану відданнів „ЧАСУ“ буде призначено на пам'ятник Т. Шевченкові у Києві.

Всі три серії книжок (№№ від 1 до 30) коштують 75 к. без перес.

Еркман Шатріан.

історія одного селянина

1789 рік.

Переклад з французької мови

М. та З. Левицьких.

Одбиток з „Ради“.

У Києві, 1908.

Друкарня 1-ої Київської Артїлі друкарської справи.
Трьохсвятительська 5. Телеф. 1069.

Частина І.

Генеральні штати.

I.

Багато людей описували історію великої революції року 1789, коли народ і городяни повстали на панів. Описували ці події люде вчені, мудрі, які дивляться на все зверху. Я старий селянин і буду розказувати тільки про наші селянські справи. Найважніше—добре розказати про свої власні справи, те що сам бачив на свої власні очі, те вже добре знаєш; і треба з цього користуваться.

Отже перед повстанням було у Фальцбургській окрузі п'ять сел: Вільшберг, Мітельброн, Люцельбург, Гюльтенгаузен та Гацельбург; міщане Вільшберга і Гацельбурга були вільні, а всі інші люде по селах—і чоловіки і жінки були кріпаки і не могли ні вийти, ні виїхати з округи без дозволу судді.

Суддя судив справи в громадському домі; він розбірав і позви всякі про гроші та инше добро, судив і людей за вчинки їх. Він носив шаблю при боці і мав силу навіть на смерть присудити на шибеницю.

У мерії (городська управа), де тепер сторожка, брали людей на муки, коли во-

ни не хотіли признаватись. Пристав і кат так їх мучили там, що аж на майдані чути було, як вони кричали. А потім у ярмарковий день під старими берестами ставили шибениці і кат вішав їх, стаючи їм на плечі обома ногами.

Під такі часи хіба тільки людину з дуже твердим серцем могло-б скортіти на якийсь злочинок.

У Фальбурзі була таможенна застава, себ-то:—з кожної фури краму—чи то сукна—чи полотна, чи иншого чого брали мита один злотий, з кожного воза брусів, дошок або иншого лісу—6 грошей; з фури дорогих тканин: оксамиту, шовку, тонкого сукна—30 грошей; за навантаженого коня—2 гроші; за візок овочів— $\frac{1}{2}$ гроша; за віз риби— $\frac{1}{2}$ злого; за віз масла, сиру або яєць—6 грошей; за бочку солі—6 грошей; за мірку пшениці або жита—3 гроші; за мірку ячменю або вівса—2 гроші; за пуд заліза—2 гроші; за вола або корову—6 пфенігів; за теля, свиню або вівцю—2 пфеніги і т. д.

Отже всі люде з Фальцбурга і околишні не могли ні їсти, ні пити, ні одягтись, не оплативши доброго мита Лоренським герцогам.

Опріче того був ще такий податок: всі заїзди, корчми та харчевні у Фальцбурзі та околишних селах мусіли платити Йо-го Вельможності по 6 кварт вина або пива з кожної бочки, що продавалася цілком або на роздріб. А з кожного дому, що

продавався або переходив у спадщину, платилося 5 від сотні. І з усякого зерна, що продавалося на базарі: з кожної мірки жита, пшениці, ячменю або вівса платилося мита для Його Вельможности по 1 су (2 к.).

Платилося і за місця на ярмарках. А ярмарків було три на рік: перший на Матвія, другий на Модеста, третій на Галла. Двоє приставів дозорців назначали ціну, скільки платити за кожне місце Його Вельможности.

Було ще мито на базарну вагу: з пуда вовни, муки та иншого краму платилося по одному су; потім усякі штрафи, що до їх присуджав суддя, а правила їх чиновники Його Вельможности на його ж таки користь; надто був ще податок за право годувати свиней жолудями, за випас худоби на стерні, за право рубати дрова; податок з шаповалів та ткачів; була ще велика десятина, а з неї дві третини також йшли на Його Вельможність, а одна третина на церкву, але і з тієї третини Його Вельможність одбрав де-що на себе, бо себе він все ж таки більше любив як церкву.

А тепер, як що хочете знати, яким чином стільки народу опинилося під рукою Його Вельможности з його суддями, совітниками, приставами та прикащиками, то треба вам сказати, що за двісті літ перед тими нещасними часами один Палатинський граф, він же і герцог Баварський

і граф Вельденський на імення Жорж-Жан з ласки німецького царя одержав величезні ліси у нашому краї. Та не мав він з них доходу ніякого, бо не було там ні людей, ні шляхів, щоб возити той ліс, ні річок, щоб його сплавляти. Отже почав він оповіщати скрізь по Ельзасі, Лоренні і в Палатині: „всякий, хто до роботи охочий, нехай іде в ті ліса; граф їм дасть землі і буде їм житися, як у Бога за плечима. Він, Жан Вельденський робить це ніби то для слави Божої! Пфальцбург лежить на великому шляху між Францією та Лореною, Вестрихом та Альзесом; всі ремісники і купці, підводчики, ковалі, бондарі, шевці зможуть там добре збувати свій крам; а також слюсарі і кушнірі, кравці та інші знайдуть собі роботу. А що все це робиться для слави Божої, то всі ті, що переселяться до його у Пфальцбург, будуть вільні від усяких одбутків; можуть ставити собі хати та й ліс для того брати дурно! Надто поставить їм граф церкву для проповіді єдиної, простої, чистої віри; поставить їм і школу, щоб могли діти вчитися правдивої віри; бо дитяча душа, се чудовий сад, де можна сіяти дивні рослини, з яких пахощі досягають аж до Бога!“.

Він пообіцяв ще копицю всяких вигод та волностей і звістка про це поширилась по всій Німеччині. Тай пішов народ юрбою на таке добро та ласку. Почали корчувати, будуватись, обробляти

землю. А ліси Жорж-Жана, які досі не давали ніякого доходу тепер, уже підбились у де-яку ціну!

Тоді той самий Жорж-Жан, граф Вальденський в честь правдивої віри, правди і во славу Божу продав все: і землю, і худобу, і людей герцогові Лоренському Карлові III за чотириста тисяч флоринів.

Більшість людей там була лютеранської віри, бо Жорж-Жан обіцяв, що у Фальцбурзі буде проповідуватись проста і чиста віра, як учив свягий Павел і як визнається воно в Аугсбурзі; але, поклавши у кешеню чотириста тисяч флоринів, байдужісінько забув про свою обіцянку. А тимчасом наслідник Карла III, який нікому нічого не обіцяв, послав свого щироґо і вірного намістника Дідіє Дателя ласкавим словом нахиляти мешканців Пфальцбурга, щоб переходили на католицтво; ну, а хто не схотів би послухати і держався своєї віри,—той щоб виносився геть, а ні—то виженуть його й заберуть усе майно.

Де-які покорились, а інші, забравши жінок і дітей та де-що з свого добра на підводи, вибрались звідтіля.

Упоравшись таким способом, герцоги почали ганяти своїх „любих і коханих мешканців Пфальцбурга“ на всякі роботи: сипати вали, мурувати двоє воріт з боку Франції та Німеччини з кам'яних брил, копати рови, ставити громадські будинки для суда, церкву, щоб проповідувати віру; а поряд з церквою дім для священика,

який буде глядіти своєї парафії і нарешті мурований городський ринок, щоб настановляти і збирати податки. Після того чиновники Його Вельможности настановили закони, податки, мита і відбутки які хотіли; і бідні люде працювали гірко от діда до внука і правнука з 1583 до 1789 на користь герцогів Лоренських і королів Французьких за те, що послушали обіцянок Жоржа-Жана Вельденського, котрий був просто пройдисвіт, яких не мало скрізь на світі.

Герцоги завели у Фальцбурзі скілька цехів, видавши їм патенти. Це були спілки людей однакового ремесла, щоб не допускати сторонніх людей до такої самої роботи; таким чином їм лехче було обдирати народ гуртом, без перешкод.

Вчитися майстерства треба було три, чотирі, а иноді й пять літ; майстрам треба було добре платити, щоб допустили вони в який-небудь цех; а потім, зробивши на показ свою роботу, новий майстер своїм чином вимагав від других челядників так само, як колись вимагали від його.

Не треба думати, що місто було тоді таке саме як тепер. Звичайно, вулиці і кам'яні будинки були такі самі, як тепер, але в той час не було ні одного мальованого дому; всі доми були просто побілені, а вікна і двері в них не величкі і дужні. І під сими низенькими зводами, за мутними шибками вікон видко було кравця, що сидів на столику, підгорнувши під себе

ноги, і кроїв або шив, або ж ткача за роботою, що снував човником у темному кутку.

Салдати міського гарнізону, у великих трьох-кутних брилях, в подертих білих кафтанах, довгих аж до п'ят, були мабуть найнещасніші за всіх. Їх годували раз у день. Їхні старости і кашовари ходили від хати до хати і жebraли всяких недоїдків для цих нещасних обірванців. І таке діялось навіть за скілька літ перед революцією.

Та й сам народ був обдертий і знищений до краю; одна одежина переходила у спадщину від бабки до внуки, чоботи від діда до внука.

Улиці не були бурковані, уночі не світила ні одна лихтарня, на покрівлях домів не було ринв, вікна з вибитими шибками так і стояли по двадцять літ, заліплені папером. І серед таких злиднів проходив суддя в чорній кереї і підіймався по сходах мерії (міської управи), походили молоді офіцерики з дворян у трьохкутних брилях та білих мундирах, з шаблями через плечі, юрбами швендяли капуцини з довгими, брудними бородами, з червоними носами, у вовняних рясах, надітих на голе тіло,—і проходили у монастир, де тепер замість його вища школа... Все це стоїть у мене перед очима, неначе б учора бачив, і я кажу сам собі:—„яке щастя для всіх нас бідних, що настала нарешті революція, а особливо для нас селян“. Тяжкі

були злидні у городах, ну, а що вже було по селах, то й уявити собі трудно. Бо селяне несли ті самі тягарі, що і городяни, та поверх того ще й багато інших. У кожному селі в Лорені був панський, або монастирський двір; найкращі землі належали до того двору, а найгірші до селян.

І нещасні селяне не мали навіть права сіяти на своїх землях, що самі хотіли; луга мусіли стояти лугами, а орана земля— для оранки. Бо коли б селянин робоче поле повернув на луг, тоді для священника пропала б десята часть відсипного; коли б селянин заорав луг, то зменшився б випас для пана, а коли б він засіяв конюшиною (клевером) пар, то панська або попівська череда випасла б йому все чисто. На селянській землі були сади, але запродавали їх що-року пан або священник на свою користь; і селянин не тільки не мав права зрубати дерево, але мусів навіть садити нове, як котре всихало. А тимчасом тінь од дерев шкодила тому, що сіяв селянин, орати між деревами було трудно, щоб не зачепити коріння, а коли збирали садовину, то толочили його засівки і багато шкоди йому робили.

Опріче того було право полювання: пан міг у всякій порі ганяти по полях і пашнях і толочити хліб, а селянинові не можна було вбити ні одної дичини навіть

на власному полі; за се його могли заслати на галери. *)

Пани і духовенство мали право вигонити на громадські пасовиська свою худобу за цілу годину раніше селянської. Селянська худоба, значить, мала тільки недопаски і через те марніла.

Надто духовенство і пани мали право держати голубів, і ті голуби хмарами насідали на селянські поля і мусіли селяне удвоє сіяти і гороху, і конопель, щоб можна було щось і собі зібрати.

За всім тим кожний хазяїн мусів достачити панові п'ятнадцять мірок вівса, десятеро курчат і півкопи яєць. Ще мусів і одробити йому три дні за себе і по три дні за кожного сина і робітника, та ще три дні за коня або за підводу. Він мусів по панському дзвонику йти косити луг перед панським домом, сушити та горнути сіно у копи, або складати на сінці, а коли опізнявся, то платив п'ять грошей штрафу. Мусів возити панові камінь і ліс для всякої роботи у дворі. А за робочий день пан давав йому на харч скибку хліба і головку часнику.

От-така у нас була панщина.

Я ще нічого не сказав про панську піч, про панський млин, про панський гніт

*) Галери у Франції перед революцією були замість каторги, се були великі баржі, на котрих приковували людей до лавок коло весел.

для винограду, де все село мусіло пекти хліб і молоти зерно і давити виноград, розуміється не дурно, а за гроші; я ще не згадав про ката, на якого йшли всі шкури з дохлої худоби; а що найважливіше — я не сказав про десятину — найгірше лихо наше: одинадцятий сніп селянин мусів оддавати священникові, наче б і без того він мало давав на всяких манахів, капуцинів та інших всяких прошаків; коли б я почав говорити про всі ті тягари, що лежали на селянах, то й кінця краю їм не найшов би.

Можна було сказати, що пани і манахи вишукували всяких способів, щоб знищити зовсім всіх селян.

Та на цьому ще не край.

Поки наша країна була під владою герцогів, — всі ті податі і відбутки на Його Вельможність, на панів, попів, на монастирі чоловічі і жіночі досить вже дошкуляли нам. Але після смерті Станислава, як прилучили Лорену до Франції, до всіх наших тягарів додалися ще королівські податки: подушного всякий хазяїн мусів платити по дванадцять су з кожної дитини і робочого і стільки само за хатне добро; королівську двадцятину, себ то двадцята міра з усякого доходу з землі; але тільки з селянської землі, бо пани і духовні двадцятини не платили. Потім був податок на сіль і тютюн і знов таки пани і духовні його не платили.

Оттак всі вони—князі, пани, манахи—од віку забрали собі найкращі землі, а бідного селянина запрягли в роботу: орать, сіять, жать для них та поверх того наклали ще всяких податів і відбутків! Та коли б ще з тих доходів своїх великих вони добро яке робили: лагодили шляхи, копали канали, осушали болота, гноїли землю, ставили школи та лікарні, то було б ще пів-біді; але вони дбали тільки про свої роскоші та панування ненажерливе. Та як жили ті люде! Доводились бачити кардинала Луїза де-Рогана, князя церкви, як то кажуть, що жив у розпусті в Саверні, що знущався над чесними людьми; він, бувало, припинивши свою карету серед дороги, приказував своїм лакеям бити селян. Скрізь: у Невілії, Буквілі, у Гільдесгаузені пани будували двори для фазанів, теплиці, парники, водили велечесні сади з мармуровими вазами, статуями і водометами, на взірець королівського палацу у Версалі. Що й казати вже про всяких розпустниць та повій, що їх вони одягали у шовки і волочилися з ними серед нужденного народу. А всі ті босоногі черниці, ченці та капуцини, що не стидались жебрати по дорогах, а потім заливали собі пельку від нового року аж до Маланки. І всі ті судді, голови, пристави та інші чини, що дбали тільки про свої ласощі і жили з протоколів та штрафів. І як побачиш бувало оттакі речі та тисячу інших то гірко ставало на душі!.. тим гірше, що держався

той лад селянськими синами: вони обороняли його від своїх батьків, своїх друзів і від самих себе.

Пішовши у військо ті сини селянські забували про всі злидні рідного села; вони забували своїх матерів, сестер; вони знали тільки своїх офіцерів і полковників з дворян, які неначе купили їх; за них вони готові були знищити всю країну, думаючи що сього вимагає честь і знам'я. А проте ні один з них не міг дослужитись до офіцера: для мужика се була недоступна честь! За те, як котрий лишався калікою після війни, то йому дозволялося йти з торбами! Хто з них був моторніщий, того садовили в якому небудь трактирі, щоб вербував рекрутів і за се давали йому премію, а найсміливіщі просто виходили на широкий шлях грабувати і доводилось иноді висилати на них жандармів, як-коли, а той цілу команду або і дві. Я сам бачив як у Пфальцбурзі їх повішали чоловіка з дванадцятро—і все це були старі салдати, що пішли в одставку після семилітної війни. Від роботи вони вже відбились, пенсії не мали ні копійки тай пішли грабувати; так їх і зловили після того, як вони напали на таможенний байдак на савернському березі.

Теперь усякий може собі уявити, який се був у нас старий лад:—пани і духовенство мали все, а народ—ничого.

II.

З тої пори все це, хвалить Бога, перемінилося! Селяне взяли собі добру частину землі і я, звичайно, не був між ними останній. Вся округа знає оселю діда Мішеля, знають мої Вальтенські луги, моїх гарних швейцарських полових коров, що пасуться у соснині на горі Бон-Фонтен, знають і дванадцяттеро великих запряжних волів.

Гріх було-б мені ремствувати. Мій внук Яків вчиться у політехничній школі в Парижі і вчиться добре; внучка Христина віддана за лісничого Мартина,—розумна і путяща людина; друга внука Юлія за військовим інженером Форбеном; а найменший Мішель, якого я, сказати по правді, найбільше люблю, бо він найменший, хоче вчитись на лікаря. Він уже скінчив середню школу в Нансі і досягне свого, коли буде старатись.

І все це через революцію! Як би не рік 1789, то не мав-би я нічого такого і весь свій вік робив-би на пана та на попа. Тепер я сижу собі спокійно в своєму

старому креслі посеред великої світлиці, а у поставці і на поличках над дверима старинна фарфорова посуда полискує від огню, що горить у печі; круг мене бігає дівчора, метушиться бабуся; мій старий пес лежить коло печі, поклавши морду на лапи, і цілими годинами не зводить з мене очей; через вікна я бачу наш сад з білими яблунями, мою стару пасіку; чую як на дворі мої хлопці співають і жартують з дівчатами; чую як риплять вози, як вертаються фури з сіном; як ляскають батогами, як іржуть коні. Сижу тай згадую нужденну хатину, де бідували батько й мати, брати і сестри в р. 1780: голі, облуплені стіни, вікна позатикані соломою, стріха, що ростріпав її дощ, сніг і вітер; темний і вохкий барліг, де ми задихалися димом і тремтіли з холоду і голоду. Як згадаю тих добрих людей, батька і матір, що працювали через силу, щоб нагодувати нас жменькою бобів,—так і стоять вони у мене перед очима змучені, нужденні, у лахмітті!... аж здрігнуся, буває, як нема нікого в хаті, та схилю голову тай заплачу.

І до віку не погасне ненависть в душі моїй до тих людей, що довели нас до таких злиднів та ще й тягнули з нас останню копійку; дарма, що вже мені вісімдесят і п'ять літ; що більше старієш, то лютіший жаль росте у серці. І сміють ті товстошкурі глитаї, що виростили з народу, писати в своїх газетах, що революція все

знищила і що перед роком 1789 ми були куди—чесніші і куди—щасливіші.—Поганці! Всякій раз, як така газета попаде мені в руки, то аж трусить мене злість. Мішель старається заспокоїти мене:

— Чи варто ж гніватись, діду? Тим людям за те й платять гроші, щоб вони дурили людей і тягнули народ назад у темряву, у скотиняче життя; се їх ремесло, тою брехнею вони собі хліб заробляють!...

А я йому:

— Ні!... ні. У р. 1792 і 1793 ми розстрілювали десятками таких, що були куди-кращі за них; се були дворяне, салдати Конде, вони обстоювали свою справу. Але продати батька, матір, дітей, рідний край, щоб набити собі калитку,—се вже занадто багато!

Коли-б мені доводилося часто читати такі газети, то напевне мене грець побив би. Але на щастя моя стара ховає їх, коли вони яким випадком попадуть у нашу хату. Бо се як чума: залізе скрізь, куди й не просять її.

Отже я і взявся написати цю книгу,—„Історію одного селянина“,—щоб знищить цю заразу і показати людям, що ми витерпіли. Я вже давно про це думав. Моя жінка збрала всі наші старі листи. Ця справа для мене буде важка; але для доброго діла не треба жаліти праці, а надто: дуже кортить досолити тим людям, які нам досолили. Для цього я залюбки про-

сизу скілька літ за столом з окулярами на носі.

То-ж і любо і мило буде згадати, як ми вигонили наших гнобителів. Не маю потреби поспішати: буду пригадувати одну річ за другою, аби по порядку, бо без ладу ніяке діло не може йти.

Тепер я починаю.

Мене ніхто не перевірить, що селяне були щасливі перед революцією; пам'ятаю я ті добрі давні часи, як вони кажуть; пам'ятаю і наші колишні села: я бачив і ті громадські печі, де пекли паляниці тільки раз у рік, і громадський гніт, куди гнали на панщину давити панський або попівський виноград; я бачив і селян—худих, обдертих, босих, в одних сорочках і полотняних штанях, як в літку так і зимою; їх жінки, брудні, осмалені, обдерті, що мали звірячий, а не людський вигляд; голі діти підперезані ганчіркою, що лазили перед дверима по вулиці. Самі-ж пани писали іноді у своїх книжках: „ці нещасні тварини, що риються у землі і в дощ і в спеку, добуваючи хліб для всіх, заслужили, щоб і їм дати попоїсти хоч трошки того хліба!“ Так писали вони, коли бували добріші, але потім і не згадували про це.

Про такі речі не забувають ніколи; так було і в Мітельброні, у Гільтенгаузені, в Бараках і по всій країні! А старі люде розказували, що бувало колись ще гірше: вони розказували про велику війну шведів з французами і лоренцями, коли

вішали селян на всіх деревах; оповідали і про велику пошесть чуми, що настала після того і знищила все: можна було пройти десяток верст і не зустріти душі живої. Вони кричали до Бога, простягаючи руки: „Господи, спаси нас од чуми, од війни і од голоду!“ Але голод бував що року. Якже було заpastися доволі на зиму бобами, горохом та шачавицею, коли в одній нашій окрузі було шістьнадцять управ, двадцять вісім парафій, тридцять шість священників, сорок сім монастирів чоловічих та девятнадцять жіночих і без ліку панів? Картоплі тоді ще не садили і біднота не мала іншої їжи, як суха городина. Як-же було зібрати досить запасу?

Ні один селянин не міг того зробити.

Увесь найкращий час ішов на всяку панщину: орати, сіяти, полоти, косити, і горнути, і возити,—а де розводили виноград, то ще й виноград збирати,—що-ж після такої панщини і попівщини міг зібрати селянин для себе і для своїх дітей? Нічого!

Тому-то, як тільки наставала зима, то три чверти народу ішло з торбами старцювати.

Але тут вмішались капучини: вони кричали, що це їх ремесло, і коли всі візьмуться за його, то вони підуть собі геть із краю, а через те буде велика шкода для віри. Тоді суддя Шнейдер і губернатор маркіз де-Талярю заборонили людям жебрати. А стражники і команди салдатів

піддержували збройною рукою капуцинів. Грозили людям галерами, але ж треба було якось жити, щоб з голоду не загинуть; і збирались люде юрбами та й ходили хліба добувати.

Ой, ніщо так не псує людей, як голод! Голод, злидні та поганий приклад. На всіх перехрестних дорогах можна було зустріти босоногих бородатих манахів, здоровенних як бики, що міг би кожний за трьох робити,—і всі вони вештались щодня, без сорому простягаючи волохаті руки і викривляючись на всі боки, щоб вициганити копійку. Як же могла бідна людина вдержатись, щоб не піти за їх прикладом?

Але, на жаль, не досить просити хліба, коли голодний: ще треба, щоб інші мали той хліб і щоб схотіли дати. А у ті часи люде звикли були говорити: „Всякий сам за себе, а Бог за всіх“.

Що-року під кінець зими проходила чутка, що в багатьох місцях ватаги бродячого народу нападали на переїзжих. Зараз посилали туди команди салдатів і справа кінчалася шибеницями.

Уявіть же собі тепер, як жилося у той час бідному кошикареві з жінкою і шістьма дітьми коли не мав він ні шага грошей, ні клаптика землі, ні кози, ні курки,—нічогісінько, крім пари робочих рук. І не мав він надії на кращий просвіток ні для себе, ні для дітей своїх. Бо такий вже лад був тоді: одні родились на світ панами і

мали всього досить, чого душа забажає; а другі родились мужиками і мусіли жити в злиднях та нужді на віки вічні.

Уявіть собі таке життя: весь день у голоді, ніч у холоді, без палива, без одєжини і раз-у-раз терпнеш зо страху, щоб не наднесло якого зборщика, стражника або салдата.

А про те, коли по весні сонечко після довгої зими верталося до нас, заглядало в убогу хатину, світило і на павутиння під сволоком, і на піч у лівому кутку, і на шаблі драбини, що стояла праворуч, і на земляну долівку, і гріло нас теплом, ласкавим теплом; коли цвіркун знов починав цвіркати у запічку, а дерева покривались зеленим листям, то, не вважаючи на всі злидні, ми, діти, були щасливі: ми вилазили за поріг босі,—перевертались у куряві, реготали, кричали, свистіли, простягались на землі і дивились на ясне небо.

І коли ми бачили, що батько виходить з лісу з великим оберемком лозини, або березоваго пруту за плечами, підперши його топорищем, а волосся падає йому космами на лице і він усміхається, побачивши нас здалека,—тоді ми юрбою бігли йому на зустріч. Він бувало спиняється, спускає оберемок на землю, цілує найменших з нас, а його обличчя, сині очі проясняються і здається навіть, що він щасливий.

Який він був добрий!.. як він нас любив!.. А бідна мати! вже сива і зморщена,

хоч їй тільки сорок літ, а проте раз-у-раз бадьора у роботі: вдень на чужому полі, увечері за кужелею чужого прядива, щоб нагодувати своїх діток, оплатити всі податки і відбутки всілякі. Скільки треба було одваги і завзяття, щоб працювати так увесь вік, без усякої надії на кращу долю, хіба на тім світі.

Але на сьому ще не край; було у них ще одно лихо, найгірше за всі селянські лиха: довгі!

Пригадую, я був тоді ще зовсім малий,—як батько бувало, вернувшись з міста і продавши скільки кошиків або десятків мітел, казав:

— Ось купив солі, ось боби і крупа тай нема вже ні копійки. Боже мій, Боже! А я ж думав, що лишиться хоч скільки су для Робена!

Робен був самий багатий глитай у Мітельброні; здоровенний чоловік, з широкою шпаковатою бородою, у міховій шапці, підв'язаний під бороду; великий ніс, круглі очі, обличчя жовте; кафтан на йому, як мішок. Ходив він завсиди пішки, з кошиком у руці, а за ним здоровий пес вовкодав. Так він обходив всю округу, збираючи свої проценти. Він усім позичав гроші: кому три ліври, кому шість, а кому і двадцять. Він заходив у хату і як що гроші не були готові, то брав тим— часом що було: пів десятка яєць, грудку масла, пляшку ягідного вина, або шматок сиру,—одно слово: що йому на очі

попадало. Брав він це для того, щоб іще почикать на довг. А бідна людина приставала на це: нехай вже, мовляли, лупить, що хоче, аби не приводив пристава править довг.

Та немало і тепер є таких нещасних, що їх без ножа ріжуть оті кровопійці! скільки працюють вони для якогось нужденного довгу, а не бачуть краю своєму лихові.

У нас Робен знав, що не знайде нічого, щоб узяти; він тільки стукав у шибку і гукав:

— Жан-П'єр!

Батько зараз вибігав на двір, переляканий, тремтячий, з шапкою в руках.

— Здрастуйте, пане Робен.

— Ага, ти тут? то й добре... Я маю відбути дві панщини—лагодить шляхи на Геранж або Ліксгейм; ти вийдеш за мене?

— Добре, пане Робен, добре!

— Завтра, гляди-ж, не забудь!

— Добре, пане Робен!

І той ішов собі. А батько вертався блідий, сідав у кутку коло печі і брався знов плести, не кажучи ні слова, похиливши голову і стиснувши губи. На другий день він ішов на панщину за Робена, а мати репетувала:

— О проклята коза!.. проклята худоба!.. Ми вже її тепер у-десятеро виплатили; а вона здохла... через неї ми всі тепер по-

дохнемо!.. Тай надало ж нам у лиху годину купити її, прокляту тварюку!..

Вона зодчаю ламала руки.

А батько, тимчасом, давно вже ішов дорогою з лопатою на плечі. І у цей день він, бідолашний, нічого не приносив до дому: він платив цією роботою процент за місяць або два. Але той час минав хутко, тільки ми починали забувати і трошки заспокоювались, аж Робен знов стукав у вікно.

Розказують про всякі хороби, що гризуть серце і сушать кров; але для бідности найгірша хвороба—оті глитаї! А ще кажуть вони, буцім-то помагають вам. Вони пють вашу кров, аж поки не зажинуть у могилу. Та ще й після смерти навіть стараються, що можна, здерти з бідної вдови та сиріт.

Неможна й розказати, скільки горя витерпіли мої бідні батьки через того Робена: вони ночей не спали, не мали і хвилинки спокійної і аж постаріли з того клопоту; потішала їх тільки єдина надія, що може котрого з нас, як підростем, продадуть у салдати і заплатять довг.

Нас було четверо хлопців і двоє дівчат: Микола, Лізбета, я, Клод, Матюріна і маленький Етьєн, каліка, хворий і блідий; люде з Бараку прозвали його „каченням“, бо він ходив похитуючись на своїх кривих ногах, як качка. А ми всі були дужі.

Часто мати мовляла, дивлячись на нас тр'ох: на Миколу, Клода і мене:

— Не журись, Жан-П'єр; хоч один з цих трьох піде в салдати. Тоді—бережись Робен! Як тільки виплатим йому довг, я йому зараз провалю голову сокирою.

Тільки з великих злиднів можуть прийти такі думки. Батько нічого не говорив; а ми думали, що воно річ звичайна, що нас думають продати; ми вважали, що належимо до наших батьків, так як усяка худоба. Бідність не дає змоги розуміти все, як слід; перед революцією всі, oprіч дворян і багатих городян дивились на дітей, як на своє власне добро; це дуже подобалось людям, бо, казали, що тоді діти більше поважали батьків.

На щастя, наш батько був добра людина і не думав брати з нас якусь користь собі. Зімою, як наставав голод, він часто плакав, коли доводилось посилати нас з торбами жебрати. А маленького Етьєна він ніколи не пускав на холод. Я також не довго ходив просити; ледве пам'ятаю, що маленьким я ходив разів зо три на Мітель-бронський шлях і на дорогу Чотирьох-Вітрів; вже з восьми літ взяв мене до себе за пастушка до скотини мій хрещений батько Жан-Леру, коваль і трактирщик, що жив на другому краї села. Додому я вертався тільки на ніч.

Давно це було, а проте я добре пам'ятаю той трактир „Три голуби“, що стояв

на горбочку, з таблицею над дверима; бачу геть далеко, мов у тумані, на кінці шляху у Пфальцбург; перед трактиром невеличка чорна кузня, а по-за ним садок на схилі горба, посеред садка великий дуб і біля його криничка біжучої води. Вода з кринички збігала струмком по каміні і ховалась далі у високій траві, а розлогий дуб давав холодок над криничкою у спеку. Року 1778 майор Бахман приказав салдатам поставити під дубом лавочку і беседку і обсадив її повійкою та свидью; і з тої пори офіцери всіх полків заходили сюди погулять і назвали це місце „Тіволі“. Пані і панночки, жінки і дочки всякої старшини, приходили у свято в „Тіволі“ напитись води з кринички і потанцювати під дубом.

Тут, бувало, великий кавалер д'Озе, з брійського полка, ставши коло криниці і піднявши у-гору пляшку з водою, говорив промову по-латині. Пані сиділи на траві у гарних квітчастих сукнях, в атласних черевичках зо сталевими застіжками, у круглих брилях, завітчані маком і васильками, слухали його і реготали, хоч не розуміли ані слова. Потім квартирмейстер Веніє брав скрипку і, похитуючись у-міру, починав грати менуета, а всі інші офіцери, у трекутних брилях набакір, вставали всі одразу немов по команді і, виставивши вперед одну ногу, подавали руку паням; а пані вставали, поправляли свої чепурні сукні і ставали до танку.

Починали танцювати чемно і пважно. А тимчасом денщики, все старі салдати, ішли у трактир по вино, пиріжки та всякі ласощі, що їх привозили з міста на ослиці.

А на Курній вулиці круг садка, притулившись носами до тину, юрбою стояли люде з Бараків, вони заглядали і дивувались, як бенкетують пани, як ляскають затички од пляшок, дивились, як розкривають клунки з ласощами. І кожний думав: яке щастя було б йому позити хоч із чверть години таким панським життям.

Коли вже вечоріло, офіцери брали паний під руки і вся компанія помаленьку верталась у Пфальцбург.

Багато полків перебувало у садку у мого хрещеного батька Жана до року 1791. А опріче їх ще всі возні, старшини, бурмистри, писарі у широких чорних сюртуках, що сзаду вся спина була обсипана борошном з їх білих париків з косами позаду. Весело жилося їм тоді.. А тепер з усіх тих, хто там танцював, і з тих, хто на них дивився, мабуть я один лишився живий на світі; і коли б я не розказував оцього, то мабуть ніхто і не згадав би про них так само, як і про те листя, що обсипалося з дерева в-осени 1778 р.

З тої пори, як узяв мене на службу хрещений батько, жилося мені краще: я мав що року пару черевиків і не сидів голодний. Багато інших були б щасливі, як би мали таке! Я розумів це і старався,

як міг, догодити і хрещеному батькові, і його жінці—тітці Катерині, і його помішникові Валентінові і навіть наймищці Ніколі. Одно слово—всім годив. Я біг зараз, як тільки мене гукали: і роздувати міх у кузні, і на горище скидати сіно для скотини; і навіть kota боявся зачепити. Бо велике ж ріжниця чи сидіти при столі коло миски доброго борщу, затертого мукою, або з капустою присмаженою з салом що неділі, їсти скільки душа схоче доброго пшеничного хліба,—чи дома сьорбати пісну юшку з бобів, лиш трошки посолену, бо мати і сіль берегла і мало не кожную ложку лічила. Ріжниця велика.

А таке добро треба шанувати. Отже що дня вранці, у-літку в чотирі години, а зімою в п'ять, коли в трактирі всі ще спали і тільки худоба у хліві ремигала жуйку, я прибігав уже під двері і тихенько стукав двічі. Наймичка зараз вставала і одчиняла мені поночі. Я ішов у кухню, розгортав у попелі жаринку, роздмухував огню і засвічував лихтарню. Потім, поки Нікола доїла корів, я біг у клуню по овес і на сінище по сіно і давав корму коням підводчиків та купців, що ночували у трактирі перед базаром. Коли вони вставали і оглядались—все було вже як слід. Після того я помагав їм викочувати вози і запрягати. І коли вони сідали, поганяючи: „Ну, Фокс! Ну, Репель!“, я скидав свою вівняну шапочку і бажав їм щасливої дороги.

Здебільшого ці підводчики і череваті купці навіть не вважали на мої поклони; але вони не могли пожалітись, що їм у трактирі погано прислужувано: а це було найважливіше!

А Нікола, вернувшись у кухню, давала мені миску кислого молока, яке я бувало проворно укутаю. Потім вона давала мені добру скибку хліба, дві, три цибулі, іноді яйце варене або грудку масла до хліба. Я складав усе це в торбину, брав батіг тай ішов у хлів. Я випускав скотинку, гладив її рукою і потім спускався у долину Рош: скотинка попереду, а я за нею, вистрібуючи щасливий.

Мешканці Пфальцбурга, що ходять купатись у долину Зорни, знають цю каменисту долину, що поросла ріденьким яловцем у щілинах між камінням і струмок води, що зовсім висихає у Петрівку, коли показуються білі метелики.

Туди я гнав скотину, бо ми мали право пасти на городський землі; і тільки після Пречистої, коли молоді гилячки кущів тверділи і скотина не могла вже їх гризти, ми переходили в ліс.

А до тої пори треба було пектись на сонці.

Пфальцбурський пастух приганяв тільки свиней; у саму південну спеку вони рили собі ями в піску і лягали одна проти другої, як кури у курнику.

Так вони спали, спустивши свої великі рожеві вуха на очі, можна було ходити по них, а вони не ворушились.

Але наші кози Баракські, лазили геть аж під хмари; треба було бігати за ними, свистіти, посилати собак; а ця невірна худоба, що більше на неї кричиш, то вище, бувало, дереться.

Сюди ж таки приходили хлопці з других сел; один—зо старою сліпою шкапою, другий—з облізлою корівчиною, а інші так, без нічого; бігають собі на волі, ляскають батогами, свистять або лазять по полях і викопують ріпу, бураки, моркву. Коли бувало полевий сторож ловив їх, він таскав їх у місто, обмотавши шию кропивою; але це для них була дурниця! Гірше вже бувало, коли їх ловили у-друге або у-третє: вважаючи на літа їх били батогом у базарний день на майдані. Кат облуплював їм всю спину воловою жилою, а як вони знов попадались після цього, то їх садовили у тюрму.

Часто чував я, як багаті люде кленуть революцію і тоді я згадував, що може їх бабку або діда колись у давні часи били батогом на майдані; і мимохить бере мене сміх: дивні діла бувають на світі!

Буває иноді, що і я жалкую за тими давніми часами; тільки не за катами, суддями, панами та манахами, ні! а за молодими літами моїми. Начальство всяке було погане, що й казатъ; але небо було синє, а соничко ясне. Мої брати і сестри: і старший Микола, і Клод, і Лізбета, і Матюріна прибїгали до мене. Вони брали мою торбу, а я не давав, і ми сварились.

Вони не забирали всього у мене, бо дядько Жан у вечорі знайшов би їх у хаті і не подарував би того; вони боялись дядька і лишали мені частину їжі, а мене називали—наш благочинний!

Окріче того старший брат Микола заступався за мене. У ті часи хлопці з сусідніх сел: Гютенгаузена, Люксембурга, Чотирьох Вітрів, Мітельбронна, Бараки верхньої і нижньої, воювались камінням і палицями. Наш Микола був за ватажка баракців: шматок трекутного бриля на потилиці, у старій драній салдатській куртці, що застібалась йому аж до колін, босий, з грубою палицею, він ішов попереду, наче воевода дикарів; він гукав так гучно, що чули його аж по той бік Дана: „вперед, марш!“

І крім того він раз-у-раз говорив:

— Хто зачепить Мішеля, тому біда буде!

Як же я мав не любити його?

Тільки він завжди забірав собі мої цибулі і це мені було прикро.

Був у нас ще звичай дратувати кіз і нацьковувати їх одну на одну; і коли вони стукались рогами, аж збивали одна другу з ніг, Микола кричав:

— Ось руда зараз повалить тую!.. Ні, дивись, ця візьме її знизу... а-ну!.. Гайда!..

Не раз вони пробивали собі боки або ламали роги.

Надвечір ми сідали у холодку під скалою, дивились як потроху смеркалося,

прислухались, як дзюрчить струмочок, і геть далеко квакають жаби.

Наставав час вертатись до дому. Микола трубив у ріжок, від усіх скал відгукувалась луна, скотина збиралась до купи і верталась чередою в Бараки, здіймаючи хмару куряви. Я заганяв нашу скотину у хлів, закладав їй за драбину паші на ніч і сідав вечеряти з дядьком Жаном, тіткою Катериною і Миколою. Влітку, коли бувала робота в кузні, я ще до години десятої роздував там міхи; потім вертався на ніч до дому на другий край села.

III.

Так минуло два роки; мої брати і сестри ходили з торбами на жеври; а я з усієї сили старався догодити хрещеному батькові. З десяти літ мене напосіла думка навчитись якогось ремесла, щоб заробляти собі хліб. Хазяїн примітив це і старався як найбільше держати мене при кузні.

Всякий раз як я згадаю про це, мені здається, що я чую голос хрещеного батька: „Ну, ну, Мішель, старайся!“

Він був здоровий, гладкий чоловік, з рудими бакерами, з-заду висіла у його груба коса, а вуси він мав густі і такі довгі, що міг закладати їх аж за вуха. У ту пору ковалі в кінному війську носили бакери і волосся заплітали у косичку; мабуть хрещений батько хотів скидатися на них. Очі його були великі, сірі, щоки круглі, ніс кирпатий, а сміявся він голосно і щиро. У кузні він завжди одягав на себе шкуратяний фартух і зав'язував його під саме горло, а рукави зака-

чував і його здоровенні руки були голі аж по лікті, навіть зимою.

Раз-у-раз він сперечався з своїм помішником Валентіном. Це був високий, худорлявий парубок; все було йому до вподоби на світі: і пани, і манахи і його ремесло, — все...

— Дурний ти, я бачу, — гримав бувало хрещений батько: таж коли-б усього цього не було на світі, то ти б уже давно був майстер, як і я; мав би вже може і копійчину і жив би собі сам, як пан.

— Мені однаково, — ви собі думайте, як хочете, — казав Валентін, — а я завжди буду стояти за нашу святу віру, за панів і за короля. Бо такий порядок сам Бог настановив!

На це дядько Жан сердито здвигав плечима і казав:

— Ну що ж: як це тобі так до вподоби, — то й добре, про мене. Ну, гайда!

І вони знов брались до роботи.

Наш Валентін був добрящий парубок, але голова була у його як диня, а розуму в ній як у гуски.

Така вже була його вдача і за це неможна було на його сердитись.

Тітка Катерина дивилась на світ так, як і її чоловік, а Нікола говорила те, що казала тітка Катерина.

У трактирі справи йшли добре, дядько Жан заробляв добре; і коли вибірали повномочних, щоб порядкувати панщину, відбутки і всякі інші податки в Бараках, то громада раз-у-раз вибирала його враз із

дроворубом Кюшаром і підводчиком Лютюмером; бо і ці заробляли що-року по триста або чотириста ліврів.

Треба ж знати, що в ту пору всім підводчикам і купцям з Альзаса, які їхали на базар у місто, шлях лежав на Бараки. Шлях із Саверна на Пфальцбург увесь час ішов на гору, а дорога була погана, вся у вибоях та рівчаках, а іноді траплялись такі провалля, що можна було злетіти сторч головою у Шлітенбах; та й коней в деяких місцях треба було прибичовувати по п'ятеро і по шестеро, щоб видертись на гору. Тому то люде охотніше звертали в об'їзд долиною Зорни і тоді мало хто минав трактир „Трьох Голубів“, не спинившись там для спочинку.

Трактир і кузня одно одному не вадили; поки підковували коня або лагодили воза, підводчик заходив у трактир „Трьох Голубів“, снідав або підвечіркував, запиваючи білим вином, і бачив через вікно, що робиться на дворі.

У ярмаркові дні у трактирі народу бувало як комашні; звідусіль ішли люде: возами, верхами або й пішки з кошиками за плечима. Вертаючись з торгу, у всякого голова бувала трошки замогоричина і язички охтініше балакали про все, що думалось. У всіх нарікання було без краю. А особливо жінки: у них роти не затулялись; панів та суддів вони лаяли на всі заставки і розказували про всі їх нікчемности. А

коли чоловіки пробували їх спинити, то вони обзивали їх дурнями.

Альзаські купці нарікали найбільше на дорожні податі, що забирали у них увесь заробіток, бо переїздивши з Альзаса в Лорену треба було всякий раз платити. Нещасні жида, яких обдирали на кожній заставі і брали однаково і за осла окремо, і за жида окремо,—не сміли нарікати, але інші не миловали нікого.

Накричавшись досить, то один, то другий вставав, кажучи:

— Що правда, то правда: душать нас... податки ростуть що дня; та що ж ви вдієте? Мужик до віку буде мужик, а пан буде пан. Поки світ світом,—пани будуть зверху, а ми на споді. Ну, з Богом!... Натте вам, тітко Катерино, що вам слід!... Пора їхать!...

І всі їхали собі далі. Яка небудь старенька баба починала нишком співати молитву, щоб охотніше було йти; інші жінки помагали їй, а чоловіки йшли мовчки, похиливши голови.

Я часто думав з тої мори, що той спів заспокоює їх, бо тоді не треба ні про що думати. Ім ще не приходила в голову думка, що треба допомогти собі самим і визволитись од зборщиків всяких податків: соляних, дорожних, від панів і монастирів, від усіх, хто їх інітив, і покласти собі в кишеню всі ті десятини, двадцятини і всі інші податки, як вони піз-

нійше і зробили. Але до того часу вони покладали всі свої надії на Бога.

Я дивився, слухав і вчився пізнавати людей. Чув нарікання підводчиків, жидів і селян, що товклись у трактирі в ярмаркові дні, всі їх розмови про ціну на скотину, на хліб, овес, про врожай: бачив, як вони били себе по руках,^н торгуючись, а потім посилали по вино і пили могорич, як звичайно. Крашої школи для дитини не можна було й бажати; і коли я потім добився достатку, то через те, що я з-малку вже знав і ціну на хліб, і на скотину, і на землю. Навчив мене старий жид Шмуль і Матвій Фишер з Габера, бо вони часто сперечались проміж себе про ціну на всякий крам.

Я, хоч і малий був, а до всього придивлявся і прислухався, бігавши з кухликами і глечиками.

Але найбільше над усе я любив слухати, коли, бувало, дядько Жан після вечері брав газету і починав читати.

Тепер найменший заїзд у селі має газету; всякий тепер хоче знати, що діється в рідній країні і читає або „Нижнє-Рейнський Курьєр“ або „Мертський Вістник“ хоч два, три рази на тиждень; всякий стидується жити, як осел, не дбаючи про те, що всіх людей цікавить. Але перед роком 1789 люде нічим не цікавились і були здатні тільки на те, щоби платити податі, скільки зволив король навалити йому на плечі. Люде не любили читати; біль-

шість була не письменна,—тай газети були дуже дорогі. Хрещений батько, хоч і був хазяїн заможний, а все ж таки не схотів би для власної розваги витратити такі великі гроші.

На щастя у нас був знайомий книгарь—рознощик Шовель; він приносив нам скільки газет всякий раз, як вертався з Альзаса, Лорени або Палятіни.

Оце ще одна людина з таких, яких після революції вже побачити неможна. З міста у місто, із села в село ходив він со своїми букварями, збірниками, з життями святих і молитовниками. Його можна було зустріти скрізь: і на лісових стежечках, перед фермами - хуторами, у монастирях, у попів, при вході у села—у вовняній куртці, у шкур'яних штанях, у великих черевиках, дуже добре цвяхованих на підошвах, а через плечі мав він на доброму ремені величезного коша, як гора завбільшки. Він властиво торгував священними книжками, але через його руки проходила велика сила заборонених книжок, що ішли контрабандою: твори Жан Жака-Руссо, Вольтера, Реная і Гельвеція.

Дядько Шовель був найпроворніший і найсміливіший зо всіх Альзаських і Лоренських пачкарів—контрабандистів. Він був маленький, сухий, чорнявий чоловік, з тонкими, стиснутими губами, з горбатим носом. Здавалося, що кіш його роздавить, а проте він носив його байдуженько. Свої-

ми маленькими, карими очима він бачив кожную людину наскрізь; з першого погляду він бачив, яка ви людина: чого ви хочете від його, чи ви, буває, не з об'їздчиків, чи треба вас боятись, або чи можна вам дати на вибір книжечок. Та инакше й не можна було, бо як-би його зловили з такою котрабандою, то не минули б його галери.

Всякий раз, вертаючись зі своїх мандрівок, Шовель заходив по дорозі до нас, смерком, коли в трактирі не було вже нікого і коли в селі все було вже тихо. Тоді він приходив до нас з своєю маленькою Маргаритою, яка завжди була з ним, навіть у далеких мандрівках; і як тільки хто небудь з наших зачував їх ходу по дорозі, то казав:

— Іде Шовель! Ось тепер почуєм якусь новину.

Нікола бігла одчинити двері і Шовель входив, ведучи за руку дівчинку і вітаючи нас головою. Як згадаю про це, то неначе на сімдесят п'ять літ молодший стаю; так неначе бачу його перед собою з Маргаритою чорнявою, як черника, у синенькій полотняній спідничині, з обстріпанним подолом, чорними кучерями, що спадали їй на плечі.

Шовель давав жмуток газет Ніколі; він сідав у куток за піччю, поставивши дитину собі між коліньми, а дядько Жан звертався до його радий, розпитуючи.

— Ну, що-ж Шовель?... Що чувать?... Як іде справа?...

— Та нічого, хазяїне, іде добре... книжки купують жваво... люде читають, вчаться... Діло іде добре,—мовив маленький чоловічок.

Коли він говорив, Маргарита дивилась на його дуже уважно, видко було, що вона все розуміла.

Вони були родом з Ля-Рошелі, але звідтіля їх вигнали, бо вони були кальвіністи, потім вигнали і з Ліксгейма і вже літ десять чи дванадцять вони жили в Бараках. Ім не сиділося на місці. Їх стара хатина мало не завжди стояла зачинена; приходили вони, одчиняли хату, спочивали днів пять, шість і потім знов ішли на свою торгівлю. Наші люде дивились на них, як на еретиків, диких; але я міркую, що дядько Шовель був розумніщий за всіх манахів з нашого краю!

Дядько Жан любив Шовеля; вони дуже добре розуміли один одного.

Розгорнувши газети на столі і переглянувши їх, він казав:

— Оця з Утрехта... ця з Клеве... а ця з Амстердама... Ну, побачім!.. побачим... Ага! ну добре... чудово!.. Нікола, пошукай мої окуляри, о-там, на вікні.

Нарешті, налюбувавшись досить на газети, він починав читати, а я сижучи собі, бувало, у кутку і слухаю, затаївши дух. Я забував тоді про все, навіть про те, що страшно буде вертатись додому пізно по-

ночі, коли сніг покриває дорогу, а вовки цілими валками переходять через Рейн.

Мені треба було іти додому зараз після вечері, батько дома чекав мене; але цікавість брала мене послухати, що діється в Турції, в Америці і у всіх краях на світі. Минає десята година, а я все, було, сижу у кутку, біля старого годинника. Наче тепер бачу і оріхову шафу, і праворуч двері у кімнату, де спав хазяїн Жан, а проти мене великий стіл трактирний попід низенькими, темними вікнами. Дядько Жан читає, тітка Катерина,—маленька, румяна, у білому очіпку, слухає і пряде; пряде і Нікола також у чепці. Бідна Нікола була руда, як морква, ряба і з білими віями. Еге, еге! все так було! Гудять веретена, цокає старий годинник, в'ажки скриплять і спускаються, звонить години і знов собі цокає. Хазяїн Жан у своєму креслі, з окулярами, в дротяній оправі, на носі, ось-так, як і я тепер,—з червоними вухами, з кудлатими бакерами, нічого не бачить крім своєї газети. Іноді він спинається, дивиться з під окулярів і каже:

— Ага! ось новинка з Америки: генерал Вашингтон побив англійців. Чуєте, Шовель?

— Еге, еге, хазяїн Жан, озветься, було, книгоноша,—ті американці не більше тричотири роки, як почали своє повстання; вони не схотіли платити податків, що на них накладали англійці чим—раз більше,

як воно діється і в інших місцях, а тепер їх справи стоять добре.

Він усміхався, не растуляючи рота, а дядько Жан читав далі.

Иноді справа йшла про Фрідріха II, ця стара пруська лисиця знов починала свої штуки.

— Старий шахрай! мимрив дядько, наробив лиха той Субіз*). Коли б не він, то ніколи не побили б нас прусаки.

— А так, мовив Шовель, а король за це дав йому пенсії мільйон п'ятьсот тисяч ліврів.

Тоді вони мовчки переглядались і дядько Жан задумавшись повторяв:

— Мільйон п'ятьсот тисяч ліврів такому дурневі! А на те, щоб полагодить дорогу з Саверни у Пфальцбург нема ні копійки. Тисячі селян повинні через це на цілу мілью об'їздити, щоб переїхать з Альзаса в Лорену, а через те все стає дорожче: і хліб, і вино, і мясо.

— Гай, гай! чого ви хочете?!—мовив Шовель. Це називається політика. А ми ж, прості люде, у політиці нічого не тямим! Ми вмієм тільки робити і платити. Ну, а витратити гроші—це вже діло короля.

Коли дядько Жан дуже розпалювався і починав кричати, тітка Катерина швидко вставала, підходила до дверей і прислухалась у сіни, всі одразу притихали, бо ро-

*) Французький главнокомандующий за війни Франції з Прусією.

зуміли добре, що воно значить. Треба було берегтись: шпиги швендяли скрізь; коли б вони підслухали наші розмови про королів, панів і манахів, то нам за те утерли б маку.

Шовель з Маргаритою не засижувались довго; а я сидів доти, поки дядько Жан не складав газети. Тоді тільки він додавав мене і кричав:

— А ти що тут робиш, Мішель? Хіба ти що тямиш?

І не дожидаючись моєї відповіді, казав далі.

— Ну, ну, біжи додому. Завтра вдосвіта треба розпалити в кузні, бо базарний день і роботи буде багато. Ну, живо! з Богом!

Тут я згадував зараз, що вовки блукають по дорозі, аж заходять у село і я біг у кухню засвітити лихтарню. Віконце з ґратками, що виходило на двір, було чорне, як сажа. Вітер стогнав на дворі. Я поспішав, а тіло моє тремтіло зо страху. Нікола одчиняла мені двері.

Я вибігав на двір; передо мною була широка, біла вулиця з старими хатками, запорошеними снігом; вітер гуде, далеко на долині виють і перекликаються вовки; а я біжу, біжу так швидко, що аж дух мені у грудях запиняється. З того страху аж волосся мені підіймається на голові; я перестрибую через снігові кучугури, через купи гною, як козиня.

При світлі моєї лихтарні, що прорізувало мов зірка, темряву ночі, все здава

лося страшно: і старі стріхи і маленькі віконця на горіщах, позатикані соломою і зачинені та позасовані двері. Все здається мов мертво. І що даліше я біг, то більше виступали передо мною якісь темні тіні на кінці вуличок і се мене так лякало, що я добігав до дверей нашої хатини без пам'яті, мов несамовитий.

А там сидів і дожидав мене бідний батько у латаних полотняних штанях і казав, бувало:

— Дитино моя! чого ти так пізно? Всі вже сплять. Ти, мабуть, знов слухав газету?

— А так, батьку. Ось тобі, се для тебе.

І я давав йому скибку хліба, яку дядько Жан давав мені після вечері. Батько брав хліб і казав:

— Ну добре, лягай вже, сину; та вертайся раніше, бо тепер навкруги скрізь вовки бродять.

Я лягав коло моїх братів, на велику постіль із сухого листя і накривався старим драним рядном.

Вони спали міцним сном, набігавшись цілий день по селі і по шляхах за проше-ним хлібом. А я довго не міг заснути і прислухався до вітру, що бушував на дворі. Іноді серед ночі чувся якийсь непевний гомін: се вовки дерлись до якогось хліва, вони підскакували аж на стріху, обривались і знов падали у низ, у сніг; потім несподівано чувся страшний зойк, скавучаня і вся їх валка гналась вулицею, як вітер:

мабуть вони загризли собаку і бігли жерти ту здобич під скалу.

Иноді я з жахом чув, як вони дерлись до наших дверей. Тоді батько вставав, розпалював віхоть соломи на припічку і голонні звірюки бігли далі.

Мені завжди здавалось, що у ті часи зіма бувала довша і лютійша. Иноді сніг лежав на землі шаром в аршин, або півтора і лежав той сніг аж до Великодня, мабуть се було через те, що тоді були скрізь великі ліси і стави. Пани і манахи не рубали лісів і не спускали ставів, бо їм не потрібна була земля. Так їм було зручніше. Але сі величезні ліси та болота і стави давали багато вохкості і холоду.

Тепер коли вся земля вже поділена і поорана, сонце скрізь заглядає і весна настає ранійше; така моя думка. Чи так воно, чи ні,—а всяка стара людина скаже вам, що у давні часи зіма починалась ранійше, а кінчалась пізнійше і що вовки цілими валками нападали на села, добірались до хлівів і часто загризали собак, навіть у дворищах.

IV.

Раз, під кінець довгої зими, через два або три тижні після Великодня, у нас у Бараках сталася незвичайна подія. Того дня я дуже заспав вранці, як це трапляється з дітьми, і побіг прожогом у трактор „Трьох Голубів“, боячись, що Нікола буде дуже сваритись. Ми мали з нею мити підлогу лугом (щолоком) у великій кімнаті; це робилось по весні та ще разів три—чотирі на рік.

Худобу ще неможна було вигонити в поле, бо сніг тільки що починав танути по-під тинами; але у повітрі вже ставало тепліше і скрізь одчиняли двері та вікна, щоб провітрити хати; корів і кіз випускали на двір, щоб повикидати гній і почистити стійла. Клод Гюре лагодив під клунею дёржало у плузі; Пієр Вінцент поправляв своє сідло; наближався час робочий і всякий до його завчасу лагодився; а старі з маленькими дітьми на руках теж вилазили з хат, щоб подихати свіжим повітрям, що тягнуло з гір.

День був гарний, перший погожий день того року.

Наближаючись до трактира, я побачив, що всі вікна внизу були відченені, а до каблучки коло воріт була прив'язана ослиця отця Бенедикта, на спині у неї була велика біла бляшанка, а нижче по обох боках два кошики з лози.

Я подумав, що мабуть отець Бенедикт проповідує у нас в трактирі, як звик він робити, коли збиралось у заїзді багато народу, щоб вициганити у них скілька грошей. Він збирав на Пфальцбургський монастир. Се був старий капуцин з рудою бородою, твердою як щетина, з великим синім носом, як фіга, з пласкатими вухами, лоб покатистий, очі маленькі, як щілини, ряса така обстріпана і витерта, що можна було полічити в ній всі ниточки, кінчастий каптур теліпався йому аж до пояса, а з-під обдертого подолу ряси виглядали брудні ноги в ходаках. Ранійше, бувало, ніж почути дзвінок його ослиці, можна було пізнати його, такий од його йшов дух лою та вина.

Хазяїн Жан не любив його дуже, але тітка Катерина завжди приховувала для його добрий шматок сала, а коли хрещений батько починав було гримати, вона казала:

— Я хочу і на небі заробити собі таке місце, як і у церкві; сам будеш радий, коли сядеш біля мене у царстві небесному.

Хазяїн реготав і більше не змагався.

Я увійшов і побачив, що у великій світлиці було повно народу; кругом стола обступили баракці, альзаські підводчики, Нікола, тітка Катерина і отець Бенедикт. Дядько Жан стояв серед них і показував їм торбину з якимсь сивим лушпинням і розказував, що його привезено з Ганове-ра; коли його посадити, то виростуть такі корінці, що можна їх їсти і так багато їх, що вистачило б для всієї округи на цілий рік. Він намовляв людей посадити це лушпиння і тоді у Бараках не було б уже голоду і для всіх це було б справжнє благословення Боже.

Все це дядько Жан розказував дуже просто і сам радів з того; Шовель з маленькою Маргаритою стояв за ним і також слухав.

Де-хто брав у руки це лушпиння, розглядав його, нюхав і знов клав назад у торбину, усміхаючись нишком, і казав:

— Чи хто бачив коли, щоб садили лушпиння? Це якась дурниця.

Де-які поштовхували один одного ліктем, кепкуючи з хрещеного батька. В тім отець Бенедикт, скрививши свого синього носа і приплющивши глумливо свої маленькі їжачі очі, голосно зареготав, повернувшись до присутніх. За ним зареготали всі.

Дядько Жан, обурившись, сказав їм:

— Ви регочете, як дурні, самі не знаєте чого. Чи не сором же вам реготати оттак, коли я вам розказую не жарт?

Але вони не слухали і ще гірше реготали, а капуцин, побачивши Шовеля, закричав:

— А! це насіння контрабандне; тепер я розумію!..

Це була правда. Шовель привіз нам те лушпиння з Палятина, де люде садили це вже скільки літ; він нам розказував про цю рослину багато доброго.

— Все це вигадка єретика! кричав отець Бенедикт, як-же ви хочете, щоб добрі хрестьяне сіяли оце, а Бог щоб благословив їх.

— А ось як виростуть мої корінці, кричав йому з гнівом дядько Жан, то напевне ви залюбки будете класти їх у свою пельку.

— Виростуть!—мовив капуцин, здіймаючи руки до неба, виростуть!.. Гай, гай! повірте мені,—вам не стає землі під капусту, ріпу та буряки. Покиньте це лушпиння, нічого з нього не вийде... нічогісенько... Це я вам кажу, я—отець Бенедикт!

— Та ви багато де чого говорите, та не всьому я віри йму,—відповів дядько Жан, ховаючи свою торбину у шафу.

Але зараз він схаменувся і дав знак своїй жінці, щоб дала вона капуцинові добрий шмат хліба; такі пройдисвіти вештаються скрізь і можуть вони обславити вас і наробити вам чимало клопоту.

Отець Бенедикт, а за ним і баракці вийшли з хати; я лишився і мені було дуже прикро, що так насміялись з мого хре-

шеного батька. Отець Бенедикт ще кричав на дворі:

— Я сподіваюсь, тітко Катерино, що ви будете сіяти щось інше, а не це гановерське лущпиння. Бо довелось-би мені не раз виходити з вашого дому з порожніми кошиками. А я буду молитись Богу, щоб він вас просвітив.

Він навмисне гунявив носом і ростягав слова. А всі інші, розходячись по вулиці, реготали. Дядько Жан, сидючи коло вікна, говорив:

— От і пробуйте робити добро дурням, то така вам буде подяка!

— Це нещасні люде,—мовив Шовель, їх держать у темноті, щоб вони робили на панів і манахів; вони не винні, хазяїн Леру, і не варто на них гніватись. Як-би я мав клаптик землі, я посадив би це лущпиння; вони побачили-б, що у мене вродило-б, і тоді пішли-б слідком за мною. Бо, кажу вам ще раз, ця рослина дає врожай у п'ять, шість раз більший за всяке зерно чи овощ. Коріння в неї у кулак завбільшки, дуже смачне і ситне. Я сам пробував,—біле сипке, а на смак трошки таке, як каштан. Їх можна пекти, варити,—як кому до вподоби, і завжди воно смачне.

— Не журіться, Шовель,—скрикнув дядько Жан; вони не хочуть, то й нетреба; мені більше буде! Я думав засадити чверть города, а теперь засажу весь.

— Тай добре зробите. Для цієї рослини всяка земля годяща, а особливо пісковата.

Вони вийшли, балакаючи ще про цю справу; потім Шовель пішов до дому, дядько Жан пішов на роботу в кузню, а Нікола і я почали складати лави і стільці на столи, щоб терти підлогу.

Ця суперечка дядька Жана з капуцином ніколи мені не виходила з пам'яті; ви зрозумієте—чому. Це сіреньке лушпиння, що приніс Шовель, було перше насіння картоплі, якої у нас досі не знали. Ця картопля захищає нас від голоду вже вісімдесят літ з тої пори, як почали її садити.

Що літа, як я бачу через вікно всю долину Дімерингена скільки оком збагнеш, геть аж до самого лісу, покриту зеленими кущами, що розростаються, цвітуть і якимсь способом переробляють порошок у харч для людей; як бачу в осени тисячі мішків з картоплею на полях, бачу чоловіків, жінок і дітей, що весело співають, накладаючи мішки на вози, як уявляю собі щастя селянина навіть в найбіднійшій хаті, рівняючи до тих страшених злиднів, що терпіли ми до року 1789, як бувало ще перед Пилипівкою починався у нас голод,—як згадаю про ту ріжницю, то згадую зараз і той сміх, і те глузування темних людей і кажу сам до себе:

— Ой! дядьку Жан і Шовель! коли-б то ви могли воскреснути хоч на годину і по-

дивитись на поле, коли копають картоплю, і побачити, яке добро зробили ви людям на цьому світі; за для сього не жаль-би і воскреснути! Годилось-би, щоб воскрес і отець Бенедикт і проїхався на своїй ослиці коло поля, щоб почути, як його тепер висвистали-б та висміяли люде.

Міркуючи про такі речі, я думаю собі, що Бог, коли справедливий, дозволяє їм вернутись і жити серед нас і що тоді кожний з них радіє за свої добрі вчинки, або кається за лихі—на віки вічні.

Воно справді годилось-би, щоб так було: тоді було-б справжнє вічне життя.

А насіння картоплі ми одержали ось як.

Дядько Жан не мав ніякої непевності, але ще багато довелося йому перетерпіти клопоту. Тоді виявилась безглузда темнота людей: пішла чутка, буцім-то Жан Леру збожеволів і сіє лушпиння ріпи, а сподівається, що виросте морква. Торговці хлібом і всі інші, що заїздили у наш трактир, поглядали на його з усмішкою і питали про його здоров'я. Звичайно, се знущання обурювало його; вечорами він про се розказував, нарікаючи на людей, а тітка Катерина сим дуже журилась. А про те він добре перекопав свій город, угноїв його і засадив ганOVERським лушпинням. Нікола помагала йому, а я носив за ними мішок.

Наші баракці і інші перехожі, проходячи повз город, перехилились через тин

і дивились на нас, підморгуючи один другому очима.

Вони нічого не говорили, бо знали, що коли-б дядькові Жанові урвався терпець, то він міг-би перескочити через тин і розщитатись з ними лопатою.

Коли-б я розказав вам про все те глузування і насмішки, що ми витерпіли, то ви не повірили-б; що дурніщі люде, то охитніше вони глузують з розумних, коли трапиться нагода; а така нагода як-раз їм трапилась. Як тільки хто небудь згадував про ганOVERське лушпиння, всі зараз починали реготати.

Мало не що дня я мусів битись на пасовиську з селянськими хлопцями; бо як тільки я показувався на горбочку, всі вони починали кричати:

— Ось він, отой ганOVERець, той, що носить мішок за дядьком Жаном.

Тоді я кидався на них з бато́гом, а іноді вони без сорому нападали на мене в десятьох, товкли з усіх боків, примовляючи:

— Нехай пропаде ганOVERське лушпиння!.. нехай пропаде ганOVERське лушпиння!..

На жаль там не було ні Миколи, ні Клода. Микола був на роботі у садовника і підрізував дерева, а Клод плів кошики і робив мітли з батьком або ходив по березові парости аж під „Три-Криниці“ за дозволом Жоржа лісника у Швіцергофі в монастирському лісі кардінала єпископа.

Отже на мене самого падали грядом всі стусани, але я ніколи не плакав, бо дуже вже був лихий на них.

Можна уявити собі, як я бажав, щоб наші корінці походили добре, а ворогам нашим щоб був сором! Що ранку вдосвіта я забігав на город і дивився, чи не зійшло що; і коли я не бачив нічого, я ішов назад сумний, докоряючи в душі моїй отцеві Бенедиктові, що він, мабуть, наврочив наше поле.

Перед революцією всі селяне вірили в уроки і багато навіть нещасних людей через се було спалено живцем. Коли-б я міг спалити нашого капуцина, то вже давно його не було-б на світі,—таким важким духом я дихав на його.

Я навіть був гордий за себе, бо сам один обороняв наші корінці від усіх хлопців з Люксембурга, з верхніх Бараків та „Чотирьох Вітрів“, але ніколи я не хвадився сим ні дядькові Жанові, ні Валентінові, ні тітці Катерині; вони нічого не знали про се. Тільки батько іноді бачив вечорами червоні смуги у мене на ногах, він дивувався і казав з журбою:

— Я думав, Мішель, що ти смирний хлопець, а бачу, що ти заводишся не гірше за Миколу: ти бьєш—то і тебе бьють! Гляди, синку: батіжком ти можеш і око вибити. Що-ж тоді з нами буде, що з нами буде?..

Він сумно кивав головою і знов брався за свою роботу.

Влітку, як бував повний місяць, вся наша семья працювала на дворі перед дверима, щоб не світити дурно каганця. Коли, бувало, далеко, геть далеко на городській вежі годинник дзвонив десять,—батько згортав до купи березові прuti і лозину, вставав і, поглядаючи вгору на світле зоряне небо, говорив:

— О, Боже, Боже великий! Який чудовий світ твій! Будь же милостивий для дітей твоїх!

Ніхто не міг би вимовити ті слова так любо і сердечно, як мій бідний батько. Видко було, що він молився щирою душею і розумів кожне слово молитви не так, як наші манахи, що повторяють „Отче наш“ і „Вірую“ точнісенько так, як я тепер нюхаю табак,—без усякої уваги.

Після того ми ішли у хату на спочинок: наш робочий день кінчався.

Настала Петрівка. Ячмінь, жито і овес підіймались примітно що-дня; а на огороді дядька Жана ще нічого не сходило.

Батько не раз уже роспитував мене про ганOVERські корінці і я йому розкаzuвав, яке добро може бути нам від них.

— Коли б то Бог дав, дитино,—мовив він,—нам дуже потрібна полегкість; бідність росте що-дня, податки дуже важкі, та й панщина забірає у нас багато часу!

— А надто, коли мусиш одробляти ще за других,—додавала мати. Ой, треба нам якоїсь рослини, чи з ГанOVERа, чи з иншого місця. Бо далі так жити неможна.

І вона казала правду. Та на жаль на городі дядька Жана ще ніщо не сходило. Хрещений батько дуже журився, що може отець Бенедикт і справді до речі сміявся; він думав уже переорати город і засіяти його хоч травою люцерною. Прикро воно було, бо можна собі уявити, як би глузували з його всі сусіди. Треба щоб пощастило: тоді тільки замовкнуть усі безглузді насмішники; тому то люде так бояться пробувати щось нове, тому то ми живемо у багні. Найсміливіші та найдотепніші люде бояться дурнів, їх глузування та реготу. Через те ми й відстали від інших народів.

І ми всі дуже журились.

Коли б Шовель не пішов у далеку мандрівку по Лорені, тітка Катерина засипала б його докорами та доріканнями, бо вона вважала, що він винен у цій справі.

Одного ранку вдосвіта у Петрівку я ішов, як звичайно, будити Ніколу і гнати худобу на пасовисько. За ніч випала добра роса; день починався ясний і гарячий. Проходячи повз город хрещеного батька, я заглянув через тин, і що ж я побачив? Скрізь направо, наліво показалися з землі зелені листочки; мабуть роса розмочила землю і через те паростки наших корінців тисячами виткнулися з землі.

В одну мить я перескочив через тин і побачив, що воно справді так, бо ті листочки зовсім не такі, як в іншій городи-
ни; я прожогом побіг кругом хати і поча
В

стукати у віконницю тої кімнати, де спав дядько Жан і його жінка; я грюкав, як не-самовитий.

— Хто там?—крикнув дядько Жан.

— Одчиніть, дядьку!

Він одчинив і висунувся в одній сорочці.

— Дядьку, наші корінці зійшли.

Дядько Жан, що був сердитий за те, що його так рано розбудили, почувши таке слово, дуже зрадів.

— Зійшли?

— Еге, дядьку, скрізь: і на горбі і внизу. В одну ніч усі показалися.

— Добре, Мішель,—сказав він, поспішаючи одягатись;—я зараз!—Агов, Катерино!—Корінці зійшли!...

Тітка Катерина також встала; вони одягнулись і ми всі побігли на город. Вони побачили, що я справді не помилився; скрізь повилазили листочки, навіть дивно було. Дядько Жан мовив, дивуючись:

— Все так і сталося, як нам казав Шовель... Капуцин і всі інші будуть у дурнях! Ха...ха...ха... от чудово!.. Ну, а тепер треба підкопати, і це я зроблю сам. Ми будем робити все точнісінько так, як казав Шовель. Це людина розумна і знає більш за нас, треба робити, як він каже.

Тітка Катерина пристала на це.

Ми пішли у хату; повідчиняли вікна, я дав корму коням, а потім погнав худобу на пасовисько, не сказавши нікому ні слова, бо й сам я був дуже здивований. Ко-

ли я прийшов на долину, хлопці своїм звичаєм закричали:

— Ось прийшов гановерець!

Я а ні крише ки не розсердився, а промовив до них поважно:

— Еге, так, я той самий Мішель, що носив мішок за дядьком Жаном.

Почувши це, вони здивувались.

— Ідіть подивіться на наше поле,—сказав я, показуючи батіжком на гору; наші корінці сходять і всякий дурень схоче тепер мати їх у себе.

Тепер я пишався. Хлопці переглянулись, дивуючись, і кожний з них подумав:

— А може воно і справді так!

Потім вони знов почали свистіти і кричати, але я їм нічого вже не сказав; я вже не мав охоти битись; мені досить було того, що мій верх був.

Коли я вертався над-вечір додому,—у селі ще мабуть нічого не знали. Тільки на другий день і на третій і на четвертий пройшла чутка по людях, що корінці Жана Леру посходили і що це не була ні ріпа, ні буряк, але якась нова рослина. Від ранку до вечора стояли люде, перехилившись через наш тин, дивились мовчки і вже не глузували. Нам хрещений батько сказав, щоб ми нікому не докоряли, бо краще, щоб люде самі зрозуміли свою помилку.

А проте, дядько Жан сам не здержався і раз увечорі, побачивши, що капуцин їде на своїй ослиці, крикнув йому:

— Агов! Отче Бенедикте! а подивіться: мабуть Бог благословив цю єретичу рослину; подивіться, як вона добре сходить!

— Еге, еге,—мовив капуцин; я вже бачив, бачив!.. Ну що-ж? Я думав, що воно від чорта, аж воно мабуть від Бога. То й добре... то й добре... попробуєм її, коли смачна буде.

Манахи завжди вмiли викрутитись: коли яка справа йшла добре—значить Бог хотів так, коли зле, значить чорт поробив так; а иншим людям падали на голову всі клопоти.

Тай дурні-ж люде, Боже мій, що ймуть віри тим брехунам та ще й годують їх. Треба помагати дітям, калікам, старим—немоцним, але годувати отих трутнів—річ зовсім непотрібна. Я дуже радий, що ніколи зроду не давав їм нічого. Як став я хазяїном, то приказав, щоб усіх тих пройдисвітів,—чи манахи вони, чи ні—пускати до нас у кухню тільки на полудне. Вони бачуть, як наймити і наймички мої гоїжі і червоні од роботи, сидять круг стола, їдять і пють добре, як воно і годиться після щирої роботи. Дивляться вони на це і самих бере охота їсти. Мій старший робітник Пьер, запихаючи собі рота, питає їх:

— Чого вам треба?

Як почнуть вони своїм звичаєм дурити і морочити голову, то дають їм в руки сапу або заступа і просять до роботи. Здебільшого вони ідуть собі геть, похи-

ливши голову; десь то думка у них така: — Ці люде, мабуть, не хочуть на нас працювати... Поганий народ тепер став!..

А я стою собі на порозі тай сміюсь, бажаючи їм щасливої дороги.

Коли б з усіма манахами та іншими такими дармоїдами всі так поводитись, то вони не обдирали б бідних людей і не жили б стільки віків працею народньою.

Треба вам розказати ще, як зацвіла наша картопля і як ми її копали; після того Жанові Леру була ще більша пошана і честь у нашій окрузі.

На Іллю город дядька Жана увесь покритися зеленими кущами з білим цвітом, — аж очі в себе вбірав.

У ту літню спеку, коли все скрізь засихає, любо було дивитись на сю рясну зелень, що підіймалась все вище і вище; для неї досить було роси, що покривала її в ранці,—і кущики були раз-у-раз свіжі. І дивлячись на них, ми уявляли собі як під землею ті корінці ростуть і набирають сили.

В ту пору ми тільки про се і думали, а вечорами тільки про картоплю були всі наші розмови. Забули ми й про газети, бо тепер цікавили нас не турецькі та американські справи, а наші власні.

Після Пречистої обсилався з кущів цвіт і почало стебло сохнути.

— Може вже і пора-б коріння копати,— думали ми.

Але хрещений батько говорив:

— Шовель казав, що їх копають після Покрови. На Покрову ми викопаем один кущ, а коли покажеться, що воно рано,— почекаємо ще.

Так він і зробив на Покрову. В ранці був туман. Годин у десять дядько Жан вийшов з кузні; зайшовши у кухню, він взяв заступ, що стояв за дверима і подався на город.

Ми всі посунули за ним.

Коло першого куща він спинився і обережно обкопав його. Потім узяв кущ і витягнув його з землі. З куща посипались великі рожеві картоплини; коли ми побачили, що і на другому і на третьому кущі було так само, а п'ять, шість кущів до половини наповнили кошика, ми, дивуючись, переглянулись проміж себе! Ми не йняли віри своїм очам.

Дядько Жан не казав нічого. Він пройшов далі і обкопав кущ на середині города. На йому було стільки само картоплі, ще й кращої.

-- Я бачу тепер, що ми маємо,—скрикнув хрещений батько; на той рік треба засадити два участки поля сими корінцями; а що лишиться, те будемо продавати по добрій ціні, бо що дається людям дурно, те вони вважають за дурницю.

Тітка Катерина збрала картоплю у кошик, дядько взяв його і ми пішли до дому.

В кухні дядько Жан сказав мені побігти по Шовеля, що тільки вчора уве-

чорі вернувся з далекого обходу по Лорені. Він жив з Маргаритою на другому кінці Бараків. Я побіг до його; він одразу вгадав, що дядько Жан викопав корінці і усміхався собі зарані.

Як тільки він увійшов у кухню, хрещений батько радий, аж очі йому сяяли, показав кошик з картоплею на припічку.

— Оце все ми зібрали з шости кущів, та ще стільки само я поклав у горщик.

— Еге, так, так!—мовив Шовель ані трошечки не здивувавшись, я-ж вам так і казав.

— Пообідайте з нами, Шовель,—просив дядько Жан, ми їх попробуємо; коли вони і на смак добрі, то тоді наші Бараки розбагатіють.

— Вони дуже смачні, можете мені повірити, мовив книгоноша, а для вас це дуже вигодна справа, вже тільки на одному насінні ви зоробите скільки сот ліврів.

— Побачимо, побачимо,—казав дядько Жан, не здержуючи вже свої радості.

Тітка Катерина затерла яешню з салом, поставила на стіл миску доброго борщу з сметаною, а Нікола побігла до льоху, націдила пляшку білого альзаського вина і подала на стіл.

Хрещений батько і Шовель увійшли в столову. Вони розуміли добре, яка це вигодна справа з тими корінцями, але ще їм і думка не прийшла, що через те поправиться добробут народа, що голод

щезне і що ця картопля зробить людям більше добра за всіх королів, панів і всіх тих, що аж до неба слава їх підіймалась. Особливо дядько Жан: він думав переважно про свою вигоду, хоч і не забував про других людей.

— Аби тільки вони на смак не були гірше за ріпу,—казав він,—мені більше нічого не треба.

— Смачнійші, куди смачнійші,—казав Шовель. Їх можна їсти і вареними, і печеними. Ви подумайте добре: чи таскав би я цілий мішок того лушпиння, як-би не був певний, що воно буде користне і для вас, і для всіх,—мій кошик і без того важкий. І я радив-би вам засадити весь ваш город.

— Звичайно! озвався дядько Жан. А все-ж таки всякий хотів-би сам попробувати, чи таке воно добре, як кажуть. Я, як той Хома неймовірний, хочу сам все побачити, полапати, попробувати.

А маленький Шовель усміхнувся своїми тонкими устами.

— Правду кажете. Та ось зараз і полапаєте і попробуєте. Ось Нікола уже накрила стіл. Не довго чекать.

Все було готове.

За тих часів хазяїн і наймити обідали в-купі, тільки хазяйка і наймички не сідали з ними до столу, а прислужували їм; вони обідали після них, окремо.

Тільки що ми сіли: дядько Жан і Шовель з одного боку стола під стіною, а я

і Маргарита з другого боку, і ще не встигли взятись за їжу, як хрещений батько озвався:

— А ось і Кристоф!

Це був Кристоф Матерн, священник з Люксембурга, здоровенний, рудий, кучерявий, як усі Матерни з гір. Хрещений батько побачив його через вікно; потім ми почули, як він тупотів по східцях на дворі, це він обтирав болото зо своїх чобіт, підбитих цвяхами, і через хвилину він увійшов, зігнувши свої широкі плечі у наших низеньких дверях. Під пахою він мав молитовник, у руці суковатий ціпок, а на патлатій голові старий трекутний бриль.

— Ага!—заукав він ще з порога басистим голосом,—ви знов зійшлись до-купи, нечестиві!.. Мабуть змовляєтесь, щоб знов настановити Нантський едікт.

— Ну, Кристоф! Ти прийшов саме в пору,—озвався весело дядько Жан. Сідай... Я тільки що хотів зняти накривку з миски.

— Добре,—мовив священник сміючись, вішаючи бриль на кілок і поставивши палицю у куток під годинником. Добре... Я бачу, що ти хочеш до мене піддобритись, та даремна річ, Жан! Це Шовель тебе псує? Треба мені зробити донос на його судді.

— А хто ж буде тоді носити книжечки з-за кордону батюшкам у гори?—мовив Шовель хитро усміхнувшись.

— Цить, довгоязикий!—озвався священник. Всі твої філософи не варті одного рядка з Євангелія.

— Ге, ге... Євангелія!..—відповів кальвініст Шовель. Ми ніколи і не бажали нічого більше, як Євангелію.

— Так... так...—мовив Матерн. Ви гарні люде... ми це знаєм, Шовель; але ж ми знаєм також і другий бік цієї справи.

Потім просунувши свою ногу через лаву проміж мене та Маргариту, він сказав нам ласково.

— А ну, дітки, посуньтесь трошки та дайте мені місце.

Ми дали йому місце і пересунули наші тарілки направо і наліво. Нарешті священник сів. І поки він їв борщ, я тулився на кінчику лавки і скоса поглядав на його, не сміючи підняти носа від моєї тарілки, бо такий він мені здавався страшенний з тими великими сивими очима, з тою кудлатою головою і з величезними руками!

А проте той отець Кристоф був добряца людина. Він не робив так, як інші попи, що спокійно жили собі, збираючи з людей десятину і ховаючи гроші собі на старість; він увесь свій вік жив і працював для других. Зимою він працював у своїй школі, де сам був за вчителя; а в літку, коли діти йшли пасти худобу, він з-ранку до вечора вирізував з дерева і каміння фігури святих для тих парафій, що не мали змоги купити їх собі. Достачали йому дубову колоду, або кам'яний

брус, а він віддавав фігуру Іоанна Бого- слова, або матір Божу, або Бога Всевишнього.

Дядько Жан і Матерн були з одного села; вони були давні приятелі і дуже любили один одного.

— А що, Кристофе!—спитав хрещений батько, доївши борщ, чи скоро ти знов одчиниш свою школу?

— А скоро, Жан: через тиждень,—відповів священик. Для цієї справи я й мандрую іду у Пфальцбург купити паперу і книжок. Я думав почати 20 вересня, та треба було скінчити фігуру святого Петра для парафії Абершвілер, що перебудовала свою церкву. Я обіцяв, то треба було зробити.

— Так, так!.. Значить на тому тижні.

— Еге, у той понеділок почнемо.

— А чи не взяв-би ти цього хлопця,—сказав хрещений батько, показавши на мене; це мій хрещеник, син Жан-П'єра Бастьєна. Я певний, що він залюбки буде вчитись.

Почувши це, я аж почервонів з радості, бо я давно вже мріяв, як-би то ходить у школу.

Отець Кристоф повернувся до мене.

— А ну, хлопче, подивись на мене,—мовив він, поклавши свою здоровенну руку мені на голову.

Я несміливо глянув на його.

— Як тебе звуть?

— Мішель,—отче Кристофе.

— Ну що-ж, Мішель, добре, приходь. Моя школа відкрита для всякого, хто хоче вчитись; що більше школярів, то більше я радий!..

— Отсе добре слово!—сказав Шовель.

А дядько Жан, піднявши свою чарку, випив за здоров'я свого друга Кристофа.

Тепер усі діти можуть ходити у школу у своєму рідному селі і слухати науку розумних, чесних і просвічених людей; і не можуть вони собі уявити, як заздріли б їм ті діти, що жили перед революцією. Вони не можуть уявити собі і радість такого бідного хлопця, як я, коли священик згодився прийняти мене у свою школу, і я подумав собі:

Я навчусь читати і писати і не буду жити в такій темноті, як мої бідні батьки!..

Такі речі треба перепробувать самому і самому пережити такий час. І треба дуже жаліти тих нещасних, які не користуються благом науки: колись вони зрозуміють, як воно тяжко прожити вік у темряві і покаються.

Я мало не одурів од щастя; я не міг усидіти на місці; мені хотілось бігти додому і розказати батькові і матері, що мені трапилось.

Одно тільки я ще пригадую з того дня: після яєшні тітка Катерина подала у кошику картоплю. Вона була варена, біла, шкурка порепалась; а мучниста середина розсипувалась.

— Що це таке, Жан? Звідкіля це взялося?—спитав отець Кристоф, нахилившись над картоплею.

Хрещений батько сказав нам попробувати; всім нам воно так уподобалось, що кожний говорив:

— Я ніколи ще не їв такого смачного!

Священик, довідавшись, що це ті самі корінці, з яких глузувала вся округа і почувши, що чверть десятини дає п'ятнадцять мішків,—не хотів повірити:

— Це було-б дуже добре,—казав він; та се неможливо!

Тітка Катерина принесла нам ще глек молока, щоб лехче було їсти суху картоплю. Усі щиро взялися до неї і тільки ложки мелькали. Під кінець Кристоф сказав.

— Буде вже, Жан, годі! Бо так об'їмося, що буде вадити! Дуже вже смачне!..

Ми всі пристали на цю думку.

Збираючись виходити, отець Кристоф захотів подивитись на наш город. Він розпитував, як треба садити ті ганOVERські корінці; а коли Шовель розказав йому, що на пісковатому ґрунті в горах воно ростиме ще краще, як на чорній землі у долині,—він озвався:

— Слухайте, що я вам скажу: ти, Шовель,—що приніс ці корінці у своєму кошикові, а ти, Жан,—що посадив їх у себе, не вважаючи на всі глузування капуцинів та інших дурнів,—ви обоє зробили добра для нашого краю більше за всіх

манахів з трьох округ за сто літ. Ці корінці заступлять хліб бідним людям!

Він просив хрещеного батька лишити йому трошки картоплі на насіння, бо хотів посадити її у себе на городі для прикладу иншим; він сподівався, що через два, три роки половина землі його парафії піде під картоплю. Після того він помандрував у Пфальцбург.

Ось таким способом завелася у нашій країні картопля. Я думаю, що селянам цікаво довідатись про цю подію.

На другий рік, хрещений батько засадив картоплею шматок поля на горбі і зібрав з його більш як шістьдесят мішків; але пройшла чутка, що від картоплі робиться проказа і ніхто не хотів її купувати, окрім Летюме з Бараків і двох селян з гір. На щастя в-осени була надрукована у газетах звістка, що один сміливий чоловік—Пармантьє посадив картоплю в околицях Парижа, потім подав її королеві і Його Величество їв її!.. Після того, всякий забажав мати і собі картоплю. Жан Леру продавав її, але, що він був сердитий на людей за те, що вони такі дурні, —то брав за неї дуже дорого.

V.

З тої пори я почав жити по-людські. Той,—хто нічого не знає і хто не має змоги просвітитись, живе на світі, як робоча шкапа; він робить для других, збогачує свого хазяїна, а на старість, коли вже не здужає робити, його вигонять.

Що-дня вдосвіта батько будив мене. Брати і сестри ще спали. Я, бувало, нишком одягаюсь і вихожу з моєю торбиною; на ногах у мене дерев'яні ходаки, на голові велика звощицька шапка, а під пахою ломака. Осінь була холодна. Я причиняв добре двері і біг, дихаючи на пальці, щоб загіти їх.

Я все це пригадую, хоч і давно воно було: і стежку, що підіймається і спускається, і голі дерева край дороги, і зимову тишу в лісі; у глибині долини село Лютценбург, дзвіниця, і шпиль на ній, і півень на шпилі, що ховається у сивих хмарах; а за церквою у-низу маленький цвинтарь і могилки засипані снігом; старенькі хатки, річка і млин дядька Сірвена над чорториєм у яру... Те, що бачив за

дитячих літ—пам'ятається добре, а що було пізніше, те забувається!..

Я приходив завжди раніше за всіх. У класі ще бувало пусто. Тільки мати отця Кристофа, Мадлена, маленька зморщена бабуся, проворна, як миша, у червоній полотняній спідниці, високо підперезаній альзаським звичаєм, в очіпку, як подушечка на голові,—вже розпалювала вогонь у грубці. Я ставив ломаку коло грубки і чіпляв на ній свої ходаки, щоб просохли. Все це неначе стоїть тепер у мене перед очима: і побілені сволоки під стелею, і лавки рядками, і чорна дошка під стіною між вікнами; у кутку стіл отця Кристофа на невисоких підмостках, а над столом на стіні хрест.

Кожний з нас по черзі мав замітати клас,—але я починав сам, не дождаючи других. В школу ходили діти з Гюльтенгаузена, з Бараків і, навіть з Шеврегофа.

Там я зійшовся зо всіма моїми старими товаришами: Люї Фросар, син мера; він умер молодим за часів революції;—Алоїз Клеман, що був убитий картечею в Вальмі, він вже був лейтенантом в р. 1792;—Домінік Кльос, що був потім столяром в Саверні; Франсуа Майєр, кравець у шостому гусарському полку; в р. 1820 він вийшов в одставку багатим, а куди потім подівся—не знаю. Антон Томас, командир батальона в старій гвардії, разів скільки він приїздив до мене на хутір у гостину після р. 1815. Ми балакали з ним

про наші старі події і він ночував у мене в найкращій світлиці на горі; Жан Месьє, що доглядав вод і лісів;—Губерт Перен, начальник кінної пошти в Гемені; та ще п'ятдесят інших, з яких нічого не вийшло б, як би не революція.

Перед революцією син шевця був швець, син дроворуба—дроворуб; всякий лишався на своєму місці. Тридцять, сорок літ мене і його знайдете на тому самому місці, при тому самому ділі, хіба що трошки погладшає або схудне—от і все! А тепер всякий хто розумний і сміливий може піти вище; аби тільки не сидів, згорнувши руки. Син простого селянина, коли має розум і талан та шанується, може дійти до того, що буде правити цілою Францією.

Тепер усі мої шкільні товариші померли. Торік нас було живих тільки двоє: Жозеф Брусус, шаповал у Пфальцбурзі та я. Коли я приходив, бувало, купувати собі бриля, він завжди пізнавав мене по голосі і виходив до мене, шкутильгаючи на одну ногу.

— Ага!—Се Мішель Бастьєн!--говорив він.

• І вже мусів я неодмінно зайти в його кімнатку за крамницю і випити з ним пляшку старого бургундського вина. А потім Брусус, проводячи мене, говорив:

— Якось живеться ще нам, Мішель, га!.. Але гляди ж: коли я візьму вже паспорта на той світ, то збирайся, брате, й ти помаленьку в дорогу!

І він сміявся.

Бідний Брусус! Торік в-осени ми од-провадили його на вічний спочинок. Та дарма, що він мені загадував: я ще не хочу брати паспорта. Ні! треба ще скінчити оцю історію, що почав, а потім я ще може що небудь вигадую, щоб протягнути час. Нема чого квапитись, одки-нуть ноги вспієш.

Отже у школі отця Кристофа я зійшовся з тими товаришами, що де-яких вже й імення погубив.

У вісім годин всі вони прибігали один за другим і ще на порозі кричали, бу-вало:

— Добридень, пан-отче Кристофе! Доб-ридень, пан-отче!

Його і в хаті ще нема, а проте вони вітали його. Потім всі горнулись до груби, штовхались, реготали. Але як тільки за дверима чулася важка хода пан-отця, всі зараз замовкли, розбіглись по лавках на свої місця, згорнувши руки на колінах і сиділи тихенько, майже не дишучи, бо отець Кристоф дуже не любив гоміну і розмов; не раз, бувало, як почне хто шепотіти або штовхати сусіду ліктем, отець Кристоф, не кажучи ні слова, підходив до його, брав за комір і викидав геть за двері, як кошеня.

Після того у всіх пропадала охота пу-стувати і як тільки, бувало, він скосягляне на кого, то аж комашня по-за шку-рою побіжить.

Оце, бувало, отець Кристоф входить і ще з порога оглядає, чи скрізь порядок. У класі так тихо, що чутно, як горять дрова у грубі; всі мов скаменіли. Потім він підіймається до свого стола і загадує нам: „Починайте!“ І ми всі в один голос починаєм тягнути: Бе, а—ба. І тягнем так, аж поки він не крикне: „годі“ і всі замовкали.

Потім він починав викликати нас кожного по черзі:

— Жак, Мішель! Микола! виходь сюди!..

Кожний підходив з шапкою в руках.

— Хто тебе сотворив?

— Бог.

— А на що тебе Бог сотворив?

— Щоб любити його, поклонятись йому, служити йому і таким способом заслужити вічне життя.

Це був добрий спосіб учити нас; слухаючи, як відповідали інші, я у три місяці виучив мало не весь закон Божий.

Ми мусимо також виказувати по книжечці і питання і відповіді. Потім він мав звичай в годин одинадцять обходити нас по-за лавками і нагнувшись дивився як хто вчиться; як хто нишком читав по складах, він брав його легенько за вухо, примовляючи:

— Добре... добре!

Всякий раз, як він говорив мені так, в мене аж дух запинявся від радості і я землі не чув під собою. Раз навіть він сказав мені:

— Скажи дядькові Жанові Леру, що я за тебе радий. Чуєш? Так від мене і скажи.

У той день і не став би я дивитись ні на старшину, ні на губернатора; а проте я нічого не сказав хрещеному батькові, бо не хотів впадати у великий гріх гордощів.

У початку березіля я вже вмів читати. Нажаль дядько Жан не міг цілий рік дурно мене годувати і, як тільки почалась весна, я мусів покинути школу і стати знов за пастуха. Але я завжди мав у торбині книжку закона Божого і поки мої кози дерлися по скелях, я сідав собі у холодку під кущем або під дубом і повторяв усе, що ми вивчили у школі. Таким чином я не забув нічого, як інші хлопці з Лютценбурга і Шеврегофа і з інших сел, а знав усе краще і за це зімою отець Кристоф перевів мене у вищий клас, де сиділи багаті хлопці, які вчилися цілий рік. За цей рік я пройшов усе, чого вчили у ті часи по школах: читати, писати і трошки рахунку. 15 березоля, р. 1781 я уперше пішов до причастя. І се був кінець моєї науки. Тепер я знав стільки само, як і дядько Жан; далі я міг вже вчитись і сам, аби тільки була охота і час.

З того часу хрещений батько взяв мене цілком у кузню; він доручив свою скотину пасти старому Єрі, мійському пастухові. На оборі та у хліві я глядів скотину по давньому, але у той самий час взявся до

ремесла. Через скільки місяців, як набрався я сили, то став кувати залізо з дядьком Жаном та Валентіном.

Тітка Катерина і Нікола почали вже навіть поважати мене, бо вечорами, коли у хрещеного батька втомлялись очі від огню у кузні, я читав газети і книжечки, що приносив нам Шовель. Я читав, але багато де чого не розумів! Наприклад, коли у газеті писалося про королівські податки і про всякі налоги у країнах державних і у країнах з виборчим правом, я тільки очима лупав; ніяк вони мені в голову не йшли. Я розумів тільки, що ми мусимо платити гроші королеві, але як і за що, того я не розумів.

Що до нашої країни,—те я розумів добре. Коли в газеті писалося про податок на сіль, то це я розумів добре, бо сам ходив що тижня у город по сіль для дому і платив по шість су за фунт,—на теперішні гроші це вийде дванадцять су (5 к.). І всякий раз при мені, бувало, продавець солі, висунувши голову через фірточку, кричав якому небудь бідоласі:

— А ти чому не приходив у вівторок... га... Контрабанду купуєш? Гляди, я тебе вже давно з ока не спускаю!..

Бо ми не тільки мусіли купувати сіль у солянній конторі і платити дорожче, ніж вона була варта, але ще було назначено, скільки кожний мав брати на душу у тиждень.

Коли писалося про десятину, то я зараз уявляв собі зборщика десятини, що їде у жнива возом з довгими вилами і гукає здалеку на все поле:

— Агов-гов! лагодьте одинадцятий сніп!

Тоді, бувало, не вважаючи ні на яку погоду, хоч би і дощ був, треба було розкласти всі снопи рядочком; а зборщик їде помалу—помалу, виглядає найкращі снопи, хапає їх вилами людям з-під носа і кидає собі на віз.

Діло було просте і ясне...

Я розумів також податок на горілку, тринадцяту частину з усякого продажу, податок шляховий і базарний, податок за в'їзд і за виїзд та всякі інші. Я уявляв собі добре і застави, і рогатки, і базар, управу, і мійську вагу, і всіх контрольорів, зборщиків, доглядачів, оцінщиків, акцизних, приставів і тисячі інших чиновників, що ходили сюди і туди, виглядали, заглядали, лапали, шукали, відкривали, роспаковували, цінували і забірали... Усе це я добре розумів.

А чого не розумів, то розказував мені Шовель.

— Ти хочеш знати, Мішель, що воно таке виборчі провінції,—мовив він, сидячи на своєму улюбленому місці, у кутку за грубою,—це зовсім не трудно зрозуміти. Це стародавні найперші французькі країни, як ось: Париж, Орлеан, Суасон, де почалась королівська власть. У цих країнах намістники короля все владні і роблять що

хотять: вони накладають які хочуть податки, і ніхто не сміє ні жалітись, ні плакати. Всі жалоби на них відсилають їм таки і вони судять самих себе, як хочуть. У давні часи ці країни самі собі вибірали повномочних, які розкладали податки так, щоб народові не було важко і не було кривди. Цих людей називали виборними, а через те і країни називались виборчими. Але вже двісті літ минуло, як того права вже нема і податки назначають самі намістники, бо так їм зручніше.

І він хитро моргав оком.

— Розумієш, Мішель?

— А вже-ж дядьку Шовель.

— А в державних країнах порядок инший. Це країни завойовані, як ось наша Лоренна, Альзас, Бретань. Тут намістники не мають такої сили; дворяне і єпископи збираються иноді тут на провінціальні ради (земські зібрання). Вони настановляють скільки їх провінція повинна платити налогу для короля; це вони називають королівський дарунок. Потім назначають свої власні видатки: на шляхи, ґрунтові та водянні, на будівлі і таке инше. Ці права вимовили собі наші країни, як прилучалися до Франції і, звичайно, з сих прав користуються дворяне і духовенство: вони забезпечили себе добре правами і привілеями. Ну а нам, бідноті, лишилось одно тільки право: платити податки, цього права нашого ніхто не займає. Колись ми платили тільки наші місцеві податки, а як

прилучились до Франції, то платимо ще до того і королівський податок. Оце все, що ми виграли, прилучившись до Франції. Розумієш, Мішель?

— Розумію.

— Ну то пам'ятай-же про це.

Дядько Жан обурювався.

— Це-ж не по правді,—кричав він, стукаючи своїм здоровенним кулаком по столі, ні, це не по правді!—Ми ж усі французи,—так чи ні? Хіба не одна у нас кров? Не одного ми народу? Чого-ж одні настановляють налоги, а другі платять їх? Чи не повинні-ж і права, і обов'язки бути для всіх однакові?

— Та вже-ж,—мовив спокійно Шовель. Ну, а всі ті панщини, такси та акцизи, що їх платять тільки бідні селяне, а дворяне, монастирі і, навіть заможні міщане, що все у панство вбиваються,—вони їх зовсім не платять.—Хіба це по правді! Та чи варто про це говорити? Хіба ми можемо це перемінити?

Розказуючи таке, він завжди був спокійний. Я пригадую, що він так само спокійно розказував про ті лиха, що витерпіли його одновірці: як їх вигонили з Ля-Рошелі, забравши їх землі, хати, гроші, як їх скрізь гнобили по всій Франції, як силоміць відбирали дітей і хрестили у католицьку віру, як пізніше в Ліксгеймі, прислали драгунів і шаблями повертали їх у державну віру; як батько його втік у ліс, а потім мати з дітьми на другий день

пішла за ними; вони зріклися всього, тільки не хотіли зріктися своєї віри. Їх діда за віру заслали на галери, і він тринадцять літ сидів прикований за ногу до лавки коло весла день і ніч. За надсмотрщика був у них лютий звір: він так бив їх, що багато з них повмирало. А морські війни! Вони, приковані до лавок сиділи нерухомі і бачили, як англійці перед очима набивали гармати і ціляли прямишенько в них! А потім після бійки, ранених кидали в море, а одірвані руки і ноги змітали геть.

Ми здригались від жаху, а він розказував спокійно, ростираючи на долоні табаку; маленька Маргарита бліда, мовчки дивилась на його своїми великими карими очима.

Оттак кінчав він своє оповідання:—за все це Шовелі повинні дякувати Бубонам, великому Людвигові XIV і найулюбленому Людвигові XV. Цікава наша історія, правда? А я сам і досі ні до чого нездатний, бо не маю ніяких громадських прав. Наш добрий король, як ставав на царство, обіцяв перед усіма єпископами та архієпископами винищити нас:—„Клянусь щиро і з усієї сили моєї викорінити у державі моїй всіх еретиків, яких осудила свята церква!“ Ваші попи, що записують у метрики всіх народжених, всі шлюбні і всі померших, не хочуть записувати нас. Закон забороняє нам бути суддями, чиновниками, вчителями. І ми маємо права на світі такі, як скотина; нам, сказав-би, за-

рані обрізують усі корні, якими живе людина,—а ми-ж нікому лиха не робимо і всі люде кажуть, що ми живемо чесно.

— Яка се гидота, Шовель,—мовив дядько Жан. А де-ж християнське милосердя?

— Християнське милосердя?.. У нас воно завжди було, на щастя наших катів! Ой, коли-б у нас його не було... Але настане пора за все расплатитись, та ще й з процентами, з процентами!.. Всім буде заплачено, що слід!.. Коли не через рік, то через десять; як не через десять, то через сто... через тисячу... Заплачено буде!..

Річ ясна, що Шовеля не могла-б задовольнити, як дядька Жана, маленька полегкість у податках чи відбутках. Досить було глянути на його бліде обличчя, маленькі, швидкі, карі очі, тонкий горбатий ніс, тонкі, раз-у-раз стиснуті уста, на його суху шию, трохи згорблену спину, на його руки і ноги, хоч тонкі але міцні, як з сталюного дроту, досить було глянути на се, щоб подумати:

— Сього чоловічка дурницею не заспокоїти; йому дай все або нічого! Терплячий він страшенно; він тисячу разів на одчай піде, аби тільки продати таку книжечку яку хоче; він нічого не боїться, але й навмання не піде; лихо було-б тому, хто став би йому вперек дороги! Та і дівчина його така сама, як і він; таких людей можна тільки зламати, а не зігнути.

Сам я до того не додумався, бо молодий ще був,—але я почував велику пошану до дядька Шовеля; я завжди скидав перед ним шапку і думав собі: він хоче добра селянам, тай ми того самого бажаєм!

У газетах тоді багато писалося про дефіцит і часто хрещений батько кричав, що він ніяк не може зрозуміти, звідкіля той дефіцит, чому у правительства не стає грошей: народ справно платить усі податки; йому не спускають ні копійки, а навпаки — з кожним роком чим раз більше беруть. Звідкіля-ж той дефіцит? Значить хтось краде і не вадило-б щоб наш добрий король пошукав тих злодіїв. Тут серед нас злодіїв не може бути, бо селяне не бачать ні зблизька, ні здалеку ні одної копійочки з тих грошей, що з них беруть; доводиться думати, що ті злодії десь там недалеко коло короля.

Валентін, бувало, сплеснувши руками говорить:

— Ой, дядьку Жане, дядьку Жане! що ви кажете? Таж кругом його Величества сидять все князі, графи, барони та єпископи,—все люди благородні; для них честь дорожча за всі гроші.

— Ну, ну, добре,—обривав його розмову дядько Жан,—думай собі все, що хочеш, а я собі буду думати, що мені до ладу. Ти вже мене не перевіриш, що державні гроші крадуть селяне, або робітники, або навіть городяне; бо всі вони ба-

чать гроші тільки тоді, коли доводиться платити у казну. Щоб украсти, треба до-ступити до казни. Ну, коли не самі князі крадуть, то їх лакеї.

Хрещений батько казав правду; перед революцією селяне не послали своїх виборних, щоб провіряти державні видатки; все було в руках дворян і духовенства,—тож вони і мусіли давати відповідь.

Але, правду казавши, ніхто тоді до-ладу не знав, чи є той дефіцит, чи нима; іноді люде говорили про се, та, бувало, газети де-що натякали,—оце і все. В той час король назначив міністром женеvського купця Неккера. Сей міністр захотів зроби-ти так, як роблять ті купці, що не хочуть бути банкрутами: він задумав підвести ра-хунки грошових справ держави,—з одного боку всі доходи, з другого—видатки.

Газети називали се справозданням Нек-кера.

У перший раз за багато віків селянам показали, на що ідуть їх гроші. Тільки купцеві могла прийти думка здати раху-нок тому, хто платить гроші; пани, епи-скопи і манахи не робили сього, бо були занадто горді і вважали себе за святих.

Я згадую про справоздання Неккера, як про якийсь сон. Що вечора дядько Жан говорив про се; забувши і про війну в Америці, і про Вашингтона, і про Ро-шамбо, і про Ляфаета, і про баталію в Індійському морі, хрещений батько тіль-ки переглядав на всі боки те справоздан-

ня і стогнав, здіймаючи руки до гори: „на двір короля та королеви стільки! На князів стільки! А на швейцарські полки! А на платню чиновникам, зборщикам, намістникам! А на церковні будинки! А на пенсію! Та все мільонами!“.

Я ніколи з роду не бачив такого гніву.

— Ось тепер видко, звідкіля взялися наші злидні, чого люди ходять босі, чого стільки народу пропадає з голоду і холоду, чого стільки землі гулящої. О, тепер все це ясно! Боже милий! Чи-ж годиться щоб ті злидарі щороку платили королеві по п'ятьсот мільонів, а йому все мало: ще не стало п'ятьдесят шість мільонів!“.

Аж жаль було дивитись на його у той час.

— Це дуже сумна річ, що й казати!— мовив Шовель. Та подумайте: воно все-ж таки добре, коли ми знаєм, куди ідуть наші гроші. Досі ми думали: куди подівають таку силу грошей? На що вони ідуть? Чи їх у море кидають?—Тепер, як будем платити всю безліч наших податків, то хоч будем знати, на що вони ідуть.

Дядько Жан одповідав сердито:

— Правда ваша, велике щастя подумати: я роблю на те, щоб пан Субіз міг купити собі палац. Я зрікаюсь найпотрібнішого для того, щоб граф Артуа міг задавати банкети по двісті тисяч франків. Я з останньої сили тягнуся, щоб королева могла подарувати якомусь вельможному пройди-

світові на його бідність у десять раз більше, ніж я зароблю за увесь свій вік.—О, се велике щастя для нас!

А проте він радів, що нам дають справоздання з державних рахунків. І як пройшов перший гнів його, він сказав:

— Від часів Тюрго у нас не було такого доброго міністра. Той Неккер мабуть чесна людина. Він думає робити так, як Тюрго, а той хотів облегчити народ, зменшити податки, знищити цехи і давати справоздання. Через те вельможні пани і духовенство примусили його покинути посаду. Коли-б тільки вони не зробили того самого з Неккером; як-би то наш добрий король піддержав його! Тепер може трошки соромно стане тим людям, що нас руйнують і вони не посміють так витратити народні гроші. Тепер, як ті пани будуть проїздити полем і побачуть бідного селянина за роботою, то нікуди їм буде очі подіти, коли він на них подивиться з презирством; вони подумують: - він вже мабуть читав справоздання Неккера; він уже знає, що оці коні, карета, лакеї справлені за його працю і що я їх вижебрав у його.

А найбільше радів дядько Жан через те, що у кінці справоздання Неккер казав, що для того, щоб покрити дефіцит, треба знищити привілеї монастирів і панів, і брати з них такі самі податки, як і з селян.

— Оце найкраща річ,—казав він—Неккер дуже гарно придумав.

По всій країні ходила чутка про великі переміни і ця радісна звістка проносилась скрізь. Більше трьох тижнів Шовель і Маргарита не показувались у нашому селі: увесь той час вони продавали справоздання Неккера. Вони ходили по них у Понт-а-Мусен для Лорени; в Кель—для Альзаса. Я не знаю, скільки вони випродали тих книжечок; Маргарита мені казала тоді, та я тепер не згадаю: давно се було.

У базарні дні люди тільки й говорили про те, що мають скасувати привілеї і урівняти налоги.

— Агов, дядку Жане! Либонь настав час такий, що доведеться і панам, і манахам платити податки!

— Еге, еге, Миколо! А все це наробив той проклятий дефіцит. Старих налогів не вистачає; народ ніколи не злужає покрити той дефіцит; це просто нещастя, страшенне нещастя.

І люде реготали, частуючи один одного табакою і жалію ии бідних панів і бідних манахів.

Діялось це в році 1781; але довірря триває не довго. Скоро пройшла чутка, що граф Артуа, королева Марія Антуанета і старий міністр Морена дуже не злюбили того міністра з купців, що хотів давати справоздання. Тривога росла раз-у-раз і почали ходити якісь непевні чутки. Одного разу, у п'ятницю, 2 червня р. 1781, хрещений батько послав мене у Пфальцбург по сіль. Прийшов я туди і

побачив там народу, як комашні. Полкова музика грала під балконом пана маркіза Таларю. Перед домом судді і перед домом майора вдарили в барабани, музика ходила по містечку командами, ніби на Різдва, а тим музикам давали добре на чарку. Сказав-би свято якесь. Але народ чогось був не веселий: крамарі сумно сиділи на лавочках коло своїх крамниць, не чути було їх гомону. Тільки з майдану лунала військова музика і звідусіль торохтіли барабани.

Перед соляною конторою стояла юрба народу. Молоді офіцерики з шапками на бакир походили потрое, по-четверо і реготали, як божевільні. Соляний конторщик взяв у мене гроші, подав через віконце торбинку соли і я пішов собі.

На кінці майдана скілька чоловіка купців, що торгують зерном, стояли купкою і про щось говорили:

— Тепер кінець,—казав один з них: тепер нема чого вже сподіватись нам; король віддавлив його в одставку.

Мені зараз прийшла думка, що це про Неккера розмова, бо за останніх три місяці тільки про його і говорили. Я поспішив мерщій до дому. Біля німецьких воріт старі салдати, як звичайно, покурювали свої люльки і гуляли у костяжки.

Коли я вернувся додому, дядько Жан вже знав про все від купців, що вертались з города. Вони ще були тут і розказували про те, що самі чули.

— Не може того бути,—кричав хрепчий батько,—не може бути!.. Як не буде Неккера, то хто-ж покриє дефіцит? Інші люди підуть старим шляхом: вони почнуть задавати бенкети, полювання, празники, знов будуть сіяти грішми на вітер і дефіцит не тільки не зменшиться, а ще більше виросте. Кажу вам,—сього не може бути.

Коли я розказав йому про те, що бачив: як раділи офіцери, як перед губернаторським домом грала музика,—він насупив свої густі брови.

— То воно, мабуть, правда,—сказав він. Прогнали єдину чесну людину. А я думав, що наш добрий король його піддержить.

Він би ще багато де чого сказав, але між тими людьми, що стояли коло кузні, були і невідомі нам; вони дивились на нас і слухали. Дядько Жан взяв молоток і гукнув нам:

— А—ну, хлопці, до роботи! Треба заробити на пенсію Субізові! Гайда!

Він сміявся так голосно, що чути було через дорогу у трактирі і тітка Катерина висунулась вікном, щоб подивитись, що воно діється.

Купці поїхали собі, але ще багато народу з сумними обличчями заглядало до нас того дня. Вже не говорили нічого; тільки увечорі, закрити віконницю, дядько Жан відкрив свою душу.

— Граф Артуа і наша гарна королева,— сказав він, знов обкрутили його! Погано тій людині, що дає волю жінці мотязі. Хоч-би він був найдобріший у світі, хоч-би як він любив свій народ і хотів скасувати всі панщини, він не скасує того, що найгірше: бенкетів, балів і всяких празників. Тут вже така жінка—мотяга не послухає, його і нічого з нею не зробиш, їй аби тільки веселитись, а там - нехай хоч увесь світ пропадає. Їй треба компліментів, букетів пахощів. Подивіться на нашого бідного нотаріуса Регуана: людина з достатком, і батько, і дід його були не бідні і лишили йому гроші,—чого йому треба? Стало б йому до самої смерти. Так ні! Скортіло його оженитись з тою Ганною де-Жарден; тай довелось йому вештатись з нею по всіх балях, по всіх весіллях та хрестинах. Від ранку до вечора стільки і роботи має, що велить запрягати і тягнеться кудись у гості. А через п'ять—шість літ дійшло до того, що описали і спродали все чисто його добро, і рухоме, і нерухоме, а сам він бідний пішов на галери. А пані Ганна байдуже собі повіялась у світ з кавалером-капітаном Базеном. Ось до чого доводить жінка мотяга. Від неї добра не буде.

Що більше він говорив, то більший гнів обіймав його. Він не хотів просто сказати, що королева Марія-Антуанета доведе нас до нещастя, але видно було до-

бре, куди він гне. Ця розмова тягнулась з пів години, а дядько Жан не спинявся.

На дворі ішов дощ, був вітер і погода була дуже прикра.

Але сього вечора нам довелося ще зазнати страху і довідатись про дуже прикру новину. Минула вже дев'ята година; Нікола загорнула огонь у печі, а я, взявши торбу, збирався вже йти додому, коли щось застукало у віконницю двічі.

Хрещений батько кричав так голосно, що не вважаючи на вітер і дощ, можна було підслухати його з надвору. Ми переглянулись, не сміючи ворохнуться, а тітка Катерина вхопила лампу і понесла її у кухню, наче б то всі ми вже спимо; а ми всі сидимо бліді і дихнути не смієм, бо думаєм, що за дверима вже стоїть поліція; коли це почувся з надвору грубий голос: — Та відчиніть же, люди добрі! Це я Кристоф!..

Ми всі аж зітхнули вільнійше.

Дядько Жан вийшов у сніни відчиняти а тітка Катерина внесла знов лампу.

Це ти?—спитав дядько Жан.

— Та я-ж, я.

— Тай налякав же ти нас!

І вони ввійшли разом у хату. Ми зараз побачили, що отець Кристоф чогось дуже стурбований: він не привітався з тіткою Катериною і з нами всіма, як звик був, не звернув уваги ні на кого, а озвався, витрясаючи дощ з бриля:

— Я простісенько з Саверна. Бачив я то-то знаменитого кардінала де-Рогана. Боже святий! І це кардінал, князь церкви!.. А! І подумати страшно!..

Видко було, що він дуже обурений. Вода збігала йому по лиці аж за комір яси; він зняв хустку з шиї і сховав її в кишеню і заходив по хаті з кутка в куток. Ми дивились на його, дивуючись, а він здавалося, і не бачив нас, а говорив тільки до дядька Жана.

— Еге, бачив я ту високу духовну особу, що повинна давати нам приклад чесного христіанського життя. Я бачив, як він їздив в екіпажі по вулицях Саверна, сам поганяв кіньми, товк перекупкам посуду і реготав з того, як божевільний! Сором згадати!..

— Ти знаєш, що Неккера віддалили?— спитав хрещений батько.

— Чи я знаю!—і він злістю усміхнувся. Та ж на прийомі у преосвященного кардінала протовпитись неможна, так там набилося тих манахів всякого сорту, тих прохачів босоногих, мабуть, з усіх монастирів альзаських. Вони там радіють і Богу дякують за це.

І він з презирством зареготав.

Увесь задрипаний в болоті, у мокрій одежі, він, не зважаючи на це, ходив по хаті, потрясаючи сивою кудлатою головою і промовляв неначе сам до себе.

— Так, так Кристофе! Отсе тобі князі церкви! Іди попроси заступництва у кар-

дінала для якого-небудь злидаря; іди шукай правди у того оборонця духовенства; іди жалійся йому, що королівські чиновники лізуть до тебе у домівку і трусять, шукаючи чогось недозволеного, лезуть і по коморах, і по льохах! Скажи йому, що неможна ж пускати у свою хату і вдень і вночі якихсь озброєних людей, без усякої форми, що їх неможна відрізнити від розбійників; і треба їм вірити, що вони роблять по закону! А як набирають тих чиновників на службу, то не дуже питаються які вони люди, чи чесні і порядні, а віддають на їх волю і спокій, і честь і навіть життя громадян! Скажи йому, що власне він повинен заступатися за покривджених перед королем, за всіх тих, кого тягнуть у тюрму через дурниці, через те, що ті собаки знайшли у його чотири фунти солі... Іди... іди, Кристофе,—добре він тебе прийме!..

— Але ж скажи на милость Божу, що з тобою сталося?—спинив його дядько Жан.

Той спинився, помовчав хвилинку і почав:

— Я пішов туди, щоб пожалітися на тажможенних дозорців: вони вчора вночі зробили трус у селі і забрали мого парафіянина Якова Баумгартена. Я повинен був заступитись. Я думав, що кардінал зрозуміє мене і пожаліє того нещасного батька шістьох дітей: увесь його гріх,—що він купив скілька фунтів контрабандної солі. Я думав, що кардінал звелить його випу-

стити! І ось у сам-перед я мусів прождати дві години коло воріт його пишного дворця, а манахи тим часом вештались туди як у свою домівку. Вони ходили вітати його преосвященство з приводу одставки Неккера. Нарешті впустили мене у той Вавілон. Скрізь розкіш, шовк, золото, дорогі малюнки! Тут я просидів від одинадцятої години вранці аж до п'ятої увечорі з двома бідними священниками з гір. Ми чули, як лакеї глузували з нас. Один з них, що був у червоній одежі, виглядав иноді дверима і потім кричав своїм товаришам: „А попи все ще сидять тут!“ Я все витерпів... Хотів непременно подати жалобу кардіналові. Коли це один з тих поганців виходить і каже нам, що преосвящений може нас прийняти тільки через тиждень. Ще й сміється в очі, проклята віра.

З тим словом отець Кристоф переломав на двоє свою букову палицю, що держав в руках, як билинку, а обличчя його було страшенне.

— Треба було побити морду тому поганцеві,—скрикнув дядько Жан.

— Та коли б то ми були самі!—озвався той. Я б його взяв за чуба і втер би йому маку! Ну, але там я покоровся, для слави Божої!

І він знов заходив по хаті. Нам усім було дуже жаль його. Тітка Катерина принесла йому хліба і вина. Він їв стоячи і помаленьку його гнів ущух. І він загово-

рив про таке, що я того до віку не забуду.

— Правда потоптана скрізь. Народ робить за всіх, а інші тільки його працею живуть. Вони знущаються над правдою і навіть над божими законами! Сини бідного народу обороняють їх, сини бідного народу годують їх; а навіть такі сини бідного народу, як я, перед олтарем божим навчають людей поважати їх, шанувати їх багатство і чини, і навіть їх злочинства! Доки ж сього буде? Я не знаю, але до віку—так не може бути: це противно натурі, противно і волі божій! Совість не дозволяє проповідувати пошану до того, що тільки ганьби достойно! Це повинно скінчитися, бо в писанії стоїть: всяк, хто творить волю мою, увійде в царство мое; а всі, хто неправді та идолам поклоняються і неправду творять, підуть у тьму віковічну.

Кристоф пішов додому того ж таки вечора. Сумно нам було, а дядько Жан сказав нам, коли ми вже розходились.

— Всі ті великі пани не хочуть нікого знати, тільки себе. А коли їм стає потрібний хто-небудь з нас: чи то робітник, чи салдат, чи священник,—вони стараються використати його, а потім збути геть з очей. Тільки вони помиляються! Тепер, коли всі знають про дефіцит, справи підуть инакше. Бо всі знають, що гроші дає народ, а народові може таки й докучить коли робити на тих панів та кардіналів.

Я вернувся до дому після десятої години ; а ті думки не покидали мене навіть у сні. Я думав так само, як дядько Жан, Шовель і отець Кристоф, але ще не настав час; довго ще довелося нам терпіти, поки настала для нас воля.

VI.

Опріче тих подій з Неккером, королевою і графом Артуа, що займали повсяк час мої думки, великої журби завдавали мені злидні, що терпів батько з матір'ю. Вони працювали без упину, не розгинаючи спину, а проте кожної зими терпіли голод. Етьєн вже виріс; він працював тепер з батьком, але, що був хворий і слабосильний, то ледве міг заробити собі на хліб. Клод найнявся за пастуха у Тірселінський монастир в Ліксгеймі. Микола став за дроворуба в лісі; він був справжній робітник; тільки на жаль—він любив випити і вчиняв бійки в неділю у шинках і майже нічого не давав матері. Лізбет і маленька сестриця Матюрина прислужували паням і офіцерам в Тіволі; але це тільки бувало раз у тиждень у неділю; а в інші дні вони жебрали по дорозі; у ті часи фабрик ще не було. Тоді ще не вміли плести з вовни шапки і пелерини, не робили і солом'яних брилів, які тепер мільйонами ідуть у Париж, Німеччину, Італію та Америку. У ті часи діти dorostали до вісімнадцяти і до двадцяти літ, не заробивши ні копійки.

Але найгірше лихо був наш довг; він чим раз більше виростав і тепер вже дій-

шов до десяти екю*). І що три місяці Робен приходив і стукав до нас у вікно, викликаючи всякий раз батька на якусь панщину. Отсе була наша болячка. Поряд з цим нещастям всі інші лиха здавалися нам за дрібницю. Ми ще не розуміли тоді, що нас руйнує: через всі ті податки, акцизи та мита ми за всяку річ платили вдсятеро: за скибку хліба дерли з нас як за буханець, за хунт солі брали стільки, скільки тепер коштувало б десять.

Ми не знали, що не далеко—за двадцять п'ять миль від нас—у Швейцарії ми могли б з такої праці жити у достатках і навіть де яку копійку відкладати. Селяне ніколи добре не розбірають, що воно таке посередні (косвенные) податки; вони дуже обурюються, коли в кінці року з них правлять який небудь прямий податок, хоч би й двадцять копійок; але, як би вони вміли вичислити скільки їм приходится переплачувати грошей що-дня, купуючи найпотрібніші для життя речі, то скрикнули б вони од жаху.

Тепер нам куди лехче: дорожніх відбутків нема і всяких зборщиків стало у-трое менше; але у ті часи,—який був грабіж, які злидні!

Ой, як бажав я допомогти моїм батькам! Мене не покидала думка:

— На той рік хрещений батько покладе мені платні три франки на місяць і тоді

*) Екю—дванадцять франків; девять екю на лати гроші мало не сорок п'ять карбовонців.

ми потрошки почнемо виплачувати . наш довг.

Ця думка давала мені у-двоє більше сили; і вдень і вночі я не переставав думати про це.

Нарешті, після таких довгих злиднів нам неначе усміхнулася доля: Микола на рекрутському наборі витягнув білий білет. У ті часи для рекрутів було два сорти білетів: кому випадав чорний—той ішов на службу, а кому білий—той був вільний.

Яке щастя!

Матері зараз прийшла думка продати Миколу; він був високий на зріст і міг пійти у гвардію, а за такого можна було взяти більш як дев'ять екую!

По вік не забуду я, яка була радість у той день у нашій семьї; мати держала Миколу за руку і говорила йому:

— Ми тебе продамо! Скільки жонатих людей попало в салдати! Ти можеш кого небудь заступити.

Заступати можна було тільки жонатих, але треба було відслужувати у-двоє: замість шости літ—дванадцять. Микола знав це добре, знала і мати; а проте він відповів:

— Ваша воля, а мені однаково.

Батько більше жалів Миколу; він говорив, що працюючи в лісі за дроворуба і відробляючи панщину за других, можна також де-що заробити і потрошки виплачувати довг. Але мати одвела його у куток і казала йому на вухо:

— Слухай Жан-П'єр: як Микола зо-
станеться, він напевне оженився; я знаю,
що він бігає за маленькою Жанетою Льо-
ріс. Вони одружаться, будуть діти, а це
вже для нас пеня гірша за все.

Тоді батько з сльозами на очах спи-
тав Миколу:

— Ти справді хочеш іти? По своїй охо-
ті?

Микола, махаючи шапкою, до якої
прип'яв червону стрічку, кричав:

Еге, хочу! Я мушу виплатити довг! Я
старший, це я повинен виплатити довг!

Микола був добрий хлопець. Мати
обняла його за шию обома руками і го-
ворила, що вона давно знає, як він лю-
бить своїх батьків; потім говорила, як він
буде гренадером, як він вернеться додо-
му у білому мундирі з блакитним коміром
і з китицею у картузі.

— Добре!... Добре!..—мовив Микола.

Він добре розумів усі хитрощі матері,
вона думала тільки про дітей, але він при-
ставлявся буцім то не примічає нічого.
Окрім того він любив таки війну.

Батько, сівши коло печі і взявши го-
лову у руки, тихо плакав. Він хотів-би,
щоб усі були коло його. Брати і сестри,
стоячи на порозі, скликали сусід, а мати
тимчасом, поклавши руки на плечі батько-
ві, розважала його.

— Слухай, нам дадуть за його більш, як
дев'ять екю.

Можна буде ще купити корову; буде у нас своє молоко, масло, сир; можна буде і свиню вигодувати.

Він не відповідав нічого і всі ті дні ходив сумний.

На другий день проте він пішов з Миколю до міста. Не вважаючи на той смук, він вернувшись розказав нам, що Микола заступить сина булочника Йоссе, що він буде служити дванадцять літ, що за його нам дадуть дванадцять екю—по одному за кожний рік служби. Тепер,—казав він—ми виплатим у сам-перед Робенові; а там побачимо.

Він хотів лишити один або два екю для Миколи; але мати кричала, що йому нічого не треба буде, що буде йому і харч, і одежа, як усім салдатам; а як би дати йому грошей, то він їх, однаково, пропье у корчмі і ще попаде під кару.

Микола сміявся і казав:

— Добре, добре! Мені не треба нічого.

Батько журився тяжко. Але не треба думати, що мати не жаліла Миколу і рада була його збутись. Ні! вона його дуже любила; тільки від страшеної нужди черствіє серце людське. Вона думала про найменших, про Матюріну та про Етьєна, а дванадцять екю були великі гроші за тих часів.

Так і порішили справу. Всі папери, які треба, мали бути готові у мерії через тиждень. Щодня вранці Микола ходив до міста і звичайно, старий Йоссе, якого сина

мав заступити Микола, частував його у своєму трактирі „Великого Оленя“, що був проти німецьких воріт: годував його ковбасою з вареною капустою і ставив пляшку доброго вина. Так по цілих днях Микола гуляв і співав враз із товаришами, які заступали інших заможних людей.

Я взявся за роботу з ще більшою охотою; тепер, принаймні, Робенові виплатять його девять екю і ми назавжди визволимося від того поганця. І з веселим серцем бив я молотком по ковадлі; дядько Жан, Валентін і всі в їх домі розуміли мою радість.

Раз у-ранці, коли ми били молотами, аж іскри летіли на всі боки, на порозі кузні показався здоровенний чоловік, бригадир королівського німецького полка. На йому був синій мундир, защіпнутий на всі гудзики, жовті штани, чоботи вище колін, шабля при боці, шапка на бакир.

— Добридень, брате Жане! — крикнув він.

А пишався він, як полковник. Хрещений батько здивованими очима подивився на його, а потім озвався:

— А, це ти, пройдисвіте!.. Тебе ще не повісили?

Той зареготав.

— А ти такий самий, як і був Жане, — так само жартуєш! Хіба ж ти не почастуєш мене пляшкою доброго вина?

— Не для того я працюю, щоб заливати пельку таким ланцям, як ти, — промовив

дядько Жан, повернувшись до його спиною. А ну, хлопці, до роботи?

Ми взялись до роботи, а бригадир, засміявшись, пішов собі, брязкаючи шаблею.

Це був родич дядька Жана, Жером з „Чотирьох вітрів“; але перед тим, як іти в салдати, він накоїв стільки гидких бешкетів, що вся рідня од його відсахнулась.

Цей пройдисвіт вернувся тепер в отпуск. На другий день я ходив до міста по сіль і на краю майдана почув, як хтось гукав на мене:

— Мішель! Мішель!

Обернувшись, я побачив, що наш Микола стоїть з тим пройдисвітом перед трактиром „Ведмідь“. Микола взяв мене за рукав і сказав:

— Хдім випьем.

— Ходім краще до Йоссе,—озвався я.

— Надокучила мені кисла капуста,—мовив він. Ходім!..

Я почав говорити, що нема грошей,—але той другий озвався:

— Про це не будем говорити!.. Це вже моє діло.

Треба було зайти і випить,

Стара Урсула подавала все, що загадували: вино, горілку, сир. Але я не мав часу, щоб гаятись, і дуже мені не до вподоби було тут в сій дюрі, де натовпилося повно салдатів; вони пили, курили, кричали, співали—всі враз. З наших Бараків був тут ще один, маленький Жан

Ра, музика на кларнеті; він пив також на рахунок бригадира. Скільки старих салдадів добре вже п'яних, сиділи кругом стола, порозсовувавши лікті, позбивавши шапки на потилиці, червоні, з чорними люльками в зубах. Це були просто босяки і п'яниці. Всі вони говорили Миколі „ти“ і він їм також „ти-кав“. Я разів скільки примічав, що вони переморгувались з бригадиром і коли Микола що небуть говорив, вони всі реготали і кричали:

— А вже-ж! так! Добре! Ха-ха-ха!

Я дуже дивувався і не міг зрозуміти, що воно за знак; а той справді все платив.

З на-двору почувся барабан і по-під вікном почали пробігати салдати з швейцарської піхоти. Всі швейцарські салдати були у червоних мундирах, так, як французькі у білих; а старі салдати, що їх називали: ветерани,—не належали вже ні до яких полків і тому не виходили з трактира.

Бригадир спитав мене, скільки мені літ. Я сказав: чотирнадцять,—і він мене більше нічого не питав.

Микола почав співати, а я, бачивши, що людей набилося багато, аж душно стало,—взяв свою торбину з сіллю і пішов до дому.

Це було перед тим днем, коли мала бути підписана в мерії умова. На цю ніч Микола не вернувся додому. Батько дуже стрівожився особливо, коли я йому

розказав у вечері, що бачив. Мати заспокоювала його.

— Це нічого. Треба ж хлопцям погуляти. Нехай собі Микола погуляє, поки ще вільний, а надто, як платять інші.

Але батько сидів сумний; брати і сестри вже спали, пішла лягти і мати і ми лишилися з батьком у-двох. Він мовчав і про щось думав. Нарешті, як вже зовсім пізно було, він сказав мені:

— Ходім спати, Мішель; постараємося заснути; а завтра вранці я піду у город довідатись. Треба вже швидче скінчити це діло і підписати умову, коли вже обіцяли.

Він ліг; почав і я роздягатись. Коли враз почули ми, що хтось іде з села нашою вуличкою по-під садок. Батько встав і промовив:

— Ось і Микола!

Він одчинив двері, але замість брата ввійшов маленький Жан Ра, блідий, переляканий.

— Слухайте... не лякайтесь,—сказав він;— трапилось вам нещастя.

— Що таке?—скрикнув батько і весь затремтів.

— Вашого Миколу забрали. Він трохи не вбив великого Жерома, бригадира з німецького королівського полка. І казав я йому: стережися. Роби, як я. Вже три роки поять мене горілкою вербовщики. Вони думають мене підчепити, а я не підписую умови, нехай платять, а я не підпишуся ніколи.

— Ой Боже-ж мій, Боже! — скрикнув батько. Чого-ж се всі нещастя падають на нашу голову!

Мене аж ноги не держали і я присів на припічку. Встала мати, всі повставали.

— Та що-ж він підписав?—спитав батько. Скажи нам, що? Він же не міг нічого підписати, бо ми обіцяли Йоссові; він не міг.

— Що-ж ви зробите?—Мовив Жан Ра, він тут не винен і я не винен; ми багаченько випили! Вербовщики намовили його підписати; я йому моргав, що не треба, та він уже не бачив ясно і не розумів, нічого. Мені треба було на хвилинку вийти, а як вернувся—він вже підписав. Бригадир уже клав умову в кешеню і реготав. Тоді я потягнув вашого Миколу в кухню і питаю: Ти підписав?—Еге,—каже.—То вже тепер тобі не дадуть дванадцять екую, а дадуть тільки сто франків; тебе обдурили. Він побіг назад, мов скажений і кричить їм, що вони повинні роздерти умову. Бригадир регоче йому в очі. Що-ж я вам тепер маю сказати? Ваш Микола кинувся штовхати всіх; він вхопив за горло бригадира і другого старого солдата. Усе ходором заходило у трактирі, все поперевертали на землю. Стара кричить: „гвалт!“ Я стояв за столом під стінкою і не міг нічого вдіяти і не міг утекти. Жером добув шаблю. Тоді Микола як ухопить кухоль та як зацідить бригадира по голові!.. Кухоль розбився у дрібні

шматочки, а той повалився коло печі на перевернуті стільці, пляшки та кухлі, що були роскидані по всій долівці. Набігла поліція і я ледве встиг утекти через стайню по задвірках. Коли я повертав на майдан, я побачив, як повели Миколу в поліцію. На вулиці і на майдані збіглося стільки народу, що неможна було протовпитись. Люде казали, що бригадир тільки що теплий. А на що-ж він добув свою шаблю? Чи мусів Микола підставити йому свою голову? Се Жером наробив лиха; він в усьому винен; я це і під присягою скажу; він винен у всьому!

Поки Жан Ра розказував нам про це нещастя, ми всі сиділи пригноблені. Ми нічого не говорили і не могли говорити; тільки мати здіймала руки до гори, а потім враз ми всі заплакали. Се був найгірший смуток, який я собі пригадую; не тільки ми були зруйновані, але ще Микола попав у тюрму.

Коли-б мійські ворота не було зачинено, батько зараз пішов-би до міста; але треба було чекати до ранку.

Сусіди, що вже спали, повставали, почувши наш лемент; вони приходили довідатись і Жан Ра розказував кожному окремо всю справу. А ми всі, посідавши на нашу стару скриню, плакали, затуливши лице руками.—Ой, багаті не знають горя! Всі лиха падають на голови бідних.

У першу хвилину мати почала було лаяти Миколу, а потім їй стало жаль його і вона заплакала.

Вдосвіта батько взяв свій ціпок і хотів іти до міста сам; але я йому пораяв почекати, поки встане дядько Жан; він дасть нам добру пораду, а може і поміг би нам полагодити справу. Ми посиділи трохи і о п'ятій годині, коли розпалюють кузню, пішли у трактир.

Дядько Жан вже встав і стояв у великій світлиці, коли ми прийшли. Побачивши нас обох, він дуже здивувався; а коли я йому розказав всю справу і просив його допомогти, він одразу дуже розгнівався.

— Що-ж ви хочете тут зробити?—скрикнув він. Ваш Микола ледащо, а той, мій родич, ще гірший поганець. Що-ж тут можна полагодить? Все вже піде, як почалось, надто, що за цю справу взявся вже суддя. Найкраще було-б, коли-б вашого ледаря швидче взяли в салдати, коли він вже дав себе так по дурному обдурити.

Він казав правду. Але, що батько плакав гіркими слізьми, то він одразу одягся у недільну одержу, взяв палицю і сказав:

— Ходім; ти дуже добра людина, треба хоч попробувати допомогти тобі. Але у мене мала надія

Він сказав жінці, що ми вернемся на годину дев'яту, де що приказав Валентінові у кузні і ми пішли. Ми йшли мовчки, похиливши голови. Іноді дядько Жан починав кричати:

— Що тут вдієш? Він же поставив хрест при свідках; тай здоровенний же він як дуб, хіба таких гайдамаків випускають, коли вони вже попалися? З таких власне й виходять найкращі салдати. А що менше у них розуму, то вони сміливіці. Тай той другий шибеник, хіба мав би отпуск, коли б не на те, щоб наwerbувати хлопців у нашій окрузі. Мабуть йому доручили привести хоч одного або двох у німецький королівський полк. Я не розумію, що тут можна допомогти.

Що більше він говорив, то сумніші ми ставали. Але, як прийшли ми до міста, дядько Жан підбадьорився і сказав:

— Ходім спочатку у лікарню. Я знаю старого смотрителя Жана Пелет'є; він нас пустить побачити мого родича; як би він нам віддав ту умову, то ми виграли б справу. Дайте мені попробувати.

Ми дійшли вже до стіни фортеці і наблизились до старої лікарні, що стоїть між французькими ворітьми та пороховим складом. Дядько Жан позвонив коло воріт, де ходить день і ніч вартовий. Сторож йому відчинив і він увійшов, сказавши нам почекаати його.

Вартовий ходив сюди і туди, а ми з батьком, ставши під стіну, розглядались по старих вікнах і сум нас брав такий, що й розказати трудно.

Через чверть години дядько Жан підійшов до воріт і покивав на нас пальцем. Вартовий пропустив нас і ми увійшли в

коридор, а потім піднялися по сходах геть аж на саме горіще. Сторож ішов попереду. Він одчинив нам на горі кімнатку, де лежав Жером. Він лежав на ліжку, а голова його була так зав'язана, що трудно було його пізнати, як би не його вуси і ніс.

Він піднявся трохи на лікті і дивився на нас, закинувши голову назад.

— Здоров був, Жером! — сказав йому дядько Жан; сьогодні вранці я почув, що з тобою скоїлось, і пожалів тебе.

Жером мовчав; він дивився вже не так гордо і весело як два дні попереду.

— Еге, еге, казав дядько; це велике нещастя. Мало не провалили тобі голову. Ну, та на щастя воно якось пройде. Майор казав мені, що заживе; тільки тижнів зо два не треба пити горілки, то все буде, як слід.

Жером увесь час мовчав, тільки на прикінці він спитав:

— Вам чогось від мене треба... кажіть.

— Ось що Жероме, — мовив дядько Жан. Я бачу, що тобі, хвалить Бога, зовсім не так погано, як люде говорили. Отсі бідні люде прийшли з Бараків: це батько і брат Миколи...

— Ага! — скрикнув той, лягаючи знов на подушку. Розумію: вони прийшли випросити у мене умову! Ну, та я швидче дам собі горло перерізати. О, розбійник!.. Ти хочеш битись!.. Людей душити!.. О, поганець! Попадись тільки ти в мою роту, то я вже тобі віддячу.

Він скрипів зубами, одвернувся від нас і накрився з головою, щоб не дивитись.

— Та послухай тільки, Жером,—казав дядько Жан.

— Ідіть під три чорти!—кричав той.

Тоді вже розгнівався і дядько Жан.

— То ти не хочеш вернути умову?

— Забірайтесь геть!—кричав Жером.

Прислужник також равав нам вийти, щоб злість не задушила хворого. Але перед тим, як вийти, дядько Жан сказав йому:

— Я завжди знав, що ти поганець, Жером, з тої пори, як ти продав воза і волів твого батька перед тим, як іти на службу; тепер я жалкую, що ти слабкий; бо як би ти стояв на ногах, то я б тобі побив морду; ти більше нічого не варт.

Він говорив би ще більше, та прислужник силоміць витягнув його з кімнати і зачинив двері. Ми вийшли з лікарні і ще більший сум взяв нас, бо вже не було нам ніякої надії.

Як вийшли ми на вулицю, дядько Жан сказав нам:

— От бачите! Даремна праця і дурно час прогаяли. Ваш Микола, мабуть, посидить у тюрмі; аж поки відправлять новобранців. А з тих грошей, що йому належаться, він заплатить за лікарню та за побиту посуду, то вже вам нічого з того й не лишиться.

Втім, не вважаючи на наш смуток, він почав реготати, витираючи очі.

— Однаково, він добре того почастивав! Тай сила ж! Поклав йому знак, мов той канцелярист у судді печатку.

Він так щиро реготав, що нарешті і ми, забувши лихо, засміялися з ним. Батько сказав:

— Еге! Наш Микола здоровенний хлопець. Тамтой може й вищий і кість ширша, ну, а вже Микола жилавий!

Посміявшись трохи, ми ще гірше зажурились, особливо коли дядько Жан виїшов за місто.

Того ж дня ми ходили в тюрму до Миколи. Він сидів на купі соломи; а як батько заплакав, він сказав:

— Що ж ви зробите!? Це нещастя! Я знаю, що вам нічого не лишиться. Та як вже нічого порадити неможна, то треба здатись на волю Божу.

Ми бачили, що це його дуже смутило. Виходячи з тюрми, ми його щиро обняли; він був дуже блідий і хотів побачити братів та сестер, але мати не дозволили.

Через три дні Микола поїхав у свій німецький королівський полк. Він сидів на возі з п'ятьома товаришами, які те ж наробили бешкету, пропиваючи останні гроші. Драгуни верхами їхали кругом воза. Я біг по-заду і кричав:

— Прощай, Микола, прощай!

Він махав мені шапкою; сльози були в його на очах, бо він покидав рідний край, не попрощавшись з батьком, з матір'ю і ні з ким, окрім мене. Батько пра-

цював, як завжди, щоб заробити хліба, а мати сердилась на Миколу. Правда, потім вона говорила: „Бідний наш Микола! шкода, що я його не простила; він таки був добрий хлопець!“ Але тепер вже не час був; він вже стояв з німецьким полком у Валянс'єні у Фландії і довго ми сиділи, не маючи від його ніякої звісточки.

VII.

Через піяцтво дурного Миколи ми довго мучились-би, коли-б не поміг нам у наші біді хрещений батько. У вечорі того дня, коли поїхав Микола, дядько Жан побачив мене у кутку за піччю, де я сховався і гірко плакав, і сказав мені:

— Не журись, Мішель. Я знаю, що лихвар Робен держить вас у своїх кихтях; ввої батьки до віку не виплатять йому, бо тони дуже бідні; але ти виплатиш. Хоч твоя наука ще не скінчилась, але я буду платити тобі по п'ять франків у місяць, бо ти стараєшся добре.

Він сказав це щиро. Тітка Катерина і Нікола аж заплакали, а я відразу нічого не міг сказати і тільки через хвилину промовив:

— Ой, дядьку Жане! Ви для нас більше добра робите за рідного батька.

Саме тоді прийшов Шовель з Маргаритою і, довідавшись про цю розмову, сказав:

— Отже добре! Я вас завжди любив, хазяїне, а тепер ще поважаю і шаную.

І він стиснув йому руку, а мене поклепав по плечі і сказав:

— Слухай, Мішель: твій батько просив мене знайти яку роботу для Лізбети. Оце ж і трапляється для неї місце у пивній „Зеленого дерева“ у Тусена, що в Васелоні. Там їй дадуть харч, одержу і ще два еку на рік. Потім, як що вона буде старатись, дадуть може й більше. Нехай же вона починає.

Та і зраділи-ж батько та мати, коли довідалися про це. Лізбета аж не тямилася себе з радощів; вона рада була-б зараз бігти туди, але треба було зібрати де-що для неї по селі, бо на ній було тільки якесь лахміття. Шовель подарував їй пару дерев'яних черевиків, Нікола — спідницю, тітка Катерина—дві сорочки, майже зовсім нові, а дочка Летюм'є—кафтан; а батько і мати дали добрі поради і благословили її.

Тоді вона попрощалась з нами і пішла стежкою на Саверн поміж садами, з клуночком у руці, горда і радісна. Ми дивились не неї, стоячи на порозі, а вона йшла і не оглядалась; проминувши гору вона зникла назавжде.

Батьки плакали.

Оттак буває у бідних людей; вони викохують, вигодовують дітей, а коли діти стануть уже на свої ноги, вони виходять одно по одному в світ за очі шукати собі долі. А бідні старі лишаються самі і живуть уже згадками.

Але з того часу наш довг почав зменшатися. При кінці кожного місяця, коли мені давали моїх п'ять франків, я ішов з батьком у Мітельброн до Робена. Ми входили у те пацюкове гніздо, де було повно золота і срібла, а старий глитай сидів у низенькій кімнаті з маленькими заґратованими вікнами, у міховій шапці над своїми записами і рахунками, а його здоровенний вовкодав лежав тут коло його.

— О!—казав він,—ви знов прийшли? Боже мій! Чого ви так поспішаєте? Хіба я з вас правлю? Може хочете, то ще позичу,—десять франків, п'ятнадцять? Скажіть тільки.

— Ні, ні, пане Робен,—казав я. Ось сам ваш процент, а оце чотири франки і десять су за самий довг. Поставте оттут на сій росписці, що ви одібрали чотири франки і десять су, напишіть.

Тоді, бачивши, що мене не обдурить і що нам надокучило вже, що він раз-у-раз скуб, він брав перо і писав, мимрячи собі під ніс:

— Ге, ге! От і помагай людям! Роби добро!

А я перехилившись через його кресло дивився чи добре він пише: „процентів—стільки-то; на рахунок довга—стільки-то. О! я дивився добре, бо знав яка це хитра лисиця.

А бідний батько стояв біля порога, бо нічого йому було дивитись: він був не-

письменний; а як ми виходили, він казав бувало:

— Ти нас усіх рятуєш, Мішель... Ти підтримуєш всю нашу сем'ю.

І коли ми верталися до дому, він казав братам і сестрам:

— Ось тепер наш хазяїн на все!.. він нас з нужди виводить. Він все може зробити, а ми нічого. Його треба завжди слухатися; без його ми пропали-б на світі.

На жаль це була правда. Що можуть зробити нещасні темні люде, які навіть не вміють читати? Що вони вдіють, попавши в зуби такого Робена? Він їх живцем з'їсть.

Більше року треба нам було, щоб виплатити йому дев'ять екю і забрати вексель. Під кінець Робен сказав, що не хоче брати від нас такими маленькими сумами, бо багато йому через це писанини. Тоді я сказав йому, що ми будем віддавати гроші судді—і він став добріший.

Коли я нарешті приніс додому вексель, мати аж підскочила з радощів; вона дуже хотіла б сама прочитати ту розписку.

— Кінець!.. Вже кінець!—скрикнула вона.—Чи ти напевне знаєш, Мішель, що вже кінець?

— А вже ж напевне.

— І нам не доведеться вже одробляти панщину за Робена?

— Ні, тату.

— А ну, прочитай ще раз.

Всі вони згорнулись кругом мене і слухали нахилившись, пороскривавши роти. А як дочитав я до слова: „виплачено“,— вони почали танцювати з радощів, мов несамовиті.

— Ну тепер,—скрикнула мати,—вже годі пастись козі на наших спинах! Ну, слава тобі Господи!.. Завдала ж вона нам панщини!

Трохи згодом Робен якимось підійшов до нашої хатини і спитав, чи не треба нам грошей. Мати, захопивши вила, вискочила до його, мов божевільна.

— Ти хочеш знов загнати нас на панщину?—кричала вона. А не діждеш!..

Вона може і заколола б його, як би він не втік аж на край села, не вважаючи на своє гладке черево. Страшно подумати. Та чи диво, що навіть чесні і спокійні люде робляться такі люті, коли доведуть їх до останнього одчаю. Лихварам здебільшого буває поганий кінець; вони повинні б пам'ятати, що нещасні люде можуть довго коритись, але, як їм урветься терпець, вони підіймаються і тоді їх гнобителям буває лиха година. Разів п'ять, шість я бачив таке за свого віку; ніякі жандарми не оборонять глитая. Годилось би їм про це подумати; добру пораду я їм даю. Хоч і пишу я цю історію для селян, але вона може стати у пригоді і іншим людам. Добре зерно всіх годує: і хлібороба, і звощика, і мирошника і пекаря, і того, хто у пекаря хліб купує. І тому, хто сіє, ра-

дісно буває, коли він подумає, що з його праці всім людям добро буде.

А тим часом життя йшло собі старим ладом: бували ярмарки і базари, народ платив податки і стогнав, ченці збирали милостиню, салдати ходили на муштри і навіть вернувся старий звичай, що били їх офіцери. Що п'ятниці я ходив до міста по сіль і бачив, як молоді офіцерики били по морді старих салдатів. Багато часу вже минуло з тої пори, а я здригаюсь, як згадаю це.

Ще нас обурювало дуже, що в чужоземних найнятих полках, наприклад, у швейцарців та інших, команда була німецькою мовою. Чи не дивно, справді, що ідуть полки воювати вкупі, один у них ворог, а команда різна, двома мовами? Я пригадую, що один старий салдат з нашого села, Мартин Грос, дуже ремствував на таку плутанину і казав, що від того була нам чимала шкода за війни з Прусією. Але наші давні короті та вельможі не любили, щоб салдати і народ жили у добрій згоді; їм треба було салдатів-чужинців—швейцарців, саксонців та інших німців, щоб стерегли французів: вони не довіряли нам, своєму народові і стерегли нас, як арештантів, а за сторожів брали чужих людей.

Ми ще побачимо далі, якого лиха наробили ті чужинці Франції, котра їх годувала: цілі полки їх переходили на війні до ворогів.

Але я буду розказувати по порядку далі.

Вечорами ми читали газети—або самі, або з Шовельом. Правду казав дядько Жан, що князі, вельможі та єпископи, збувшись Неккера, перестали й думати про дефіцит. У газетах писали тепер тільки про полювання, бенкети, балі і про пенсії та нагороди. Наша красуня—королева Марія-Антуанета, граф д'Артуа, вельможні пани гофмейстери, єгермейстери, шталмейстери, камергери та инша придворна челядь жили собі у роскошах і байдуже їм було до того, що країна руйнується і йде до банкрутства. Вони швидко знайшли собі таких міністрів, як Жолі-де-Флері та инші, що робили по їх уподобі і не докучали рахунками та звідомленнями.

Хрещений батько, читаючи про ті балі та бенкети, вже не обурювався; тільки лице його робилось понуре, він одкашлював у руку і мовив:

— Що воно значить! королевська музикальна капела, королевська велика стайня і мала стайня, королевський мисливський двір, управління королевським полюванням у Фонтенебло, окреме управління Булонського лісу, мисливський королевський палац у Монсо, управління соколинним полюванням і псярнями в Луврі? Що воно таке і на-що воно нам здалося?

— Це розвиває і ширить торгівлю, ха-зяїне,—мовив з усмішкою Шовель.

— Торгівлю?

— А як-же! Справжня торгівля власне тоді й є, коли гроші ідуть з селянської кешені і назад уже до неї не вертаються. Панська розкіш оживляє торгівлю; міністри сто раз говорили нам це і треба ж їм вірити. Що ми тямимо? Ми тут сидимо та вмієм тільки робити і платити. Ну, а там, ті великі пани вміють веселитися і витратити гроші. Вони справляють собі дорогі одяжки, брильянти; у них без ліку лакеїв, швейцарів, покоївок, прачок, фурманів, псарів—це ж усе грошей коштує не аби-яких! І годується та челядь мабуть не бобом та картоплею, не прості сорочки з дванадцятки носить, як ми!

— Та вже ж ні!—мовив гнівно хрещений батько. Правду ви кажете! Та скільки ж їх є, тих всяких гофмейстерів, та камергерів, князів та міністрів! А, бодай їх!. Невже ж мільйони народу повинні гірко працювати, щоб содержити тих дармоїдів? Ех, покиньмо це! Давайте, будем що инше читати. Боже мій! Невже ж це можливо?

А на другій сторінці газети було ще гірше: знов паради, смотри, придворні прийоми, обіди та сніданки, та все у шитих золотом мундирах, у шовках та сетах—розкіш така, що ми, бідні харпаки, й увити собі не можемо, скільки грошей воно все коштує.

А Шовель, ніби дивуючись, казав:

— І що той Неккер вигадав, ніби то нема грошей? Та в нас, мабуть, тих грошей

стільки є, що не знаємо, куди їх по-діти!

І він поглядав на нас своїми хитрими маленькими очима. А нас усіх аж душила злість; навіть найпростіша й нетямуща людина зрозуміла б, що витратити таку силу грошей на розкоші і примхи сотні дармоїдів, коли три чверті Франції пропадає з голоду і холоду,—це є огидне злочинство.

Збираючись додому Шовель иноді додавав:

— Ой так, так! Добрі діла. Налоги ростуть, видатки ростуть і дефіцит росте що року! Росте довг—значить і багатство росте. Діло ясне, як божий день.

— Ой ясне, ясне!—мовив дядько Жан, проводячи його. Він зачиняв двері, а я йшов собі додому.

Що більше ми читали газети, то гірша журба стискала наше серце. Ми добре розуміли, що пани дивляться на нас, як на робочу скотину, та що ж могли ми зробити? І військо, і поліція були в руках у панів, проти нас. Тільки й могли ми думати про себе:

— Тай щасливі ж ті пани, добре їм живеться, а нещасна наша доля на світі.

За прикладом королеви, графа д'Артуа та їх придворних пішли й менші чини і повелося таке саме й по малих містах та містечках: скрізь балі, бенкети, смотри й паради. Судді, полковники, майори, капітани і менші офіцери ходили, задерши го-

лови і били не тільки салдатів, а й селян, що проходили по місту, вертаючись додому. Спитайте старого Ливріна Дюшемена: він вам розкаже, як жили молоді офіцери Кастельського полка; як вони пили шампанське вино і посиляли за дівчатами та жінками, ніби то для танців; а коли батьки та чоловіки не пускали, то їх вигонили палками геть за місто.

Можна зрозуміти, який смуток брав нас, простих робітників і селян, коли ми чули їх музику, і бачили, як дочки почесних городян: сіндіків, комісарів, контролорів та інших шли під руку з тими шибай-головами і гуляли з ними в Тіволі. Еге, аж серце стискалося, а вони, ті дівчата, думали може, що стають через це благороднішими.

Вся надія у нас була на дефіцит. Всі тямущі люде розуміли, що він може тільки рости, особливо з тої пори, як королева і граф д'Артуа зробили міністром скарбу Кальонна. Він чотирі роки псував нам кров своїми позиками, оборотами, як він казав, надбавками податків та іншими шахрайськими вигадками. Багато було паганих міністрів після сього Кальонна, але гіршого за його не було; його вигадки і брехні, щоб дурити людей були такі хитрі, що інші міністри, хоч були дурні, могли користуватись ними. Він старався показати, що все іде дуже добре, так як ті шахраї, що не думають ніколи платити свої довги, а ще їх побільшують, і задають та-

кого тону, що люде мимохіть їмуть їм віри,—а їм тільки того і треба.

Але нас Кальонн не міг обдурити. Дядько Жан не міг вже здержати свого гніву, коли брав у руки газету. Він казав: —Через того поганця мене колись грець поб'є; що не скаже, то збреше! Він пускає наші гроші за вітром, він переливає з пустого в порожнє, тут позичить—там віддасть, а позичає і направо і наліво; а як доведеться платити—він утече в Англію, а нас лишить на слизькому. Згадаєте моє слово; инакше не буде.

Розуміли це всі люде, опріче короля, королеви, і князів, бо Кальонн поплатив їх довги, та придворних вельможів, бо на них дощем сипались награди та пенсії.

Духовенство не було таке дурне і починало розуміти, що Кальоннові штуки до добра не доведуть. Всякий раз, як Шовель вертався зо своєї мандрівки, його обличчя сяяло, очі блищали; він усміхався і сідав з Маргаритою на своє звичайне місце за грубою.

— Все іде добре, дядьку Жане,—казав він; наші бідні сільські попи не хочуть читати нічого, опріче Жан-Жака-Руссо; а всі ченці читають Вольтера і проповідують любов до ближнього і бідкуються, що народ у такій нужді; вони збирають гроші на бідних. В цілому Альзасі і Лорені тільки й розмов, що про добрі діла: в одному монастирі почали осушати став, щоб дати заробіток селянам; в другому подару-

вали селянам десятиний податок; у третьому годують голодних обідами. Хоч пізно, але добре й то! Вони хитрі, дуже хитрі; вони бачуть, що корабель вже потрошки тече; вони хочуть з'єднати собі друзів, щоб ті подали їм руку в біді.

Його маленькі очі моргали.

Ми не насмілювались навіть вірити тому, що він нам говорив, таке воно було гарне. За останні роки 1784, 1785 і 1786 Шовель чим-раз ставав веселіший і бадьоріший, він бачив дальше за нас, мов та птиця, що підіймається дуже високо, више хмар і бачить ясніше і дальше.

І маленька Маргарита, за батьком, ставала чим-раз веселіша. Миленьке це було дівча надзвичайно. Бувало проходить повз кузню з кошиком за плечима, загляне до нас тай привітає своїм веселим дзвінким голосом:

— Здрастуйте, дядьку Жане! Здрастуйте, Валентіне! Здрастуйте, Мішелы

І всякий раз я з великою, охотою виходив до неї побалакати хвилинку. Вона була чорнява, личко—осмалене вітром, зубки білі, як перлини, чорні кучері її спадали аж на плечі, погляд був сміливий, веселий; поділ синьої полотняної спіднички і черевички її завжди були задрипані болотом. Сам не знаю чому—завжде я радий був бачити її; а коли вона йшла далі, я думав собі:

— З якою охотою я взяв-би собі на плечі її кошик і пішов-би з ними продавати книжки!

Більше я нічого не думав. А дядько Жан, бувало, гукає на мене з кузні:

— Агов! Мішель! Де ти там пропав? А-ну до роботи!

Я біг швиденько і озивався:

— Та ось я, дядьку,—зараз!

Тепер я вже був за підмайстра і платив мені дядько Жан десять франків у місяць, батькам моїм стало лехче жити. Сестра Лізбета нічого не посилала матері з Васелони, хіба тільки іноді поклони; прислужниці у пивних повинні одягатист чепурно, а надто Лізбета була гарна, то й не посилала нічого. Не такий був брат Клод, що служив за пастуха у Тірселінському монастирі: він заробляв чотири франки у місяць і з них три віддавав батькам. Етьєн і Матюріна плели кошички і клітки і продавали їх у місті. Я їх дуже любив і вони мене також любили, особливо Етьєн. Щовечора він виходив мені назустріч, радісно усміхався, —брав мене за руку і говорив:

— А йди подивись, Мішель, що я сьогодні наплів!

Іноді у його виходило дуже добре. Батько, щоб додати йому охоти, говорив, бувало:

— Я-б сам так не потрапив зробити. Ніколи у мене не виходило так добре.

Мені не раз приходила думка, щоб посилати Етьєна у школу до отця Кристофа; але він був калічка і не міг-би ходити туди щодня вранці і у-вечорі: світ далекий був. А мав він дуже велику охоту до науки. Я почав учити його потрошки вечорами, коли вертався з кузні, і так він помаленьку навчився читати й писати.

Тепер уже ніхто з нашої сем'ї не ходив на жєбри за проханим хлібом; ми всі жили своєю працею, а батько й мати могли вже трошки відпочивати.

Що неділі після вечерні я тягнув батька у трактир „Трьох Голубів“, щоб випив він шклянку білого вина; це йому йшло на пожиток. У матері була єдина мрія за весь її вік: мати козу. Я купив їй гарну козу у жида Шмуля, таку молочну, що вим'я висіло їй мало не до землі; мати водила її пасти по-над шляхом й найбільше щастя для неї було доглядати її, доїти, збирати сир.

Тепер мої старі були щасливі, бо нічого більше вони й не бажали за весь свій вік. А дивлячись на них був щасливи і я.

У неділю і у свято я мав час почитати. Дядько Жан давав мені гарні книжки і я проводив за читанням увесь час спочинку, замість того, щоб ходити гуляти у кеглі з товаришами.

Настав рік 1785. У тому році стався великий скандал при дворі, сором на всю Францію: нещасний кардинал де-Роган, той самий, що його так ненавидів отець

Кристоф, задумав спокусити королеву Марію-Антуанету, подарувавши їй дороге перлове намисто. Сей чоловік зовсім зсунувся з глузду і дав себе обдурити якійсь комедіантці; вона забрала те намисто і втекла, але її скоро зловили і кат поклав їй на плече тавро у формі квітки лілеї. Кардиналові тавра не покладали, бо він був княжого роду; йому дозволено було виїхати у Страсбург. Я згадую ті давні події; пригадую, що дядько Жан говорив тоді, що коли-б отець Бенедікт або який инший чернець задумав спокусити його жінку, він розвалив-би йому голову молодом. Так само зробив-би і я. Але наш король був занадто добрий. Для королеви це була велика ганьба, що якомусь кардиналові могла навіть прийти в голову думка спокусити її дарунком.

Увесь світ говорив про цю подію. Поважання до князів, кардиналів та єпископів пропало зовсім; чесні люде з погордою говорили про них. Про дефіцит також ніхто не забував, а поправити його не могли ні брехні Кальонна, ні придворні скандали.

Так минув і рік 1786. Перед самим новим роком Шовель і його дочка прийшли до нас зовсім запорошені снігом. Вони вертались з Лоренни і зайшли сказати нам звістку, що король скликає у Версаль дворян, щоб вислухати звідомлення Кальонна і поміркувати, як би виплатити державний довг.

Дядько Жан зрадив надзвичайно.

— Ну, хвалить Бога, тепер ми будемо визволені!—скрикнув він. Наш добрий король, пожалів свій народ, він хоче урівняти податки!

Але Шовель, що стояв ще не знявши з плечей кошика, аж зблід із гніву, слухаючи такі слова і гостро озвався на них:

— Наш король скликає дворян на раду, бо інакше не може зробити. А знаєте ви, який тепер державний довг? Тисяча сімсот тридцять мільйонів! Невже-ж ви такі прості, що думаєте, що ті князі, дворяне, духовенство і вищі чиновники заплатять той довг зо своєї кешені? А як же! Вони постараються навалити все це на нашу спину. Наша добра королева і славний граф д'Артуа пожили й погуляли собі добренько—самі знаєте як,—зруйнували народ, наробили стільки бешкетів і скандалів всесвітних, а тепер бояться дати відповідь за свої вчинки і скликають дворян та вищих чинів, щоб вони підписали і покрили все. Нас нещасних, що все тільки платимо, а нічого за це не маємо, нас не зкличуть, не спитають, не допустять нікуди! Хіба це не ганебно, не безчесно?!

Шовель не тямив себе з того гніву і обурення; уперше я його бачив таким страшним; він підіймав руки в гору, а ноги його тремтіли. Маргарита притулилась до його, немов хотіла його піддержати; сніг танув у неї на голові і стікав водою

по лиці, зліплюючи її чорні кучері. Дядько Жан хотів щось сказати, але Шовель уже не слухав його.

Тітка Катерина встала, покинувши пряжу і почала кричати, що наш добрий король робить усе, що може для народу; репетувала, що не годиться зневажати королеву у трактирі, бо вона того не дозволить. А тут ще Валентін додав:

— Правда, правда, тітко Катерино! Треба поважати помазанників Божих на землі! Правда ваша, добре кажете!

Тоді Шовель, а з ним і Маргарита повернулись і вийшли, не сказавши ні слова, і з тої пори вже не заходили до нас; а як траплялося їм проходити коло нашої кузні, вони одвертали голову. Це нам було дуже прикро. Дядько Жан сказав одного разу Валентінові:

— От бачиш! І хто тебе просив вмішуватись у мої справи? Через тебе мій найширший друг не хоче зо мною говорити; я його дуже поважаю; у маленькому пальці він має більше розуму, як у твоїй голові. Все було-б налагодилось добре, бо він таки казав правду.

— А я все-ж таки скажу,—озвався Валентін,—що він казав неправду. Дворяне і вищі чини бажають добра народові.

Дядько Жан подивився на його хвилину мовчки і аж почервонів з гніву.

— Кюряча-ж твоя голова!—мимрив він про себе. Як-би не те, що ти чесний хло-

пець і добрий робітник, я-б тебе давно одправив свиней пасти!

Він казав це нишком, щоб той не чув. Бо Валентін був дуже гордий і не дав-би нікому зневажити себе, навіть дядькові Жанові. Хоч і дурний він був, а гордий. І я знаю напевне, що коли-б образився, то зараз зібрав-би своє збіжжя і вибрався-б геть з двору: І ми тоді втратили-б не одного друга, а двох. То-ж треба було здержувать себе.

Нам було дуже сумно і прикро, що не бачимося з Шовелем, і де-далі нудьга брала гірша. Аж одного дня дядько Жан не видержав і, побачивши Шовеля, що йшов з дочкою повз нашу кузню, вискочив до його і привітливо покликав.

— Шовель! Шовель! Чого ви сердитесь на мене? я до вас гніву не маю!..

Вони щиро стиснули руку один одному, а знати було, що хотіли-б і обнятись. А днів через скілька Шовель і Маргарита, вертаючись з Альзасу, знов зайшли до нас посидіти за грубкою, і не було більше ніколи згадки про те, що сталось було.

А тим часом дворяне і вищі чини засідали у Версалі і починало виявлятись, що Шовель казав правду, що вони нічого-гісенько не зроблять для народа. Вони вислухали звідомлення Кальонна, який сам казав, що звичайними засобами неможна погасити довг; він радив, що треба скасувати відкупи і завести провінціальні зібрання, які накладали-б податки на всіх,

відповідно до доходів, а земельний податок брати з усіх земель, без винятків.

Поміркували про все пани і не пристали на це.

Шовель, слухаючи про це, тільки усміхався собі в бороду.

Дадько Жан обурювався.

— А, прокляте насіння!—кляв він.

— Чого-ж ви хочете?—мовив Шовель.— Чи-ж можуть ті люде самі собі лиха бажати? Хіба вони будуть самі на себе податки накладати? От, як-би їх скликали для того, щоб новий податок на народ наложити, то вони не думали-б так довго; вони-б його вже десять разів ухвалили. Але наложити податок на свої власні землі—це дуже прикро, як собі хочете. Про своє добро всякий буде дбати!

Шовелеві найгірше не подобалося звідомлення про початок засідання найвищих чинів: „Після промови короля, вельможний державний канцлер підійшов до трону, оддавши попереду три низеньких поклони: перший—вставши зо свого кресла; другий—пройшовши скілька ступнів, а третій—станувши на першу ступінь трону. Потім він став на вколішки і прийняв приказ його величності!!

— От це найкраще діло,—мовив Шовель. Оттак нас вирятують з біди!

Скінчилася справа так, що король увільнив Кальонна і на його місце настановив де-Брієнна, архієпископа тулузського. Тоді вельможі, не відомо чому, ухвалили

нові реформи. Але тоді на це не пристав парижський парламент; там засідали судді, люде поважні, бережливі, що жили тихо і мирно; вони не хотіли платити за чужі гріхи та роскоші. Вони не давали згоди на те, щоб обложити землю податками і говорили, що треба скликати для сього генеральні штати. Це значило, що треба було попереду скликати людей всякого стану: і робочих, і селян, і городян, і дворян, щоб вони, зібравшись укупі, обміркували, чи треба давати ще грошей. Велике слово було сказано. Це був ще гірший скандал за той, що був з королевою та кардиналом Роганом; бо парламент тою заявою висловив, що досі, з давних давніх накладали податки на народ, не питаючи його згоди, а це вже був справжній грабіж.

Так почалася революція.

Всім стало ясно, як Божий день, що дворяне і ченці спокон-віку дурили народ; це сказав найвищий суд у державі! Всі вони жили коштом народа. Вони довіли народ до останньої нужди, щоб самім купатись у роскошах. Де-ж було їх благородство? Вони не мали на нас ніякого права; розуму і серця було у них не більше, як у нас, а пишались вони перед нами тільки тому, що ми були темні. Вони навмисне дурили нас всякими неподобними вигадками, щоб лехче було стригти нас.

Можна уявити собі радість Шовеля, коли парламент зробив цю заяву.

З цеї години все переміниться,—казав він; настануть великі події, наближається край народнім злидням; настає правда!..

VIII.

Заява парижського парламента, як вітром рознеслась по всій країні. У кожному селі, на ярмарках та на базарах тільки й розмови було, що про генеральні штати. Де, бувало, зійдеться на дорозі п'ять, шість чоловіка селян, побалакають трошки про свої справи і зараз хто-небудь почне розмову:

— А що чувати про генеральні штати?.. Коли-ж зберуться наші генеральні штати?..

І почне кожний висловлювати свою думку про скасування таможень, акцизів, про двадцятину, про панів або про городян. Почнеться спірка і, нарешті, завернуть в який-небудь заїзд або трактир, щоб до ладу побалакати. Балакали про ці справи й жінки. Всім докучило вже жити, як робоча скотина, і платити гроші, не знаючи, куди вони ідуть; всяк хотів бачити рахунки і звідомлення і подавати голос за свої справи. Народ починав розуміти правду.

На нещастя рік був дуже тяжкий, бо була посуха. З половини іюня аж до кінця авгу́ста не було ні краплі дощу; про-

пала і озимина, і ярина. Трави не було що й косити. Наближався голод, бо навіть картопля не вродила. Нещастя було та й годі. І настала зима року 1788, така люта зима, що гіршої не пам'ятають такі діди, як я.

Ходила чутка, що недобрі люде закупили весь хліб по всій Франції, щоб заморити нас голодом; говорили навіть про якусь „голодну умову“ між ними. Ці грабіжники закупили хліб ще на пні і по жнивах зараз таки вивезли зерно на кораблях в Англію, а як настав голод,—виписували його назад і продавали по якій хотіли ціні. Шовель казав нам, що ця розбійницька компанія існує вже давно і що сам король Людовік XV приймає в ній участь. Ми тоді не хотіли вірити, бо це було таке злодійство, що трудно було вняти віри; але потім я довідався, що це була таки правда.

Бідний французький народ ніколи так не голодував, як у ту нещасну зиму р. 1788—1789 навіть коли ціна на хліб була ще виша, як у році 1817. Скрізь по клунях швендяли і заглядали надсмотрщики, примушували людей молотити хліб і зараз везти його до міста на базар.

Ще на щастя я заробляв тоді дванадцять ліврів у місяць і Клод віддавав увесь свій заробіток; без того лихо було-б моїм старим і двом малим, що були при них. Один Бог знає, що було-б з ними. Тисячі людей померло з голоду. Можна собі уя-

вити, яке лихо було: у Парижі, бо там нічого свого нема, а всё привозне. Париж вимер-би цілком до щенту з голоду, коли-б не те, що дуже вигодно було возити туди на продаж і хліб, і м'ясо, і овощі.

І от, дарма що був такий голод, а люде не забували про генеральні штати; навпаки: що більше люде терпіли з голоду, то більше вони говорили: „Коли-б ви не тратили так наші гроші, то ми не терпіли-б тепер такої нужди. Та бережіться: довго так бути не може. Ми не хочемо більше таких міністрів, як де-Брієн та Кальонн. Це ваші міністри; а ми хочемо народних міністрів, таких як Неккер та Тюрго.

Холод був такий страшний, що вино і горілка замерзали у льохах, а Шовель з дочкою не переставали ходити по всій країні зо своїми кошиками. Вони обмотували собі ноги ягнячими шкурками; ми аж здрігались, бачивши, як вони мандрують зо своїми довгими кійками по снігах та кризі. Вони тоді продавали без ліку маленькі книжечки, що друкувались у Парижі; иноді вони приносили їх нам і ми читали у—голос, посідавши під грубкою. У мене ще й досі є скілька тих книжечок і як би я міг дати їх вам, ви дивувались-би, які розумні і дотепні були люде тоді, перед революцією. Всім людям тоді очі відкрилися, всім допекли вже кривди і злочинства, опріче панів і салдатів, що продались панам. Одного вечора ми чи-

тали: „Про генеральні штати“, . другого вечора „Про жалоби, нарікання, потреби і домагання парижських городян“; або „Про причини голоду“; або „Про потреби городян та селян“ і багато різних таких книжечок. Ті книжечки виявляли нам, що три чверті народу Франції думають про короля, міністрів та єпископів так само, як і ми.

Саме у той час мене дуже прикро вразила одна річ: я зрозумів, що в одній сем'ї можуть бути зовсім різні люде.

У половині декабля, як був великий сніг, стара Гокар, що ходила з села до міста за всякими справами і заробляла таким способом скільки франків, сповістила нас, що почтмейстер викликав на базарі людей, котрі не забрали своїх листів, що давно вже прийшли, між іншими був там лист і до Жан-П'єра Басть'єна з Бараків. У ті часи листоноша не бігав ще по селах і не розносив по хатах листів. Почтмейстер виходив на базар з кошиком листів, прохэдив поміж рядами і ятками і гукав.

— Чи нема тут кого з Лютценбурга? Чи нема з Гюльтенгаузена або з Гарберта?

— Є.

— Ну, то візьміть та передайте цього листа Жан-П'єрові, або Жан Клодові, або кому там іншому. Він лежить у мене вже п'ять чи шість тижнів і ніхто не приходить взяти його. Пора б уже.

Хто небудь брав листа і почтмейстер заспокоювався, зробивши своє діло.

Стара Гокар, звичайно, взяла б того листа до нас залюбки, але за його треба було заплатити двадцять чотири су, а таких грошей вона не мала, та до того й не знала, чи схочемо ми заплатити ті гроші.

Важко було платити за листа двадцять чотири су під таку гірку добу. Мене брала охота покинуть його, нехай би собі лежав там і почті була втрата; але батько і мати думали, що лист від Миколи і це дуже їх турбовало. Бідні старі сказали мені, що краще будуть сидіти голодні два тижні, аби одержати звістку про хлопця.

Я пішов по того листа до міста. Він справді був від брата Миколи. Батько і мати мало не плакали, коли я приніс листа і почав читати його у нашій хатині, слухали й інші, обступивши мене кругом. Лист був написаний першого грудня р. 1788.

Брієн тільки що вийшов був тоді в одставку і одержав пенсію вісімсот тисяч ліврів що-року; зібрання генеральних штатів було незначно на 1 мая р. 1789; Неккера знов зробили міністром, але Миколу ці справи не цікавили зовсім! Я навмисне випишу тут цього листа, що вже поживк у мене і подерся, щоб ви побачили, що думали салдати у той час, коли вся Франція бажала тільки одного: правди.

Бідний Микола не був ні кращий, ні гірший за своїх товаришів; він не мав ніякої освіти і міркував зовсім як дурень,

бо навіть читати не знав; та хіба ж він був за це винен? А може і той, хто писав за його листа, додавав від себе де-що, щоб, мовляв, кращий лист вийшов.

Та ось той лист:

„Во імя Отця, і Сина, і святого Духа.

До Жана-П'єра Бастієна і жінки його Катерини від Миколи Бастієна, бригадира 3-го ескадрона королівського німецького полка, що стоїть у Парижі.

Любі мої батьку і мамо, брати і сестри! Напевне ви ще живі, бо чого ж би ви вмерли за тих чотирі роки і шість місяців, коли я сам здоровий. Я ще не такий гладкий, як різницький староста Кунц з Пфальцбурга, але не хвалючись можу сказати, що я такий самий дужий, як він; їм я добре і взагалі ніщо мені не вадить; а це найперше діло.

Любі мої батьку і мамо! Коли б ви могли побачити мене тепер, коли я сижу верхи, шапка на бакир, ноги в стременах, шабля гола, коли я віддаю честь або в иншу пору, або ж коли я похожаю по місту зо знайомою дівчиною під-ручку,—ви здивувались би дуже, ви не могли б повірити, що я ваш син! Коли б я захотів, я міг би видати себе за дворянина, як роблять це де-які з нашого полку; тільки я того не хочу робити, бо шаную вашу старість.

Скажу я вам, що перший рік наш квартирмейстер Жан Леру дуже дошкуляв мені, бо пам'ятав про ті шрами, що зробив

я йому на лиці, розбивши кухоль на його голові. Але тепер я сам бригадир третього ескадрона і нічого він мені зробити не може, тільки честь я йому повинен віддавати. Колись і я буду квартирмейстером і тоді побачимо, чий батько дужчий. Ще мушу вам сказати, що я тепер учитель фехтовання в нашому полку і що в перший рік я вже поранив двох суддів з Ноайля. І тепер, oprіче Ляфужера з Логени та Буке, нашого полковника, ніхто проти мене не встоїть. А це тому, що у мене добре око і дужий кулак, це вже від Бога: в одного є, а у другого нема! Навіть з других полків приходять і викликають мене, бо зазрість їх бере. Торік першого червня, перед тим як мали ми виступати з Валянс'єна наші штабні офіцери йшли в заклад за мене з пішим контійським полком. Їх учитель фехтовання, маленький чорнявий Баяр, з південних країв, раз-у-раз дратував мене: „Альза-сець!“ Це мені надокучило. Я послав двох товаришів викликати його на герць. Було умовлено все, що треба, і на другий день ми зішлись у парку. Він крутився коло мене, як кіт, але за третім нападом я йому влучив під праву грудь, тай так зручно влучив, що він і не крикнув. Наш полк дуже радів. Мене посадили на два дні під арешт, бо в мене нещасна рука; але наш майор Мендель послав Миколі Баст'єнові, ніби-то мені, цілий кошик вона і всяких закусок від свого стола. Цілий

полк виграв на Миколі Баст'єні, то-ж варто було і почастувати його. З тої пори все начальство мене поважає. А як-би ви знали, що тепер діється тут: як бунтують ті прокляті городяне; маю тепер де показати свою силу. 27 августа начальник охрани Дюбуя послав нас, щоб очистити від цих поганців Новий міст; увесь той день аж до півночі ми тільки й робили, що розганяли їх на площі Дофіна, на Гревській і скрізь. А як би ви бачили, як на другий день ми потрошили юрбу на вулиці святого Домініка,—ви самі сказали—б: „оце хлопці—молодці!“ Я йшов першим з правого флангу у другому ряді ескадрона і все, що було нам на дорозі, ми виголили, мов бритвою. Полковник Рейнах говорив після того, що тепер у тих поганців пропаде охота бунтовати. Ще б так! Зробили ми їм добру баню! Ось що значить добра муштровка: сказав одно слово і все пішло, як машина. Хоч би тут був батько, мати, брати і сестри—нам все однаково: толочимо кіньми, як гній. Я вже був-би квартирмейстером, коли б знав писати, бо треба складати рапорти. Та будьте певні, це від мене не втече: я маю ще де-які рахунки з Жеромом Леру. Один молодий хлопець з доброго роду Жільбер Гарде, що служить у третьому ескадроні, вчить мене читати, а я за це вчу його фехтувати. Вже я свого дійду, будьте певні. Другого листа я вже сам напишу до вас, а з тим словом будьте здорові і

бажаю вам, щоб дочекались ви всього, чого самі для себе хочете в цьому житті і на тому світі, а на знак того ставлю хрест. Микола Бастьєн.

Учитель фехтовання у королевському німецькому полку.

1 декабря року 1788.

Бідний Микола не бачив нічого кращого, як битись; офіцери дворянчики дивилися на його, як на бульдога, якого можна нацькувати на інших собак і таким способом виграти заклад; а йому це дуже подобалось. Я йому прощав од щирого серця, але соромився показати його листа хрещеному батькові і Шовелеві. Батько і мати увесь час, поки я читав листа, аж руки підіймали з дива; особливо мати: вона навіть раділа і сміялась.

— О! я знала, що Микола вийде на добрий шлях!—казала вона. От! бачите, як він іде в гору! Ми тут сидимо в Бараках нерухомо, через те ми й бідні. А Микола ще у дворяне вийде, я вам кажу; у дворяне вийде!

Батько також був радий, тільки боявся, щоб Миколі не вийшло якого лиха з тими бійками, і він казав дивлячись до долу.

— Так, так; це добре!.. Коли б тільки який другий не влучив йому під праву грудь; нам з жалю серце розірвалось би! Не дай Господи! Аж страх бере!.. А в того другого мабуть теж батько і мати є!

— Ова!—озвалася мати.

Вона зараз взяла листа і пішла показувати його сусідам.

— Лист од Миколи!—говорила вона вся кому. Він тепер бригадир і вчитель фехтування... Він вже багато народу вбив!.. З ним тепер не жарти!..

І так вона казала всім. Тільки днів через три вона віддала мені листа. Довелося мені занести його і до дядька Жана, бо він за його питав. Я прочитав його їм увечері. Шовель і Маргарита були також. Мені соромно було їм в очі подивитись.

— Яке нещастя,—сказав дядько Жан, коли в сем'ї є такий виродок, що готовий зарубати і батька, і матір, і брата, і сестру, та ще й похваляється, що воно добре, бо це зветься дисципліна!

— Ба!—озвався Шовель. А все це дуже цікаво, що пише Микола: що стріляють на вулицях і людей мордують,—про це ми нічого не знали; в газетах про це нічого не пишуть. Тепер я розумію, чого я зустрічав по-дорозі так багато війська, що ішло на Гренобль, на Бордо, на Тулузу. Це добрий знак, бо показує, що течія вже така велика, що ніякою силою спинити її неможна. Через ті бійки мусіли вже змістити з посади Брієна і скликати генеральні штати. Боятись таких бійок не треба:—що можуть зробити півсотні або й сотня полків проти всього народу? Аби тільки народ добре тямив, чого хоче, та щоб городяне ішли у-згоді з народом: тоді всяка инша сила розвіється, як дим

Я дуже радий, що довідався про це. Треба приготуватись до виборів. Наш народ тепер став тямущий, розуміє, де правда, де кривда.

У Шовеля прокинулась уже віра. Голод тривав аж до весни, а проте і селяне, і робочі, і городяне держались одностайно. Шовель казав правду після заяви уряду, що наближаються великі події. Всякий почував себе дужчим і сміливішим; починалось неначе нове життя. Останній злидарь, голий і голодний тепер уже не гнув спину, а сміливо підіймав голову і дивився на небо.

ІХ.

Голод ставав чим-раз гірший, а проте бідний народ ставав чим-раз сміливіший; у Бараках, у Гюльтенгаузені, у „Чотирьох Вітрах“ люде змарніли так, що тільки шкура та кістки лишились; вони копали з під снігу якісь корінці, варили стару кропиву, що росла по-за хатами і вишукували всяких способів, щоб з голоду не пропасти. Нужда була страшенна, але весна вже помаленьку наближалась.

Пфальцбурські капуцини не насмілювалися вже ходити по жебрах; їх повбивали б на дорозі, бо Ляферський полк, що прийшов на місце Кастельського, не обороняв їх; це були старі салдати, яким вже надокучили офіцерики з дворян, що били їх шаблями.

Щось нове було в повітрі; судді і сенешалі хоч не хотіли, а мусили об'явити королевський приказ про скликання генеральних штатів. Всі знали, що судді і сенешали одержать у певний час прикази скликати зібрання на назначений день; і мусять про це об'явити зараз у своїх камерах; і оповістки почіпляти на дверях

управ і в церквах, а священники мають читати ті прикази в церквах після служби; через тиждень після того ми всі—робочі, селяне, городяне зберемося у мійських ратуш і будем там списувати всі наші жалоби і кривди; а потім виберемо депутатів, які повезуть той наказ наш, куди скажуть.

Оце все, що ми знали. А жалоб тих, хвалить Бога, було у нас досить у кожній парафії.

Люде знали також, що у Версалі було скликано друге зібрання дворян і вищих чинів, щоб обміркувати, які закони треба видати перед скликанням генеральних штатів. Увесь той час, поки люде голодували: у декабрі р. 1788, у январі р. 1789 тільки і розмови було, що про третій стан (сословіє). Тепер ми всі довідалися, що третій стан—це городяне, купці, селяне, робочі і вся біднота; довідалися ми і про те, що в давні часи батьків наших також скликали у генеральні штати, але вони повинні були подавати свої жалоби, стоячи на вколішках і з мотузком на шиї перед королем, дворянами і єпископами. І з великим обуренням довідалися ми, що парламент хоче, щоб і тепер наші заступники ставились так само; вони казали, що треба додержати форми р. 1614.

Тоді вже всі почали клясти парламент на всі вирви. Всі добре зрозуміли, що вони не для того скликали генеральні штати, щоб дати полехкість народові і права людські, а для того, щоб не накладати на

панські землі такі самі податки, які спокон віку лежали на селянській землі. В газетах писали, що везуть хліб з Америки і з Росії, але ні в Бараках, ні в сусідніх селах ніхто не бачив того хліба ні крихти, а до того ще зборщики нишпорили по хатах і по всіх закутках і забірали все чисто, що тільки знаходили. У великих містах народ бунтувався, то його й не зачіпали, а обдирали людей по селах, бо вони були смирні і покірливі.

Пам'ятаю, як одного разу, в кінці февраля, коли голод найгірше дошкуляв людям, мер (старшина), сіндік і пристав, що трусили клуні і комори у селян по всій окрузі, зайшли пообідати у трактир дядька Жана.

Саме тоді був у нас Шовель, вертаючися з обходу по Альзасі і Лорені, він зайшов до нас не сподіваючись, які гості у нас будуть, і тільки що зняв свій кошик і поставив його на лаві. Побачивши, що входить та компанія у перуках, трекутних брилях, у вовняних панчохах, з муфтами і в міхових рукавицях аж по лікті, а позаду всіх пристав Дежарден, високий, сухий і жовтий з шаблею при боці,—Шовель трохи збентежився. Пристав зкоса подивився на його через плече. За тих часів пристав мав право всякого потягнути на допрос. А тепер він дивився ворогом. Поки інші роздягались і бігали довідуватись у кухню, пристав зняв свою шаблю, поставив її у куток, а потім спокійно підійшов

до кошика, відкрив його і почав переглядати книжки.

Шовель, наче-б нічого не сталося, стояв собі о—сторонь, заклавши руки в кишені.

— Ну, ще одну панщину одбули ми!—мовили сіндіки і старшина, походяючи по світлиці і усміхаючись.

Двері з кухні були відчинені і огонь з печі світив аж у світлицю. Сіндік булочників, маленький Марль, товкся біля печі, відкривав усі горшки, заглядав туди і роспитував про все тітку Катерину; Нікола накривала стіл чистою білою скатіркою, а пристав все стояв над кошиком. Він витягав одну книжку за другою і складав їх купками на лаві.

— Це ти торгуєш цими книжками?—промовив він, не повертаючи голови.

— Еге я,—відповів Шовель зовсім спокійно; може чим можу служити?

— А чи знаєш ти,—мовив той гунявим голосом, розтягаючи слова,—що по цій стежці доходять до шибениці?

— На шибеницю?..—озвався Шовель. За такі гарні книжечки!.. Ось дивіться: „Про справи, що судяться в окружних судах“ написав герцог Орлеанський;—„Думки патріота про генеральні штати“;—„Про жалоби і прохання звощиків до наказу депутатів“ . Хіба-ж ці книжки небезпечні?

— А королевське мито?—спитав сухо пристав.

— Мито? Хіба пан пристав не знають,

що міністр де Прієн скасував мито на книжки.

А пристав все переглядав книжки і всі інші зібралися круг його.

Я стояв з дядьком Жаном біля шафи і почували ми себе дуже ніяково. Шовель скося поглядав на нас, наче хотів нас підбадьорити.

Напевне у його було в кошику заховане щось недозволене, а нюх у пристава був добрий.

На щастя, коли вже мало не всі книжки пристав повиймав з кошика, тітка Катерина внесла велику миску борщу, з якої ішов смачний дух. Маленький старшина Мерль з розпатланою перукою ішов за нею і кричав ще від порога:

— Сідайте до столу, панове! Ось борщ з сметаною!.. А, Боже мій! Що ви там розглядаєте! Знов трус... Так я і знав. Чи мало ми сьогодні вже трусили?—Так сідайте-ж, бо я сам почну обідати!

Він уже сів і, підв'язавшись серветкою, відкрив миску, а з неї так і пішов дух по всій хаті. А Нікола тимчасом внесла сало і часник і всі старшини і сіндіки поспішили до столу. Пристав, побачивши, що ніхто з товаришів його не жде, кинув назад у кошик пачку книжок, що держав у руках, і пішов до столу, промовивши сердито до Шовеля:

— Нехай, іншим разом возьмусь я до тебе.

А Шовель зараз поскладав свої книжки назад у кошик, закинув його на плечі і, весело кивнувши нам головою, вийшов з хати. Тоді тільки ми зітхнули лехко. Бо, хоч і обіцяли нам усякі права, але розмова пристава про шибеницю аж дух нам запиняла у грудях.

Шовель вийшов од нас шасливо, а всі ті пани взялися їсти так, як їли тільки дворяне і багачі перед революцією. Вони зарані заказали привезти з міста їх власне вино, свіжого мяса і булок.

Коло дверей і під вікнами товклася юрба жебраків і ріжними голосами просила милостині; де-які просили так жалібно, що аж серце здрігалось, особливо як підходили жінки з нещасними обдертими дітьми на руках. Але всі ті міські пани не слухали його: вони сміялися, доливали один другому вина і розказували веселі дурниці. В третій годині вони вийшли від нас: одні поїхали саньми просто до міста, а другі верхами поїхали далі у гори трусити людей.

Того ж вечора Шовель з Маргаритою зайшли до нас.

— Тай завдали-ж ви нам страху,—скрикнув дядько Жан, побачивши його на порозі. Тай страшне-ж ваше життя, Шовель! Хіба це життя, коли що дня боїшся, щоб не попасти на шибеницю! Я-б і два тижні так не прожив!

— І я та-ож—додала тітка Катерина.

І всі ми думали те саме. А Шовель усміхався.

— Пусте діло,—мовив він, сідаючи. Все це говориться так собі, для жарту. Ось десять, п'ятнадцять літ тому мені було важко: за мною дуже стежили і я мусів добре викручуватися, щоб не потрапитись з заграничними виданнями з Кельну та Амстердаму; я мїг-би прямишенько з Бараків опинитись на галерах; а ще кілька літ перед тим мене може й справді повісили б. Тоді це було небезпечно; ну, а як би арештували мене тепер, то мабуть не надовго; і напевне не поламали б мені руки і ноги, щоб я признався і виказав своїх спільників.

— А все ж таки, Шовель, ви були трошки збентежилися,—мовив дядько Жан; мабуть у вас там де-що було переховано?

— А вже ж!.. Ось що було там сховано,—сказав Шовель, кинувши на стіл пачку газет. А ну почитайте, лиш, що там є.

Тоді, позачинявши двері і віконниці, ми читали аж до півночі; я де-що переписав з тих старих листків і думаю, що тепер цікаво було б теє перечитати. Аж серце стискається, коли згадати, як добрі люде в ту пору цупко піддержували один одного.

Дворяне і парламент дуже старалися, щоб не було скликано генеральних штатів. Городяне Безансона у Франс-Конте розігнали свій парламент, бо він ставився проти королевського указу і об'явив, що дво-

ряне не повинні платити податків за свою землю; так було вже тисяча літ і так повинно бути й надалі.

У Провансі більшість дворян і парламент також ставилися проти королевського указу про скликання генеральних штатів. Тут ми у-перше почули імя Мірабо, він був дворянин, але дворяне одріклися його і він пристав до третього стану. Він говорив, що ті змагання дворянства і парламента „не користні, не розумні і не законні“. Ніхто инший не міг говорити, так як він: сильно, правдиво і поважно. А инші дворяне не знаходили в йому досить дворянського благородства і не пускали його на свої зібрання: такі вже вони були розумні.

Скрізь бували бійки: в Ренні, у Бретані дворяне побили городян за те, що вони стояли за королевський указ, особливо молодих, що були сміливі і завзяті. Ці городяне не мали сили боротися самотужки і кликали собі на підмогу городян з инших міст своєї округи, і зараз на підмогу їм прибігла вся молодь з Нанта і Анжера. Ось що писали з цього приводу нантські городяне:

„Ми здрігнулись з обурення, почувши про убивства в Ренні; загальний крик народу підняв нас на помсту; ми бачимо, що добродійні заміри нашого короля, щоб увільнити з неволі своїх вірних підданих третього стану (сословія) спиняються тільки на самолюбній упертості дворян, які

вважають сльози нещасних селян за свою данину і хочуть, щоб лишився той лад довіку; тому-то, почувавши за собою нашу силу і право і, бажаючи зламати останнє кільце кайданів, що нас скували, ми постановили послати вам людей на підмогу, щоб нагнати страху на недостойних представників аристократії. Ми наперед протестуємо проти обвинувачення нас за бунт, бо наші заміри чисті. Ми присягаєм на честь і на рідний край, що коли б неправий суд захотів осудити нас, ми не дамося і будемо оборонятися до останку сміливо і з одчаєм. Ця постанова зроблена в Нанті у залі біржи 28 январа р. 1789“.

Так говорила купецька молодь.

З Анжера йшли на підмогу студенти: ось що писали жінки з тої сміливої країни: „Постанова матерів, сестер, жінок і коханок молодих анжерських городян на надзвичайному зібранні їх. Прочитавши постанову молодих городян, ми заявляємо, що коли знов почнуться розрухи, коли будуть виїздити громадяне, яких виберуть для оборони наших прав, ми пристанемо до народу, бо вважаємо, що його потреби і домагання такі самі, як і наші. Ми, жінки, не маємо сили для боротьби, то берем на себе всі клопоти і піклування про всі потреби наших заступників. Ми заявляємо, що готові покоритися приказам нашого короля і шанувати його, але швидче всі загинемо, ніж покинем наших синів, чоловіків, братів і коханків; любійша нам честь

терпіти з ними всі труди і нещастя, ніж ганьба—сидіти без діла у безпечності“.

Читаючи це, ми плакали і говорили:

— Ось сміливі жінки! Ось чесні люде!
Ми зробили б так само!

Ми почували, що прибуває у нас сила.
Шовель, піднявши руку сказав:

— Нехай дворяне, єпископи і парламент постараються зрозуміти це! Великий знак, коли навіть жінки починають домагатися прав; коли вони піддержують своїх чоловіків, братів і коханків, а не спиняють їх у боротьбі. Це буває рідко, але коли воно буває, то справа ворогів народних пропала на віки.

Х.

Днів скільки після того, 20 марта р. 1789,—сніг уже починав танути,—пройшла чутка, що на дверях церков, монастирів і управ були понаклеювані великі оповістки з великою червоною печаткою з трьома ліляями; цими оповістками всіх нас скликали у Пфальцбурську мійську управу.

І справді! Ці оповістки скликали дворян, духовенство і третій стан на окружні зібрання, щоб приготувитись до генеральних штатів.

Краще я спишу тут цілком ту оповістку, то ви побачите самі, яка різниця між тодішніми генеральними штатами і тими, що є тепер.

„Королевський приказ про грамоти на вибори, од 24 января р. 1789. Король, звертаючись до підвладних йому провінцій з приказом про скликання генеральних штатів, бажає, щоб усі його підданні взяли участь у виборах депутатів, з яких складеться це велике і поважне зібрання. Його Величність бажає, щоб усі його піддані, навіть з найдальших і найглухіших кутків держави, мали певність, що всі їх

бажання і жалоби будуть вислухані. Його Величність вважає, що зібрання всіх станів, а також і третього стану по всій Франції поставить Його Величність найближче до представників народу і таким чином Його Величність найшвидше і найпевніше стане до всіх підданих свого королівства і найближче підійде до пекучих потреб і бажань народних“.

Потім в оповістці стояло про дворян і духовенство, про їх скликання, про те, скільки депутатів вони мають прислати в окружні зібрання, а потім і в генеральні штати; скільки має бути депутатів од єпископів, священників, ченців і черниць та інших духовних особ, що мають земельну власність.

Потім говорилося знов про нас.

1) „Приходи і громади, міста і містечка мають зібратися в мійських управах, а головою зібрання має бути суддя або инший який чин. На ці зібрання мають право йти всі люде, що входять у третій стан, французи з-роду і французські піддані не молодші як двадцяти п'яти літ і такі, що постійно живуть там і платять усі податки. Всі вони приймають участь у складанні наказів і у виборах депутатів“.

2) „Вибрані депутати під орудою мійського начальства складають з себе зібрання третього стану. Вони пишуть наказ про свої жалоби і бажання і вибірають депутатів, які мають повезти цей наказ в окружне зібрання“

3) „Селянські парафії і громади вибирають депутатів по два від кожних з двохсот дворів і вище, по три від трьохсот і вище і т. д.“.

4) „У мійських і провінціальних зібраннях депутати третього стану складають з усіх наказів один наказ і вибирають четверту частину з-поміж себе, щоб повезти той наказ у загальне окружне зібрання“.

5) „Його Величність велить, щоб у цих загальних окружних зібраннях вибори депутатів третього стану у генеральні штати були зроблені негайно, зараз як зберуться накази з усіх громад, що входять у ту округу“.

З цього видно, що за тих часів вибори були не такі, як тепер. Тепер ми подаємо голоси за тих людей що приїздять до нас з Парижа з добрими рекомендаціями, але ми тих людей не знаєм; а тоді ми вибирали своїх таки, сільських, які нам були любі, по нашій думці; а вже вони вибирали з-поміж себе найдотепніших, найрозумніших і найсміливіших, щоб обстоювали вони наші жалоби перед королем, княз'ями, дворянами і єпископами; у тих старих порядках де-що було добре.

Порівняйте хоч те, що зробили наші депутати р. 1789 і що роблять теперешні. Вже з цього одного можна доміркуватись, що краще: чи посилати свою людину, добре відомого на місці селянина, чи невідому людину, яку нам покаже префект. Я не хочу гудити і судити наших тепереш-

ніх депутатів; але з двох гарних річей одна все-ж таки буде краща. Річ ясна як Божий день, що депутат повинен бути представником тих людей, які його вибрали, а не представником уряду, за яким депутати мусять доглядати. Уявіть собі, що Людовик XVI через своїх сенешалів, суддів і губернаторів назначив-би сам депутатів од третього стану. Що з того вийшло-би? Такі депутати ніколи не наважались-би суперечити королеві, бо він їх назначив і вони завжди ухваляли-б усе, що хотіли-б міністри і ми-б ще досі сиділи у злиднях і нужді.

Нема потреби розказувати, яка була радість, коли почули люде, що генеральні штати справді зберуться, бо досі не всі тому вірили. Стільки раз уже дурили нас, що стали ми неймовірні; але тепер треба було вірити, що це діло не переміниться.

Того дня ми з хрещеним батьком цілий день робили в кузні і почували себе дуже щасливими. Раз-у-раз хрещений батько, поклавши залізо у жар, говорив радісно:

— А що, Мішель: дочекались ми таки генеральних штатів!

— А-то ж, мовив я, сміючись; тепер це діло вже в наших руках!

І знов починали ми бити молотами. Як серце радіє, то і руки дужчі стають.

Грязюка в ту пору була страшенна, що і старі люде не пам'ятають; сніг танув, вода бігла струмочками і рівчаками, забі-

рала гній і заливала льохи. Жінки раз-у-раз виходили і зганяли ту воду мітлами. Одна біда тягне за собою другу. Стільки нам доводилось одбувати всякої панщини: на короля, і на панів, і на монастирі що ніхто не мав охоти лагодити дорогу в селі: нехай мовляв вже грузнуть в болоті, аби не напитувать собі ще нової роботи.

В тім, до нашої кузні підійшло чоловіка, п'ятеро барацьких селян у сірих свитках і широких повстяних брилях: старий Жак Летюміє, Микола Кошар, Кльоз Гюре, Готьє, Куртуа,—все люди поважні і відомі; підійшовши до дверей, вони поздіймали брилі з великою пошаною.

— А, це ви, Летюміє і ви Гюре! Що вас сюди принесло?

Він засміявся, а вони стояли мовчки і поважно.

Нарешті Летюміє, зігнувши свій високий стан, просунув голову у кузню і промовив міцним голосом, як із діжі.

— Жане Леру! Ми маємо честь де-що вам сказати.

— Мені?

— Еге вам. Де-що про вибори.

— Ага! Ну, добре... заходьте ж... чого ж вам стояти там у болоті.

Тоді всі вони один за другим увійшли. І в маленькій кузні стало нас повно. Вони стояли, думаючи, з чого почати розмову, аж дядько Жан почав сам:

— Ну, що ж? Яка у вас до мене справа?.. Кажіть сміливо... ви ж мене знаєте: коли зможу...

— Ось яка справа,—мовив дроворуб Кошар: ви ж знаєте, що всі Бараки будуть голосувати у місті на виборах у-купі.

— Знаю. Та що ж?

— У нас у Бараках двісті дворів; значить ми маємо право вибрати двох повномочних.

— А вже ж. Ну та й щож?

— А те, що першого ми поставимо вас; це вже діло певне. Та ось ми міркуємо, кого б нам вибрати другого?

— Як? Ви хочете вибрати мене?—скрикував дядько Жан, а в душі мабуть був радий.

— А тож. Та кого ж другого?

Тоді дядько Жан озвався:

— Щож ми тут стоїмо і печемося коло вогню. Ходімо краще до мене у трактир, вип'ємо пляшчину вина, тоді може і в голові ясніше стане.

Звичайно—всі на це пристали. Я хотів лишитись у кузні, але дядько Жан з половини дороги гукнув на мене.

— Гей, Мішель, іди ж!.. У такий день як сьогодні всі повинні про такі справи міркувати.

Ми всі увійшли у велику світлицю і посідали круг стола під вікнами. Дядько Жан сказав подати вина, шклянки, паляницю і ножі. Торкнулись шклянками. Тітка Катерина, нічого не розуміючи, сто-

яла і дивом дивувалась. Летюм'є тільки що рота витер, щоб розказати їй, чого зібрались, як дядько Жан промовив до його:

— Ну щож! Мені це дуже приємно. Я пристаю, бо всякий повинен послужити рідній країні. Тільки я вам скажу: коли ви не виберете 'на другого Шовеля, то я відрікаюся.

— Шовеля, кальвініста? скрикнув Летюм'є, повернувши голову і поводячи на всіх здивованими очима.

Інші також переглядалися з жахом і кричали:

— Кальвініста? За нашого депутата?

— Слухайте,—мовив дядько Жан: ми-ж туди ідемо не для того, щоб балакати про церковні справи, про таїнства та про святе причастя. Ми там будемо міркувать про наші справи, як-би нам визволитися від податків, від панщини, подушного, як-би нам порухуватися з панами і збутися злиднів. Ну ось скажу за себе: голова у мене є—принаймні я так думаю,—але цього ще мало при такій важній справі. Я знаю читати і писати, знаю що в нас болить, і коли там треба було-б тільки горло дерти, то я усе зробив-би не гірше за всякого іншого з „Чотирьох Вітрів“, з Мітельбронна або з іншого села. Але там не в тому сила. Там же будуть дуже тонкі та хитрі люде—всякі там прокурори, судді, пристави, будуть і розумні люде, великої освіти і вони нас будуть збивати всякими

законами, звичаями та іншими зачіпками; і коли ми не зможемо з ними боротися, то вони заженуть нас у тісний куток на завжди! Розумієте ви?

Летюм'є роззявив рота як вершу.

— Так воно, так!.. Але Шовель....

— Дайте мені договорити,—казав дядько Жан. Я залюбки піду за депутата; і як хто небудь з наших буде добре за нас говорити, то я можу його піддержати, як слід. Але щоб говорити самому—на це я не маю науки і освіти. І я вам скажу, що в цілій нашій окрузі,—шукайте де хочете,—ніхто не зможе так добре говорити і обороняти нас, як Шовель. Він знає всі закони, звичаї, прикази, все! Цей маленький чоловічок, бачите, знає всі книжки, які вже двадцять п'ять літ таскає на спині. Ви думаєте, що ідучи дорогою він оглядається по полях, лісах, мостах, річках, чи куди там. Так ніж! Він іде, уткнувшись носом в яку небудь книжку, або так собі в голові міркує про всякі мудрі справи. Отже, коли не хочете бути дурнями і лишитися знов при всіх панщинах, податках і здирствах, то у першу чергу вибирайте його, раніше за мене. Коли Шовеля виберуть, то я його піддержу добре; ну а як не виберуть його, то й мене не ставте: однаково я відмовлюсь.

Дядько Жан говорив просто і ясно, а вони все чухали собі потилиці.

— Та ще чи допустять його туди?—озвався дроворуб Кошар.

— В указі нема нічого про віру,—сказав на це дядько Жан; до виборів закликають однаково всіх, аби тільки був француз, не молодший двадцяти п'яти літ і щоб стояв записаний у податних списках. Шовель платить стільки само, як і ми, а може ще й більше. А хіба торік наш добрий король не повернув усі права лютеранам, кальвіністам і навіть жидам? Вам годилось-би знати це. Вибіраймо Шовеля тай край. Ручуся вам, що він нам більше чести й користи дасть за цілу копу капучинів; він буде обороняти наші справи розумно і не злякається нікого. Побачите, що через Шовеля буде честь усім Варакам. Гей, Катерино! А-ну ще пляшечку!

А ті все ще вагались. Дядько Жан поналивав знов повні чарки і сказав:

— Ну, ось мое останнє слово: коли не виберете Шовеля—зрікаюсь і я; коли виберете його—піду і я. За здоров'я нашого доброго короля.

Це їм вподобалось.

— За здоров'я нашого доброго короля!

Коли всі спорожнили чарки, заговорив поважно Летюм'є.

— Трудно буде втовкти в голови, особливо бабам; ну, та вже нехай так буде. Ось вам моя рука, куме Жане.

— То вже і я за вами,—мовив другий.

За ним пристали і всі інші і подавали руку дядькові Жанові. Після того допили пляшку і розійшлися всі по домівках. Це

були найповажніші люде і можна було певним бути, що їх послухають усі.

— То так і буде?—крикнув радісно дядько Жан, стоячи на порозі.

— Так і буде!—озвались ті, перебіраючися через болото по той бік дороги.

А ми пішли знов у кузню. Тепер вже не було охоти до розмови, бо кожний мав про що думати. І так ми мовчки робили до сьомої години, аж поки Нікола прийшла кликати нас на вечерю.

Зібрання було назначено на неділю. Шовеля і його дочки вже тижнів зо два не було видко. Ніколи ще так добре їм не торгувалось, як тепер. Але дядько Жан мав надію зустріти їх на зібранні в управі.

У той вечір уже більше нічого цікавого не було; досить вже того, що день був надзвичайний.

У неділю я йшов з батьком дуже раненько баражським шляхом. З по за лісу підіймалося ясне сонце. Це був перший погожий день тої весни. Солома на стріхах полискувала від сонця, як золото, і навіть чорні, закоптілі коміни виглядали на сонці немов світлице; калюжі на шляху полискували так, аж очі боліли. Білі хмарки простягалися по небі; здалеку—дуже далеко—лунали рожки: це виходили деякі громади з музикою; з того краю, де місто, торохтів барабан, що скликав людей на вибори, звонили у всі звони в церквах,

скликаючи на службу святому Духові перед виборами.

Батько мій худий, старий, з сивою бородою і голою худою шиєю йшов поряд зо мною. На йому була проста полотняна свитка, підперезана поясом і такі самі полотняні штани, підв'язані внизу шнурочками; на ногах були руді ходаки, зашнуровані мутузками. На голові була цовстяна шапка така, як носили тоді всі селяне; такі шапки потім за часів революції чіпляли на верх прапорів. Батько йшов задумавшись і де-коли оглядався з-коса на обидві сторони, неначе боявся, щоб нас хто не підслухав. Хто стільки натерпівся біди, як ми, той мимохіть усього боїться. Що хвилини бідний батько казав мені:

— Стережись, Мішель! Не говори такого; краще мовчи, щоб лиха якого не було!

Я був сміливіший за батька, бо звик слухати розмови дядька Жана і Шовеля про всякі державні справи і сам читав про те, що діялося в Ренні, в Марселі, в Парижі. Надто мені було вісімнадцять літ, через роботу в кузні став я дужий і орудовав дванадцяти фунтовим молотом, як играшкою; і хоч на губі у мене тільки що починали показуватися вуси, я сміливо дивився кожному в очі: чи був це салдат, селянин чи городянин. Любив я також гарно одягатись: у неділю надягав я сині суконні штани, високі чоботи і оксамитну куртку, бо така мода була тоді у козаків;

любив я дивитися на гарних дівчат і не скажу, щоб дуже обминав їх; та в цьому ще лиха тяжкого нема. Ну, ось такий був я, бачите.

Все село піднялося вже на ноги. Коли ми підійшли до трактира, то застали дядька Жана з Валентином у великій світлиці: вони сиділи перед відчиненим вікном і допивали на дорогу пляшечку вина, закушуючи хлібом. І вони одягнулись, як на свята: дядько Жан був в одязі цехового майстра: у широкому кафтані, у червоному жилеті, у штанах, зав'язаних під коліннями, і у черевиках з срібними застіжками. Валентин був у сивій полотняній куртці, з червоними обшивками кругом коміра і на грудях, а сорочка його була заціпнута срібною застіжкою; шапку він надів на бакир.

Вони побачили нас через вікно і закричали:

— Ось і вони!.. Ось і вони!..

Ми увійшли в хату.

— Ну, Баст'єн,—сказав дядько Жан, наливаючи чарки,—вип'ємо за здоров'я нашого доброго короля!

А мій батько зо сльозами на очах одповів:

— Так, так, Жане! За здоров'я нашого доброго короля!.. Хай живе наш добрий король!..

Такий був звичай тоді: думали всі, що все робить король; його вважали, як Бога,

який піклується про своїх дітей. Мій батько дуже любив короля.

Ми випили по чарці, а незабаром почали сходитись інші поважні люде. Прийшли всі ті самі, що були і той раз, а з ними ще і дід Летюм'є; він був дуже старий, не бачив добре і водили вже його за руку. А проте і він хотів подати свій голос. Послали знов по вино, поналивали чарки, всі весело гомоніли, сміялись і кричали:

— Таки діждалися ми!.. Прийшла і наша пора!.. Будуть знати тепер і баракців. А вже будемо держатить одностайно і голоси подавати, як один чоловік!.. Будьте певні!..

Люде випивали по чарці. А дідок бормотав тим часом:

— Ох-ох-ох! Тай довгий той вік людський! Ой довгий!.. А як дочекаєшся такого дня щасливого, то про всі свої злидні забудеш!

— А так, так! Правду кажете, діду,— сказав йому дядько Жан. Як настануть жнива, то забудеш про дощ, і про град, і про сніг. А тепер для нас мов ті жнива почалися. Багато ми праці своєї поклали, що й казати: і на оранку, і на службу; ну а тепер будемо жати й молотити, і віяти, а змелиться, як Бог дасть, то буде хліб і для нас, і для дітей наших. Хай живе наш добрий король!

А всі ми гуртом гукали за ним:

— Хай живе наш добрий король!

І знов усі цокались, а де-які аж обіймалися. Потім усі взялися під руки і пішли до міста. Я з батьком ішов по-заду всіх.

Всі баракці були вже зібрались коло криниці; побачивши нас, вони пішли за нами, а по-переду виступали музики: рожки, сопілки і бубни. Ніколи зроду у нас такого не бувало: скрізь грали музики, звонили у всі дзвони; звідусіль по всіх дорогах ішов народ юрбами, де які весело стрибали і танцювали, кидали вгору шапки і кричали:

— Хай живе король! Хай живе батько наш!

Скрізь по горах і долинах лунали дзвони. І що ближче підходили ми до міста, то більше був той гомін і шарварок. На церквах, у вікнах казарм, на шпиталі, — скрізь маяли білі, шовкові коровги і прапори з золотими лілеями. Ніколи я не бачив нічого кращого?

Потім, коли ми воювали за республіку, коли наша сила перемогала, коли ревли гармати на наших валах, серце наше також раділо і немов угору підіймалось і ми гордо кричали: „Слава Франції!.. Слава народові!.. Слава республіці“.

Але у ті часи, перед виборами, ніхто ще й гадки не мав, що доведеться вбивати людей і кров проливати: ми всі думали, що візьмемо все відразу, обнявшись, як брати.

Цього словами не можна розказати.

Перед самим містом на перехрестній дорозі ми зустріли отця Кристофа з його парафіянами. Всі спинилися, поскидали шапки і знов почали кричати.

— Хай живе король!

Отець Кристоф і дядько Жан обнялися; а потім всі, збившись в один гурт, пішли далі, співаючи, а попереду грали музики і торохтіли бубни. Перед мійськими ворітьми була вже сила народу. Мов тепер бачу: перед ворітьми стояв вартовий Леферського полка у білій парадній формі з сірими вилогами, у великому трекутному брилі з важким мушкетом у руці. Він дав нам знак, щоб спинитись. На мості не було проходу, бо загатили його підводи і вози: сиділи на них діди, які не здужали вже іти, а про те тягнувся кожний, щоб хоч перед смертю подати свій голос; багато людей плакали, як малі діти.

Після того чи можна-ж казати, що за наших часів люде ще нічого не розуміли? Від першого до останнього всі хотіли здобути собі людських прав.

Мусіли ми там простояти хвилин з двадцять, поки тіснота на мості трошки розійшлася.

А що діялося в самому місті, коли—б ви бачили! На вулицях повно народу; у всіх вікнах безліч прапорів. І скрізь кричали: „Хай живе король!“ і на майдані, і коло арсеналу, а коло німецьких воріт і лунали ті крики, як гуркіт грому.

А за старою заставою така була тіснота, що не можна було рушитись ні назад ні вперед і за п'ять ступнів нічого не було видко. Всі улиці, всі трактирі, шинки геть аж до шпиталю, казарм і житнього базару—все покрив щільний натовп народу.

Служба в церкві тільки що почалася; та як було добратись до церкви? Даремно кричали вартові з Ляферського полка: „Стережись!.. Стережись“. Їх приперли аж під стіну і вони стояли там з мушкетами при нозі і не могли рушитися з місця.

Дядько Жан пригадав собі, що недалечко був трактир його приятеля Жака Ренодо „Білий кінь“. Не кажучи ні слова, він кивнув на нас і почав помаленьку пробиватися туди; потягнувся за ним отець Кристоф, Валентин, мій батько і я. Але ми ніяк не могли пройти у трактир, так там було повно, і мусіли зайти з подвір'я через кухню; всі вікна і двері треба було повідчиняти, щоб можна було дихати.*

Тітка Ганна Ренодо привітала нас любенько і повела на верх, де була ще вільна світличка; туди подали нам вина, пива і хліба; та нам більш нічого й не треба було.

А наші селяне разглядались навкруги, шукаючи нас і думали, що ми загубились у юрбі. А ми ніяк не могли дати їм знати, де ми, ані закликати їх до себе. То вже й сиділи ми там. Тільки вже коло

першої години з полудня, коли більша частина сел подала вже свої голоси, баракці вже почали повертати на майдан; тоді вийшли й ми і по Шпитальній вулиці підійшли до управи раніше за них. Вони подумали, що ми давно вже тут і почали кричати:

— Ось вони!... Ось вони де!...

Старий будинок мерії з дзвіницею, з великими відчиненими вікнами під годинником був повний народу; у ворота проходило одно село за другим, а гуло там зверху аж до низу, як у бубні. Здалеку воно скидалося на великий комашник.

Баракці мусли проходити раніше за Лютценбурців; вони стояли між старою криницею і сходами, що вели на верх. Дядько Жан, Валентин і я з батьком стояли посам—перед. Але Вільшберці ще не скінчили подавати голоси і ми мусли довгенько постояти перед сходами. У всіх нас серце колотилися: бо велике діло було перед нами. По-за нами, під старими яворами зрідка лунали крики: „Хай живе король!“ а потім ставало тихо. Втім я почув знайомий звінкий голос Маргарити Шовель. Вона викрикувала, як звичайно книгоноші:

— „Про третій стан!“.. „Про третій стан!“—аббата Сіеса! Купуйте книжку „Про третій стан“—„Про окружні зібрання“—принця Орлеанського. Хто хоче „Про окружні зібрання“?

Тоді я повернувся до дядька Жана сказав йому:

— Чуєте? Маргарита!

— Еге, еге, я вже давно її чую,—сказав він. Які це гарні люде ті Шовелі!.. Скільки вони зробили добра для нашої країни,—могли б пишатися. Ти пішов би та сказав Маргариті, щоб вона прислала сюди батька. Він, мабуть, десь недалеко. Йому було б приємно послухати, як його вибірають.

Я пропхався через юрбу, вийшов на сходи управи і зараз побачив Маргариту: вона примостилася на лавці під яворами зо своїм кошиком і продавала книжки. І справлялась вона проворно, як чортеня! Потягне за рукав одного, другого, до всякого промовить або по німецькі, або по французькі. І торгувала вона добре: а чорні оченята її світили, як жаринки. Уперше я звернув увагу на ті чорні очі, дарма, що в голові було багато інших думок.

Я зійшов униз і добрався до лавочки; а Маргарита і мене вхопила за рукав і кричить:

— Добродію! добродію! „Про третій стан“ аббата Сіеса, за шість ліардів!

— Чи ти мене не пізнала Маргарито?—кажу я їй.

— О, це ти Мішель!—засміялася вона і пустила мій рукав.

Вона витерла піт, що виступив у неї на лиці, і одгорнула назад свої чорні ку-

чері. \ Ми обоє дуже зраділи, що зустрілись.

— Як ти багато працюєш, Маргарито!— сказав я. Ти, мабуть, дуже втомилася.

— Дарма! озвалась вона. Сьогодні великий день; треба торгувати.

І показуючи мені на свій задріпаний поділ і черевики, що були в болоті, вона казала далі:

— Подивись, як я обмастилася! Від вчорашнього вечора ми всю ніч ішли. Просто сюди з Люневіля. Ми принесли десять кіп „Третього стану“. Та й продали ж ми його багато; ось дивись: не більш, як дві копи лишилося.

Вона дуже цим пишалась, а я держав її за руку і дивувався.

— А де ж твій батько?—спитав я.

— Не знаю... Бігає по місті... Заходить у трактирі... У нас не лишиться ні одного „Третього стану“. Я напевне знаю, що батько вже розпродав усі свої.

В тім вона вихопила свою руку і сказала:

— Іди швидче. Дивись: твої баракці вже пішли в управу.

— Та я ж не маю ще двадцяти п'яти літ, Маргарито, то й не можу голосувати.

— Ну, однаково... ми тут з тобою тільки час гаємо за тою балачкою.

І вона знов почала вигукувати:

— А ну, панове— „Про третій стан!..“ „Про третій стан!..“

Тоді я пішов, дивуючись не помалу. Я завжди бачив Маргариту з батьком, а тепер вона видалася мені зовсім йнша; а найбільше дивувала мене її сміливість і я подумав собі:

— Та вона краще справляється за тебе, Мішель.

Пробиваючись через натовп і добравшись до дядька Жана, я все ще думав про неї.

— Ну що ж?—спитав хрещений батько, побачивши мене.

— Маргарита там сама одна на майдані, батько її ходить по місті і продає книжечки.

У той самий час ми ввійшли в корідор, що веде у велику світлицю. Дійшла черга до баракців; вибори велися уголос і ми ще здалеку почули, як там при столі вигукували:

— Жан Леру!—Матюрен Шовель!—Жан Леру!—Шовель! — Леру! — Матюрен Шовель!

Дядько Жан увесь червоний озвався до мене:

— Яка шкода, що нема Шовеля! Ото був-би радий.

Я повернувся і побачив за нами Шовеля, він дуже дивувався, чуючи це.

— Це ви так постаралися,—сказав він хрещеному батькові.

— Еге,—озвався той весело.

— Я не дивуюсь, що ви так зробили,—казав Шовель стискаючи йому руку; я-ж

вас давно вже знаю. Але що мені дивно і дуже радісно—що вони католики голосують за кальвініста. Народ покинув свої старі забобони: тепер він переможе.

Ми помаленьку посувалися до дверей і входили по-двоє. Через хвилину ми опинились у великій світлиці: там над натовпом народу стояв на підмостках суддя Шнейдер у чорному плащі з білою обшивкою, у шапці і з шаблею при боці. Було йому літ з пів сотні. Старшини і синдіки у чорних одежах, з чорними шарфами на шиї, сиділи нижче його на одну ступінь. По-за ними на стіні висів великий хрест.

Все це я дуже добре пригадую.

Імення Жана Леру і Матюрена Шовеля вигукувались одно за другим мірно, мов цокало вагadlo годинника. Перший, хто сказав:—Микола Летюмье і Шовель,—був сам дядько Жан. По цих словах його зараз пізнали і суддя усміхнувся до його. А перший, хто сказав:—Жан Леру і Летюмье,—був Шовель і його також пізнали. Але суддя знав Шовеля давно і через те не усміхнувся йому. Пристав Дежарден нагнувся до його і щось сказав йому на вухо.

Я пройшов на праву сторону, бо не мав права голосувати. Шовель, дядько Жан і я вийшли разом. Нам було дуже трудно вибратися через натовп; та і внизу ніяк не можна було пройти на майдан; підходили вже Мітельбронці і ми мусіли

через задній двір вибратися на старий базар. Там Шовель попрощався з нами і сказав:

— У вечері побачимось у Бараках і побалакаємо.

Йому треба було ще розпродати книжки.

Дядько Жан і я пішли самі до дому мовчки, задумавшись. Народ потрохи розходився; всі були потомлені, але веселі. Де-хто випив зайву чарку та йшов дорогою співаючи і розмахуючи руками. Мій батько і Валентин вернулись пізніше. Ми не шукали їх, бо це було дуже трудно.

Того-ж дня після вечері прийшов і Шовель з дочкою, як звичайно. У Шовеля був великий жмут паперів у кешені; це були промови, які говорив того-ж дня вранці у мерії суддя і пристав; були і звідомлення з'їзду духовенства, дворян і третього стану. Промови були дуже гарні. Жан дивувався: яким побитом ті люде, які завжди досі поводитися з нами дуже погано, тепер говорять нам такі гарні промови. Шовель усміхнувся на це.

На будущий час,—сказав він,—треба буде дбати, щоб слово і діло ішли вкупі. Тепер це пани бачать, що сила за народом і почали вони скидати шапки перед ним. Але-ж треба, щоб і народ зрозумів свою силу і щоб орудовав нею, тоді все буде по правді.

XII.

А тепер я хочу розказати вам про одну річ, про яку я й тепер не можу згадати спокійно, бо це все щастя мого життя.

Треба вам сказати, що після тих виборів цілий місяць апріль наші виборні з усіх сел збирались у Ліксгеймі, в управі, щоб складати наказ про всі наші потреби й бажання. Там вони й жили, у трактирах. Дядько Жан і Шовель їздили туди у понеділок вранці, а вертались до дому тільки в суботу увечері, і так аж три тижні.

Можете уявити собі, який у нас був розрух у ту пору: спорили, кричали про скасування подушної податі, солянського налогу, рекрутчини, про рівні і поголовні вибори, а не по станах (сословіях) і про тисячу інших різних справ, про які досі ніхто й не думав.

Альзасці і лоренці цілими днями збирались юрбою у наш трактир; вони пили, грюкали кулаками по столах і спорились завзято, як вовки. Можна було думати, що ось-ось вони вчепляться один одному

в горло, а вони ж усі стояли за одно, як і весь народ. Вони бажали того самого, чого й ми; як би не ті однакові бажання, то напевне були б бійки на смерть.

Я з Валентином робив у кузні: ми лагодили вози і кували коней всім тим приїзжим. Іноді я також пробував спорити з Валентином, бо він досі думав, що пропаде все, коли не переможуть пани і попи. Я дуже хотів його перевірити, але він був такий добрящий чоловік, що не хотів я сперечатися з ним і дратувати його. Єдина його втіха була, як говорив він про свій курінь у лісі за Гладкою скалою: там він ловив синиць і за дозволом пана лісничого Клода Кудре ставив пастки і сітки на птиць в ярах і гущавинах; у подяку за дозвіл він носив іноді лісничому пару плісок або трясогузок.

І в ту пору, коли весь народ ворушився і збиралась велика хуртовина, він тільки й думав, що про свої пастки і сітки і говорив:

— Починає вже вити гнізда птиця, Мішель; скоро можна буде ходити з дудочкою вабити; а потім дрозди перелетять в Альзас, як тільки почне наливати ягоди виноград. Здається рік буде добрий, як тільки погода подержить гарна, то наловим їх силу.

Його худе обличчя витягалось в усмішку, беззубий рот сміявся, а очі ставали аж круглі: він ніби бачив уже, як дрозди і пліски тріпались в його пастках і

сітках; і у кожного коня, що ми кували, він висмикував з хвоста трошки волосу на свою ловецьку справу.

А я все думав собі про ті великі справи, що обмірковували тепер наші виборні, а найбільше—про скасування рекрутчини: бо в-осені сього року я мав ставати і тягнути жеребок, а це для мене за всі справи була найважніша.

Але вийшло зовсім инакше.

Вже скільки днів, вертаючись у-вечері додому, в нашу хижку, а заставав там тітку Летюм'є з дочкою; вона про щось балакала нишком з моєю матір'ю, а батько, Матюрена і Ет'єн сиділи і плели свої кошики. Вони, мабуть, почували себе добре у нас і засижувались іноді аж до години десятої. Летюм'є були багаті люде, як на ті часи; було в них і земельки досить, а дочка їх Анета, висока, струнка, білява, трошки руда, була добра дівчина. Вона часто проходила коло нашої кузні з відерцем у руці, ніби-то по воду до криниці—і всякий раз любенько оглядалась на мене; одягалась вона у коротку спідничку і синю мережану корсетку, а рукави сорочки заковувала по-лікти.

Бачив я це, але не звертав уваги і в думку собі нічого не брав. Вечорами, як вона, бувало, сиділа у нас і пряла, я балакав з нею, шуткував, як звичайно шуткують хлопці з дівчатами, але зовсім байдуженько, так собі.

Але якось одного дня мати сказала мені:

— Слухай, Мішель: ти-б пішов у неділю потанцювати у трактир „Лелеки“, одягнись чепурненько, візьми оксамитну куртку і червоний жилет з срібною застіжкою.

Я здивувався непомаду і спитав: на що це?

А мати усміхнулась, подивилась на батька і сказала:

— Побачиш.

Батько плів кошик, задумавшись, а потім озвався:

— Летюм'є люде заможні; ти-б потанцював трошки з їх дочкою; дівчина гарна—була-б тобі добра пара.

Почувши таке, я аж злякався. Не тому, що не подобалась мені дівчина—ні! Але я ніколи досі ще не думав про те, щоб оженитись. Та був я цікавий, дурний ще трохи, не хотів батькові й матері впоперек ставати—то й сказав:

— Як хочете, то піду. Та тільки я думаю, що рано мені ще женитись: я-ж іще до призову не ставав.

— А що тобі зробиться, як підеш? — сказала мати,—і добрим людям догодиш.

— Та добре, піду!—сказав я.

І в неділю після вечерні я пішов, а йдучи дивувався і сам себе питав: що це я роблю?

У ту пору стара Пакета, вдова Богдана Бернеля, держала у Лютценбурзі трактир „Лелеки“, за мостом по ліву руку; а

у садку над берегом річки за трактиром збиралась молодь і танцювала під грабами. Отець Кристоф був не такий, як інші священники: він ніби не бачив і не чув нічого; не чув навіть кларнета Жана Ра. Їли там легеньке біле альзаське вино і заїдали коржиками.

Я пройшов улицею і спустився по східцях у двір; там уже хлопці й дівчата, побравшись парами, танцювали на майданчику під грабами. Тільки я показався, аж чую,—тітка Летюм'є гукає.

— Сюди, Мішель, сюди!

Гожа Анета була при ній; побачивши мене, вона почервоніла, як мак.

Я взяв її за руку і попросив протанцювати зо мною вальса. Вона пішла зо мною та тільки й каже:

— Ох, пане Мішель! Ох пане Мішель!

А сама усміхається любенько і очей з мене не спускає.

Дівчата були такі самі перед революцією, як і тепер: вподобують кого, то вже на других дивитись не хочуть.

Протанцював я так вальсів з п'ять, чи шість—не пам'ятаю скільки; тітка Летюм'є сидить, дивиться і радіє, Анета усміхається, червоніє, спускає очі до долу; шуткую собі я з нею—звичайно не про політику тоді балачка була. Протанцювавши—підходили ми до тітки Летюм'є, випивали вкупі по чарочці вина, закусували. А я собі думаю:

— Ну, вже буде рада моя мати: похвалять її синка!

Але над вечір це вже мені докучило, і годин у шість я, нічого не кажучи, вийшов на вулицю і майнув навпрошки лісом по-між скелями до дому.

Душно було того дня: хоч апріль місяць був, а так як у Петрівку: рясно цвіли у лісі братки, сокирки, черника і суниці, зеленіло все.

Так само воно й тепер усе буває, тільки мені годочків скільки прибуло!... Ой так, так! прибуло...

Я вийшов уже на гору, на великий шлях; звідтіля завиднілись уже наші Баракки. Втім—недалеко, гонів за двоє перед собою побачив я дівчину, запорошену курявою; вона йшла, зігнувшись трохи, бо на спині був у неї великий кошик; швидко йшла вона.

— Це ж Маргарита!—подумав я.—Маргарита! А вже ж вона!...

Я пустився доганяти її. Біжу і гукаю:
— Агов, Маргарито! Це ти?

Вона повернулась до мене; чорняве личко її мокре було від поту, волосся злиплося на чолі, а карі очі широко усміхались до мене.

— О! Мішель! Оце добре! Як ми зустрілись?

Дивлюсь я на неї, бачу, як ремінь від кошика врізався їй у плече, а самому чогось дивно якомось, чудно.

— Ти чого, Мішель, неначе втомився,— питає вона,—здалеку йдеш?

— Ні... з Лютценбурга. На танцях був.

— Ага! Так, так... мовила вона і знов почала йти далі... А я йду з Дабо. Ціле графство обійшла. Роспродала я там „Третій стан“! Саме у добру пору потрапила, бо з'їхалися туди депутати з усіх парафій. А позавчора вранці я була в Ліксгеймі, у Лоренні.

— Чи ти залізна, Маргарито?—спитав я, ідучи поряд із нею.

— Ой, не дуже то й залізна! Втомилась трошки. Але найважніше діло вже зроблено. Тепер усе піде добре.

Говорила вона сміючись, але видимо втома її була велика; бо як підійшли ми до муру, що був кругом старого виноградника Фюрста, вона поставила на мур свій кошик і сказала:

— Присядьмо трошки, Мішель; спочиньмо та побалакаєм.

Я зовсім зняв з неї кошик і поставив його.

— Добре, спочиньмо,—сказав я. Ой, і важка ж твоя робота, Маргарито! Куди—тяжча за нашу!

— Нічого. За те діло йде добре,—сказала вона зовсім так, як говорив її батько. Правда, походили ми не мало. Але тепер повернули нам де-які наші старі права; тепер будемо добувати собі нових прав; і мусять нам дати все, все що нам треба. Щоб усе було по правді, щоб налоги для

всіх були однакові, щоб усі люди були рівні, з рівними правами і всім нам щоб була воля! Розумієш?

Вона повернулась до мене, а я дивився на неї, мов зачарований. І думав я собі:

— Які вони гарні люди! І що ми варті проти них? Що ми зробили для нашого краю? Чи ми стільки витерпіли гіркої праці, як вони?

Вона подивилась на мене і мовила далі:

— Так, так воно і буде. Тепер накази вже майже готові скрізь; їх надрукують і ми будем продавати їх тисячами. А покищо доводиться мені бігати самій, бо батько там, з виборними сидить; він тепер служить громадській справі: треба ж заробляти на хліб собі і йому, бо тільки з тої торгівлі й живемо.

Позавчора я занесла йому дванадцять ліврів—стане йому на тиждень на прожиток; всього у мене було п'ятнадцять, то три я лишила собі; за вчора і сьогодні заробила чотирі, то вже маю сім; цими днями ще зароблю; після-завтра знов занесу батькові. Все іде добре. А як зберуться генеральні штати—ми будемо продавати книжечки про все, що будуть там говорити, у третьому стані, звичайно. Нашої справи ми не покинем. Треба, щоб усі промови які там будуть говорити, розходились серед народу, щоб усі знали... щоб народ ставав розумніший. Розумієш?

— Розумію, Маргарито,—сказав я. Ти говориш так гарно, як батько твій. Аж плакати хочеться.

Вона сіла на мур коло свого кошика. Сонце вже зайшло і небо на заході, від Мітельбруну було золоте, з червоними смугами; а з лівого боку, над старими руїнами лютценбурського замчиська підіймався блідий білий місяць; небо було чисте, без хмарки. Я дивився на Маргариту: вона не казала вже нічого і дивилась угору, на небо, а я не зводив очей з неї. Вона сиділа, спершись ліктем на кошик і, мабуть, почувала, що я так задивився на неї, бо звернулась до мене:

— Запорошилась я,—сказала вона,—еге?

Я не відповів їй на це, а сам спитав:

— Скільки літ тобі тепер, Маргарито?

— Через два тижні, у першу неділю Великодня буде шіснадцять. А тобі скільки?

— Мені вже вісімнадцять минуло.

— О, ти вже великий!—сказала вона і, зіскочивши з муру, просунула руку по-під ремінь свого кошика.—Поможи мені... піддай. Оттак, добре,

Підіймаючи кошик, я тільки тепер зрозумів, який він страшенно важкий і сказав їй:

— Він дуже важкий для тебе, Маргарито. Дай я понесу його тобі.

А вона вже йшла, зігнувшись під вагою і, усміхнувшись, промовила бадьоро:

— Дарма! Ніяка робота не важка, коли робиться вона для того, щоб здобути собі

людських прав. І ми їх здобудем, конче здобудем!

І я вже не посмів їй нічого сказати. Серце моє стиснулося. Зачарував мене Шовель і його дочка і ставив я їх тепер високо у своїх думках, вище всіх людей.

Маргарита, здавалося, не почувала вже втоми; вона йшла бадьоро і мовила, йдучи:

— Там, у Ліксгеймі, дворяне і манахи цупко обстоювали свої привілеї. Але їм добре відповідали наші виборні: все виказали їм, що треба було. Все це буде записано у наказах, нічого не забули—і король буде знати, і народ усе буде знати. Побачимо, які то будуть генеральні штати? Батько каже, що будуть добрі. І я так думаю. Побачимо. І ми піддержимо наших депутатів, вони можуть на нас покладатись.

Ми дійшли вже до Бараків. Я довів Маргариту до їх хатини. Стемніло вже. Вона добула з кешені великого ключа від дверей і промовила до мене, відчиняючи двері:

— Ось іще день минув. Ну, на добраніч, Мішель.

— Будь здорова,—сказав я.

Я вернувся додому. Батько і мати дожидали мене, не лягали ще.

— Ну, що?—спитала мати.

— Що ж? Потанцювали.

— А потім?

— Потім я пішов собі.

— Сам?

— А тож.

— Не почекав їх?

— Ні.

— І нічого їм не сказав?

— А що-ж я мав їм казати?

Мати розгнівалася на мене і почала кричати:

— Тай дурень-же ти, а та дівка ще дурніша за тебе, що вподобала тебе! Де-ж бо, справді? Що ми таке проти них?

Аж позеленіла з гніву. А я стою собі, дивлюся на неї спокійно тай мовчу. Тоді озвався батько:

— Облиш Мішеля, дай покій і не кричи так.

А мати не слухала нічого й кричала своє:

— Ну, чи бачив хто коли такого дурня? Я шість місяців нахилию до нас ту стару відьму. Летюм'є, панькаюся з нею, щоб добро було о-цьому гевелові, стара скупердяга тільки й говорить мені про свій город, про свої кози й корови, все це я слухаю, терплю, мовчу... А тепер, коли вже налагодила я всю справу, коли все готово, що хоч голими руками бери,— оцей йолоп ще пручається, витребенькує! Чи ти граф який, чи князь у бісового батька? Думаєш: бігати за тобою будуть? Га? О, Господи, твоя воля! Викохала-ж я дурня собі на безголов'я! Ну й пеня-ж мені з ними!

Я хотів промовити слово, та вона мені не дала.

— Цить, мовчи! Оттак і пропадеш десь під тином, і ми всі з тобою.

Я все мовчав, а вона репетувала далі:

— Такий великий пан: не хоче тої дівчини, що батьки йому вибрали! От і вигодовуй увесь вік свій оттаких лодарів, як Микола або оцей Мішель, старайся для них, а якась хвойда підчепить їх собі та тільки й бачили! Багато є у нас таких!.. І я напевне знаю, що оцей дурень вередує тепер, бо втелющився в якусь поганку.

Вона крутилася з мітлою сюди й туди і скоса поглядала на мене. Я не міг уже більше слухати і поліз по драбині на горіще; з тої пори, як поїхав від нас Клод, я спав з Ет'єном на горіщі. Кривда душила мене в горлі. А мати кричала мені з долу:

— Ага, втікаєш? Ховаєшся? Бо мати правду сказала? Не смієш вибріхуватись!..

Тяжко мені було слухати це; я ліг на солону, затулив лице руками і думав собі:

— Боже мій, Боже! За що така напасть?

А мати кричала чим-раз голосніше:

— Ах ти, поганче! Ах ти, бовдуре!

Батько пробував угамувати її. Довго так тягнулося; сльози текли мені по лиці. Аж після пів-ночі тихо стало в хаті, але я не міг заснути; почував я себе дуже нещасним. Я думав собі:

— От тобі маєш! Я-ж десять літ працюю... Інші йдуть собі світ за-очі, а я-ж дома сижу, заробляю... довги поплатив; усе, до останньої копійки віддаю, що заробив, щоб піддержати старих. Тай тільки за те, що не хочу брати тої дівчини; багачки, тої козярки,—так мене ганоблять і паскудять. Така сама честь мені, як і Миколі! І дурень я, і поганець!..

Зло мене починало брати. Маленький Ет'єн спав тихенько коло мене. Я не міг заснути: все думав та придумував про цю справу, аж у піт мене кидало; душно мені стало на горіщі і непереможно захотілось подихати свіжим повітрям. Нарешті, вже коло години четвертої, я встав і зліз з горіща.

Батько не спав.

— Це ти, Мішель?—спитав він.—Ти йдеш?

— Іду, батьку!

Я дуже хотів поговорити з ним: це був найкращий, найчесніший чоловік на світі. Та що міг би я йому сказати? Мати також не спала; очі її світилися і поночі; вона мовчала. Я вийшов.

Долину застилав туман. Я пішов поміж скал тою стежкою, якою женуть товар. Вохкий туман проймав мене холодом наскрізь, а голова ставала свіжіша. Я йшов навмання, а думки в голові гнали одна другу... Що я тоді передумав—Бог його знає: і не згадаю тепер. Я хотів покинути Бараки, йти собі у Саверн або в інше

місце: ковальський підмайстер не пропаде ніколи без роботи. А серце стискав сум тяжкий: як же я покину батька, сестру Матюрену і маленького каліку Ет'єна? А знав я добре, що мати не забуде до-віку багатства Летюм'є і до віку буде мене гризти і очі випікати.

Скільки думок при такій пригоді промайне в голові! Потім про них згадувати не хочеться і помаленьку вони забуваються.

Пам'ятаю тільки, що у годин шість упала роса і почало сходити ясне весняне сонце.

Охолов я трошки, та й сказав сам собі:

— Даремна річ! Треба лишитись! Неможна покидати батька, ні брата Ет'єна, ні сестричку. Треба терпіти... Нехай собі мати кричить, як хоче—нічого не pomoже. Треба лишитись.

З такою думкою я повернув назад у село та й пішов поміж садками і огородами. Сонце починало припікати, пташня співала й щебетала, а на листочках дерев ясним сріблом і золотом блищали крапельки роси. З нашої кузні високо, геть аж до неба, підіймався білий дим: Валентин уже встав.

Я пішов швидче. Я вже входив у село. Враз я почув з боку доріжки за парканом, що хтось копає землю. Я оглянуся: за хатою Шовеля Маргарита копала малесенький клаптик огорода під картоплю.

Я аж здивувався, згадавши, яка вона була втомлена вчора увечері; я станув за парканом і довго дивився на неї; і що більше я дивився, то більшим дивом дивувався.

У короткій спідниці, у дерев'яних ходаках, вона проворно й широко копала, не думаючи ні про що більше, як про свою роботу.

І у-перше тепер я добре придивився, яке у неї рожеве і кругле личко, невисоке чоло, густі чорні кучері і брови і тонкий пушок коло висків; тепер на личку її вже виступили крапельки поту. Вона дуже вдалася у свого батька: руки й ноги її також були суховаті, але дужі; вона, як і батько її, стискала тонкі губи, налягаючи ногою на лопату, аж хрустіли під нею корінці. Сонце пускало на неї проміння крізь цвіт старої яблуні і тінь од листочків падала на неї. Пара підіймалася з землі; усе блищало на сонці; знати було, що день буде гарячий,

Довго я стояв так і дивився на Маргариту. І згадав я слова матери: „він любить другу!“ І я подумав собі: „це правда; я люблю другу; у цеї нема ні поля, ні лугу, ні худоби; але вона смілива і роботяща. Оце буде для мені жінка! З нею ми все здобудемо, чого захочемо. Але я мушу заслужити її—і заслужу її працею моєю!“

І з тої пори не покидала мене ця думка; з тої пори я став поважати Маргариту ще більше. І ніколи не приходила ме-

ні в голову думка, що вона може вийти за другого.

Таку постанову зробивши у серці, я почував себе і бадьорим, і спокійним.

Люде вже почали виходити на роботу і я поспішив у кузню.

Я йшов швидко дорогою. Валентин, закачавши рукава на своїх довгих і худих руках, з розкритою шиєю і груддю, стояв коло порога кузні, дожидаючи мене.

— Погода ж Мішель!—крикнув, побачивши мене.—Яка чудова погода! Коли-б то сьогодні неділя була, пішли-б ми собі у ліс пошвендяти.

— Пішли-б! — усміхнувся я, скидаючи куртку і надягаючи фартуха,—та на жаль сьогодні понеділок!

Ну, яка у нас робота?

— Старий Ранцау вчора у-вечері приніс нам два десятки сокир насталити для Гарбурга; а потім у возі Кристофа Бома треба полагодити штельвагу.

— Ну що-ж,—сказав я; гайда до роботи!

Ніколи ще, здається, я не мав такої охоти до роботи, як того дня. Залізо вже розпалилося на жару, Валентин взяв кліщі і малий молоток, а я великий молот і почали робити.

Я примітив, що всякий раз, коли, бувало, я візьму собі в голову яку певну думку і рішучу постанову, для якої треба добре працювати, пропадала в мене всяка нудьга і туга; аби тільки не нидіти, не волокити життя з дня на день нудно і без

мети. Так і тоді було: я відразу повеселішав, почав співати, присвистувати, а робота аж кипіла в моїх руках. Нема гірше, як візьме людину нудьга за серце, а в голові нема певної думки і мети. Ну, а тепер у мене була певна мета і прийшлася вона мені дуже до серця.

Та не треба думати, що лехко було здійснити мою думку за тих часів, у р. 1879,—ні! Тоді ще, того самого ранку, коли у сьомій годині Маргарита проходила повз нашу кузню з великим кошиком своїм за плечима, Валентин сам нагадав мені, що мою думку не так-то лехко здійснити. Він і гадки не мав про мій замір і тому-то слова його мали для мене велику вагу.

— Глянь, Мішель,—сказав він мені, показуючи на дівчину, що підіймалася на гору,—аж жаль дивитись, як оця майже дитина, шіснадцяти літ таскає таку вагу! Ходить воно бідне, і в дощ, і в сніг, і в спеку; таке-ж воно чесне і трудяще, ніякої праці не боїться! Коли-б вони не еретики були, то можна було-б сказати, що вони мученики. А їх сатана посилає продавати оті погані книжки на погибель нашої святої віри і того порядку на світі, що сам Бог настановив. За те їм не награда, а шибениця належиться.

— Бог з тобою, Валентин! Вже і шибениця!—скрикнув я.

— А вже-ж шибениця,—казав він, витягнувши довгий ніс і стиснувши губи; а по-

правді і по закону⁴ то навіть живцем спалити їх треба. Чи можемо ми за них заступатися, коли їх розум, чесність і сила, — все нам на погибель іде? Вони так, як ті вовки і лисиці: що хитріші вони, то швидше треба їх винищити; якби вони були такі дурні, як бавани, то вони не були-б такі шкодливі; можна було-б їх стригти і навіть добре годувати на оборі. Але ці кальвинисти не слухають нічого; вони для нас гірше чуми.

— Але-ж і їх Господь сотворив так, як і нас, Валентин.

— Господь сотворив! — скрикнув він, змахнувши своїми довгими руками. Як-би вони були Божі тварини, то хіба священники одмовлялись-би записувати у свої книги їх родини, шлюби і смерть? Хіба-б їх ховали десь у полі, геть далеко від святої землі, мов скотину яку? Хіба-б їм забороняли служити чиновниками, як каже сам Шовель? Хіба-б тоді увесь світ кричав-би проти них? Ні, Мішель! Мені самому їх жаль, бо про них нічого поганого неможна сказати, як-би не ця торгівля. А все-ж таки хазяїн Жан не добре робить, що пускає їх у свою хату. Цей Шовель скінчить погано, бо багато він взяв на себе. І дурні наші баракці, що вибрали його. Як тільки знов почнуть заводити порядок, то згадаєш моє слово: в сам перед заберуть тих Шовелів, а може з ними і дядька Жана і нас усіх будуть гноїти в тюрмі скільки літ. Я на тюрму

не заслужив, а все таки я не нарікав-би на короля: бо це було-б справедливо, по закону... заслужив то й карайся!.. Сумно воно, та що-ж робити? Справедливість у сам-перед.

Він схиляв голову, закривав очі і покірливо згортав руки на грудях. А я думав собі:

— Чи можна-ж бути таким дурнем? Ну дё-ж таки говорити таку нісенітницю!

А проте я добре знав, що всі повстали-б на мене, коли-б я почав сватати Маргариту, а баракці готові були-б побити мене камінням. Але мені все це було байдуже і я сам дивувався, що я такий сміливий.

Увечері того дня я йшов до дому без страху; я постановив собі, що буду мовчки слухати все, що мати мені наговорить і не скажу їй ні слова. Коли я підходив до дому, батько вийшов навпроти мене блідий і переляканий; він кивнув мені, щоб я звернув у темну вуличку між садками, щоб нас ніхто не побачив. Я пішов за ним; бідний батько сказав мені тремтячим голосом.

— Мати вчора дуже кричала на тебе, моя дитино! Тяжко воно!.. А тепер що ти думаєш робити?.. Ти підеш собі з дому, еге?..

Він дивився на мене, а сам був блідий і бачив я, що він дуже журиться і гірко йому. Я сказав йому:

— Ні, батьку, не піду я з дому. Як-же я покину вас, маленького Єтьєна, Матюрену?.. Це неможливо!

Його лице повеселішало і він неначе ожив.

— Ну то й добре,—сказав він. Я був певний, що ти не покинеш нас, Мішель... Я дуже радий, що поговорив з тобою... Вона не справедлива... вона дуже сердита. Натерпівся і я від неї за свій вік,—зітхнув він... Ну та добре, що лишаєшся... дуже добре!..

Він держав мене за руку, і я також був дуже зворушений.

— Еге, я лишусь, батьку,—сказав я.—А як мати буде знов кричати... вона ж мати, я буду слухати, а сам нічого не скажу.

Тоді батько зовсім заспокоївся.

— Добре, синку,—сказав він.—Тільки знаєш що? Побудь тут трошки, а я вернусь додому сам. Бо як мати побачить нас у-двох, вона загризе мене. Розумієш?

— А так, тату. Ідіть.

Він швидко вийшов з улички; а через який час пішов спокійненько додому і я. Мати сиділа коло печі і пряла, стиснувши зуби. Вона, певне, думала, що я почну говорити з нею, а може й скажу, що забіраюсь з дому. Вона стежила за мною блискучими очима і готова була клясти мене. Єт'єн і маленька Матюрена сиділи долі коло неї, плели кошики і не сміли очей підвести. Батько колов тріски і скоса погля-

дав на мене, а я пройшов, ніби нічого не бачивши, і сказав спокійно.

— На добра—ніч, батьку!.. На добра—ніч, мамо!.. Я дуже втомився сьогодні; багато було роботи в кузні.

І я поліз на гору по драбині. Ніхто мені нічого не сказав. Я ліг дуже радий, що так зробив, і тої ночі я спав дуже добре.

ХІІІ.

На другий день, коли я прийшов раненько на роботу, я побачив, що в тракторі „Трьох Голубів“ було вже повно народу; і ще прибували люде: одні возами, другі пішки.

Балакали, що наказ про наші потреби і бажання вже готовий і що його повезуть у Мец, щоб там скласти його до купи з наказами других округів.

Як скінчились вибори і з'їхались депутати у Ліксгейм, то де-які з них забрали туди і своїх жінок та дітей, тепер всі вони їхали дуже раді, що вертаються додому.

Минаючи нас, вони кричали:

— Вже кінець... Увечері вернуться всі...
Справу зробили добре!

Валентин і я дуже раділи, що скоро вернеться дялько Жан до нас у кузкю. Проробивши вкупі десять літ, скучно стає сидіти самим три тижні і не бачити нашого доброго гладкого хазяїна і не чути його голосу, як він покрикує бувало:

— Гайда, хлопці, до роботи!

Або ж:

— Ану станьте! треба передихнути.

Неначе чогось не стає і ніяк у колію не попадеш.

Ми поскидали куртки, балакаючи про цю добру новину, і дивилися на ту юрбу, що стояла коло трактиру. Нікола і тітка Катерина раз-у-раз виносили стільці, щоб допомогти жінкам вилізти з фургонів, потім вітались і здоровкались, бо всі ті жінки були давні знайомі. Але з тої пори, як їх чоловіків вибрано у депутати, вони враз стали дуже поважні і церемонні і називали одна одну: мадам!

Валентин щиро сміявся.

— Дивись, Мішель,—казав він: оце графиня Гро Жак... або баронеса Жарнік... Ось коли ми навчимося панських звичаїв!

Він залюбки кепкував з простих людей, аби тільки не зачіпати панів. Дивлячись, як вони кланялись одна одній, він реготав, аж сльози йому виступали.

— Всі ці штуки личать їм так, як корові сідло,—говорив він. От поганці!.. І все те сміття сміє виходити з волі Його Величності короля, королеви і вищого начальства!.. І вони домагаються прав!.. Ой, я б їм дав права!.. Свиней вам пасти, а коли б не послухали, я нагнав би на них у-двоє більше швейцарців і стражників.

Так бубонів він собі нишком, роздуваючи жар міхами і беручи залізо кліщами. Я знав усі його думки, бо він звик був говорити сам до себе. А мене сміх брав.

Нарешті ми взялися до роботи; годин зо три били по ковадлі, аж искри навкруги летіли, та ми більше ні про що не думали, тільки про роботу. Втім несподівано у дверях промайнула тінь. Повернувся я, дивлюсь,—аж це Маргарита! Вона держала щось у фартусі і сказала нам:

— Я принесла вам роботу. Моя лопата поламалася. Чи не могли б ви мені полагодити її сьогодні на вечір, або завтра на ранок?

Валентин взяв лопату: вона вся була щербата, а шийка зовсім розкололась. Я був дуже радий. Маргарита дивилася на мене, а я усміхався до неї, немов би хотів сказати:

— Не турбуйся... я тобі все полагожу... Побачиш мою роботу. "

Вона також усміхнулась до мене, побачивши, що я радий зробити їй услугу.

— Сьогодні на вечір, або завтра на ранок ніяк неможна,—сказав Валентин.—От як би ти прийшла завтра увечері...

— Гой, гой!—озвався я.—Це ж дурниця! У нас багато роботи, що й казати; але лопату Маргарити ми візьмем у першу чергу. Дай мені цю роботу, Валентине! Я її зроблю.

— Про мене,—сказав він.—Але з нею буде тобі багато мороки, щоб ти знав, а у нас роботи й без того чимало.

Маргарита усміхнулась.

— То як же, Мішель,—спитала вона, я можу на тебе покладатись?

— А вже ж, Маргарито! Буде готова сьогодні на вечір.

Вона пішла; я зараз поставив маленьке ковадло на колоду, поклав старе залізо на жар і взявся за держальце міхів. Валентин поглядав на мене, дивуючись; моя охота здивувала його; він не казав нічого, але я почував, що вуха мої почервоніли і все лице спалахнуло. Тоді я почав співати пісню ковалів.

А він почав мені приспівувати, раз-у-раз знижуючи голос, сопучи носом і розтягаючи слова; давні співи ковалів були дуже жалібні. Наші молоти стукали мірно. І серце моє радісно билось, коли я думав, що роблю для Маргарити. Я думаю, що ніколи зроду я не робив так добре. Молот підіймався швидше, ніж спадав, а залізо плющилося на ковадлі, як тісто.

Я кував лопату спершу гарячою, а потім холодною; я надав їй форму гарну чотирьохкутну, трошки продовговату, посередині рівну, гострий край трошки закруглив, а шийку викруглив так рівно і гарно, що аж Валентин разів скілька спинявся, щоб подивитись на мою роботу. Я чув, як він мимрив сам до себе:

— Всякому своє: ніхто не зробить підкову так, як хазяїн Жан; я найкраще роблю шини і шворні. Еге, це вже так від Бога всякому дано. А він, мабуть, має хист до лопат, заступів та плужків; це вже його часть, так йому Бог дав.

Він повертався сюди, туди і питав мене часом:

— Може тобі допомогти?

— Ні, ні!—казав я.—Який же я був радий і гордий, що моя робота іде так добре.

І я знов починав співати.

А Валентин робив своє діло.

На годин пять лопата була готова. Вона блищала, як срібло і бренила, як дзвінок. Валентин взяв її в руки, довго розглядав, а потім, подивившись на мене, сказав:

— Сам старий Ребшток з Рібон'єра, що продає лопати, коси і плужки аж у Швейцарію, поклав би на цю лопату своє велике Р. і сказав би: „я сам її зробив!“ Еге, Мішель, Шовелі можуть тепер похвалитися своєю лопатою, вона прослужить їм увесь їх вік, а може ще й переживе їх. Це твоя найкраща робота.

Можна собі уявити, який я був радий бо Валентин добре знався на ковальській роботі. Але для мене більше всякої хвали було те, що я сам занесу лопату Маргариті. Ще треба було доробити держално і я хотів зробити нове, ясенове. І я зараз побіг до нашого сусіди, старого токаря Ріго; він зараз надів окуляри на ніс, взявся до роботи і виточив мені держално таке, як я хотів: кругле, на кінці грубше з головкою, добре його пригнав і лопата вийшла легенька і міцна. Я заплатив йому

зараз і поставив лопату в куток за дверима до вечора.

У сім годин, коли я мив руки, лице і шию коло криниці за кузнею, я глянув випадком у той бік, де стояла хата Шовелів і побачив, що Маргарита сидить на приспі і чистить картоплю. Я показав їй здалеки лопату і підійшов до неї радий, промовляючи ще здалеку:

— Ось вона готова, Маргарито! Чи догодив я тобі?

Вона взяла лопату і дивилась на неї, аж залюбевалась. А я аж дух затаїв.

— Це, мабуть, Валентин зробив,— сказала вона, подивившись на мене.

А я почервонів і озвався:

— Ти, мабуть, думаєш, що я нічого не вмію робити?

— О, ні!.. але це-ж така гарна робота!.. Який ти добрий майстер, Мішель!

І вона усміхнулась до мене і я знов став веселий.

— Та це, мабуть, дорого коштує, казала вона далі... скільки я тобі винна?

Почувши таке, я немов з неба впав і озвався до неї мало не з гнівом:

— Чого-ж ти мені болю завдаєш, Маргарито? Я-ж робив це для тебе... Приніс цю лопату тобі в дарунок... Я радий, що догодив тобі, а ти мене питаєш, скільки воно коштує?

Бачивши, що воно мені прикро, вона сказала:

— Який ти, справді, чудний, Мішель! За всяку працю треба платити. А надто-ж за вугля дядько Жан платив гроші, та й ти-ж служиш у його, то мушиш робити для його.

Я бачив, що вона каже правду, але проте я уперся на своєму.

— Ні, ні!.. це дрібниця.

Я навіть почав гніватись; втім несподівано дядько Шовель у сивій свитці і з ціпком у руках взяв мене за руку і каже:

— Ну, ну, Мішель!.. Що тут скоїлось? Ви тут без мене почали сваритись?

Він тільки ще вернувся з Ліксгейму і був дуже веселий. А у мене аж голос пропав, так я збентежився.

— Та ось,—сказала Маргарита,—він полагодив мені лопату, а тепер не хоче брати грошей.

— Овва! Чому-ж так? спитав Шовель.

На щастя добра думка промайнула у мене в голові і я сказав:

— Ні, ви не примусите мене взяти ні копійки, дядьку Шовель. Хіба-ж ви не давали мені сто разів книжечки читать? А ви-ж знайшли місце для моєї сестри Лізбети у Васелоні. А тепер хіба-ж не ви помагаєте всій нашій країні добувати собі прав? І я роблю для вас за подяку, з нриязні. Я вважав-би себе за нечесного, коли-б сказав вам: це коштує стільки-то. Ні, я того не можу зробити.

Він уважно дивився на мене своїми жвавими очима і промовив:

— Так... так! Але-ж і я робив своє діло не для того, щоб перестати платити людям те, що винен. Як-би я допустив у голову таку думку, то і я був би нечесна людина.. Розумієш, Мішель?

На це я вже не знав що сказати і мало не заплакав з досади.

— Дуже мені це прикро, дядьку Шовель,—тільки й сказав я.

Він мабуть пожалів мене і озвався.

— Ні, Мішель, ні! я не хочу робити тобі прикрости, бо тебе вважаю за доброго і чесного хлопця, а щоб ти цьому повірив,—я прийму твій дарунок. Еге так, Маргарито? Ми прийемо.

— Авже-ж,—сказала Маргарита. Коли він так хоче, то на що-ж ми будем його ображати.

Потім Шовель оглядів лопату, похвалив мою роботу,—сказав, що я добрий робітник і що він має надію, що я буду майстром і добре поведу справу. Мені знов стало веселіше на душі. Прощаючись, Шовель стиснув мені руку, а Маргарита, ввійшовши в хату, крикнула мені звідтіля:

— На добра-ніч, Мішель,—і спасибі тобі.

Я забув тепер усю прикрість і дуже був радий, що знайшов добру відповідь Шовелеві. Коли я почав говорити, він дивився на мене дуже неприхильно і коли б я не спромігся на таку добру відповідь, то він міг-би Бог зна що подумати. Я зрозумів, що треба мені бути обережним і нікому нічого не казати про те, що я ду-

мав за Маргариту аж до тої пори, поки я сам не зроблюся майстром і зможу посватати її.

Вертаючись у трактир, я думав про все це. Коли я увійшов у велику світлицю, дядько Жан був уже там; саме тоді він вішав у шафу свій дорожний балахон і кричав:

— Нікола... Нікола!.. Принеси мені мою куртку і ярмолку. Тай добре-ж воно, як надягнеш свою стару куртку і старі черевики.

— Здоров був, Мішель! Оце ми всі знов у-купі... Знов почнеться робота... Без мене, мабуть, багато роботи зібралося?

— Не так вже багато, дядьку, ми старалися не запускати роботу. Той заказ, що був з Дагзбергу, ще вчора скінчили і одісдали.

— Ну, то й добре! То й добре!

Прибігли і тітка Катерина; вона дуже зраділа і все питала.

— Тепер вже кінець, Жан? Вже все покінчили?... Ти вже більше не поїдеш туди?

— Ні, Катерино, хвалити Бога! Вже досить з мене тої чести. Наше діло ми вже скінчили; наказ після завтра вже повезуть. Та й нелегка була робота і як би не Шовель, то хто знає, чи скоро скінчили б ми її. Яка це людина! Як він все знає і про всяку річ може своє слово сказати. Честь і слава Баракам, що вибрали таку людину. З усіх округ його

найпершого вибрали у число тих, що повезуть наш наказ у Мец і будуть обороняти його від усіх нападів. Ніколи до віку Бараки не зможуть придбати собі більшої слави. Шовеля тепер знають скрізь і знають також, що це ми його вибрали, що він живе в Бараках і що у баракців вистачило розуму на те, щоб вибрати його, дарма, що він не нашої віри, а кальвініст.

З тим словом дядько Жан надягав свою стару куртку і ходаки.

— Еге, — казав він, одсапуючи; зо скількох сот виборців, що з'їхались у Ліксгеймі, ми вибрали п'ятнадцятеро чоловіка, щоб везли наказ, і з них четвертим був Шовель!

А тепер з цього приводу треба зробити бенкет, бенкет на всі Бараки в честь нашого депутата Шовеля. Я вже все придумав і вже говорив про це з Кошаром і Летюм'є. Я їх зустрів у місті, у трактирі „Золотого яблука“, вже запросив їх і доручив їм запросити всіх інших. Треба достати для цієї okazji нашого старого вина. Паліть у кухні. Нехай Нікола сьогодні ж у вечері біжить у місто до Кунця і візьме у його два ока доброї яловичини, око на котлети і два баранячих задків; нехай вона скаже там, що це для дядька Жана Леру з „Трьох-голубів“. Баранину треба спекти з часником, потім ще треба приготувати сосісок з капустою та ще достаньте найбільшу шинку. Ну, ще до того треба салати, сиру, оріхів. Вже догодимо

людям. Я хочу, щоб уся округа знала, що Бараки посилають у Мец четвертого депутата від цілої округи. Другі люде його досі не знали, а ми знали і вибрали і він сам один зробив для країни більше за ців-сотні інших. Ну, та ми про це ще не раз поговоримо. Шовель закрив рота навіть старим прокурорам, і самим найтоншим адвокатам і всім гордим багачам з нашої країни.

Дядько Жан, мабуть, випив дорогою скільки чарок, бо він говорив сам, нікого не слухаючи, розмахував своїми здоровеними руками, надував свої червоні щоки, як завжди робив він після доброго обіду. А ми слухали його, дивувались і раділи вельми.

Прийшла Нікола накривати до вечері; розмова спинилась і всякий з нас сам про себе роздумував про те, що почув.

Коли я збірився йти додому, дядько Жан сказав мені:

— Перекажи своєму баткові, що старий товариш його Жан Леру просить його у гостину; ми ж з ним старі товариші: в один час ставали з ним до призову в році 1757. Скажи ж йому: завтра у-полудні щоб приходив; чуєш, Мішель?

Він держав мене за руку. А я озвався:

— Добре, скажу дядьку. Спасибі вам за честь велику, що ви нам робите.

— Коли просиш до себе на хліб-на сіль таких гарних і чесних людей, як ви, то

сам собі робиш і честь, і приємність,— сказав він.—Ну, а тепер—на добра-ніч!

Я пішов додому. Ніколи ще дядько Жан не говорив мені так гарно і ласкаво про мого батька і я його за це ще більше полюбив.

XIV.

Вернувшись додому, я зараз розказав батькам, що дядько Жан запросив мене з батьком до себе завтра на обід враз із найповажнішими людьми з Бараків. Вони зрозуміли, яка це честь для нас, і батько дуже зрадів. Він почав розказувати, як року 1757 враз з Жаном Леру вони тягнули жеребки, а потім, взявшись під руки, ходили по місті з стрічками на брилях; потім він розказав, як я родився і він просив Жана Леру за кума. Все це він пам'ятав до найменших дрібниць і раз-у-раз примовляв:

— Добрі часи були тоді! Добрі часи!

Мати також була рада, але вона ще сердилась на мене, то й сиділа мовчки і пряла. А проте на другий день вранці чисті сорочки і святкова одежа лежали вже готові на столі; вона ще вдосвіта все помила, висушила і прилагодила. А коли о-полудні ми з батьком вийшли вже на вулицю, вона, ставши на порозі, дивилась нам услід і кричала сусідам:

— Вони ідуть до Жана Леру на обід з найповажнішою старшиною.

Старий батько, спершись на мою руку, говорив мені, усміхаючись:

— Ми причепурились так, як у день виборів. З тої пори нам ще не сталося ніякого лиха; коли б й далі так Бог дав, Мішель. Треба тільки язика придержувати; на тих великих обідах завжди балакають за багато. Треба нам поберегтись; чуєш, Мішель?

— А так, батьку; та ви не бійтесь, я нічого не скажу.

Він, бідний, увесь свій вік боявся і тремтів, як той заєць, що його цькують собаками, а скільки тоді було таких, як він! Всі старі селяне, що весь свій вік звикували під панською та монастирською владою, не знаючи ніколи правди.

Всяке нове діло повинна починати молодь, а зо старих людей хіба тільки такі завязті, як Шовель, котрі ніколи не міняються і нічого не бояться. Коли б селяне самі мусіли робити революцію р. 1789, коли б не почали городяне, то ми і досі жили б як у р. 1788! Що ж подієте? Через ті злидні і страждання пропадає сміливість; одважний тільки той, хто щасливий. А надто—дуже темний був народ.

Але у той день можна було бачити, як розв'язує язики добре вино. Ми ще на гонів двоє не дійшли до трактира, а вже почули голосний сміх і веселу розмову наших старих Летюм'є, Кошар, Кльод Гюре; підводчик Гот'є Куртуа, старий пушкар,

і сам дядько Жан розмовляли, стоячи коло великого стола, накритого білою скатіркою. Коли ми ввійшли, осліпила нас безліч пляшок, чарок, розмальованих стародавніх фаянсових тарілок, і свіженьких, чистих ложок і виделок, що блищали, як срібло.

— О! Ось і мій старий товариш Жан П'єр!— скрикнув дядько Жан, ідучи нам на-зустріч.

Він був у парадній одежі коваля: куртка з гусарськими гудзиками, кучерява перука, сплетена з-заду у косичку, відкрита сорочка, широкі штани, вовняні панчохи і черевики з срібними застіжками. Гладкі щоки його аж тремтіли з радощів. Поклавши руки на плечі батькові, він сказав:

— Та й радий я, що бачу тебе, Жан П'єр. Так і згадую давні часи, як тебе побачу!

У батька аж сльози стояли в очах.

— Так, так Жан,—мовив він тремтячим голосом. Добрі часи були, як ми ставали до призову. Згадую і я іноді; минулося, не вернеться!

А Летюм'є, у трекутньому брилі на бакир, у червоному кафтані, що висів на йому, як на кілочку, в червоному жилеті за стальовими будзиками, що дзвонили, як цимбали, озвався:

— Та вже вернулись ті часи, Жан П'єр; ми позавчора все вернули назад; народ переміг! Хай буде радість!

І він підіймав свій бриль мало не до стелі; а всі інші весело сміялись, поглядаючи на цілу низку пляшок на столі; серце раділо у всіх. То один то другий повертав голову на бік, буцім-то щоб нос висякати, а тимчасом крадькома з-під лоба зазирає на пляшки, міркуючи, чи їх багато.

Двері у кухню були відчинені і видно було, як у печі горів огонь, два ягнячих стегна пеклися на рожнах, а смалець з них капав і шипів, падаючи на бляху. Тітка Катерина у білому чепці, з закачаними рукавами, метушилась по кухні то з полумиском, то з пирогом у фартусі. А Нікола великим залізним виделком перевертала печеню або полоскала у кутку салату. Смачний дух їшов з кухні у світлицю. Ніколи не можна було думати, що дядько Жан буде так розкішно частувати простих селян; але він, хоч ошадний і трудящий чоловік, не скупився на видатки у важних справах. А випадок був незвичайний: треба-ж було оддячити людям, що зробили йому велику честь, вибравши його самого і його приятеля Шовеля у виборці. Усі добрі громадяне за тих часів робили так само; се найкращий спосіб удержати порядок. У них було досить розуму, щоб вести народ за собою; а коли їх сини через гордощі свої, або через жадьбу свою неситу, або з дурного розуму відстали від народу: захотіли самі зробитись панамі, то

вони погнали воду на чужий млин, і користувались їх працею, такі, ще були хитріщі. Отсе, коротко казавши, вся наша історія!

Старі, зібравшись знов коло вікна, говорили про народні справи і всякий раз, як приходив новий гість, вони знов радісно його вітали:

— Ага! Плетч! А, Рібо! Сюди, сюди! Ну, що чувать?

Валентин, стоячи у кутку, усміхався, поглядаючи на мене. Хоч він був дуже прихильний до короля, королеви і вищих чинів, але проте любив і добре вино, і ковбаси, і шинку; то-ж потягнувся і він за нами на наше свято і поводив своїм довгим носом, нюхаючи смачний дух, що йшов з кухні.

Нарешті, як раз о полудні, Нікола сказала мені побігти по Шовеля; не встиг я дійти до дверей, як він сам спокійненько увійшов з Маргаритою.

— А ось і він! Ось він!—скрикнули всі в один голос. І він обійшов усіх, усміхаючись і вітаючись з кожним за руку.

Він був у своєму звичайному кафтані в сивих штанях. А все-ж таки видко було в йому щось нове: не та людина стала. Тепер уже пристав не міг взяти його за комір: він був один з п'ятнадцяти депутатів, вибраних у Метці, і се видко було з його обличчя; його маленькі карі очі світились більш, ніж звичайно, а білий комір сорочки підіймався аж під самі вуха.

Цибатий Летюм'є що дуже любив великі церемонії, хотів уже вступити йому промову, але Шовель усміхнувшись, сказав:

— Дядьку Летюм'є! Ось уже борщ подали. Тай пахне-ж він смачно!..

Справді, саме у ту пору тітка Катерина внесла велику миску і поставила її на стіл.

Дядько Жан заметушився.

— Сідаймо, люде добрі, сідаймо!—запрошував він,—Летюм'є, ви скажете свою промову після обіду. Хто вас буде слухати, коли всі голодні? Кошер сідайте! Шовель, сідайте сюди, на покутті Валентин! Гюре! Жан П'єр! сідайте-же бо!

Посадивши всіх, дядько Жан відкрив миску і з неї піднялась пара мало не до стелі. Валентин, мій батько і я сиділи якраз проти дядька Жана. Всі розмови ущухли і тільки дзвонили ложки об тарілки.

Я ще ніколи з-роду не бував на таких важних обідах і був дуже радий, а батько мій ще більше.

— Коло кожного стоїть його пляшка вина,—сказав дядько Жан.—Наливайте, панове, самі собі.

І після того доброго борщу кожний налив собі шклянку вина. Де-хто хотів вже випити за здоров'я наших депутатів, але дядько Жан спинив!

— Чекайте, панове! Се леге ьке альзась-

ке винце. А за здоров'я депутатів ми вип'ємо кращого.

На се всі пристали. Потім подано було варене м'ясо, посипане петрушкою, і кожний з'їв собі добрий шматок.

Летюм'є почав говорити, що кожна робоча людина, що процює у полі або коло ремесла якого, повинна б мати щодня шматок такого доброго м'яса на обід і шклянку легенького вина; дроворуб Кошар піддержав його думку і почалася вже розмова про політику; саме тоді подан-було ковбаски з вареною капустою і знов увага звернулася на їжу.

Маргарита і Нікола бігали кругом стола, приймали порожні пляшки і ставили повні, а тітка Катерина подавала нові страви.

Коло першої години подали печену баранину і добре старе вино з Рібоп'єра; гості вже значно повеселішали і почалися палкі розмови. Кошар говорив:

— Ми ж такі люде, як і всі! І права нам повинні бути такі, як і всім! А хто на се не пристає—нехай прийде до мене в ліс; там я з ним побалакаю!

А старий пушкарь Гот'є Куртуа кричав:

— А чому-ж би ми не мали бути такі самі люде, як пани? Хіба тільки тому, що пани їдять і п'ють смачно? На війні, бувало, перед баталією, вони такі ласкаві до нас були, такого нам багато всього обіцяли—чого тільки душа забажає. А після

баталії вони знов починали говорити про дисципліну і знов били салдатів. А хіба не сором, що найкращих і найсміливіших салдатів не пускають на офіцерів, бо вони не з дворян?

А Летюм'є дивився на все дуже весело.

— Тепер усі наші злидні минули вже!— казав він. Наші накази вже готові. Наш добрий король побачить, чого нам треба, і скаже: „Правду каже народ, тисячу раз правду! Треба, щоб податки були однакові для всіх і права щоб усім були рівні перед законом; так по правді й повинно бути!“ Ми-ж усі у Бога люде, ми-ж усі французи! Значить і права у нас повинні бути рівні, і податки однакові. Хіба-ж воно не ясно, як Божий день?

Він говорив дуже гарно, приплющуючи хитро свої очі, закидаючи голову назад і підіймаючи руки до-гори. Всі слухали його уважно; навіть мій батько похитував головою і тихенько говорив мені:

— Красно він говорить і правду каже! Тільки ми, Мішель, краще будемо мовчати, щоб, буває, лиха якого не було.

І він раз-у-раз боязко оглядався навкруги, так ніби зараз мала наскочити поліція.

Нарешті дядько Жан, наливши всім у шклянки доброго старого вина, сказав:

— Випиймо за здоров'я Шовеля, друзі мої! Він найкраще обстоював за нами на зібраннях; дай йому, Боже, довгий вік,

щоб міг він обороняти права третього стану і щоб завжди він говорив так добре, як і досі. Від щирого серця бажаю йому того. За його здоров'я!

Весело цокнулися люде шклянками і всі в один голос скрикнули:

— За здоров'я наших депутатів: Жана Леру і Шовеля!

А крик був такий щирий, що аж швидко забреніли. Перехожі спинялись перед вікнами і думали собі, мабуть—та й не погано тут живеться людям!

Нарешті гості посідали; дядько Жан знов поналивав у шклянки, тітка Катерина і Нікола подали солодкі періжки до сметани, а Маргарита тим часом приймала зо столу миски й полумиски з печенею та капустою.

Очі всіх звернулись на Шовеля, чекаючи що він скаже. А він сидів собі на покутті тільки зблід трохи і стиснув губи; він держав шклянку в руці і дивився кудись у-бік, задумавшись. Мабуть старе рібоп'єрське вино трошки вдарило йому в голову, бо він навіть, як ведеться, не випив за здоров'я тих, що його здоровили. Помовчавши трохи, він почав говорити дзвінким голосом:

— Так, початок діла ми вже зробили! Але ще рано святкувати перемогу, бо ще багато нам лишилося зробити, поки здобудемо ми собі всі права. Ми багато просимо: скасувати подушну подать, панщину, соляний налог і багато інших оплат-

ків. Але ті, ще користуються тими податками, не зрічуться їх так швидко,—ой, ні! Вони будуть обороняти їх завзято і будуть боротися з правдою; треба буде їх примусити! Вони покличуть собі на підмогу всіх чиновників, всіх, хто годується з тих податків і думає пробитись у пани. І все це тільки початок, друзі мої, це ще найменше з того, що ми маємо зроби́ти. Я́ думаю, що третій стан виграє цю першу баталію, бо народ сього хоче; народ, котрий несе на собі всі ті страшенні тягарі, постоїть за своїх депутатів.

— Постоїмо аж до смерті!—скрикнули всі: Летюм'є, Кошар, Гюре і дядько Жан, стиснувши кулаки; ми переможемо, бо хочемо перемогти!..

Шовель сидів і не ворушився. Коли всі замовкли, він почав говорити далі так, ніби ніхто його не перепиняв.

— Нехай, скажемо, ми скасуємо всі неправди, що гнітять народ; вони вже дуже очевидні для всіх. Але на що нам здадуться ті права, коли будуть розпущені генеральні штати і державний довг виплачено, а пани знов заберуть собі назад всі права і привілеї свої? Це вже не перший раз збираються генеральні штати: бували вони й раніше, але все, що вони постановили на користь народа, давно вже загинуло. Знищивши панські привілеї, ми мусимо подбати, щоб вони назад не повернулись. А сила для того є в народі: це наше військо. Не досить бажати правди один

день, оди місяць або рік: треба бажати завжди, невпинно; треба не дати всяким лиходіям і насильникам помаленьку і потрошки, всякими обходами і неправдами вернути назад те, що знищив третій стан з допомогою всього народу. Треба, щоб військо тягнуло за нами; а щоб воно було за нами—треба, щоб всякий салдат, сміливий і розумний, міг дослужуватись вищих чинів, хоч-би й генерала. Розумієте?

— За здоров'я Шовеля!—скрикнув Гот'е Куртуа.

Але Шовель протягнув руку, щоб його не перепиняли і мовив далі:

— Тоді салдати не будуть такі дурні, щоб стояти за дворян; вони будуть за нас!—А потім—послухайте, що я вам ще скажу, бо це річ дуже великої ваги: для того, щоб ніхто не міг уже дурити народ і військо, щоб не міг засліпити їм очі і примушувати їх своїми руками нищити те, що самі собі здобули, і обороняти тих, хто їх тисне, треба, щоб воля була всім говорити і писати все, що думають. Коли вам хто зробить кривду—кому ви пожалієтесь? Начальству. А начальство ніколи на вашу користь не поверне; це діло ясне: чиновник завжди робить так, як йому начальство велить. От, як-би ви могли жалітись народові, як-би сам народ вибрав собі начальників, тоді ніхто не смів-би покривдити вас; та і взагалі кривди не було-б: чиновники залежали-б від народу і як-би вони були погані, то ми не по-

давали - б за них свої голоси. Але, щоб зрозуміти все це, треба мати освіту; ось чому пани і начальство так бояться просвіти для народу. Ось чому нас і в церквах навчають: „Блажен, хто духом бідний!“ Ось чому у нас так багато законів, що забороняють книжки і газети для народу. Ось чому всі ті, що хочуть нас просвітити, мусять утікати у Швейцарію, у Голандію, в Англію. Багато з тих людей померло, натерпівшись усякого лиха. Але ні: такі люде не вмірають; вони живуть серед народу і завжди помагають йому. Тільки треба читати їх писання і зрозуміти їх. Випиймо ж за їх здоров'я!

Тоді Шовель підняв свою щклянку і ми всі скрикнули за ним:

— За здоров'я добрих людей!

Де-які не розуміли, про кого казав Шовель, а проте кричали за всіма, та ще так голосно, що тітка Катерина нарешті попросила нас трошки схаменутись; мало не половина села зібралася під вікном і можна було подумати, що ми заводимо бунт проти короля.

Валентин зараз таки встав і вийшов, а мій батько не сміливо поглядав на мене, неначе питаючи—чи не пора вже нам додому?

— Добре, Катерино, — сказав дядько Жан, — тепер ми вже поговорили про все, що нам треба було, то можна вже й перестати.

Всі помаленьку притихли. Передавали з рук до рук кошик з яблуками і оріхами. На дворі хтось заграв на сопілку.

— Оце, мабуть, Матусален!—сказав Лютюм'є.

— То й добре!—озвався дядько Жан. Нехай-би він зайшов сюди. Він як раз у добру пору.

Маргарита зараз вийшла і привела старого Матусалена. Його знала вся округа. Справжнє ім'я йому було Домінік Сен-Фовер; а старі люде скажуть, що, мабуть, на світі не було такого старого діда. Було йому не менше ста літ. Обличчя його було жовте і зморщене, як кора дубова; ніс, і борода, і маленькі очі з сивими бровами, що нависли над ними, як стріха, все це злилося до-купи, що трудно було розібрати. Він носив великий сивий бриль з пером півня. Рукави його свитки і штани у-долу були дуже обстріпані і зав'язані якимись мотузочками. А пісні він грав стародавні, мабуть, ще зо Шведських часів; слухаючи їх аж плакати хотілось.

— Здорові були, ліду Матусалене,—привітав його дядько Жан. Заходьте сюди ближче. Сідайте.

Він подав йому шклянку вина, і старий Домінік, взявши її, вклонився головою на всі три сторони. Потім він випив його повагом, приплющивши свої маленькі очі. Тітка Катерина, Маргарита і Нікола стояли за ним, а ми всі дивились на старого уважно.

Коли він випив вино, дядько Жан попросив його заспівати що-небудь. Але старий Матусален одмовився співати, бо давно вже доводилось йому співати. А за те він заграв нам на дудку так жалібно і гарно, що ми всі слухали, мов зачаровані, і тільки переглядались.

В тім озвався мій батько.

— О! Це ж пісня селян.

А всі скрикнули:

— Еге, еге. Це пісня селян. Жан П'єр заспівайте її нам, будь ласка!

Я і не знав, що мій батько дуже добре співає; я ніколи і не чув його співу. А він одмовлявся:

— Я все забув!.. Я навіть першого слова не пам'ятаю!..

Але Шовель намовляв його, а дядько Жан сказав, що за давніх часів ніхто не співав так гарно, як його друг Жан П'єр. Мій батько почервонів, спустив очі до долу і тихенько відкашляв.

— Та вже коти ви так дуже хочете, то я попробую—може й пригадаю де-що.

І він почав співати пісню селянина влад із сопілкою. А голос його був такий тихий і сумний, що перед нашими очима так і повставали наші бідні діди, що орали землю, запрягаючи своїх жінок; а потім набігали розбійники салдати і грабували весь урожай; потім пожари нищили їх селища, криті соломою, і все вбоге збіжжа йшло з димом; нужда гнала жінок і дівчат на ганебну стежку; потім голод,

хвороби, шибениці... всі нещастя!.. І так воно тяглося... тяглося без краю.

Я не міг здержатись, дарма що випив доброго вина, і за третім уступом похилився головою на стіл і гірко заплакав. А Летюм'є, Гюре, Кошар, дядько Жан та інші приспівували так сумно, неначе ховали батьків і матерів.

Маргарита також співала. А її голос лунав, мов стогін нещасної жінки, яку запрягають, яку тягнуть. Було щось таке страшне, що аж волосся на голові підіймалося.

Я оглянувся навкруги; всі сиділи бліді, як мерці. Шовель міцно стиснув губи, а погляд його був лютий, як у вовка.

Нарешті батько перестав співати, а сопілка ще грала.

— Добре ви співали, Жан - П'єр, — промовив Шовель. Так само співали у давні часи; ви самі все це лихо перетерпіли; так само терпіли наші діди і прадіди, бабки і прабабки за тисячу літ.

Всі мовчали. Тоді він скрикнув:

— Але тепер стара пісня вже скінчилася! Пора починать нову!

І вмить усі, що там сиділи, а я перший, — повставали і скрикнули в один голос:

— Так! Треба починати нову пісню! Досить ми вже терпіли.

— Це вже скоро настане, — сказав Шовель. А поки що тітка Катерина просила

нас не кричать; та воно й правда: криком діла не зробиш.

Дядько Жан заспівав своїм грубим голосом пісню ковалів. Валентин вернувся у хату і ми з ним помогли співати. Ця пісня нас трошки розважила: хоч і вона була сумна, але в ній почувалася сила. І при співі говорилося, що коваль кує залізо. Це можна було розуміти, як кому до вподоби, і ми переглядалися, усміхаючись.

І ті часи співали чимало гарних пісень! Але тую, що співав мій батько, я не забуду ніколи. І коли тепер я згадаю про неї, я кажу собі:

— О, велика, свята революція! Нехай згадає ту стародавню пісню своїх дідів всякий француз, котрий ремствує на революцію. А коли вона його не перевірить, то нехай він заспіває її у жнива зо своїми дітьми і внуками. Може тоді вони зрозуміють її і тоді сором їм стане, що вони такі невдячні.

Того дня ми з батьком вернулися додому пізенько. Другого дня, 10 квітня року 1789, Шовель поїхав у Мец. Зібрання генеральних штатів наближалось.

XV.

У перші дні після од'їзду Шовеля у нас тільки й було розмови, що про окружні зібрання та про генеральні штати, де мають злучитися всі три стани в один. Таких палких розмов я од віку не чував.

У королівському указі було сказано, що третій стан буде мати у-двоє більше представників за перших два, себ-то: селянських депутатів буде стільки само, скільки всіх інших у-купі. Тому-то ми хотіли, щоб голоси подавались поіменно, бо тоді ми перемогли б дворян і духовенство і знищили б їх привілеї, а вони навпаки, обстоювали за тим, щоб голоси подавались по станах, бо тоді, хоч їх було й менше, а вони мали б завжди два голоси проти нашого одного.

Ось тоді треба було бачити, як обурювались наші поважні господарі: дядько Жан, Летюм'є, Кошар та всі інші; вони що вечора сходилися у дворі „Трьох Голубів“ і сідали під дубом: духота тоді була така, що в хаті неможна було всидіти та й виносили ослони на вільне повітря. Май місяць р. 1789 був холодний і

мокрый, але у квітні була надзвичайна духота; все цвіло і зеленіло, а у половині квітня птиця вже гнізда повила. Пам'ятаю, що я з Валентином робили у кузні в одних сорочках, підперезавши штани ремінцем; дядько Жан, червоний і весь мокрий від поту, раз-у-раз кликав мене на вулицю.

— Гей, Мішель! А йди сюди!..

Я мусів виливати йому на лису голову та на плечі відер з трое або і четверо води з криниці; так він охолоджувався. А Магдалена Ріго, токариха, що жила навпроти, широко реготала.

Я пригадую все те для того, щоб ви знали, яка була тоді духота. Увечері, як сховався місяць, всякий залюбки сидів на дворі під деревом і пив для прохолоди що мав: пляшку вина або квасу. Коло кожної хати на приспах сиділи жінки і дівчата і прями. Звідусіль і з-близька і з-далеку лунав гомін веселих голосів, собаки гавкали. Сусіди могли чути всі наші розмови, але нам до того було байдуже, бо ми вже не так боялись і не береглись.

Приходила іноді Маргарита; ми з нею балакали весело десь у садку, сміялись, слухаючи, як здоровенний Летюм'є товче кулаками по столі і кричить:

— Годі вже!.. Всьому. вже край... Нехай всі знають, що ми все!

А тітка Катерина спокійно говорила:

— Бога ради, дядьку Летюм'є! Не ламайте нашого стола: він не хоче подавати голос по станах.

Все йшло собі звичайним порядком, а я ще ніколи не був такий щасливий, як тоді; я балакав тоді з Маргаритою, але не міг насмілитися признатись їй, що люблю її. Таки ніколи я не був такий щасливий, як тоді.

Одного вечора годин у вісім ми зіб-
рались як звичайно у дворі і стояли куп-
кою, а повний місяць підіймався з-поза
дерев. Цибатий Летюм'є щось кричав;
Кошар, спершись ліктями на стіл, слухав,
покурюючи люльку; круглі очі його були,
як у сови, а горбатий ніс уткнувся мало
не в бороду. Всі сиділи собі байдуженько
і нічого не боялись; сидів і Кошар як і
всі. Кошар був собі дроворуб, але се ре-
месло не давало йому багато заробітку.
Тому-то иноді він мандрував за кордон у
Грауфталі і приносив нишком звідтіля мі-
шок тютюну. У нас дуже вигодно було
торгувати тютюном. Червоний йшов по
чотирі су за фунт замість двадцяти, а
чорний по три су, замість п'ятнадцяти.

Ми так пробалакали-б про всяку полі-
тику, як звичайно, до годин десяти, коли
се несподівано у годин вісім рипнула фір-
точка від улиці і увійшов якийсь чоловік,
убраний по мійському, а за ним двоє
стражників; увійшли вони тай ідуть по ма-
леньку двором, поглядаючи на нас. Се
був Матюрен Пуле, таможенний дозорця
коло німецьких воріт; трекутний бриль
збився йому на потилицю, з-під його виг-
лядає руденька косичка; здоровенний чер-

воний ніс, цибулясті очі, мов у бика, подвійне підборіддя виперлося з коміра, а товсте черево висить мало не до колін. Одно слово прожора страшенний. Кажуть, що він з'їдав на сніданок шість ковбас, цілу миску квасолі з олією, буханець хліба хунтів зо три і запивав усе те двома квартами пива. А на обід поверх того троцив добрий шмат баранини та дві плесканки сиру з цибулею. Чи могло-ж йому вистачити на прожиток невеличкої платні таможенного дозорці? Той шукав Пуле сторонніх доходів, а для того не пожалів би він ні батька, ні матері, ні брата, ні сестри; либонь і на самого Бога доніс би він, коли-б йому за се добре заплатили. І хоч на вигляд він був прише-лепуватий, а таке хитре воно було, як лисиця, коли треба було вистежити пачкаря з контрабандою. І в день, і в ночі йому аж снилися доноси, бо жив він з них, як чесні люде з роботи. Оттаке буває, коли доводиться годувати таке здоровенне черево; сказав-би: серце спустилося в живіт і людина проте й думає, як-би попоїсти та випити добре.

За ним йшло двоє стражників у білих кафтанах з жовтими відлогами,—у нас їх прозивали „свиняча команда“; на головах у них були великі трекутні брилі, а шаблі бовтались їм по ногах. Обидва вони були здоровенні, вуспуваті. Перед революцією мало не всі люде були таранкуваті через віспу. Гожі дівчата часто втрачали через

неї свою красу, тай чоловіки також; чимало було і сліпих через сю страшну хворобу. А скільки ж було мороки, поки звикли люде шепити віспу,—ще більше може, ніж з картоплею. Темний народ завжди цурається всякої новини, хоч-би вона йому і на добро була: се велике нещастя.

Ото ж підходять ті люде; наблизившись до стола, череватий Пуле побачив Кошара і закричав радісно:

— А ось і він! таки зловили ми його!..

Ми всі аж скаменіли з обурення: всі знали, що Кошар з давніх давен постачав тому самому Пуле дурно тютюн. Але той а ні кришечки не совістився тим і приказав стражникам:

— Беріть його! Це той самий!

Ті вхопили Кошара за руки, а він, випустивши люльку з рота, почав кричати:

— Чого ви хочете від мене? Що я зробив?

Искри з люльки розсипались аж нам під ноги; ми переглядались з жахом, а Пуле, сміючись, казав:

— Ми прийшли забрати два мішки контрабанди, що ти приніс учора з Грауфталля; ті два мішки лежать у тебе на горіщі по правій стороні за коміном.

Ми зрозуміли, що на Кошара зробив донос який-небудь заздрий сусіда; жаль нам стало його, бо за це він міг пійти на галери.

Ніхто не посмів і порухнутись. За тих часів змагатися з казною було куди—гірше, ніж тепер, бо не тільки у такої людини забирали все майно: і гроші, і землю, і хату, але ще до того, як не ставало гребців на галерах десь у Марселі або у Дюнкірхені, то посилали його туди і з тої пори про його до віку вже чутки не було. У нашому краї такі випадки бували часто і навіть у Бараках скоїлося таке лихо 'з сином старої Женев'єви Пакот. На його зробив донос той самий Пуле і його обвинуватили, що він пачкував контрабандою сіль і з тої пори люде казали, що Фґансуа опинився у тій країні, де росте перець і цинамон. Женев'єва витратила все, що мала, стараючись визволити його, і сама зробилась убога і гола.

Можна собі уявить, який страх обняв нас усіх.

— Ну, ходім!—кричав Пуле.—Гайда!

Але Кошар, ухопившись за стіл, казав одно:

— Я не піду! Не піду!

Здоровенний Летюм'є тепер уже мовчав, як риба. Огтак завжди буває: всі ті горлаті, як побачать тільки пристава або жандарма, то й прикусять язика; а як раз ті, на кого найменше надії, бувають сміливіші за всіх.

Стражники тимчасом тягнули і штовхали Кошара і вже були відірвали його від стола. А Пуле підбадьорював:

— А ну, а ну ще!... Оттак! Беріть його!...

Втім, коли всі мовчали, Маргарита, що сиділа зо мною під деревом, озвалася своїм дзвінким голосом:

— Глядіть, пане Пуле! Як би вам самим лиха не було! Ви не маєте права арештувати сього чоловіка!

І всі люде, що сиділи коло стола: дядько Жан, Летюм'є, тітка Катерина, Нікола, бліді і перелякані, повернули здивовані очі на неї. Вони зараз пізнали її голос, але ніяк не йняли віри, щоб вона могла так насмілитись і аж тремтіли від страху. Пуле, задерши вгору червоний ніс, також витріщився на неї з дива. Ніколи зроду з ним не траплялося такого.

— Хто се сказав?—Закричав він. Хто тут сміє змагатися з начальством?

— Се я, пане Пуле,—озвалася Маргарита спокійно, не встаючи з місця. Я, Маргарита Шовель, дочка Шовеля, депутата від третього стану в окружне зібрання у Меці. Ви робите не добре діло, бо не маєте права арештувати чесну людину без приказу судді.

Вона встала і підійшла до таможенного дозорці і стражників; вони повернулись, подивились на неї з під лоба, але Кошара не випускали.

— Хіба ви не знаєте королівського указу?—Казала вона далі. Ви забираєте людей для ваших таможенних справ після шостої години вечора, а указ того не

дозволяє; ви находите на людей поночі! А ви подумайте: всякий злочинець може сказати; „відчиняйте двері,—я таможенний дозорця“. Тай могли б грабувати людей любенько, коли б королівський указ не забороняв того, що ви тепер робите, а надто указ вимагає, щоб ви приходили у день, та ще з двома старшинами.

Вона говорила сміливо і ясно, як старий Шовель, і Пуле неначе збентежився, коли йому таку правду в очі казали. Від злости у його аж щоки тряслися. Помаленьку і всі навкруги наслідились. Поки Маргарита говорила, на вулиці счинився гомін. Як тільки вона скінчила, почувся жалібний голос старої Женев'єви Пакот.

— Ох розбійник!—Кричала вона,—ой поганець! Він знов прийшов хапати наших синів, наших батьків!

Стара підняла свою милицю над парканом і розмахуючи кричала; а крик її був мов плач:

— Се ти забрав мого хлопця, мого бідного Франсуа!.. Се ти пустив мене з торбами!. О, Бог тебе покарає!.. Настане і твій час!..

Від того крику аж холод проймав тіло. Пуле стояв нерухомо, поглядаючи на вулицю, де гомонів народ. Стражники також оглядались.

Тоді дядько Жан встав і заговорив:

— Пане дозорце! Послухайте сю нещасну!.. Се ж страшна річ. Ніхто з нас

не хотів би мати на душі такого гріха
Аж серце розривається!

Женев'єва Пакот перестала кричати;
чутно було тільки її плач і стук її ми-
лиці по дорозі.

— Так,—казав дядько Жан,—се страш-
на річ. Ви подумайте добре, що ви роби-
те; тяжкі часи тепер для всіх настали, а
найгірше для чиновників. Чаша вже повна
стала; глядіть, щоб не перелилось через
край! Сього року ви вже п'ятий раз при-
ходите по-ночі, а минулої зими у Лют-
ценбурзі ви прийшли після пів-ночі, щоб
зловити контрабанду. А що буде, коли
народ не стерпить і зустрине вас з дрю-
ками? А що тоді доведеться робити нам-
мирним людям? Чи зможемо ми вас під-
держати, коли ви зневажаєте указ короля?
Кого ми будемо обороняти: чи того, хто
топче ногами королівський указ, чи тих
людей, що обороняють свої права. Поду-
майте про се, Бога ради! Більше я вам
нічого не скажу, пане Пуле!

І він сів знову. Гомін на вулиці зро-
став; сила народу збіглася; люде, спершись
на паркан, заглядали і прислухалися. А
Кошар знов почав кричати:

— Я не піду! Вбийте мене—не піду!
Мене указ королівський обороняє!

Пуле побачив, що і стражники якось
не охоче слухають його і оглядаються з
непевністю навкруги; він згадав про Мар-
гариту і, звернувшись до неї, закричав
сердито.

— Се все через тебе... кальвіністка!.. Не було б нам ніякого клопоту, як і завжди, колиб не се прокляте насіння!

І він пішов просто на неї, червоний— а шия аж синя, як у того индика, коли його роздратують. Він уже наставився штовхнути її, коли враз побачив мене за нею, в тіні. Не пам'ятаю як сталося, що я заступив її і, стиснувши кулаки, закачав рукави сорочки. Я дивився на його, і сам думав собі:

— Зачипи її тільки!.. Нещасний будеш!..

І мені здавалося, що я вже стиснув його грубу червону шию, мов кліщами.

Він побачив се і відразу охолов і зблід.

— Добре,—сказав він,—добре! Коли так, то я вернуся завтра.

Обидва стражники, бачивши кругом себе натовп людей з блескучими, розлютованими очима, з великою охотою покинули Кюшара і вийшли за своїм начальством. Кюшар випростався; кафтан на йому був помнятий і подертий, а на чолі і лиці аж піт йому виступив.

Я не ворухився з місця. Маргарита повернулася і подивилась на мене. Всі інші також дивились на мене. А мені чогось аж жаль стало, що дозорця і стражники пішли собі: я мав велику охоту побитись з ними.

Як дивно міняються люде і їх бажання! Тепер я не маю ніякої охоти битися.

Правда—літа вже не ті і сила вже не та, що була у вісімнадцять літ, і руки тепер не ті, що були колись у молодого коваля. Та й охоти вже нема показувати силу перед своєю любовою...

Так і пішли собі вони. А Маргарита промовила, усміхнувшись, до мене:

— Пішли собі, Мішель!

— Оце найкраща річ, яку вони могли придумати,—сказав я.

Як тільки вони вийшли за ворота, по всій вулиці з одного краю села аж до другого знявся регіт і свист. Кошар, ще не опам'ятавшись, випив одним духом свій кухоль, а Маргарита сказала йому:

— Поспішайте-ж сховати в лісі вашу контрабанду. Та не баріться!..

Вона аж сяяла від щастя і бідний Кошар був радий невимовно. Він певне хотів подякувати їй, але він ще не встиг оговтатись. Не сказавши ні слова, він побіг мершій додому.

А у нас у дворі піднявся веселий гомін і радість. Пуле і його стражники, ідучи додому, ще довго мабуть чули ті радісні крики перемоги. Мабуть лихо їх брало, що на сей раз вихопилась їм з рук здобич.

Дядько Жан звелів подати ще квасу і ще довго ми сиділи круг стола і розмовляли про те, що сталося. Тепер усякий хотів сказати своє слово з того приводу, хоч тоді, як треба було—всі мовчали. Але

всі в один голос хвалили Маргариту за її одвагу і розум.

— Батькова кров озвалася в ній, — мовив дядько Жан. Зрадіє старий, коли почує, як вона відчухрала тих собак і визволила з їх рук Кошара. Там-то посміється весело!

Я мовчки слухав це, сидячи коло Маргарити, і був тоді такий щасливий, як, мабуть, ні один парубок з нашого краю.

Пізно вже було, після десятої години, як почали люде розходитись по домівках. Дядько Жан проводив їх до воріть і казав наздогін:

— На добра—ніч, люде добрі! Гарний день видався нині.

Гості розходились по-двоє, по трое у різні сторони. Я з Маргаритою вийшов після всіх і ми подались помаленьку вулицею на край села.

Ми йшли мовчки, задумавшись. Місяць світив ясно, на дорогу стелились довгі тіні дерев, а на темному блакиті неба ясным сріблом сяяли зорі, і була їх безліч... Тихо, тихо було навкруги—листочок на дереві не ворухнувся. Десь далеко хтось зачиняв двері і заціпав віконниці.

Коло двора Шовелів, під самим окопом їх маленького виноградника, пробігав струмочок з-під скелі по старому жолобі, що лежав мало не в-рівень з землею. Мов тепер бачу все те: вода дзюрчить, переливаючись через край жолоба; стара трухлава колода вся обросла травою; на хату

падає тінь великої яблуні, а у чистій вводі в жалобі, мов у зеркалі, відбивається і тремтить у глибині ясний місяць. І тихо так... Маргарита оглянулась помаленьку навкруги і каже:

— Який спокій скрізь, Мішель!

А потім вона нахилилась, спершись рукою на жолоб, і підставила рот до струмочка, щоб напитися; її розкішні чорні кучері розсипались по плечах, шиї і закрили її лице. Я дивився на неї, мов зачарований. Втім вона випросталась, витерла рот фартушком і сказала мені:

— А все ж таки, Мішель, ти найсміливіший за всіх наших сільських хлопців. Я добре бачила тебе, як ти стояв тоді коло мене. Вигляд у тебе тоді був дуже страшний. Тим-то Пуле і втік, як побачив тебе.

Вона сміялась, а я щиро радів, що вона весела.

— Але скажи, Мішель: що ти думав тоді? Бо лице у тебе було таке страшне!— спитала вона.

— Я думав,—озвався я,—що коли б він тільки наважився зачепити тебе або хоч поганим словом обляяти—то туг би йому й смерть була.

Вона подивилась на мене уважно і так і спалахнула.

— Так тебе ж за це заслали б на галери!

— Так що ж з того? Однаково, я б його вбив.

Скільки літ уже минуло з тої пори, а все те, що було тоді, так і стоїть у мене перед очима; я чую голос Маргарити, кожне її слово бренть мені й тепер в ушах; чую навіть, як струмочок дзюрчав тоді... все, все чисто памятаю. Ой! Кохання—це гарна річ! Маргариті було тоді шіснадцять літ і в пам'яті моїй вона така й досі лишилась, не постаріла.

Ми постояли там ще скілька хвилин, задумавшись. Потім Маргарита пішла до хати, нічого не сказавши; одчинила двері, переступила поріг і враз ізнов повернулась до мене, подала мені свою маленьку руку і промовила лагідно так, щиро:

— На добра-ніч, Мішель! Спи добре і... спасибі тобі!

І міцно так стиснула мою руку. Серце в мене аж завмерло.

Рипнули двері і зачинились за нею. А я все ще стояв на тому самому місці і слухав, як Маргарита ходила по хаті; я бачив крізь щілини у віконницях, як вона засвітила світло.

— Тепер вона лягає спати,—думав я собі.

— Тепер вона вже знєє, що я її кохаю,—сказав я сам собі.

І ніколи вже, до-віку я не почував тако зворушення і такого щастя.

XVI.

Я непохитно постановив, що Маргарита буде моєю жінкою. У думках своїх я все це дуже добре влаштував. Я думав собі.

— Вона тепер ще дуже молода; але через півтора роки, коли їй мине вісімнадцять літ, вона зрозуміє, що для свого щастя їй треба вийти заміж, так само, як і всім дівчатам. Тоді я їй скажу, що люблю її, ми умовимся з нею. Доведеться видержати велику баталію, бо мати моя буде страшенно кричати; вона ніяк не схоче взяти за невістку кальвіністку, священник і всі сусіди будуть її піддержувати. Та дарма; батько буде завжди на моїй стороні, бо я йому скажу, що це щастя всього мого життя і що без Маргарити я не можу жити. Тоді він сміливо піде на всіх і якось наша справа полагодиться. Після того ми наймемо собі маленьку кузню—чи то на шляху з „Чотирьох вітрів“ на Рулету, чи по дорозі з Мітельброну на „Червоні хати“ і почнемо роботу на свою руку. Підводчиків і проїзжих стане для нас. Можна буде і трактирець завести, як у дядька Жана. І зажили б ми так, що аж

любо! А як би Бог дав нам на щастя дитину, то я через два-три тижні взяв би її на руки, поніс би спокійненько у Бараки і сказав би матері: „ось нате, дивіться! Прокленіть, коли можете“... Вона, звичайно, розскричиться, розплачеться, а потім схаменеться, заспокоїться і прийде сама до нас. І тоді буде спокій і все буде добре...

Оттак я собі думав і міркував і не раз аж сльози у мене на очі виступали. Я собі думав також, що і Шовель залюбки взяв би мене за зятя. Робітник я був добрий, тямущий, трудящий, копійку шанував і міг де-що й скласти добра; чоловік я хоч і простий, та правдивий і чесний—чого ж йому більше треба? І був я майже певний, що він згодиться. Тепер уже мене ніщо не тривожило і я був певний, що все буде добре і улаштується так, як я надумав.

На жаль не так воно все складається на світі, як бажається.

Одного ранку, днів через пять або шість після тої події з Пуле, ми підковували коло кузні коня старого жида Шмуля. Коли це приходить жінка Степана, що на верхніх Бараках. Вона ходила у місто на базар продавати яйця і городину і тепер верталася додому.

— До вас лист, дядьку Жане!—каже вона і подає йому листа.

Лист був із Меца і дядько Жан дуже зрадів.

— Я певний, що це пише Шовель,—сказав він. А-ну, Мішель, прочитай нам, бо не хочеться мені ходити по окуляри.

Я одкрив листа і почав читати. Але після перших рядків у мене затремтіли ноги і все моє тіло холод пройняв. Шовель писав до дядька Жана, що його вибрали за депутата від третього стану у генеральні штати і просив його, щоб він зараз негайно виправив до його Маргариту у Мец, у заїзд „Оловяної миски“ на Старо-Різницькій вулиці, бо звідтіля вона поїде з ним у Версаль.

Оце все, що я памятаю з того довгого листа; далі хоч і читав я, та нічого не розумів, а дочитавши— мусів сісти на ковадло, бо ноги мої не держали мене. А дядько Жан уже біг вулицею і кричав:

— Катерино! Шовеля вибрали за депутата у генеральні штати!

А Валентин, згорнувши руки на грудях, тихо бубонів:

— Шовель.. при дворі, де всі князі та єпископи... О Боже мій!

А старий Шмуль на це:

— А чому ж ні? Шовель розумний чоловік, у його комерческа голова... Він там справиться добре, не гірше за всякого іншого.

А мені в очі темно стало і я собі думав тільки одно:

— Тепер уже кінець, все пропало! Маргарита поїде, а я тут сам один лишуся!..

Як-би не сором, то я, здається, заплакав-би. Я думав собі:

— Коли-б люде знали, що я її люблю, то висміяли-б мені очі. Що тепер я, ковальський челядник, перед нею—дочкою депутата третього стану? Сміх сказати!.. Маргарита і я тепер все одно, що небо і земля.

І серце моє розривалося.

А на вулиці тим часом збиралися люде: тітка Катерина, Нікола, дядько Жан, сусіди, сусідки—і всі говорили:

— Шовель—наш депутат у генеральні штати.

Всі страшенно хвилювались. Дядько Жан вернувся у кузню тай каже:

— Ми всі неначе подуріли, радіючи, що така честь випала на нашу округу, а про найважніше й забули. Мішель, біжи швидче, сповісти Маргариту!

Я встав. Мені страшно тепер було побачити Маргариту: я боявся, що розплачуся перед нею і нехотя викажу їй, що люблю її. Сором їй був би через те. І в сінях у них я спинився, щоб угамуватись тай тоді увійшов.

Маргарита стояла коло стола у маленькій світлиці і прасовала білизну.

— О! се ти, Мішель!—сказала вона, здивувавшись.

Я прийшов так, як був у кузні: у фартусі, з закачаними рукавами, бо мені й на думку не прийшло одягнутись у куртку помитися.

А я кажу:

— Еге, я... Я приніс тобі добру новину.

— А що таке?

— Твого батька вибрали на депутата від третього стану у генеральні штати.

Вона слухала мене, а потім зблідла так, що я аж скрикнув:

— Маргарито, що з тобою?

А вона й слова промовити не може: дух їй занявся від радості, що честь їм така. А потім враз як заплаче вона, та як кине́ться мені на груди, обхопивши за шию руками!...

— Мішель!—каже вона крізь сльози. — Яка це честь для мого батька!

Я піддержував її, а вона так і похилилась мені на руки, а сама так плаче, що аж здрігалось її маленьке тіло і сльози її струмком бігли мені по руках.

Ой, як я любив її тоді! Здається й довіку не випустив-би її з рук своїх. А сам думаю собі: „Нехай би хто поспробував відняти її у мене!“ А тимчасом випустити її треба, бо батько кличе її до себе.

Довго плакала Маргарита. Потім вона пустила мою шию, побігла витерти сльози рушником і каже:

— Яка ж я дурна, Мішель! Чи можна-ж плакати, коли така честь?

Я нічого не казав, тільки дивився на неї з такою любов'ю, що й словами розказати неможна. Але вона того не примічала,

— Ну, ходім, Мішель!—сказала вона.

І ми пішли.

У трактирі „Трьох Голубів“ було вже повно народу. Але я чогось не маю охоти розказувати вам, як вони там всі раділи і обіймались: і дядько Жан, і тітка Катерина, і Нікола—і як усі почали здоровити Маргариту: і цибатий Летюм'є, і старий Ріго, і Гюре. Того дня повно там було баракців аж до пізнього вечора: і чоловіки, і жінки, і діти приходили, виходили, кричали, сміялись, кидаючи шапки у гору, аж, мабуть, у місті їх чутно було. Дзвонили шклянками і пляшками, а по-над усім тим гомоном іноді чувся гучний голос дядька Жана і веселий загальний регіт після його слова. І не було тому кінця-краю. Нечувана радість була.

А я дивився на це і казав собі сам:

— Поганець ти, Мішель, тай годі! Усе село радіє, що таке щастя послала доля Шовелеві і Маргариті, всі веселі і щасливі, один ти тільки похнюпився, немов ховають кого. Погане діло!

Спочував мені тільки один Валентин. Він говорив:

— Все пішло тепер шкереберть, до гори ногами,—бідкався він. Хамство іде тепер аж до королівського двору... великі пани і дворяне будуть сидіти тепер у-купі з босяками... Тепер уже нічого не шанують... вибірають кальвіністів замість добрих християн... Світу кінець настає...

А мій смуток так затуманив мені голову, що я майже приставав на його думку. Душа моя зовсім знесилалась. Я не міг висидіти там, серед тої юрби, та й Маргариті, мабуть, не сиділося там, бо вона втекла у кухню, а господарі сільські, що знов приходили, ходили аж туди за нею, щоб поздоровити її. Я взяв шапку, вийшов та й пішов навмання, без думки—куди ноги несли: через шлях, полями і ланами...

День був погожий і теплий, як і за всі останні дні, овес уже почав зеленіти, а на озимині колос зав'язувався. По тинах цвіркотили горобці і очеретянки, високо у небі озивались жайворінки, ластівки пролітали мені над головою... Все жило веселим життям і сонечко світило ясно і ніщо не вважало на моє горе!

А горе моє було безмежне, без краю...

Разів скільки я сідав край дороги у холодку, стискав руками голову і думав свою тяжку думу. Але що більше я думав, то гірша туга обіймала моє серце. Я не бачив ніякої одради ні перед собою, ні по-за собою, точнісінько так, як той нещасний, що тоне у морі: куди не гляне—скрізь тільки небо і вода; та й скрикне, сердешний;

— Кінець настав!.. Смерть моя...

Оттак і я думав. І більше вже для мене нічого не було.

Вже звечоріло і я не счувся, як опинився знов у селі, на городі за нашою

хатою. Здалеку, на другому кінці вулиці, ще лунали веселі крики і співи.

— Співайте... кричіть,—подумав я собі. Вам весело, а мені життя—одно горе.

Я пішов додому. Батько і мати сиділи на низеньких стільчиках; вона пряла, а він плів кошика. Я привітався з ними; батько, глянувши на мене, спитав:

— Який ти блідий, Мішель! Може нездужаєш, дитино моя?

— Я не знав, що сказати, але тут мати озвалася, усміхнувшись:

— Ов-ва! хіба ж ти не бачиш, що він там бесідував у компанії. Ну і випив лишню чарку за здоров'я Шовеля.

Хоч і гірко мені було чути таке слово, але я сказав:

— А так, правда, мамо. Трошки нездужається мені. Може я трошки зайвого випив... правду кажете... Така вже пригода трапилась, то я й скористувався.

А батько озвався тоді, ласкаво так:

— То йди ляж, синку, засни—воно і пройде все. Засни, Мішель.

Я поліз по східцях на гору, взявши бляшаний каганець. На превелику силу я вибрався на-верх, так мені ноги тремтіли і коліна підгинались—аж мусів рукою за східці братись. А вилізши на гору, я поставив каганець на помості і подивився на маленького брата Ет'ена, що спав уже: він лежав, закинувши назад білявеньку голову; рот на-пів відкритий, а русяві кучері його розсипались по подушці з грубої

дванадцятки. Дивився я на його і думав собі:

— Як він у батька вдався! Який подібний, Боже мій!

І я поцілував його, а сльози струмком бігли мені по лиці.

— Що ж робити!—подумав я. Тепер уже буду я жити для тебе і працювати для тебе. Все вже я втратив, нічого не маю на світі, то вже хоч для тебе поживу: може ти будеш щасливіший за мене, може тая, яку ти покохаєш, не пропаде для тебе і ми будем жити у-купі, радіючи твоїм щастям.

Потім я роздягся і ліг коло брата. І всю ніч я не спав і думав про своє горе. Я постановив собі, що треба зібрати всю свою силу і здержувать себе, щоб жива душа не довідалась про мою любов до Маргарити, бо сором буде. Мущина повинен бути мущина.

На другий день вранці я пішов у кузню спокійний, взявши себе, як-то кажуть, у руки.

Так краще.

Того дня народу у трактирі було не менше, аж тепер приходили здоровити Маргариту не тільки баракці, а значні люде з міста: чиновники з управи, старшини, сіндіки, секретарі, казначеї, контрольо-ри, нотаріуси, лісничі і багато всяких інших.

І вся та безліч людей, яких ми досі з роду не бачили, у трекутних брилях, у

великих кучерявих перуках, у багатих убраннях, у чорних шовкових панчохах і мережаних комірах, з великими палицями з костяними головками — всі вони понаходили, мов ті ластівки коло дзвіниці в осені, щоб побачити панну Маргариту Шовель і поздоровити її, дочку депутата у генеральні штати з нашої округи. Всі вони раділи так, немов і вони також брали участь у наших виборах. Але зло брало нас! Увесь трактир просмердівся їх пахощами, пижмою та ваніллю. Я собі думав потім, що це точнісінько так, як ті зозулі, що прилітають знестися у чуже гніздо, а як воно плелось, то ні одна з них і билиночки не принесла. Вони звикли завжди користуватись чужою працею і здобувають собі тепленькі місця тільки кланяючись шапкою. Перед виборами вони б і не подивились на нас, а тепер прийшли вітати нас і питати, чи не треба в чому допомогти—в тій надії, що Шовель там, у Версалі, оддячить їм удвоє або утроє. О, прокляте зілля! У мене аж кров кипіла, коли я дивився на них.

Я з Валентином сидів у кузні і бачили ми, як дядько Жан, Маргарита і тітка Катерина приймали тих панів, бачили ми всі ті викрутасі і вихиляси. А Валентин обурювався, аж блідий став, і раз-у-раз говорив мені:

— Дивись, дивись! Ось кланяється сіндік, а ось знов секретарь. Ти подивись тільки, як гарно, увічливо і звичайно! От-

се по панському! А ось, дивись, він тепер нюхає табаку... як він зручно обтрясає табаку з коміра кінчиками нігтів... се він у пана кардинала так навчився... І кому довелося кланятись? Трактирщикові, дочці пана депутата Шовеля! Бач, яка їй честь! Ось тепер він повернувся на закаблуках і кланяється всім иншим.

Валентин сміявся, а мене зло душило і я, що мав сили, бив молотом по ковадлі. Тепер я ще більше бачив велику різницю між Маргаритою і мною. Баракці могли ще помилятись і не знати, яка висока посада депутата від третього стану у генеральні штати; але сі ось знали це добре; вони дурно не прийшли б кланятись дочці депутата і вітати її. Тепер я зрозумів, що ковальський челядник не пара Маргариті і вона навіть погано зробила б, як би взяла собі такого чоловіка, коли тепер вона могла вибрати собі дворянчика або сина сіндіка чи иншого кого з панів. Здавалося мені, що се річ зовсім звичайна, але серце моє ще гірший сум обгорнув.

Аж до пятої години вечора дивились ми на сю комедію.

Маргарита повинна була виїхати в ночі почтовим діліжансом, що йде на Париж. Дядько Жан дав їй на дорогу свій великий шкуряний тлумок, що достався йому у спадщину від його тестя Дідіе Рамеля; він уже літ із тридцять лежав у нас на горіщі, і дядько Жан доручив мені оббити кутки його бляхою, щоб не роз-

сипався. Поки я його лагодив, мене разів із двадцять брала охота розтרוшити його молотом до щенту, але здержувала мене думка, що це я роблю для Маргарити і що може це остання моя послуга їй. Очі мені заливали сльози і я робив своє діло з такою любов'ю, якої вже ніколи не буває підся двадцяти літ. Я ніяк не міг скінчити ту роботу, бо раз-у-раз мені хотілося ще щось підбити, полагодати. Але до пятої години вже все було готове: замок ходив добре, віко приставало щільно.

Маргарита вийшла з трактирю і я бачив, що вона пішла до дому. Я сказав Валентинові, що дуже втомився і попросив його занести тлумок до Шовелів. Він зараз узяв його на плечі і пішов. Душа моя так була наболіла, що я не почував себе у силі піти і побути на самоті з Маргаритою, бо боявся, що не здержуся. Я надів куртку і пішов у трактир. Люде вже, хвалити Бога, розійшлися звідтіля. Дядько Жан, червоний, з блискучими очима, вихваляв „Трьох Голубів“: ні один трактир,—казав він,—ніколи не мав такої чести. Тітка Катерина цілком приставала на його думку.

Нікола накривала до столу.

Побачивши мене, дядько Жан сказав, що Маргарита вже повечеряла і пішла скласти свої речі та забрати де-які книжки, про які писав їй батько. Потім він спитав мене про тлумок; я сказав, що він уже зовсім готовий і Валентин поніс його

Маргариті до дому. Як-раз вернувся Валентин і ми сіли вечеряти. Я думав піти собі у вісім годин, нікому нічого не сказавши. На що мені було прощатися, коли вже однаково все покінчено і надії ніякої нема?

Я думав собі:

— Коли вона вже поїде, дядько Жан напише Шовелеві, що я нездужав, коли-б він про се спитав; а коли йому се не цікаво, то ще й краще.

Так я й надумав. І як тільки ми повечеряли, я встав спокійненько і вийшов. Темно вже було і я бачив здалеку, що у хаті Шовеля світилося. Я спинився на хвилину і дивився туди. Втім я бачив, що Маргарита виглянула вікном. Я метнувся втікати, але не встиг завернути за їх садок, коли чую її голос:

— Мішель! Мішель!

Я спинився, немов-би мене довбнею по голові вдарило.

— Чого тобі, Маргарито?—питаю. А в самого серце колотиться, мало не вискочить.

— Зайди до мене,—каже вона. Я тільки що хотіла побігти до тебе. Маю з тобою побалакати.

Я зайшов у хату страшно блідий. Вона була у світличці, що на горіщі, коло відкритої шафи, тлумок уже був напакований.

— Бачиш, як я живо справилася,—каже вона, усміхаючись;—книжки поклала на

спід, потім білизну, а наверх мої дві сукні. Здається вже все.

А я стою і слова вимовити не можу.

— Слухай,—каже вона далі. Тепер я покажу тобі всю нашу домівку, бо хочу, щоб ти глядів її. Ходім!

І вона взяла мене за руку і повела на гору, у маленьку світличку, що була над кухню. Там вони складали садовину, але тепер ніякої садовини там не було, тільки полицки для неї.

— Ось,—каже вона: сюди ти складеш яблука і грушки з нашого саду. Не багато їх у нас, то ще більше треба їх берегти. Чуєш?

— Добре, Маргарито,—сказав я, зворушений.

Потім ми спустились по східцях; вона показала мені кімнату, де спав її батько, кухню, з якої двері виходили у виноградник, маленький льох; потім показала мені кущики рожі і дуже просила берегти їх, бо вона їх любить і дуже буде сердитись, коли я не догляну їх. А я думав собі: „догляну я їх добре, та що з того, коли тебе тут не буде?“ А проте у серці моєму неначе блиснув промінь надії. У мене аж в очах темніло, що я тут знов із нею сам, на одинці і я знов думав:

— Боже мій, Боже! Не вжеж сьому вже кінець на-віки?

Потім ми знов вернулись у хату і Маргарита показала мені батькові книжки,

що стояли у порядку на поличках невеличкої шафи між вікнами.

— Поки ми будемо там,—сказала вона, ти приходь сюди, Мішель, частенько і бери книжки. Вчися, Мішель, бо без науки людина нічого не варта.

Вона говорила, а я мовчав. І серце моє раділо, що вона думає за мене, за мою науку, бо й сам я вважав, що наука найважніша річ.

— Та вона, мабуть, любить мене. А вже-ж любить!—думав я собі. Ой, які-ж ми були-б щасливі у-купі!

Вона поставила каганець на столі, дала мені ключ від хати і просила від часу до часу відчиняти вікна і двері, щоб провітрювати хату, щоб вохкість не завелася.

— Я сподіваюсь, Мішель,—сказала вона,—що все буде тут добре, коли ми вернемся.

Як почув я, що вони вернуться, то аж скрикнув радісно:

— То ви вернетесь, Маргарито? То ви не на віки їдете?

А голос у мене тремтів од щастя.

— Як-то чи вернемся?—спитала вона здивована. А що-ж ти думав? Що-ж ми там будем робити до-віку? Ой, дурненький-же ти, Мішель! Чи ти думаєш, що ми там великі гроші зберемо?

І вона щиро розсміялась.

— А вже ж вернемся, та ще біднійші, ніж виїхали. Ми вернемся, коли здобудем права для народу і знов почнемо торгува-

ти книжками. Ще сього року вернемся може, а найдалі—на той рік.

— Ой!—простогнав я. А я ж думав, що ти вже ніколи не вернешся!

Я не міг вже здержатись і заплакав, заплакав, як мала дитина. Я сів на тлумок, затулив лице руками і дякував Богу, що так сталося, хоч і соромно мені було дуже. Маргарита не казала нічого. Так минуло скільки хвилин, а я ніяк не міг здержати себе. Втім чую я, що маленька рука торкнула мене за плече. Я підняв голову. Вона стоїть передо мною бліда, а очі її світяться, як дві жаринки.

— Вчися, Мішель, працюй багато,—каже вона, знов показуючи мені на книжки; батько мій полюбить тебе...

Потім вона взяла каганець і вийшла. Я закинув тлумок на плече, мов билинку і пішов за нею. Я дуже хотів сказати їй що-небудь, та не знав що.

Вийшовши з хати, я зачинив двері і поклав ключ у кешеню. Місяць світив ясно, зорі блищали. Подивився я в-гору тай промовив:

— Яка ніч чудова, Маргарито! Хвалить Бога, що добра погода буде тобі на дорогу. Добре доїдеш.

Я став веселіший, а вона була поважна, немов сумна і, доходячи до трактиру, знов сказала мені:

— Не забудь же, що ти мені обіцяв!

Діліжанс мав од'їхати з міста у десять годин; саме пора була йти. Всі обняли

Маргариту, oprіче дядька Жана і мене, бо ми йшли провести її аж до міста і через скільки хвилин ми пішли. Тітка Катерина і Нікола, стоячи на порозі, кричали:

— Щасливої дороги, Маргарито! Вертайтесь швидко!

— Добре, добре!—казала вона. Та щоб ми застали усіх здоровими!

Я знов узяв тлумок на плечі і ми пішли шляхом по-під тополями. Маргарита йшла коло мене. Разів зо три вона питала мене:

— Важко тобі, Мішель? Тлумок важкий...

— Ні, Маргарито, нічого,—казав я.

Треба було поспішати і ми пішли швидче. Коли ми підійшли до мійського валу, дядько Жан сказав:

— Вже близько.

На ратуші пробило десять годин. Через скільки хвилин ми увійшли у французькі ворота. Діліжанс ставав на кінці вулиці, там, де тепер живе Люц. Ми поспішали мало не бігцем. Коли ми дійшли до половини вулиці, то зачули, як торохтіли колеса діліжанса по майдані.

— Саме у пору,—казав дядько Жан.

Тільки ми добігли до вулиці Фуке, як побачили ліхтарні діліжанса, що під'їхав до станції. Щасливим випадком ми застали на станції старого Шмуля: він також їхав у Мец.

У діліжансі були вільні місця. Дядько Жан обняв Маргариту; я поклав її тлумок і стояв осторонь, не сміючи підійти.

— Іди ж сюди!—крикнула вона мені і підставила свою щоку.

Я поцілував її, а вона шепнула мені на вухо:

— Вчись же, Мішель, багато працюй!

Шмуль уже сів у кутку. Дядько Жан підсадив Маргариту у діліжанс і сказав йому:

— Подбайте вже про неї, Шмуль; доручаю її вам..

— Будьте певні,—відповів старий жид:— дочка нашого депутата буде мати всі вигоди; не клопочіться!

Я був дуже радий, що Маргарита поїде з старим знайомим. Вона виставилась у вікно й подала мені руку. Кондуктор зайшов у контору спитати, чи заплачено за всі місця, а вернувшись, сів на козли і крикнув:

— Рушай!

Коні рушили. Ми ще кричали на-здо-гін:

— Щасливої дороги!.. Прощай, Маргарито!..

— Прощай, Мішель!.. Прощайте, дядьку Жане!..

Діліжанс посунув швидче; ось він минув уже французькі ворота. Ми йшли за ним мовчки, а як вийшли за ворота, то чули вже тільки балабончики та гуркіт коліс геть далеко по дорозі у Саребург.

— Завтра у вісім годин вони приїдуть у Мец,—сказав дядько Жан.—Шовель зустріне Маргариту, а днів через п'ять-шість вони вже будуть у Версалі.

Я не казав нічого. Коли ми вернулись у село, я пішов просто додому; там уже спали. Я поліз на своє горіще і тої ночі спав уже добре,—куди краще за попередню.

XVII.

Після того, як поїхала Маргарита, у нас де-який час було спокійно. Настали дощі. Ми багато працювали, а вечорами я уривав скільки годин, щоб прочитати перед сном у книгозбірні Шовеля. У його було багато добрих книжок: Монтеск'є, Вольтер, Бюфон, Жан-Жак-Руссо; були всі твори великих письменників, про яких я чув за останні роки. Великі книжки лежали рядочками на долівці, а менші у порядку на полицях. І як я радів, коли знаходив у книжці таке, до чого я сам раніше додумався! Який я був щасливий, коли у перше побачив один з великих томів „Енциклопедичного словника д'Алямбера і Дідера“, що лежали долі, і коли я зрозумів, як гарно там розташовані всі слова азбучним порядком, так, щоб кожний міг знайти всяке слово, якого йому треба.

Це була чудова річ. Я зараз пошукав відділ про кузню. Там була вся історія ковальства; почавши від біблійного Тубалкана аж до наших часів; потім було описано, як добувають, гартують, кують, обробляють,—і все так дрібно та добре! Я

не міг очей одірвати. На другий день я розказав про це дядькові Жанові і він дуже здивувався.

— Вам, молодим, тепер лехче учитися,— сказав він,—за наших часів таких книжок не було, а коли й були, то дуже дорогі.

І навіть Валентин почав тепер дивитись на мене з пошаною.

У початку травня, здається, числа 9 чи 10, прийшов до нас лист від Шовеля. Він писав, що вони приїхали у Версаль і найняли собі квартиру у шевця на вулиці Сен-Франсуа за п'ятнадцять ліврів у місяць. Генеральні штати вже відкрилися, але він не мав часу писати про це; у кінці листа він додав: „Я сподіваюсь, що Мішель не забуває приносити мої книжки назад на їх місце. Нехай він їх читає і береже; бо завжди треба берегти своїх друзів, а нема кращого друга, як книга“. Я дуже хотів зберегти цього листа, першого листа Шовеля, та Бог його знає, куди він подівся. Дядько Жан мав погану звичку показувати і давати читати свої листи всякому, хто хотів, і через те більша частина їх пропадала.

З листа Шовеля я зрозумів, що Маргарита говорила батькові про нашу розмову і що він до того був прихильний.

Радість моя була велика і підбадьорився я дуже; з тої пори я що вечора приносив додому том Енциклопедії і читав її слово по слову до першої або і другої години по півночі. Мати дуже нарікала,

що я багато палю світла, але я не вважав на її лайку, а коли її не було в хаті, батько казав мені:

— Вчися, сину; старайся вийти на справжню людину, бо той, хто нічого не знає,— дуже нещасний і весь свій вік працює на других. Добре, сину, читай... Не слухай матері.

Я і справді не слухав її, бо я знав, що їй самій буде добре, коли я наберуся науки.

У ту пору наш священник отець Кристоф і багато людей з Лютценбурга були хворі. У Штейнбаху осушали багнища і через те по всій долині пішла пропасниця; скрізь зустрічались нещасні люде, що ледве ноги волочили і трусились, аж зубами клацали.

Я з дядьком Жаном ходив що неділі навідувати священника. Колись це був дужий і здоровенний чоловік, а тепер висох так, що тільки шкура і кістки лишилися і ми не мали надії, що він видужає.

На щастя хтось привіз старого Фрейдінгера з Демерінгена; він знав добрий лік на пропасницю: варив насіння петрушки і напував слабих;—таким способом він вирятував половину села, і отець Кристоф також почав помаленьку одужувати.

Пам'ятаю що у травні багато говорили люде про ватаги розбишак, які грабували Париж. Всі баракці і люде з гір хотіли вже, забравши вила і коси, йти на зустріч тим розбійникам, бо чутка була, що вони думають напасти на села і попалити наші

лани. Незабаром ми почули, що тих розбишак перебито у Сен-Антуанському передмісті, в одного купця шпалерами Ревелена і той страх трошки заспокоївся. Але згодом той страх розбійників почався ще гірше і всі старались добути собірушниць і пороху, щоб оборонятись, коли вони нападуть. Всі ті чутки дуже тривожили мене, бо надто ми вже два місяці не одержували ніяких листів і тільки з газет довідувались, що діється на світі. Нарешті, хвалить Бога, дочекались ми другого листа від Шовеля. Сей лист у мене переховався, бо я переписав його собі: бо самий лист блукав десь по руках і не було способу вернути його назад. Враз із листом прийшла чимала пачка газет старих і нових.

У той самий день прийшов одвідати нас отець Кристоф і брат його, високий Матерн, той самий, що пізніше, року 1814, воював з союзниками разом з Гюленом.

Священик вже видужав од пропасниці і почував себе майже зовсім здоровим; він лишився у нас обідати разом з своїм братом. Я при всіх прочитав листа: була тітка Катерина, Нікола і двоє чи троє сусід. Всі вони дуже дивувались, що Шовель, всім відомий, як людина розумна і обережна, дозволяє собі писати так необачно.

Ось його лист: з його всякий може побачити, що діялось у Парижі і чого ми могли сподіватись від дворян і духовен-

ства, коли-б вони забрали всю владу у свої руки.

„Жанові Леру, ковалеві у Бараках коло Пфальцбурга“ 1 липня р. 1789.

„Ви мабуть одержали мого листа від 6 травня, де я сповіщав вас, що ми приїхали у Версаль. Я вам писав, що ми знайшли собі добру квартиру за 15 ліврів у місяць в Анто́на Гашо, шевця на вулиці Сен-Франсуа, у кварталі Сен-Люї в старому місті. Ми і досі там живемо; як-би ви хотіли написати до нас, то найважнійша річ—написати адресу докладно.

Я дуже хотів-би знати, якого врожаю ви сподіваєтесь цього року. Нехай дядько Жан і Мішель напишуть мені про се. Тут у нас увесь час були великі бурі й зливи і дуже мало ми бачили сонця. Люде бояться, що хліба не буде; а як ви думаете? Маргарита дуже хоче знати, що робиться у нашому садку і особливо з її квітками. Не забудьте про се.

Ми живемо тут, як чужинці. Двоє моїх товаришів—депутатів: отець Жак, священник з Мезонсе́ля, що коло Немура і П'єр Жерар, старшина з Віка, з Тульської округи живуть в тому самому домі, що і ми; вони внизу, а ми геть на верху, у маленькій кімнатці, з балкончиком, що виходить на вуличку. Маргарита купує харчі і варить нам. І живемо ми добре. Вечорами ми сходимся у пан-отця Жака і обмірковуем, що надумали; я нюхаю со-

бі табаку, Жерар курить свою люльку і ми завжди під кінець приходим до згоди.

Оце і все про наші власні справи. А тепер розкажу про справи народні.

Я вважаю, що повинен сповіщати вас про все, що тут діється. З того часу, як ми тут зібрались, нам довелося зазнати багато прикрости, зневаг і перешкод; обидва перші стани, а особливо дворянство, поставились до нас так вороже, що я справді не знав, до чого воно далі дійде. Що божого дня думки мінялися: сьогодні, здається, ніби якась згода є, а завтра—аж одчай бере. Нам треба було багато терпіння і статку, щоб примусити тих панів взятися за розум; вони три рази починали торг спочатку і тільки тоді, як побачили, що ми обійдемося без них і сами складемо конституцію, вони нарешті згодились взяти участь у наших зібраннях і міркувати про справи в-купі з нами.

Тому-то я досі не міг написати вам нічого певного, але тепер, як ми вже перемогли, я розкажу вам усе дрібно з самого початку.

Прочитайте сього листа нашим людям; бо я-ж сюди приїхав не для себе самого, а для всіх і було-б дуже недобре, коли-б я не здав справоздання про всі справи тим людям, які мене вибрали і послали сюди. Я що-дня записую все, що діється, і нічого не забуду.

Приїхавши у Версаль 30 квітня з трьома іншими депутатами з нашої округи, ми

стали у заїзді „Королів“, що був повен народу. Я не буду вам розказувати, скільки тут беруть за тарілку борщу або шклянку кави,—аж страшно вимовити. Всі ті люде, і господарі і слуги заїздів, лакеї з діда і прадіда;—вони живуть з дворян, а дворяне живуть з народу і не думають про те, який він нещасний. За тарілку борщу, що коштує у нас два ліорди, тут деруть стільки, скільки заробляє у день в Бараках поденний робітник. І тут до сього всі так звикли, що дивляться з призи́рством, як на босяка, на всякого, хто подумав-би сперечатись, і всі люде дивляться на такого з-коса; тут вже така мода, що всі дають себе обдирати і обкрадати.

Ви зрозумієте добре, що таке не могло мені припасти до смаку; коли людина тридцять п'ять літ заробляла собі хліб чесною і тяжкою працею, то вже добре знає ціну грошей; і я не посоромився покликати до себе череватого хазяїна у чорному убранні і виказати йому в очі, що я про його думаю. Мабуть уперше зроду довелася йому така честь. Той поганець хотів показати мені своє презирство, але я йому віддав його, та ще з процентом. Як-би я не був депутат від третього стану, то мене напевне вигнали-б; але на щастя з депутатами поводяться дуже обережно. На другий день мій товариш Жерар казав мені, що я своїми словами збунтував усю челядь у заїзді і я з того щипор сміявся. Нехай знають, що поклони і

усмішки лакеїв не ходять в одній ціні з роботою чесної людини.

Я вам розказав це для того, щоб ви знали, серед якого народу ми тут живемо.

На другий день я пішов по місті, найняв квартиру і переніс туди своє добро. Квартира трапилася добра і незабаром мої товариші, про яких я вже писав, перебрались туди-ж таки. І живемо собі гуртком, стараючись улаштуватись як найдешевше.

Цікаво було подивитись на Версаль третього травня, бо в той день депутати ходили представлятись до короля; половина Парижа зібралася на вулицях, а на другий день, як правилася служба Святому Духові, стало ще більше завізно: люде повилазили навіть на покрівлі домів.

Але всамперед я вам розкажу, як ми представлялися королеві.

Король і весь його двір живуть у Версалі в палаці на невеликому пригорку, так як Мільтенброн, поміж містом і садами. Перед палацом велика площа, що злехка спускається до долини; по обидва боки стоять високі будинки, в яких живуть міністри, а геть у глибині—палац. Все це видно здалеку, коли їхати Парижською вулицею; вона з чотирі чи п'ять раз ширша за наші шляхи і обсажена гарними деревами. Двір обгорожено штахетами аршин у шість—десять заввишки. За палацом сади з водометами, статуями і всякими іншими штуками. Скільки наших людей гір-

ко працювали на полях і платили всяк податки: подушні, соляні, двадцятини та всякі інші, щоб за ті гроші поставити такий палац. І не диво, що дворянам та лакеям добре там живеться. Роскіш потрібна, як кажуть, для того, щоб торгівля була більша, і щоб у Версалі була роскіш, треба, щоб три чверті Франції пропадали з голоду вже сто літ.

Ми довідались, що будем представля- тись королеві з оповісток і з маленьких книжечок, яких тут продається безліч; роз- ношики ловлять людей мало не за комір, щоб примусити їх купити книжечку.

Де-які депутати третього стану вва- жали, що не годилось їх сповіщати опо- вістками, коли депутатів перших двох ста- нів запрошено було особистими листами. Я цьому не надавав такої великої ваги й о дванадцятій годині пішов з двома своїми сусідами в „Малу залу“, де засідають ге- неральні штати. Той будинок стоїть окре- мо від палацу на великій Парижській ву- лиці, там, де колись стояли майстерні ма- газина „Малих забав“ його вельможности короля. Які це великі, а які малі забави короля—я нічого не знаю, але залата дуже гарна. У сусідстві з нею є ще дві зали: одна для порад духовенства, а дру- га—для дворян.

Ми вийшли з тої зали „Малих забав“ і народ обступив нас навколо і кричав: „Слава третьому станові!“ Видко було, що ті люде добре розуміли, що ми їх справж-

ні заступники, особливо розуміли це парижане, що приїхали сюди у великому числі ще минулого дня.

Залізну огорожу перед палацом стерегли швейцарці, вони одсунули натовп і пропустили нас. Ми ввійшли у двір, а потім у палац по сходах, застелених килимами; стіни і стеля були розмальовані золотими лілеями. По обидві сторони сходів стояли важні лакеї у гаптованих золотом кафтанам. На мою думку їх було не менше, як по десятеро з кожного боку.

Ми вступили у велику залу, гарну і розкішно убрану; я думав, що це тронна зала, а це були тільки сіни.

Нарешті через чверть години проти нас одчинились двері і тими дверима ми увійшли в справжню тронну залу; колони піддержують там дуже гарну стелю, на стінах такі гарні малюнки, що й розказати трудно. А зала тая така велика, що нас там і не примітно було. Навкруги стояла королівська гвардія з голими шаблями. Тихо було. Враз почулося з лівого боку:

— Король!.. Король!..

Щось наближалось до нас; церемоніймейстер увійшов перший і промовив до нас:

— Панове, король!

Ви скажете, дядьку Жане, що це одна комедія; а вже ж так! Але треба признати, що це дуже добре вигадано для того, щоб піддержати гордощі тих, кого

називають великими, і примусити до пошани тих, кого вважають за малих. Церемоніймейстер, маркиз де Брезе у придворній одежі, поряд з нами бідними заступниками третього стану, в простій чорній одежі,—здавався якоюсь особою вищої породи; з його постаті видно було, що він і сам так думає. Він підійшов і вклонився нашому старшині і в той самий час увійшов король і пройшов сам один через усю залу. Для його було приготовано кресло посередині, але він не сів, а стояв, держачи бриль під пахвою. Маркиз кивнув на нашого старшину, щоб він підійшов: представився королеві; за ним пішов другий депутат і так далі, по округах. Депутата називали по окрузі, він повторяв, а король не говорив нічого.

Нарешті, коли уже всі депутати представились, король озвався до нас і сказав, що дуже радий, що бачить депутатів од третього стану. Він говорив повагом і добре. Король чоловік здоровий і дебелий, обличчя кругле, ніс, уста і підборіддя грубі, а чоло похиле назад. Після того він вийшов і ми також пішли другими дверима. Оттак ми представлялись королеві.

Вернувшись додому, я скинув чорну одягу і черевики з застіжками. Вернувся Жерар, а за ним і священик. Той день пропав для нас марно. Маргарита спекла нам баранини з часником; ми з'їли половину її до смаку, випили глечик квасу і

побалакали про свої справи. Жерар і багато інших депутатів третього стану ремствували на таке представлення і говорили, що годилось би, щоб усі три стани представлялись у-купі. Вони думали, що, мабуть, при дворі хочуть поділити стани нарізно. Інші знов казали, що винен церемоніймейстер. А я собі думав: побачимо! Коли двір не хоче, щоб голосували всі в-купі, то ми мусимо придумати якогось способу.

На другий день з самого ранку задзвонили у всіх церквах; на вулиці народ гомонів і кричав без угаву. У той день мала бути служба Святому Духові, щоб просити благословення Божого на генеральні штати.

Всі три стани зібрались у церкві Богородиці і вистояли там молебень. Дуже гарно там грали на органах і співали, а після тої приємної церемонії ми всі пішли у церкву святого Людовика. Ми, селяне, йшли попереду, за нами дворяне, а потім духовенство. Зо всіх домів на вулиці вивішували гарні килими і народ кричав:

— Слава третьому станові!

У перший раз народ вітав нас не за гарні одежі, бо ми були немов чорні ворони серед тих павів, що йшли у маленьких брилях з піррям, у пишних кафтанах, обшитих золотом по всіх швах, з шаблями при боці. Король, королева і придворні йшли по-заду всіх. Де-хто вигукнув: „Слава

королеві! Слава герцогові Орлеанському!“ А в церквах дзвонили у всі дзвони.

Тутешній народ має розум в голові: стільки тисяч народу там було, а не знайшлося ні одного, щоб закричав: „Слава графові д'Артуа, королеві або єпископам!“ А вони ж були такі пишні!

У церкві святого Людовика правили службу, а потім Нансійський єпископ, отець де ля Фор, сказав довгу проповідь проти придворної роскоши; такі проповіді всі єпископи говорять уже сотні літ, а проте ні-один з них не зняв ані зернятка золота з своєї мітри, або з своєї ризи.

Вся ця церемонія тягнулась аж до четвертої години по-полудні. Всім нам воно вже дуже надокучило, бо хотілося вже почати говорити про наші справи; але до справ ще не скоро дійшло: на другий день, 5 мая, повинні були відкритись генеральні штати, але й тут знов почалася церемонія. Ті великі пани тільки й живуть церемоніями, або краще сказати—комедіями.

Отже на другий день усі генеральні штати зібрались у нашій залі, яку називають „зала трьох станів“.

Світло іде у неї зверху, великим круглим вікном, оздобленим білим атласом, а по двох сторонах її стоять стовпи (колонни). У глибині зали на підмостках стоїть трон під розкішним наметом, вишитим золотими лілями.

Маркіз де-Брезе і його помішники-церемоніймейстери розміщали депутатів. Ця

робота почалась о дев'ятій годині, а скінчилась о пів-на-першу: кожного депутата викликали, провадили і садовили на місце. У той час члени Державної Ради, міністри, секретарі, губернатори і намістники провінцій також сідали на свої місця. Довгий стіл, покритий зеленою скатіркою, стояв коло самих підмосток трону; до того стола посідали секретарі державні; з одного краю сів Неккер, а з другого де-Сен-Пріст. Та коли б я хотів вам розказати по порядку, то мабуть ніколи не доказав би до краю.

Духовенство сіло праворуч трону, дворяне ліворуч, а ми посередині, навпроти.

Депутатів од духовенства було 291, від дворян—270, а наших 578. З наших не ставало ще скілька чоловіка, бо парижські вибори кінчилися тільки 19-го; але на се не вважалося.

Нарешті коло першої години пішли сказати королеві, що все готово і незабаром він вийшов; а з ним князі і княгині королевського дому і всі придворні. Король сів на трон, королева поруч з ним на велике кресло, що було не під наметом; королевська родина сіла круг трону, князі, міністри і пери королівства трохи нижче, а придворні на східцях підмосток. Придворні пані, у розкішних сукнях, помістились на галереї, що на вишках, ближче до підмосток, а проста публіка зайняла вишки по-між колоннами.

У короля на голові був круглий бриль з дорогою застіжкою, цвяхованою перлинами і великим бриліантом, що називається Пітті. Кожний з придворних сидів або на креслі, або на стільці, або на ослоні, або-ж і на дзиглику—як до якого чину або роду і це, кажуть, справа величезної ваги, бо від того залежить щастя цілого народу!

Я-б тому не поняв віри, як-би не бачив на свої власні очі: всі ті церемонії зарані обмірковано і затвержено. Коли-б то Бог дав, щоб так само добре дбали й про наші справи, для яких нас сюди зібрано! Та-ба! Справи чиновників та придворних церемоній стоять у першій черзі, а про потреби народу будуть мірковати колись-там, після всього іншого.

Я дуже хотів-би, щоб Валентін посидів тут, на мойому місці зо три або чотири години: він-би докладно розказав, яка різниця між таким чи іншим брилем, такою або іншою одежою. А я найбільше зацікавився тоді, коли найстарший церемоніймейстер дав нам знак, щоб ми сиділи уважно і король почав читати свою промову.

Ось що я пам'ятаю з тої промови: він сказав, що дуже радий бачити нас, просив, щоб ми добре умовились і порозумілись поміж себе, щоб які-небудь нові порядки не перешкодили виплатити довг державний і покрити дефіцит, бо для того, власне, він нас скликав; нам зараз мають

представити всі рахунки державного довгу і він зарані має певність, що ми знайдем доброго способу, щоб виплатити його і зміцнити таким чином державний кредит; оце найбільше його бажання; наприкінці він додав, що дуже любить свій народ.

Тоді він сів і сказав, що державний канцлер докладніше розкаже нам про його замір. Уся зала закричала:

— Слава королеві!

Державний канцлер де-Барантен встав і сказав нам, що перше бажання Його Величності — чинити добродійства; що добрість короля є найпевніша опора для народу в тяжкі часи лихоліття; що наш король постановив довершити щастя народу і скликав нас, щоб ми помогли йому в цій справі; що третя дінастія наших королів має право на особливу вдячність усякого доброго француза, бо настановила порядок, яким має переходити корона до нащадків короля, а надто знищила ганебну різницю між *гордими нащадками завойовників і смирними нащадками завойованих*; а проте король буде піддержувати дворянство, бо всяка держава повиння мати і вищих, і нижчих і без того не може бути порядку в державі; нарешті король бажає, щоб ми зібралися завтра, перевірили нашвидку наші повномоччя і взялися до найважнішої справи, яку він нам поставив: до справи грошової.

Після того державний канцлер сів, а встав Неккер і прочитав нам дуже довге

спроводання про державний довг, який вже виріс до 16 сот мільйонів і дає що року дефіцит у 50 мільйонів ліврів. Він казав, що ми повинні покрити той дефіцит, але ні слова не сказав про конституцію, яку доручили нам виробити наші виборці.

Того-ж вечора, як ми вже розходились здивовані, довідались ми, що у Париж прийшло два нових полки і баталіон швейцарців та ще має прийти скільки нових полків. Ця звістка дуже нас засмутила. Ми добре знали, що королева, граф д'Артуа, князь Конде, герцог Поліньяк, герцог Енґієнський і князь Конті не хотіли, щоб збиралися генеральні штати; вони знали, що ми не захочемо платити довг і хотіли нас притиснути. По нашому, по простому, не по князівському—це зветься насильство, лабети; але-ж відомо, що вчинок називається різно, залежно від того, хто його чинить; вони просто надумали зробити збройною рукою державний переворот. Але на щастя наше я вже бачив парижан, і мав певну надію, що ті добрі хлопці не покинуть нас самих у біді.

Того-ж вечора, коли я і мої товариші зібрались у нас у господі, після вечері, ми всі пристали на одну думку, що ми можемо покладатись тільки на свої власні сили і що для третього стану нічого доброго не віщують ті полки і батальони, які стягаються у Париж.

З 6-го мая справи повернулись зовсім инакше; до того дня були тільки церемонії, про які я вже писав та промови, з яких нічого путящого не виходило; але з того дня, як побачите, почались нові події.

Другого дня о девятій годині Жерар, отець Жак і я прийшли у залу генеральних штатів; там уже зняли намет і килими з-над трону і зала була сливе зовсім порожня; але третій стан уже збирався, лавки заповнялись, почались балачки, сусіди знайомились один з другим, як воно й слід тим людям, що зібралися для важних справ.

Хвилин через двадцять мало не всі депутати третього стану вже зійшлися; чекали дворян і духовенства, але ні один з них і не показався.

Втім приходить один з наших і каже, що два інші стани вже зібрались, кожний в окремій залі, і вже радяться. Звичайна річ—це нас і здивувало, і обурило. Ми й постановили зараз вибрати собі за голову третього стану найстарішого з нас усіх, зовсім лисого дідка, що зветься Леру, так як і ви, дядьку Жане. Він згодився і вибрав собі шість членів зібрання на підмогу.

Багато часу пройшло, поки настав порядок, бо всякому приходили в голову преріжні думки; всякий хотів висловити свої думки, свої страхи і ті способи, яких він радив би вжити при такій важній по-

дії. Нарешті трохи втихомирились і д. Малює, колишній чиновник морського міністерства, як мені казали, порадив послати до дворян і духовенства депутатів і запросити їх прилучитись до нас і зібратися всім у залі генеральних штатів. Один молодий депутат, Мунье, відповів йому, що посилати таку депутацію не треба, бо це зневажило б громади, які нас послали; однаково ми незабаром довідаємся, що постановлять ті панські зібрання і тоді поміркуємо, що робити далі. Я цілком пристаю на його думку. Наш голова додав, що ми не можемо ще вважати себе за членів генеральних штатів, бо наші повномоччя ще не провірені; через те і він не вважав себе у праві распечатувати листи, адресовані у зібрання генеральних штатів. І це було розумне слово.

Було у той день ще багато промов, але всі вони сходили на те саме.

Коли третьої години один наш депутат з Дофіне приніс нам звістку, що ті два інші стани тільки що постановили провіряти свої повномоччя окремо.

Тоді знявся страшний шум і гармидер, засідання наше закрилось і відкладено його до другого дня на 9 годин ранку,

Тепер ми все зрозуміли: видима річ, що король, королева, князі, дворяне і єпископи вважали нас дуже здатними платити їх довги, але вони й не думали заводити конституцію, по якій народ мав би голос у державних справах. Ім краще

було робити довги самим, без чужої ради і догляду, а нас збирати раз у двісті літ, щоб затвержувати їх довги іменням народу і настановляти нові податки на вічні часи.

Можете собі уявити, які у нас були розмови після такої події і які ми були розлютовані. Ми до пів-ночі гомоніли і обурювались на такий недостойний і неправий вчинок двору. Але наприкінці я сказав товаришам, що на мою думку,— найкраще нам на засіданнях ставити себе спокійно, по закону, змагатися розумним словом, а не криком і нехай нас після того народ розсудить. Так ми й поклали. І коли ми на другий день прийшли у нашу залу, ми побачили, що мабуть і всі інші наші депутати поклали так само, як і ми, бо замість того гармидеру, що був учора, всі держали себе тихо і поважно. Голова сидів на своєму місці, а його помішники писали, одбирали листи і складали їх на столі.

Нам дали, мабуть для прикладу, справоздання з засідання дворян і духовенства; я посилаю їх вам, щоб ви бачили, що ті люде думають і чого хочуть. Духовенство постановило провіряти повномоччя по станах на-різно, більшістю 133 голосів проти 114, а дворянство більшістю 88 голосів проти 47 і даремне змагались з ними чесні і розумні люде з їх партії: віконт де-Кастелян, герцог де-Ліянкур, маркіз де-Ляфает, депутати з Дофіне і з Прованса;

вже було вибрано 12 комісій для перевірки їх повномоччів.

Того дня Малюе знов почав намовляти, щоб послати депутатів до двох вищих станів і запросити їх прилучитись до нас. Тоді встав граф де-Мірабо. Мені доведеться часто говорити вам про цю людину. Хоч він і дворянин, а все-ж таки депутат третього стану, бо дворяне його округи не хотіли поставити його у свої списки, ніби-то через те, що він не має власної землі. Тоді він записався у купці і місто Екс вибрало його за депутата. Він провансалець, не високий, кремезний, кістлявий; очі великі, обличчя жовте, не гарне і віспувате; голос його крикливий і як починає говорити, то спочатку трошки заїкується; але тільки він розговориться— все стає инакше: все стає таке ясне, ніби на власні очі бачиш те, про що він каже; здається, ніби й сам завжди думав так, як він; а коли він хоче сказати щось велике або сильне, його крикливий голос стає нижчий і грубший, неначе грім десь гремить. Я не можу описати вам, як міняється його обличчя, коли він говорить: все у його міняється у-згоді одно з другим: обличчя, очі, голос, рухи і думки. Можна забути за себе самого, слухаючи його; він усіх захоплює і неможна від його вирватись. Коли він говорив, я оглянувся на моїх сусідів: всі вони слухали, аж зблідли. Поки він буде з нами—все буде добре, але він якийсь непевний і я йому не зовсім дові-

ряю. Одно—що він дворянин, друге—що без грошей, але з довгами і з панськими звичками. Досить глянути на його м'ясистий ніс, здоровенні щелепи, товсте черево, на ті мережки на його одежі, хоч старі й полинялі, але ще гарні й дорогі,—щоб подумати: „ти з'їв би, голубе, Альзас і Льоренну, Франш-Конте, та ще скільки містечок з округи!“ А все ж таки я дуже радий, що дворяне не поставили його у свої реєстри; його поміч нам дуже потрібна, особливо у перший час, як сами далі побачите.

Того дня, 7 мая, Мірабо не говорив багато; він сказав тільки, що посилати депутатів може тільки добре упорядковане і організоване зібрання; а ми-ж іще сами не організувались та й не хочемо організуватись без других станів; то найкраще, по його думці, ще почекати.

Тоді адвокат Мунье сказав, що треба принаймні дозволити тим депутатам нашим, які сами хочуть, піти до дворян і духовенства і предложити їм злучитися з нами, як того і король бажає. Поміркувавши, що від того нам сорому не буде, ми дозволили. І тоді пішло дванадцяттеро чоловіка від третього стану на розвідки. Вернувшись, вони сказали нам, що у залі дворян вони не застали, тільки комісії, що провіряли повномоччя від дворян, а в залі духовенства було їх зібрання і голова їх сказав, що доложить про наше запрошення. Отже через годину у нашу залу при-

йшли: єпископи з Монпельє та з Оранжа і четверо інших і сказали, що стан духовних поклав вибрати комісарів, які, вкупі з нашими комісарами і з дворянськими, обміркували-б, чи треба всім злучатись для провірки повномоччів.

Після тої відповіді ми поклали назначити наше зібрання на 12 мая і я скористувався тими чотирма вільними днями, щоб поїхати у Париж з моїми товаришами і з Маргаритою.

Ми досі не мали часу добре побачити Париж, бо були там тільки короткий час, проїздом 30 квітня, через два дні після грабіжу у домі Ревельона на передмісті Сен-Антуан. Тоді був з того приводу великий гармидер, поліція робила труси, говорили, що у Парижі з'явилась ціла ватага розбійників. Мені цікаво було довідатись, що тепер там діється, чи вже настав спокій і що там думають люде про наші перші засідання. Парижане, що раз-у-раз їздять у Версаль, розказували мені де-що, але завжди таки краще подивитись своїми власними очима. Ми виїхали дуже раненько і через три години наш ридван в'їхав у те велике місто. Трудно уявити собі, які там високі доми, як багато вулиць і вуличок, перехрестків і майданів; як там багато стародавніх будинків, трактирів, крамниць всіляких, що стоять довгими рядами, скільки оком збагнеш, скільки таблиць і вивісок, що пнуться у гору по всіх поверхах домів і навіть на покрів-

лі; який там гомін і крик усяких продавців усяких харчів, хліба, садовини та городини, тандитників та всяких рознощиків, що носять у руках або возять візочками свій крам. Здається, ніби попав у якийсь звіринець, де всякі американські птиці кричать кожна на свій лад, нечуваними голосами. А над усім — гуркіт возів та екіпажів, тяжкий дух смітників та купною, чудацький вигляд людей, які конче хочуть одягатись по останній моді, хоч-би й в останньому лахмітті; ті люде регочуть, скачуть, співають, дуже увічливо і щиро поводяться з чужинцями, балакають дотепно і весело, не вважаючи на свої злидні; вони дивляться на життя бадьоро і дуже дбають про те, щоб воля їм була гуляти, висловлювати вільно свої думки і читати газети у кавярнях. Тим то, дядку Жане, це місто має свій окремий вигляд, зовсім не такий, як ми звикли бачити: Нансі є розкішний палац, рівняючи його до Парижу, але палац порожній і мертвий; а тут скрізь життя аж кипить.

Нещасні парижане ще не поправились після голоду останньої зими; на де-яких аж дивитись страшно: шкура і кістки; а проте вони собі кепкують: у всіх вікнах ви побачите кумедні й смішні малюнки та листки.

Мені все це дуже вподобалось. Оце була-б країна як-раз для мене! Замість того, щоб таскати важкий кіш з книжками з села у село, я знайшов-би тут в одну

мить покупців на всі мої книжки. Опріче того тут усі завзяті патріоти: хоч які бідні та обдерті, а цупко держаться за свої права; все инше для них річ другорядна.

У нашого товариша, отця Жака, є сестра, що торгує овочами на вулиці Булюа, коло Пале-Рояля; до неї ми й заїхали. Усю дорогу, від самого предмістя, ми чули скрізь одну пісню.

Слава третьому станові Франції!

Він поборе й переможе

Всіх князів, усіх єпископів!

Ой, бідненькі ж дворяне!

Як би люде знали, що ми депутати третього стану, вони, напевне, зробили б нам велику овацію. Ми зрозуміли, як нечесно і гидко було б зрадити такий народ! Упевняю вас, що коли б ми ще ранійше не були постановили, як нам треба цупко стояти, то досить було подивитись на те бадьоре і веселе завзяття посеред страшенної нужди, щоб самому набратись одваги і присягнути, що ми будемо обороняти права народу, як нам доручено, хоч би для того і вмерти довелось.

Ми прожили чотирі дні у вдови Лефран. Маргарита з пан-отцем Жаком оббігала ввесь Париж: була у зоологічному саду, у церкві Богородиці, в Пале-Роялі і навіть у театрах. А я мав більше охоти вештатись по вулицях, по майданах, по-над берегами Сени, заглядав у книгарні, ходив на мости, коло яких торгують у яточках тандитники, продають ягоди; заводив

балачки з крамарями та зо всякими иншими людьми, слухав сліпих музикантів та дивився на ярмаркові комедії, на вчених і муштрованих собак; але найбільше мені вподобалась комедія коло Нового мосту: там найбільше висміюють князів та дворян; вони там завжди говорять нісенітниці, та иноді так дотепно, що разів скільки я мало собі печінки не обірвав од реготу.

Ходив я і у парижську коммуну де ше й досі люде складали наказ депутатам. Ця коммунa зробила дуже мудру постанову: вона вибрала постійну комісію, яка має доглядати за депутатами, давати їм поради і навіть робити їм догану, коли вони будуть виконувати своє діло не так, як треба. Це чудова думка, дядку Жане; дуже велика шкода, що і в інших місцях такого не придумали. Бо що ж варт такий депутат, за яким не доглядають виборці? Він може навіть продати свій голос та ще й насміятися з тих людей, що його вибрали. Вони так і лишаться зо своїми злиднями, а він буде багатий, бо правительство не тільки купить його, а ще буде обороняти, а ті, хто його вибрав, лишаться зо своїми правами без усякої опори та оборони. Постанова парижської коммуни буде для нас дуже користна; вона повинна стояти у першому розділі конституції: треба, щоб виборці могли скидати і віддавати під суд такого депутата, який зрадив або не виконав наказу, так само, як віддають під суд усякого, хто не

додержав умови. Поки того нема, все буде залежати від щасливого випадку. Одно слово: ця постанова дуже мені вподобалась.

А тепер буду вам розказувати далі.

Я з охотою дивився на бурхливе життя великого міста; але ще більше мені вподобалось, що тутешній народ дуже добре розуміє, чого йому треба і що треба робити.

Після вечері я знов пішов у Пале-Рояль; герцог Орлеанський пускає туди всякого, хто хоче. Той герцог дуже великий розпустник, але, принаймні, він людина правдива: прогуляє цілу ніч у шинку або в ще гіршому місці, але вже потім не йде до церкви, не кається і не сповідається, як інші святобожники, що після церкви й сповіді знов лихо роблять. Кажуть, що він приятель Сіеса і Мірабо. Ще обвинувачують його де-які люде, що він накликав у Париж всяких гольтіпак та волоцюг, щоб вони обкрадали і грабували місто; мабуть тому неправда, бо та голода сама налізла у Париж після такої тяжкої й голодної зими добувати собі хліба. Хіба треба кликати сарану на поля? Сама прийде.

Королева і придворні ненавидять того герцога і через те у його багато прихильників з народу. Двері його палацу, Пале-Рояль, завжди відчинені, а у дворі насажено багато дерева і всякий може туди йти погуляти або спочити у холодку. Кругом саду стоять у чотирі ряди арки і під

ними поміщаються найкращі крамниці і найпоказніші трактири. Там збирається молодь і газетчики і може всякий там голосно і вільно говорити все, що думає. Промови там говорять не завжди дуже розумні, багато буває порожніх слів і проходять людям ті промови через голову, як через той млинок: зерно лишається, а половина летить собі геть. Отже, кажу, у тих промовах мало доброго зерна, а багато полови. Разів два чи три я дуже уважно слухав, а потім, ідучи до дому, сам себе питав: „що-ж ті люде хотіли сказати“? А проте все ж таки слова у них гарні, а іноді бувають навіть дуже дотепні.

Ми випили собі там, під деревами, пляшчину вина, дуже кепського, але дуже дорогого. Місця там дуже дорогі, як я довідався: за найменшу крамничку там платять дві—три тисячі ліврів у рік; то ж треба вибрати ті гроші з покупців. Той Пале-Рояль зовсім, як великий ярмарок і увечорі, як позасвічують усі лихтарні, він має дуже гарний вигляд.

11-го, о годині другій з полудня, ми вернулись назад у Версаль. Ми були дуже раді, що їздили у Париж, бо перевірились, що весь парижський народ стоїть за третій стан. А це для нас найважніше.

12-го, о девятій годині, ми вже всі були на своїх місцях.

Наші комісари ніяк не могли зговоритись з комісарами дворян і духовенства, і ми по-

бачили, що все це робиться тільки для того, щоб ми марно прогаяли час.

Отже в тому засіданні ми подбали, щоб наше діло йшло яко мога краще. Голова і його помішники списали всіх депутатів, а потім ми зробили постанову, щоб щотижня вибирати комісію, по одному депутатові від кожної провінції, яка б доглядала порядку у засіданнях, збирала і підраховувала голоси і довідувалась, як думає більшість зібрання по кожному питанню і т. и.

На другий день до нас прийшла депутація від дворян і сказала, що їх стан уже zorganizувався, що вони вже вибрали собі голову, секретарів і зробили вже деякі постанови, між иншим: постановили сами перевіряти повномоччя своїх членів. Видима річ, що вони поклали обійтися без нас.

Того ж дня духовенство прислало сказати нам, що воно вибрало комісарів, щоб порозумітися з комісарами від дворян і третього стану, щоб перевіряти повномоччя всім у-купі і з'єднати всі три стани.

Знялися страшенні суперечки: одні хотіли назначити комісарів, другі казали, що треба об'явити, що ми будемо вважати за правомочних депутатів тільки тих, яких повномоччя провірить загальне зібрання всіх станів, і що ми просимо всіх депутатів від духовенства і дворянства з'єднатись з нами у залі третього стану, де ми дожидаємо їх уже цілий тиждень.

Розмови були дуже палкі і багато депутатів хотіли ще говорити, то ж обмірковування цієї справи затягнулось аж до другого дня. Рабо де-Сент-Етьєн, протестантський священник, Віг'є депутат від Тулюзи, Туре, адвокат Руанської округи, Барнав, депутат з Дофіне, Буассі д'Англя, депутат з Лангедока,—все люде великого розуму і талановиті промовці, особливо Барнав, говорили ріжно: одні—що треба робити своє діло, не гаявши часу, другі—що треба ще почекати і дати час дворянам та духовенству надуматись,—так ніби вони ще мало думали!—Нарешті Рабо де-Сент-Етьєн переміг і було вибрано 16 членів, які мали порозумітися з комісарами дворян і духовенства.

У засіданні нашому 23-го числа зроблено було внесок, щоб вибрати редакційну комісію, яка описала б усе чисто, що діялось від самого відкриття генеральних штатів. Але цей внесок було відкинуто, бо найпростіше оповідання про ті події збільшило б розрухи у державі, бо народ побачив би, на які хитрощі й штуки пускались дворяне і єпископи, щоб підкопатись під третій стан.

22 і 23 пройшла чутка, що Його Величність хоче подати нам проект нової позики. Добувши позикою гроші, можна було б обійтися без нас, бо було б чим покрити дефіцит; тільки за те наші діти і внуки повік платили б проценти. Велика

сила війська стягається у Париж та у Версаль.

26-го ми настановили правила для порядку, і спокою на зібраннях. Наші комісари сказали нам, що ніяк не могли прийти до згоди з комісарами дворянськими.

На другий день, 27-го, Мірабо, коротко згадавши все, що досі діялось, сказав: „Дворянство не хоче з'єднатися з нами, щоб спільно провіряти повномоччя. Ми ж хочемо провіряти їх спільно. Духовенство старається погодити нас. Я раджу послати депутацію до духовенства, поважну і многолюдну, щоб просити їх, в ім'я Бога, згоди, пристати на сторону розуму, права і правди і з'єднатися з нами, їх товаришами, у нашій спільній залі“.

Все це діялось посеред народу, бо на товп цікавої публіки перемішався з нами і вітав гучними оплесками тих, хто йому вподобався.

На другий день, 28-го, ухвалено було поставити перегородку, щоб одділити депутатів од публіки і вибрали депутацію до духовенства, як радив Мірабо.

Того ж дня ми одержали листа від короля:

„Його Величність довідався, що незгода між трьома станами що до провірки повномоччів існує ще досі. Його Величності прикро бачити і навіть тривога Його бере, що зібрання, яке він скликав для впорядкування державних справ, нічого досі не робить. Для того король просить коміса-

рів, яких вибрали всі три стани, почати знов свої наради в присутности державного канцлера і тих комісарів, яких назначить сам король, який хоче знати докладно про всі заходи, що будуть зроблені для згоди і з'єднання, чого так щиро бажає король“.

Виходило так, ніби-то через нас, депутатів третього стану, генеральні штати три тижні не могли нічого робити; ніби-то ми хотіли відділитись окремо, ніби-то ми обстоювали за старими привилеями, які так проклинав народ!

Мабуть Його Величність мав нас за малих дітей!

Де-які депутати говорили проти того листа; між іншими депутат Камюз. Вони казали, що нової наради не треба, бо дворяне однаково не згодяться; що навіть представникам народу не личить іти на нараду з державним канцлером, який—певна річ—буде держати руку дворян; що наші комісари там, перед королівськими комісарами, будуть мов підсудні перед суддями, які задалегідь їх осудили; що може статись те, що сталося вже року 1589; тоді король також хотів помирити суперечку і помирив її постановою своєї ради.

Багато депутатів пристало на цю думку: вони бачили у тому листі хитру пастку. А проте на другий день, 29-го, „щоб випробувати всіх способів для згоди“, ми склали дуже покірну адресу до короля,

дякуючи йому за його милость і писали, що комісари третього стану знов готові до наради з комісарами духовенства і дворян. Але після того, у понеділок 1 червня, Рабо де-Сент-Ет'єн, один з наших комісарів, прийшов сказати нам, що міністр Неккер пропонував їм згодитись на перевірку повномоччів окремо, по станах, а коли б виникла яка непевність, то звертатись до постанови королівської ради. Виходило, що Камюз казав правду: сам король не бажав, щоб повномоччя перевірялись спільно; він хотів мати не одну палату, а три окремих; король держав руку духовенства і дворян, проти третього стану!

Тепер ми могли рахувати тільки на свої власні сили.

Все, що я вам досі розказав, дядьку Жане,—щира правда і все це доводить, що всі ті гарні слова і величні промови ні на що не здалися. Останній селянин з Бараків, аби тільки мав розум, побачить ясно, де правда, а всі ті викрутаси і хитрі слова тільки затемняють справу і шкодять. Всю цю політику можна було б висловити просто, наприклад, так:

— Ви хочете цього?

— А я хочу того.

— Ви нас обставляєте салдатами, — а за нас парижане.

— Ви маєте порох, рушниці, гармати, наймитів-швейцарців і всяке інше, а у нас тільки наші накази і повномоччя від на-

роду, і нам докучило вже дивитись, як нас кривдять, обкрадають і грабують.

— Ви думаєте, що переможете нас?

-- Побачимо!

Оце самий ґрунт. А всі ті вигадки і солодкі слова і гарні промови—дурниця, бо всяк побачить, де право і правда.

Нас дурили і дурять; а розгляньмо справу до ґрунту.

Ми платимо—і хочемо знати, на що йдуть наші гроші, і хочемо платити якомога менше. Наших дітей беруть у салдати—і ми хочемо знати: хто їми командує, куди їх посилають і яке нам з того добро? Ви поділили людей на стани: дворяне, третій стан. А на що така різниця? Чого ваші діти мають більше прав за наших? Хіба вони не одної, людської породи? Чи може ви думаєте, що ваші діти родяться від богів, а наші від скотини?

Ось оці питання треба добре в'яснити.

А тепер розкажу далі. Дворянство рахувало на піддержку війська; воно хотіло нас присилувати і тому-то відкинуло всі наші умови. Отже в засіданні 10 червня, після того, як наші комісари прочитали нам справоздання про свою нараду з комісарами дворянськими, Мірабо сказав, що народні депутати не можуть уже більше чекати; що ми маємо обовязки, які мусимо виконати, і пора вже настала діло робити; що один з парижських депутатів має зробити дуже важний внесок і через

те він просить зібрання вислухати його уважно.

Той депутат був аббат Сієс, родом з південної Франції, людина літ за сорок. Він говорить непоказно і тихим голосом, але думки його дуже гарні. Ви знаєте, що я продавав багато його книжечок, і вони були дуже корисні для народу.

Всі замовкли і він почав говорити:

„З тої пори, як відкрито генеральні штати, депутати від народу поводитись щиро і чемно; до дворянських і духовних депутатів вони ставились терпляче і з пошаною, а ті панські стани платили за це хитрощами і зневагою; зібрання наше не може більше сидіти без діла, нехтуючи свої обов'язки і потреби народні. Отже треба негайно почати перевірку повномоччів. Дворяне, видима річ, не хочуть робити це діло з нами спільно. Але як один стан не хоче йти вперед, чи має він право примусити інші стани стояти нерухомо? Ні. Отже нам нема чого іншого, як послати останній раз до тих панських станів сказати, щоб вони прийшли у залу генеральних штатів для спільної роботи з нами. А як вони й тепер не схочуть, то почати ту роботу без них“.

Мірабо додав після того, що тепер нам треба дуже оберегатись дворянства і духовенства.

Друге засідання було того ж дня, від 5 до 8 години; внесок аббата Сієса ухвалено і постановлено послати до короля

адресу, щоб в'яснити йому, через які причини третій стан зробив таку постанову.

У п'ятницю, 12 червня, ми мали послати нашу постанову двом іншим станам і скласти адресу до короля. Малюе прочитав свій проект адреси, яку він написав гарно і сильно, але з дуже підслесливими виразами. Вольней, про якого кажуть, що він об'їздив увесь Єгипет і святу землю, сказав: „Покиньмо ту хвалебну і підслесливу мову, якої вживають тільки ті, що хочуть що-небудь виканючити в короля. Тут панують скрізь хитрощі і брехня; навіть тутешне повітря вносить якусь заразу в серця людей. На превеликий жаль навіть де-які народні заступники, здається, вже заразились тою отрутою“! І так ще далі він говорив, а Малюе нічого не міг йому відмовити на це.

Нарешті, після довгих суперечок, ухвалено було послати до короля депутацію з адресою, яку склав Барнав; в ній просто було розказано, що діялось з самого початку генеральних штатів і яку постанову зробив третій стан. *

Наші депутати вернулись, не бачивши короля, бо він поїхав був на полювання; а тим часом прийшла до нас депутація від дворян і сповістила, що вони обмірковують нашу постанову. Бальї, депутат од Парижа, сказав на це: „Панове! Третій стан давно вже чекає панів дворян“!

Ця нова церемонія, як і всі попередні, видима річ, почалась для того тільки, щоб

знову відтягати час з дня на день, з тижня на тиждень; тому-то, не чекаючи кінця її, ми почали провіряти число депутатів по округах, а депутата Бальї вибрали за дочасного голову і доручили йому вибрати собі двох секретарів, щоб скласти протокола перевірки повномоччів.

І почалась вона у сім годин, а скінчилась у десять. Після того ми вважали себе за правомочне зібрання вже не третього стану, а генеральних штатів; зібрання дворян, духовенства були вже тепер приватні зібрання. Ми одні тепер могли вважатись за справжніх затупників народу.

Аж п'ять тижнів прогаяли мидурнісенко через упертість дворян і єпископів; але ви побачите далі, яких вони перешкод наробили нам у нашій роботі. Я не буду вам широко розказувати про ті довгі суперечки, що зайняли нам аж три засідання, з приводу того, як ми маємо називати себе: чи „заступники французького народу“, як радив Мірабо, чи „законне зібрання заступників більшости народу, яке орудує за відсутністю меншости“, як хотів Мунье, чи „справжні й законні заступники французького народу“, як казав Сієс.

На мою думку найкраще було вдержати стару назву: „генеральні штати“. Дворяне та єпископи не схотіли прийняти участь у зібранні генеральних штатів — це їх діло, а ми, проте, складаємо з себе ге-

неральні штати року 1789, бо ми — заступники 96-ти процентів французького народу.

Нарешті ухвалено було нову назву Сіеса: „Національне зібрання“.

Але найкраще з того всього було те, що після нашої заяви, зробленої 12 червня, що дня по скілька гарних священників покидали зібрання єпископів і приходили до нас, щоб перевірити свої повномоччя: 13-го прийшло трое священників з Пуату, 14 - го ще шестеро, 15 - го двоє, 16-го знов шестеро і так далі. Можете собі уявити нашу радість, як ми їх широко вітали, як обіймали! Наш голова половину засідання тратив на те, щоб вітати тих чесних людей; аж плакав старий з радощів! Одним з перших прийшов аббат Грегар з Ембермевіля, якому я був продав колись багато моїх книжечок. Коли я побачив, що він іде, я побіг йому на-зустріч, обняв його і сказав йому на вухо:

— Поздоров вас Боже! Ви робите, як Христос, який не ходив до князів, та первосвященників, а до простого народу!

Він засміявся. А я уявив собі, як тепер почувують себе ті єпископи, що засідають у сусідній залі, поряд із нами; яка їм прикрість! Та по правді казавши—священники були б дурні, коли б держали руку тих, хто гнобить їх уже стільки віків. Таж під рясою священника б'ється таке ж серце сина народу, як і під свиткою селянина!

17 - го, у присутності чотирьох або п'яти тисяч публіки наше зібрання об'явило себе установленим і всі ми дали таку присягу: „Присягаюсь і обіцяю виконати широ й чесно всі ті обов'язки, які покладено на нас“.

Ми вибрали Бальї за голову Національного Зібрання і зараз - таки одноголосно постановили: „Зібрання іменем народу затвержує ті податки, які тепер існують, — хоч вони незаконно настановлені і не по закону збираються, — але ця згода дається тільки дочасно, до першого розпуску національного зібрання, з якої би причини той розпуск не стався. Як тільки зібрання буде розпущено, всі провінції королевства повинні зараз перестати платити податки“.

Поміркуйте про се добре, дядьку Жане, і розкажіть це нашим виборцям, щоб добре зрозуміли. Вся наша бідність і злидні за багато віків тільки з того й пішла, що ми, через нашу темноту і страх, платили податки, яких не затвердили народні представники.

Без грошей воювати неможна; а ми завжди давали наші гроші тим, хто нам наклав ярмо на шию.

Одно слово: хто тепер буде платити податки після розпуску Національного Зібрання, той, можна сказати, остання падлюка: він зрадить батька, і матір, жінку і дітей, і самого себе, і рідний край свій, отчину; а ті люде, що будуть збирати з

людей податки—не французи, а просто розбійники. Це перша постанова, яку зробило Національне Зібрання року 1789.

Засідання було закрито у п'ять годин і одсунуто до вечора того-дня, 17 червня.

Можете уявити собі, що почував король, королева, князі, придворні та єпископи, як почули про таку постанову третього стану. Ще як ішло наше засідання, Бальї було попрошено у канцелярію, щоб одержати листа від короля; але Зібрання не дозволило йому піти. На вечірньому засіданні Бальї прочитав нам той лист від короля. Там була догана за слово „*привілейні стани*“, яким в адресі від третього стану скільки разів були названі дворяне і єпископи.

Цього слова не вподобав король; він вважав, що воно суперечить згоді і миру, які повинні бути між нами. Виходить, що тільки слово суперечить, а вчинки—ні! Бачите, дядьку Жане, правду я вам казав. При дворі нема кривди, бо вона зветься там: правда, нема подлости, бо вона зветься там: благородство.

Що було нам одповідати на це? Ми всі мовчали.

Другого дня ми всі, цілим Зібранням, були на церковній процесії у Версалі.

19-го ми вибрали чотирі комітети: перший—кормовий (продовольчеський), другий—для перевірки повномоччів, третій—для листування, для друкування справоздання та іншого такого, четвертий—для

внутрішнього порядку. Все вже було налагоджено, як слід, і ми вже думали, що діло піде добре, але це було не в руку дворові; надто, того-ж таки вечора стало відомо, що 149 представників духовенства подало свій голос за те, щоб перевірку повномоччів робити на загальних, сукупних засіданнях.

Ми все терпіли, аби тільки виконати наш наказ: ми поводитись спокійно і як могли—здержували свій гнів, хоч дуже дражнили нас тільки хитрощі та нахабство. Бачивши придворні, що всі ті заходи манівцями не можуть довести нас до того, щоб ми зробили який незаконний вчинок,—постановили вжити інших способів: грубости і зневаги.

І почалось це 20 червня.

Того дня з раннього ранку вістуни (герольди) оповіщали на вулицях, що король сам зволить бажати особисто бути на засіданні генеральних штатів у понеділок, 22 червня; отже, щоб зробити які треба приготування у всіх трьох залах, засідання одсовуються до вищезгаданого дня. Його Величність у свій час сповістить нас, о якій годині у понеділок він зволить прибути на зібрання штатів.

У той саме час ми довідались, що батальон французької гвардії зайняв залу „Малих“.

Всі відразу зрозуміли, що настала рішуча хвилина. Я дуже зрадив, коли о 7 годині вранці Жерар і отець Жан зайшли

до нас (засідання у той день було назначено на 8 годин). За сніданком ми поклали, що треба цупко горнутись коло нашого голови, бо він є представник нашого стану, а значить і нашої сили. Сказати вам по правді—ми вважали всіх, хто силкується загальмувати поступ народу, за поганців, що не варті доброго слова: ці люде завжди жили тільки чужою працею; нема в них ні досвіду, ні доброї вдачі, ні тонкого почування, ні розуму живого, а вся сила їх і влада стоїть тільки на темноті та безправії народу, такого зневоленого і забитого, що він навіть дивується і поклоняється, як бачить тих придворних владик і панів з блискучою юрбою челяді, і не тямить, бідний, що всі ті золоті вишивки і мережки, брилі з пірями, всі ті карети і коні придбані його власною працею, куплені за ті гроші, що ті поганці здерли з його.

Зачинити для нас двері зібрання,—це такий нерозумний спосіб, що ми тільки з презирством здвигали плечима.

Річ певна—наш добрий король нічого до ладу не знав про це; його спокійний, плохий розум не міркував про такі дрібниці; ми знали, що він добрий і простий, і не обвинувачували його за нерозумні й нечесні вчинки його придворних.

Перед восьмою годиною ми вийшли з дому. Підійшли до зали „Малих“ і побачили на майданчику з сотню депутатів третього стану; Бальї, наш голова, був се-

ред них. Треба вам описати цю людину. Досі він нічим не відрізнявся від усіх інших, але ми вибрали його, бо він був відомий, як людина вчена і чесна. Йому літ із п'ятдесят; обличчя продовгувате, високий і держиться твердо і з повагою. Він ніколи не спішить: завжди попереду прислухається, придивиться, розміркує, а тоді вже як постановить що то вже від того не відступить.

Депутати третього стану сходились ріжними дорогами. Як раз у 9 годин ми підійшли до зали штатів; Бальї і обидва секретарі йшли попереду. Скільки салдатів гвардії походили перед дверима. Як тільки вони побачили, що ми наближаємося, вартовий офіцер підійшов до нас. Бальї почав палко з ним говорити. Я стояв далеко і не чув їх розмови, але очевидно було, що нас не хочуть впускати. Котрі ближче стояли, ті чули, що офіцер дуже увічливо перепрошав, покликаючись на те, що мусить виконати те, що йому приказано.

Тим часом зійшлися вже всі депутати. Офіцер, хоч і увічливо, та не пускав нас; депутати голосно ремствували й нарікали, а потім ми всі, з криком і гомоном, пішли далі вулицею. Одні кричали, що треба йти у Марлі і відкрити засідання під вікнами королевського палацу; другі казали, що король сам хоче зняти колотнечу й розрухи, морить народ голодом і що нічого такого не бувало навіть за найсамо-

владнійших королів, за Людовика XI, за Рішельє та Мазаріні.

Половина народу Версальського поділяла наше обурення; натовп чоловіків і жінок обступив нас і слухав.

Бальї пішов кудись о десятій годині; ніхто не знав, куди він подівся. Аж згодом прийшло троє депутатів і сказали нам, що він, з допомогою комісарів, виніс усі наші папері з зали зібрання штатів і пішов у велику залу на вулиці Сен-Франсуа, де звичайно публіка збирається для забав: це було дуже недалеко від моєї квартири, майже навпроти, через вулицю. Там могли поміститись усі наші депутати.

Ми всі повернули туди, до тої зали забав, а весь натовп народу також посунув за нами.

Зневага, якої ми зазнали, ясно показала нам, що дворяне й єпископи не думають уже більше робити з нами церемонії; що ми повинні сподіватись нових зневаг і перешкод і мусимо тепер подбати не тільки про те, щоб виконати наш наказ, але й про нашу власну безпечність та життя. Ті нікчемні істоти, що звикли вживати тільки силу, не знають ніяких інших законів. На щастя ми були недалеко від Парижу і це перешкодило їм здійснити їх ганебні заміри.

Але буду розказувати далі.

Зала забав—величезна, квадратована, страшенно висока, сажнів із п'ять заввишки, без стовпів, без поперечних сволоків, стеля

обшита дошками, діл брукований великими кам'яними плитами; світла не багато, бо вікна пробито дуже високо і вигляд тої зали дуже понурий. По-під стінами йдуть вузькі галерії, якими треба пройти, щоб увійти в ту залу. І нагадує та зала не то клуню велику, не-то криту ярмаркову торговлицю, а побудована вона мабуть дуже давно, що ніхто й не пам'ятає. І певна річ, що для дитячих забав не ставили б таких грубих мурів з тесаного каміння. Не було там ні столів, ні стільців. Господарь будинку, маленький лисий чоловічок, був дуже радий за ту честь, яку ми йому зробили, зібравшись у його. Він поставив посеред зали стола і скільки стільців. Депутати мусіли всі стояти, а сторонні люде зайняли галерії.

Тоді Бальї виліз на стілець і коротко розказав усе, що сталося за той ранок; потім він прочитав нам два листи від маркіза де-Брезе, церемоніймейстера королівського двору, у яких той вельможа сповіщав його про приказ відсунути наші зібрання до королівського засідання. Обидва листи були про те саме, але у другому приказ висловлювалося гострійше.

Після того Бальї предложив нам обміркувати, що маємо ми робити далі.

Я думаю не треба описувати вам, дядьку Жане, як ми хвилювались і обурювались. Коли почуваєш себе одним з заступників великого народу, коли бачиш, що у твоїй особі зневажають той народ, коли

згадаєш, скільки витерпіли наші батьки від тих чужих для нас людей, які сотні літ живуть нашою працею і стараються держати нас у неволі; коли подумаєш, як ще недавно, цими днями нам грубо було нагадано, що тільки з ласки забувають на час „перевагу потомків наших гордих завойовників над плохими потомками завойованих“; коли бачиш, нарешті, що хитрощами й насильством хочуть держати у давньому ярмі нас і дітей наших, тоді всякий, хто не раб духом, почує непереможне бажання все пустити на одчай, щоб тільки оборонити свої права і збити гордощі з тих, хто нас зневажає.

Мун'є, що видавався спокійним, бо перемогав своє обурення, подав нам велику думку. У своїй промові він виявив нам, на скільки було дивовижне все, що сталося сьогодні; залу генеральних штатів зайняли озброєні люде; ми, Національне Зібрання, стояли перед зачиненими дверима, а дворяне і челядь їх кепкували собі з нас; щоб робити далі своє діло, ми мусимо шукати захисту у будинку, назначеному для дитячих забав. Все це очевидно показує замір зневажити нас, заступників народніх; все це ясно доводить, що хочуть примусити нашого доброго короля вжити найшкідливіших засобів. При таких околичностях заступникам народнім лишається тільки одно: зв'язати себе прилюдною присягою обстоювати геть до

краю справу загального рятунку і добро отчизни.

Ця промова, як можете собі легко уявити, була щиро і радо ухвалена; всі розуміли, що одностайна спілка чесних людей нагонить страху поганцям. І ми постановили:

„Національне Зібрання, вважаючи, що його скликано для того, щоб виробити конституцію королівства, упорядкувати лад державний; затвердити справжні основи королівської влади, постановило: ніщо не може перешкодити йому вести далі засідання на всякому місці, де зберуться його члени, бо всяке засідання його членів є засідання Національного Зібрання. Всі члени нинішнього зібрання дають велику присягу, що не розійдуться і будуть збиратись скрізь, де тільки буде можливо, до тої пори, доки не буде вироблено конституцію - королівства і не буде затверджено її на міцних основах. Після вище реченої присяги всі члени зібрання у купі і кожний член з осібна повинні ствердити своїми підписами цю непохитну постанову“.

Які ви були б щасливі, дядьку Жане, коли б могли бачити тоді ту велику темну залу! Ми стоїмо серед неї, а народ навколо нас. Знявся загальний радісний гомін; потім голова зібрання Балї виліз на стілець і прочитав нам присягу. Поважна тиша була, поки він читав і втім, в одну

мить старий великий зал затремтів, мов від грому:

— Присягаєм! Присягаєм!

Ох, Боже мій! Кости наших прадідів, які так багато натерпілись за свій вік, мабуть заворушились тоді у своїх могилах! Я не така вже слабка людина, але й у мене вся кров перевернулась у жилах. Чи сподівався ж я коли небудь, що доживу до такої щасливої хвилини! Дивлюсь—коло мене стоїть отець Жан і плаче; Жерар зблід, як мрець. Нарешті ми всі обняли один одного.

На вулицях над усім старим містом лунав незвичайний гомін людських голосів і крику; я мимохіть пригадав собі стих з Євангелія: коли душа Христова розлучилась з тілом—земля затремтіла і завіса у церкві роздерлась на-двоє.

Коли всі трохи заспокоїлись, кожний по черзі підходив до стола, повторяв слова присяги, секретарі записували їх і давали йому підписати. Ніколи зроду я з такою охотою не підписувався як тоді; душа раділа, а сліз ніяк не можна було здержати. Чудовий день той був!

Тільки один депутат, Мартин д'Ош з Кастельнодару, підписав: „Не згоджуюсь“. Валентин зрадіє, як довідається, що він не сам-один такий, бо знайшовся у Франції ще один син нроду, який любить дворян більше за своїх ближніх. Значить їх двоє!

У протоколі записано було незгоду Мартина д'Оша. Де-котрі члени зібрання

пропонували послати депутацію до Його Величності, щоб всловити йому наш великий жаль та інше таке, але зібрання ухвалило просто відсунути засідання до понеділка, 22-го, у звичайну годину; опріче того постановили, що коли королевське зібрання відбудеться у залі „Малих“, то всі депутати третього стану лишаться там після того засідання і будуть робити своє діло, тоб то діло народне.

і Ми розійшлись у шість годин.

Прочувши про те, що сталося, граф д'Артуа дуже здивувався, що можна відбути засідання у залі для забав і поспішив найняти ту залу для себе на 22 - е, щоб зробити ніби то там дитячу забаву. Бідний граф! він був певний, що після того нам нікуди буде подітись.

На другий день нас сповістили, що королевське засідання назначено не на 22, а 23 число. Ще, значить, один день пропав! Але, на жаль, усі ті премудрі голови не додумались, що у Версалі можна знайти місце для зібрання не тільки у залі для забав та у залі „Малих“. А що 22 - го обидві ті зали було зачинено, то ми всі пішли спершу в каплицю Реколле, але там було нам дуже тісно; тоді ми звідтіля пішли у церкву св. Людовика, де було нам просторнійше.

Таким чином чудовий замір графа д'Артуа, принця Конде і де-Конті не вдався. Щож робити, Боже мій! Усього наперед не можна придумати. Хто ж міг би вгада-

ти, що ми підем у церкву Св. Людовика і що саме духовенство з'єднається з нами? А тимчасом ті великі, та немудрі люде, дядку Жане, держали нас у неволі скільки віків! Тепер очевидна річ, що терпіли ми стільки виключно через нашу темноту і докоряти тим людям нема за що. Баракська дурна Жанета Парамель таки розумніша за них.

О полудні Баль'ї сказав нам, що довідався, що більшість духовенства має прийти у наше зібрання, щоб у купі з нами провіряти повномоччя. Придворні знали це ще 19-го і власне для того, щоб усякими способами перешкодити тому єднанню, було зачинено залу „Малих“, ніби то через приготування до королевського засідання.

Духовенство спочатку зібралось на хорах у церкві, але потім спустилось у - низ і знову сталася незвичайна і дивна річ: за прикладом священників мало не всі єпископи повернули на шлях правди і з'єднались з нами. Один тільки аббат, отець Морі, син шевця з Венесенського графства, вважав, що йому не годиться стояти поруч із депутатами третього стану. Дивні діла часом бувають на світі!

Ніхто не звернув уваги на вчинок того аббата; обидва стани обмінялись своїми протоколами засідань; було скільки промов, якими вітали одні других; після того засідання було закрито і нове назначено на завтра, у вівторок, на 9 годин, у звичайному місці, тоб то у залі „Малих“.

Настало нарешті 23 червня, день королівського засідання. Вранці, коли я встав і відчинив віконниці, я побачив, що погода буде дуже погана; дощу ще не було, але все небо було темне і хмарне. А проте на вулиці народу було, як комашні. Через скільки хвилин Жерар прийшов снідати, а за ним незабаром і отець Жан. Ми були у святкових одягах, так як і у день першого засідання.

Що повинно було значити те королівське засідання? Що він нам скаже? Ще перед тим днем пройшла чутка, що швейцарці і гвардія стоять готові та що шість полків стягається до Версалю. Снідаючи, ми чули, як патрулі ходили по вулиці Сан-Франсуа.

Жерар пророкував, що над нами хочуть зробити насильство: нас примусять подати голос за виплату довгу, а потім розженуть геть. Отець Жан казав, що так можуть робити тільки розбійники, які видирають або гроші, або життя; наш король, казав він, хоч і дуже слухає королеву і графа д'Артуа, не попустить такої зради, він ніколи не дозволить такого вчинку. Я думав так само, але так як і інші не міг ніяк додуматись, на що вигадали те королівське засідання. Мені здавалося, що нас просто хочуть залякати.

У дев'ять годин ми пішли. Скрізь на вулицях, аж до дому зібрання, було повно народу; патрулі швендяли скрізь; всі перехожі, крамарі, робочі й навіть салда-

ти були немов перелякані, всі чогось боялись.

У той час, як ми вже підходили до зібрання, пішов дощ, і заводилось на те, що буде справжня злива.

Я йшов по-переду наших і дуже поспішав. До сотні депутатів третього стану стояло на вулиці перед дверима: їх не впускали, хоча дворяне і духовенство проходили вільно. Коли я підійшов до дверей, якийсь лакей сказав, що панів третього стану просять входити з вулиці Шант'є, щоб не було тісноти і натовпу.

Я думаю, що пан маркіз де-Брезе, якому так трудно було розсадити всіх депутатів на першому засіданні, навмисне придумав такого способу.

Злість нас брала всіх привелика, але дощ сипав чим-раз дужче й дужче і ми мусіли поспішати до входу з вулиці Шант'є і були певні, що там двері відчинені. Але пан маркіз ще не розмістив два перші стани і не приказав одчиняти нам і задні двері.

І довелося нам ховатись від дощу під якимись рундучками та ганками і дивитись, як дворяне та єпископи поважно і без перешкоди входять собі парадним ходом з великої Парижської вулиці. Пан обер-церемоніймейстер з нами не церемонився; він вважав за зовсім звичайну річ, що ми мусимо чекати на вулиці й мокнути; нас зібрали тільки так-собі, для форми. Що ж

бо таке третій стан? Якась босячня. Так, мабуть, думав собі пан маркіз.

І коли депутати-селяне, міщане або дрібні купці, як ось я, наприклад, насилу здержували себе при тих зневагах, які щодня дозволяв собі чинити нам той оберлакей, то можна собі уявити, які люті стали наші депутати з дворян, як, наприклад, Мірабо: йому аж волосся на голові піднялося, а м'ясисті щоки аж тремтіли з гніву. Дощ лляв, як з цебра. Двічі наш голова домагався пропуску, але йому казали, що пан маркіз ще не розмістив важних особ. Тоді Мірабо звернувся до Бал'ї і голосно сказав йому, показуючи на депутатів третього стану:

— Пане голово! Ведіть же народ до короля.

Нарешті, коли Бал'ї у третій раз постукав у двері, пан маркіз мабуть зволив скінчити своє діло.

Нічого казати, дядку Жане: той маркіз може похвалитись, що добру послугу зробив придворним!

Наш голова рішучо сказав йому, що коли двері зараз не буде відчинено, то третій стан піде собі в інше місце.

Тоді дері відчинились на-ростіж; ми ввійшли у залу, яка була вбрана так само, як і у перший раз. На лавках дворянства і духовенства сиділи пишно вбрані депутати тих двох станів, а ми увійшли зовсім мокрі.

Пани дворяне і де-які єпископи оглядались на нас і сміялись, поки ми сідали на свої місця; їм, мабуть, дуже любо було дивитись на ту зневагу, якої ми зазнали.

Дорого довелося їм заплатити за ті жарти!

Як тільки ми розмістились, з другого краю зали ввійшов король, за ним принці королевського роду, князі, герцоги і пери, капітани королевської гвардії та скільки лейб-гвардейців. З нашого боку ні один голос не озвався: „Слава королеві“!

Тихо стало і король почав говорити. Він сказав, що здається все зробив уже для щастя свого народу і нам лишилось тільки докінчити це діло. Але на жаль ми оце мало не два місяці не можемо погодитись навіть для початкової роботи і він вважає за свій обов'язок покласти край такій шкодливій незгоді. А для того він мусить об'явити нам своє бажання.

З тим словом король сів, а один з державних секретарів прочитав нам постанову короля.

1. Король бажає, щоб спокін-вічний поділ держави на три стани лишився без усякої зміни і щоб ті стани склали з себе три окремі зібрання. Його Величність об'являє, що всі постанови, які зробили депутати третього стану 17-го червня, не мають ніякої сили.

2. Його Величність об'являє, що всі повномоччя мають законну силу незалежно

від того, чи були вони провірені, чи ні. Враз із цим він приказує, щоб кожне зібрання дало про них відомости негайно двом иншим зібранням.

3. Король вважає за недійсні і касує всі обмеження повномоччів депутатів.

Се значить, що кожний з нас може робити все, що захоче, не рахуючись з бажаннями тих, хто його вибрав: може ухваляти за^помоги чиновникам, голосувати за нові податки, обмежувати права народу і таке инше.

4 і 5. Коли депутати дали нерозумну присягу держатись наказу, що дали їм виборці, то король дозволяє кожному з них написати у свою округу прохання, щоб увільнили його від тої присяги. А поки прийде відповідь на це, вони повинні сидіти на зібраннях, щоб не ослабляти силу постанов генеральних штатів.

6. Його Величність об'являє, що на будучий час при скликанні генеральних штатів не будуть дозволені ніякі накази.

Мабуть се для того, що инакше дуже легко було-б пізнати і відрізнити шахраїв, що торгують своїм голосом від чесних людей, що по совісті виконують свій обов'язок.

Потім Його Величність вказав нам, як ми повинні проводити наші засідання. — він заборонив нам міркувати про всі стародавні права трьох станів; питання що до установи майбутніх генеральних штатів; питання про феодальні та сен'оріальні

маєтки; про права та привилеї двох вищих станів. Друге—він об'явив, що справи про віру, про духовенство, про орудування духовними та мирянськими братствами розв'язуються не инакше, як за особливою згодою духовенства.

Коротко сказавши, дядьку Жане, нас зібрано тільки для того, щоб покрити дефіцит і обложити народ новими податками; а все инше—не наше діло: все іде добре, дуже добре і все повинно лишитись по давньому після того, як ми постачимо гроші у казну.

Після того, як приказ було прочитано, король встав знову і сказав нам, що ніколи ні один король не робив так багато для щастя свого народу, як він, і що всякий, хто буде гальмувати здійснення його отечеських приказів не годен називатися французом.

Потім він сів і нам прочитали його внески що до податків, позик та інших грошових справ.

Король бажає переіменити назви податків. Розумієте, дядьку Жане? Назви! Подушне, буцім-то, лехче буде платити, коли з'єднати його з двадцятиною або замінити його яким-небудь иншим податком; замість того, щоб платити у казну карбованець, ми будемо платити сто копійок, замість того, щоб платити зборщникові, будем платити податному,—і все це значить: піклуватись про щастя народу!

„Ніколи ні один король не зробив так багато для щастя свого народу“.

Король думає скасувати „прикази з печаткою“ *) заховавши їх тільки для справ, що до родової чести.

Ну, се вже річ зовсім звичайна!

Король думає дати волю друку, але з тою умовою, щоб зовсім не дозволити видавати *шкодливі* газети та *шкодливі* книжки.

Він згоджується, щоб позички державні можна було робити не инакше, як за дозволом генеральних штатів, але на випадок війни він залишає за собою право робити позичку до ста мільонів для початку війни.

„Король непохитно постановив, що ніколи не попустить, щоб рятування отчизни залежало від кого-небудь иншого, опріче його“.

Він також хоче нашої поради що до тих посад і урядів, за якими мають лишитися привілеї що до особистого і потомственного дворянства.

Одно слово—нам прочитали довгий реєстр преріжних справ, з приводу яких хотіли вислухати нашу думку. Але у всіх тих справах король залишав за собою

*) Прикази з королівською печаткою про арешт (*lettres à cachet*), на яких не було вписано імя тої людини, яку мали арештувати. Всякий чиновник або придворний короля, взявши такий приказ, міг вписати туди яку хотів людину і засадити її в тюрму на довгий або короткий час, або навіть до-віку.

право робити так, як сам захоче. Наше діло тільки платити; в тій справі нам давали багато простору. Його Величність встав ще раз і сказав нам:

„Пам'ятайте, панове: ні один ваш внесок, ні одна ваша постанова не можуть мати законної сили без мого затвердження; я—єдине джерело ваших прав. Тільки від мене одного залежить щастя мого народу і я бажаю тільки одного: щоб мої піддані поладились проміж себе і прийняли ті добродійства, які я їм дарую. Я приказую вам, панове, зараз розійтись, а завтра кожний стан має зібратись у тій залі, яку йому назначено і проводити далі свої засідання“.

Нарешті-ж-то нам просто показали наше місце! нас зібрали для того, щоб ми подали свої голоси за нові податки—тай край. Коли-б парижський парламент не був заявив, що всі податки збираються незаконним способом, то нашому милостивому королеві й не прийшла-б у голову думка скликати генеральні штати. Але тепер виявилось, що генеральні штати ще гірше муляють за парламент, і на нас кричали, як на лакеїв: „Приказую вам зараз розійтись“! Єпископи, маркізи, графи й барони з'горда і зверху оглядались на нас; але впевняю вас, дядьку Жане, ніхто з наших не спустив очей до долу, а в середині у кожного аж клекотіло з гніву.

Не сказавши більше нічого, король встав і вийшов зо всім своїм почетом.

Сливе, всі єпископи, де-які священники і більшість дворянських депутатів також вийшли, знов-таки парадним ходом, на вулицю.

Нам назначено було вийти заднім ходом на вулицю Шант'є, але ми не рушались з місця. Кожний з нас роздумував сам про себе про все, що сталося і кожний збирався з силами.

Так минуло з чверть години. Втім встав Мірабо. Велика голова його закинулась назад, а з очей немов искри сипались. Тихо стало, як у могилі і всі очі звернулись на його.

— Панове!—почав він своїм могутнім голосом.—Все, що ви чули тільки-що ось тут, могло-б послужити для добра отчизни, як-би тільки дари деспотизму не були завжди небезпечні. На що таке зневажливе самовластя? Стягають військо, зневажають святиню цього храму народнього представництва—і все це для того тільки, щоб звеліти нам бути щасливими!

Все зібрання аж затремтіло; ми розуміли, що Мірабо ставить на одчай свою голову. Він і сам знав це добре, але гнів захопив його. Обличчя його неначе перетворилось: воно стало чудово-гарне,—упевняю вас, дядку Жане. Той, хто пускає на одчай своє життя у боротьбі з неправдою,—завжди гарний, кращий за все на світі—Він казав далі:

— І хто-ж вам велить це? Ваш уповномочений! Хто настановляє вам так гордо

свої закони? Ваш уповномочений! Той, хто навпаки повинен приймати закони і прикази від нас, панове, від нас, що маємо святі й непорушні політичні права, від нас, що одні тільки можуть дати щастя 25 мільйонам народу, щастя певне, бо через нас сам народ його настановить, дасть і прийме.

Кожне слово його, мов удар сокири, підрубувало старий трон самодержавія.

— Свободу наших нарад обмежено,— казав він далі з таким виразом, що у кожного з нас аж комашня побігла по шкірі; військо обступило генеральні штати. Де-ж вороги отчизни? Невже-ж Катіліна стоїть перед мійськими ворітьми? Я домагаюсь, щоб ви, які маєте звання народніх заступників і владу законодавчу, свято виконали вашу присягу. А та присяга не дозволяє нам розійтися, поки ми не витворимо конституцію.

Підчас тої промови церемоніймейстер, який був вийшов з почетом короля, вернувся у залу і підходив до нас повз порожніх лавок дворянства, держачи в руках свій бриль з перами. Як тільки Мірабо скінчив промову, він сказав скільки слів; але, що його не було чутно, де-хто сердито крикнув: „голоснійше“! Тоді він промовив голоснійше серед загальної тиши:

— Панове! Ви чули приказ короля!

Мірабо ще стояв. Я бачив, як гнів і презирство стиснули його широкі ніздря.

— Так, милостивий добродію,—промовив він повагом таким голосом, яким важний пан говорить до нижчого. Ми чули той приказ, який вставили в уста короля; але ви,—ви не маєте права бути за посередника між королем та заступниками народу. Ви не маєте права ні говорити, ні лишатись тут, бо не ваше діло нагадувати нам слова короля.

Потім випростившись і окинувши церемоніймейстера презирливим поглядом, він казав далі:

— А втім, щоб не було ніяких непорозумінь та щоб не гаяти часу, я об'являю вам, що коли вам доручено вигнати нас звідсіля, ви повинні піти й попросити дозволу вжити для того збройної сили, бо ми не рушимся з місця, поки нас не розженуть штиками!

Все зібрання встало, як одна людина, з криком: „Так, так!“ Знявся страшений гомін.

Хвилин через дві-три, коли всі трошки заспокоїлись, наш голова сказав церемоніймейстерові:

— Зібрання постановило вчора, що буде мати нараду зараз після королевського засідання. Я не можу розпустити зібрання, поки воно само не постановить розійтись і зробить цю постанову по своїй волі.

— Чи можу я, ласкавий добродію, передати цю відповідь королеві? спитав маркіз.

— А вже ж, добродію, відповів голова.

Тоді церемоніймейстер вийшов, а засідання велось далі.

Правду казавши, ми сподівались тепер якогось лиха. Але о годині другій з полудня замість штиків ми побачили скільки десятків столярів, яких прислали, щоб розібрати підмостки, що були для королевського засідання; столярі зараз взялися до роботи. Се була нова вигадка королеви та графа д'Артуа: вони не наважились ужити збройної сили і придумали вигнати нас стуканням. Яка нікчемна й недотепна вигадка!

Ви зрозумієте, що ця нова зневага не перешкодила нам виконати наш обов'язок: хоч молотки й стукали, а засідання наше велось далі. Нарешті й самі робочі, бачивши наш спокій, покинули своє знаряддя і зійшли з підмостків, щоб послухати наших промов. Коли б граф д'Артуа бачив, як вони уважно слухали нас до самого кінця засідання, неначе церковної служби, і як завзято плескали тим промовцям, котрі говорили сміливо й правдиво, то він зрозумів би, що народ не такий вже дурний, як вони собі уявляють.

Камюз Барнав, Сієс говорили по черзі. Сієс сказав, сходячи з трибуни:

— Сьогодні ви те саме, що були і вчора!

Почали збирати голоси і виявилось, що Національне Зібрання одноголосно затвердило всі свої попередні постанови.

Наприкінці Мірабо, якого гнів уже трошки ущух і який ясно розумів, що своєю промовою пустив на одчай своє життя, сказав:

— Сьогодні я благословляю свободу за ті прекрасні наслідки, які вона дала у Національному Зібранні. Треба ж зміцнити все те, що ми зробили, постановою, що особа депутатів генеральних штатів незаймана. Така постанова не буде з нашого боку ознакою страху за себе; вона тільки покаже нашу прозорливість і спинить тих прихильників насильства, які обплутали короля своїми порадами.

Всі зрозуміли, наскільки сей внесок до речі. І його ухвалено більшістю 493 голосів проти 34.

Засідання було закрито у шість годин, після того, як було зроблено таку постанову:

„Національне Зібрання оповіщає, що особа кожного депутата незаймана. Всяка приватна людина, чи громада, чи судова установа або комісія, яка наважиться чи-то тепер, під час засіданнів, чи то після них, кривдити, розшукувати, арештувати або давати приказ про арешт або иншим яким способом позбавляти волі депутата за які б не було його внески, думки або промови у засіданнях генеральних штатів, а також усі особи, які будуть помагати будь якому з вищеречених насильств, від кого б воно не починалося,—об'являються за зрадників народу і злочинців. Націо-

нальне Зібрання постановляє, що при всіх вищеречених злочинствах воно буде вживати всіх засобів, щоб розшукати і покарати злочинців, як тих, що почали злочинство або дали приказ на його, так і тих, що його виконали“.

Тепер уже Мірабо не мав чого боятись, та і ми також. Особа королів свята, бо вони написали про це у своїх законах. І ми зробили так само. А приємно почувати себе святою особою. Тепер коли хто небудь посміє зачепити хоч волосок на голові депутата, вся Франція підніме крик і почне хвилюватись. І годилось би нам зробити це з самого початку, та ба! Гарні думки не всі відразу приходять у голову.

І добре, здається, зробило правитель-ство, що у той день не загналось дуже далеко, бо під-час того засідання 23 го народ заповнив усі вулиці Версалю і раз-у-раз мав звістки про все, що діялось у залі від людей, що входили і виходили звітлія; і коли б над нами було зроблено яке насильство, народ напевне вступився б за нас.

У той саме час пройшла чутка, що Неккера видалено в одставку, а на його місце назначено графа д'Артуа.

Отже, як тільки наше засідання скінчилося, юрба кинулась до палацу. Французькій гвардії звелено було стріляти, але ні один салдат не підняв рушниці. Юрба дійшла аж до покоїв Неккера і тільки то-

ді, як почула від самого міністра, що він лишається на своїй посаді, розійшлася мирно.

У Парижі розруки були ще гірші. Мені казали, що як тільки там прочули про замір короля скасувати всі наші постанови, загальне обурення дійшло до того, що досить було б найменшої іскри, щоб знявся пожег справжнього повстання.

Мабуть вонò таки було так, бо не вважаючи на поради князів, дарма, що з усіх країн Франції постягали полки німецького та швейцарського наємного війська, дарма, що у стайнях королеви поставлено було гармати просто проти зали генеральних штатів і ми бачили з вікон їх жерла, дарма, кажу: не вважаючи на свої власні слова, король дав на папері приказ дворянським депутатам з'єднатись з депутатами третього стану. Тай от 30-го червня, тоб то вчора у нашій залі „горді потомки завойовників“ прийшли й сіли поруч із „плохими потомками завойованих“. У той день вони вже не насміхались так, як 23-го вранці, коли ми входили в залу мокрі від дощу.

Ось, дядьку Жане, як у нас стоять справи. Першу гру ми виграли. А тепер ми почнемо виробляти конституцію. Це трудна робота, але ми не будемо дуже поспішати; для того ж ми маємо наші накази і нам треба тільки держатись їх і не відступати від них.

Всі жалоби і всі бажання народу повинна заспокоїти та конституція. Треба

скасувати феодальні права дворян, панщини, соляний податок і внутрішні таможні; податки повинні бути для всіх однакові і всі люде щоб були рівні перед законом. Незайманість особи і листів. Всі громадяне щоб мали рівне право до державних урядів і військових чинів. Заководавчу силу мають тільки заступники народні. Чиновники мусять відповідати перед судом за свої вчинки. У цілому королевстві мають бути скрізь одні закони, одна міра, одна вага. Наука у школах і суд повинні бути безплатні. Право дітей на спадщину має бути рівне. Повна воля торгівлі, промислу і праці. Одно слово—все! Треба щоб усі ті права стояли списані у конституції ясно й по порядку, по пунктах, так щоб усяка людина, навіть останній селянин міг добре уявити собі всі свої права і обов'язки.

Будьте певні й спокійні, друзі мої! 1789 рік довго будуть пам'ятати люде.

Оце й все, що я можу вам розказати. Подбайте яко мога швидше прислати мені звісточку за себе. Нам дуже треба знати, що діється у провінції; мої товариші одержують більше звісток, як я. Скажіть Мішелеві, щоб він писав мені що вечора після роботи; нехай він описує все, що діється з Бараках і у сусідніх селах і посилає мені все те, що напише раз у місяць.

Таким способом ми будемо ніби у купі, будемо розмовляти собі ніби сидячи у вас у господі коло печі.

Щиро обіймаю вас усіх. Маргарита доручає сказати вам, щоб ви її не забували, а вона раз-у-раз всіх вас згадує. Ще раз міцно обіймаю вас.

Ваш друг Шовель.

—

Поки я читав листа, дядько Жан, цибатий Матерн і отець Кристоф мовчки переглядались. Коли б хто-небудь наважився скільки місяців тому говорити такі речі про короля, королеву та придворних, то не минула б його тюрма. Але, як приходить смутний час, усе хутко міняється на світі, і те, що ранійше вважалося за злочин, стає зовсім звичайна річ.

Коли я дочитав, усі де який час сиділи мовчки і лиш через скільки хвилин дядько Жан озвався:

— Ну, що ж ти про це думаєш, отче Кристофе? Що скажеш? Шовель не церемониться!..

— Еге,—промовив священик,—він зовсім не церемониться. Коли така розумна й обережна людина, як Шовель, пише таким вільним тоном, значить третій стан забрав силу. Те що він пише про нижче духовенство, як нас сільських попів називають пани єпископи, се чиста правда. Ми вийшли з народу і стоїмо за народ. Ісус Христос, наш Божественний Вчитель, зволив родитись у хліві, а не в палаці панському; Він жив для бідних, серед убогих і вмер за них. За цим прикладом і ми, попи, повинні йти. І ми у наших наказах

так само, як і третій стан, домагаємося конституції, при якій законодавча влада належала б генеральним штатам, при якій було б встановлено рівність усіх перед законом і загальна воля, а всі злочинки влади, навіть у церкві, щоб суворо карались законом. І ми хочемо, щоб шкільна наука для всіх була доступна і безплатна. Дворянство інше діло. Воно домагається права для благородних дам носити інше вбрання, щоб їх можна було відрізнати від простих жінок. Їх цікавлять тільки питання про зовнішні форми і знаки; вони ні слова не кажуть про народ, не визнають за ним ніяких прав і нічого не хочуть йому відступити. Наші єпископи мало не всі з дворян, то й не диво, що вони тягнуть за дворянами; а ми діти народу і йдемо за народом. Нині у нас тільки дві партії: з привилеями і без привилеїв, пани-аристократи і народ.

Про все це Шовель каже правду. Але він дуже вільно говорить про короля, про князів і про двір. Зараз можна пізнати старого кальвініста, який думає, що вже держить у жмені нащадків тих, хто мучив його прадідів. Не думай, Жане, що Карл XI, Людовик XIV і навіть Людовик XV напастували і утискали єретиків за їх віру; вони це говорили народові, бо народ стоїть за віру, за отчизну й за духовні блага; народ не дбає про династії королів, йому байдуже, і не піде він на смерть за якогось там Петра, Павла чи

Якова. Отже королі і вмовили народів, буцім-то вони обороняють віру, а насправжки вони обороняли саміх себе; бо ті кальвіністи, ніби-то прикрившись вірою, хотіли завести у нас республіку, так як у Швейцарії. Зо свого гнізда, Ля-Рошеля, вони ширили по всій південній Франції думки про рівність усіх людей і про волю. Народ думав, що бореться за віру, а насправжки боровся проти рівності і за самодержавіє. Розумієш тепер? Треба було вигнати тих кальвіністів з їх гнізда і знищити їх, бо вони завели б у Франції республіку. Шовель добре знає це! Я певний, що в душі він хоче того самого і ось у тому то я з ним не згоджуюсь!

— Але ж,—скрикнув дядько Жан,—вони так ганебно поводяться з депутатами третього стану, ті князі та дворяне!

— Е, що там говорити!—одмовив отець Кристоф. Гордощі самого сатану провалили у пекло. Гордощі всамперед осліпляють людей і штовхають їх на всякі несправедливі й нерозумні вчинки. Коли поміркувати тепер, у кого більше здорового розуму, то справді доведеться сказати, що перші стали останніми, а останні—першими. Бог знає, до чого все це доведе! А ми, друзі мої, завжди виконуймо непохитно наші християнські обов'язки; це найкраще.

Всі ми мовчки слухали пан-отця.

Отець Кристоф і його брат, важко задумавшись, пішли додому.

Кінець першої частини.

Частина II.

„Рятуйте Отчизну!“

I.

Я вам розказав про всі лиха, що терпів народ до р. 1789: про безліч податків, що на нас наклали, про справоздання Неккера, з якого ми довідались про щорічний великий дефіцит, про постанову парижського парламенту, що тільки генеральні штати мають право настановляти податки; про заходи Кольонна та Брієнна, щоб добути грошей; про два зібрання вищих чинів, які відмовились обложити податками свої власні маєтки; і нарешті, як довелося або платити, або об'явити державу банкрутом і як було скликано генеральні штати, котрих не скликали вже 175 літ.

Я вам розказав, як наші депутати одержали від виборців наказ скасувати внутрішні таможні, які шкодили торгівлі; майстерські привилеї та цехи, які шкодили майстерству; десятичний податок і панщину, які шкодили хліборобству; продаж урядових посад і чинів, замість того, щоб назначати чиновників по праву та заслугі; скасувати муки та інші тяжкі кари про-

тивні людській натурі; скасувати і монашество (ченців), що противне добрим звичаям і розумові.

Ось чого домагались накази третього стану.

Але король скликав депутатів третього стану тільки для того, щоб вони затвердили видатки двору, дворян та єпископів, щоб полагодили справу з дефіцитом і наклали всю вагу податків на плечі городян, робітників та селян. Ось тому-то дворянство і духовенство, бачивши, що хочуть знищити їх привилеї, не схотіли з'єднатись з депутатами третього стану і поставились до них з такою зневагою. Після того наші депутати обурились і присягли, що не розійдуться, доки не вироблять конституцію і об'явили себе національним зібранням.

Все це описав нам Шувель; ви читали його листа.

Коли ці звістки розійшлись по країні, голод ще був у повній силі; бідні люде варили собі юшку з трави з сіллю і тим годувались. На щастя хоч палива було досить. Хуртовина повстання наближалась і сторожі його преосвященства кардинала єпископа сиділи собі нишком по домівках, бо боялись зустрітись з порубіщиками. Ой, страшні це часи були!.. Страшні для всіх, а особливо для чиновників, для суддів і для всіх, хто одержував платню від короля. Здавалось, що всі ті важні особи, що займали посади з діда-прадіда: всі ті судді,

совітники, сіндіки, прокурори та нотаріуси поховались тепер у той старий трухлявий будинок, в те страшне гніздо пацюків, що розсипеться, як тільки його торкнути заступом. Вони це знали і почували, що їх чекає руїна і поглядали на людей скоса, непевним оком; вони забували пудрити мукою свої перуки і вже не ходили танцювати менует у Тіволі.

Звістки з Версалу доходили до найменших і найдальших сел. Всі ще сподівались чогось, але ніхто не міг би сказати—чого? Ходили чутки, що наших депутатів обставили салдатами, що їх хочуть залякати, або навіть повбивати. Всі, хто проїздив коло трактиру „Трьох-Голубів“, тільки про те й говорили. А дядько Жан кричав:

— Що ви собі думаєте? Та хіба ж наш добрий король може зробити такий огидний вчинок? Та ж він сам скликав наших депутатів, щоб дізнатись про народні потреби і зробити все для нашого щастя! Викиньте собі такі думки з голови!

А люде з Гарбергу та з Дальзбургу били кулаком по столі і нічого не відповідали; вони, задумавшись, вертались додому, а дядько Жан говорив:

— Коли б то Бог дав, щоб королева та граф д'Артуа не втяли якої поганої штуки, бо хто нічого не має, той нічого не втратить; а як почнеться колотнеча, то ніхто з нас не побачить її і краю,

Правду казав він; ні один з тих, що жив тоді—ні з дворян, ні з городян, ні з селян не дочекався кінця революції; вона ще й досі існує і скінчитися тільки тоді, коли правда, добрість і розум запанують серед нас.

Так велося з тижня на тиждень; почалися жнива, голод по селах скінчився і народ почав заспокоюватись,—коли 18-го липня пройшла чутка, що Париж увесь горить, що Національне Зібрання обступили військом і хотіли розігнати, що городська управа повстала проти короля, що вона дала зброю городянам, що на вулицях Парижа народ б'ється з чужоземним наємним військом і що французька гвардія з'єдналась з народом.

Ми враз пригадали собі листа Миколи і все це здалося нам цілком можливим.

Всі люде, що їхали з Пфальцбурга розказували те саме; Ляферський полк зібрали у казармах, раз-у-раз приїздили гінці до губернаторського палацу і потім що-духу чвалали на Альзас.

Уявіть собі, як усі були здивовані! За тих часів люде ще не так були звикли до революції, як тепер; і думка про неї навіть не приходила в голову. Пригода на-стала страшена.

У той день все так і застигло, нових звісток не пропускали; але на другий день ми почули, що народ взяв Бастілію *),

*) Бастілія—була фортеція у Парижі, в якій були в'язниці для найважніших політичних в'язнів. *Перекладчики.*

що парижане запанували скрізь, що вони мають рушниці, порох і гармати. Це захопило весь народ так, що селяне з гір повалили з сокирами, з вилами та косами в Альзас та Лорену; вони проходили ватагами і кричали:

— На Мармутьє!

— На Саверні!

— На Нейвіллер!

— На Ліксгейм!

Вони розходились скрізь як комашня і нищили все, навіть хатки лісових сторожів і пастухів на землях єпископа, не кажучи вже про таможенні контори і застави на шляхах.

Летюм'є, Гюре, Кошар та інші з нашого села зайшли за дядьком Жаном, щоб не лишитись по-заду людей з Мітельбронна, Чотирьох-Вітрів та Лютцельбурга. Але він одмовлявся:

— Дайте мені спокій!.. Робіть, що хочете!.. А моя хата з краю.

А що вже мало не всі села альзаські попалили вже всі папері у монастирях і в панських маєтках, то і баракці також хотіли попалити громадські папері у тірселінському монастирі в Ліксгеймі, то вже і дядько Жан одягнувся, щоб постаратись вирятувати наші документи. Ми пішли всі гуртом: Кошар, Летюм'є, Гюре, дядько Жан, я і ціле село.

Коли-б ви чули, як кричали селяне з гір у долині, коли-б побачили всіх тих дроворубів, копачів, камінярів,—обдертих,

брудних, з сокирами, заступами, з вилами та косами. Вони йшли тисячами. Крик їх лунав і гуркотів, як вода в опустах на греблі у „Трьох Ставах“. За ними йшли жінки з распатланими косами, з сапами у руках.

У Мітельброні у Фурбена не лишилось каменя на камені; всі папері було спалено, покрівля роскидана. У Ліксгеймі ходили по коліна у піррі та соломі з перин та сінників; вікнами повикидано всі збіжжя жидівське, порубано їх меблі. Коли юрба розлютується і распалиться, то вона вже не розбірає; все мішається у-купу: і віра, і жадоба грошей, і помста—все!

Я бачив, як бідні жиди втікали до міста: жінки й дівчата, з дітьми на руках кричали, як божевільні, а старі, ридаючи, плентались за ними. А хто-ж уже більше за них натерпівся лиха під владою наших королів? Вони мали найбільше права жалітися. Але під такий час люде нічого не розбірають.

Тірселінський монастирь був у старому Ліксгеймі; там жило п'ять священників і у них ховались всі папері та документи з Брувіллера, Геранта, Флейсгейма, Пікегольца, Бараків і навіть Пфальцбурга.

Всі громади з тих сел та ще люде з гір заповнили майдан і вулиці коло мійської управи; вони домагались своїх паперів, але тірселінські манахи не давали і міркували так:

— Коли ми видамо папері, однаково ті люде вб'ють нас після того.

Вони не знали що робити, бо юрба обступила кругом монастир і зайняла всі виходи.

Коли прийшов дядько Жан, старшини сел, у трекутних брилях і червоних жилетах, зібрались коло криниці і радились: одні хотіли все спалити, другі—виламати ворота; де-які розумнійші радили цопереду послати по папері до манахів, а тоді вже міркувати, що робити далі; нарешті ця порада переважила. А що дядько Жан був виборець з округи, то його вибрали ще з двома іншими старшинами і послали по папері. Вони пішли всі троє. Бачивши тірселінські манахи, що їх тільки троє, відчинили їм, вони ввійшли і важкі ворота зачинились за ними.

Потім дядько Жан розказав нам, що там діялось у монастирі: нещасні старі ченці тремтіли, як зайці; найстарший, отець Марсель, кричав, що папері ховаються у його і що він їх не дасть; нехай попереду його вб'ють, а тоді забірають їх.

Тоді дядько Жан підвів його до вікна і показав, як скрізь навкруги, скільки оком збагнути, полискують коси. Тоді той, не кажучи вже ні слова, пішов до великої шафи з залізними ґратками і відчинив її: там було повно паперів.

Треба було їх переглянути і впорядкувати. З тою справою забарились більш як годину; а юрба на дворі почала вже мір-

кувати, чи не забрали манахи у неволю старшин. Знявся страшений крик і хотіли вже валити ворота, але саме тоді на ганок вийшов дядько Жан. Він усміхався і держав над головою цілу копицю паперів. Радісний крик народу залунав геть аж до другого краю Ліксгейму.

— Ось вони!... Маємо вже наші папері! Дядько Жан і двоє старшин вивезли з монастиря повний візок паперів. Вони пройшли посеред юрби і кричали, що не треба тепер робити кривду манахам, бо вони віддали нам наше добро. Більше від них нічого не треба.

Кожне село забрало свої папері і попалили їх на майданах; палили і свої документи та права, і монастирські. Але Жан Леру сховав наші документи в кешеню. Ось через що Баракці досі мають свої пасовиська в лісі, а інші, можна сказати, самі знищили на віки свої пасовиська і ліси.

Я міг би вам ще багато розказати з цього приводу. Багато хитрих людей переховали тоді де-які документи і потім продавали їх колишнім власникам або державному урядові і на тому розбагатіли, на кошт своїх громад. Та що про них згадувать? Ті поганці вже померли і мабуть судять їх на тому світі.

За цих два тижні, можна сказати, вся Франція перемінилась зверху аж до споду. Всі права панів і монастирів пішли з димом! І день і ніч скрізь дзвонили на гвалт;

небо було червоне від луни пожарів: ма-настирі і (споконвічні) панські кубла горіли, як свічки під зоряним небом. І так було аж до 4 серпня, до того дня, коли дворяне і єпископи у Національному Зібранні зріклися своїх панщинних прав і привилеїв. Де хто говорив, що не було їм вже чого відрікатись, бо вже все було знищено у пень; воно так, але все ж таки певнійше, що вони зріклися; принаймні їх нащадки не мають вже чого домагатись.

Ось яким способом народ збувся стародавніх прав „благородних потомків завойовників“. Його силоміць запрягли в ярмо і він силоміць вернув собі волю.

З цього дня Національне Зібрання могло вже почати виробляти конституцію. Король навіть прийшов привітати його і сказав:

— Шкода, що ви не довіряєте мені! я стягнув сюди всі полки і на Марсовому полі стоїть десять тисяч війська, і обставив я вас гарматами, все це для того, щоб обороняти вас. Та коли ви не хочете, то я їх відправлю назад.

Наші депутати удали, буцім то справді поняли йому віри. Та коли б Бастілію не було взято, коли б народ не повстав, коли б наємне військо не було распорошено, а французська гвардія пішла б проти народу, то що було б тоді? Не треба й великого розуму, щоб доміркуватись. Наш добрий король Людовик XVI балакав би тоді зовсім инакше і заступникам третьо-

го стану було б скрутненько! Але на щастя справи повернулись на нашу користь. Париж зібрав свою власну національну гвардію і всі інші міста у Франції зробили так само: вони озброїлись проти тих, хто хотів знову запрягти нас в ярмо. І всякий раз, як Національне Зібрання ухваляло який новий закон, селяне брались за вила, коси та рушниці і казали: — Візьмим це зараз!... Так буде швидче і нашим добрим панам менше клопоту буде!

І вони вмить виконували закон!

Я завжде з радістю згадую, як витворилась наша мійська міліція,—так у році 1789 називали національну гвардію. Народ радів так само, як тоді, коли вибірав депутатів третього стану.

Дядька Жана вибрали за лейтенанта Баракського полка, Летюм'є за під-лейтенанта, Гот'є Куртуа за майора, інші за сержантів, капралів. Тільки капітана у нас не було, бо Бараки не вистачили на цілий полк.

Можна собі уявити, яка була радість у той день, коли випивали могоричі за чини і вся громада кричала: „Нехай живе народ!“ Дядько Жан дуже пишався своїми великими вусами і бакерами, бо вони тепер були як-раз до речі. За це він поставив два відра червоного лоренського вина. Летюм'є також з тої пори запустив собі довгі руді вуси і виглядав з ними зовсім як стара лисиця. Жан Ра був у нас

за довбиша (барабанщика); він вибивав на барабані всілякі штуки і цілі марші, як справжній старий барабанщик. Я й не знаю, де Жан Ра міг навчитись таких штук; мабуть тоді, коли грав на кларнеті.

Нам видали старі кремінні рушниці з довгими мало не аршин штиками. Але ми орудували ними зовсім добре. Тільки довелося спочатку навчитися всякої муштри; для того нам дали скількох сержантіїв ляфєрського полка і що неділі після служби церковної вони робили нам муштру на Марсовому полі.

При кінці тижня дядько Жан замовив полковому кравцеві Кунцові мундиря для себе і в неділю прийшов на муштру в парадній формі; кругленьке черево його випірало з синього мундиря з червоними вилогами, з блискучими сояшниками на плечах, трекутний бриль його зсунувся на потилицю, величезна шаблюка торохтіла по землі, а очі його блищали з радощів. Він похожав перед рядами і раз-у-раз гукав:

— Громадянине Валентіне, підберіть же свої плечі до хрінової матері!

Зроду ніхто не бачив такого гарного чоловіка; тітка Катерина дивилась на його і очам своїм не вірила, що це її чоловік, а у Валентіна все в голові перевернулось: йому вже здавалося, що наш хазяїн став уже дворянин, і його довге жовте обличчя ставало ще довше з того дива.

А вже що до муштри, то дядько Жан був не дуже вдатний; багато інших справ-

лялись краще за його. Цибатий Летюм'є часто келкував з його. Там то бувало реготу та жартів! Зо всіх сусідніх сел збірився народ: з Вільзберга, Мітельброна, Чотирьох Вітрів, Данна, Лютценбурга і всі муштрувались. А городські хлоп'ята бігали навкруги і що було сили кричали: хай живе народ! Анна Міно, що торгувала фруктами, була у нас за маркітантку. Вона поставила свій сосновий столик і стільчик посеред Марсового поля, барильце горілки і чарки і розп'яла над цим трьохбарвний шатрик, але се не дуже захищало її від сонця. Ми також бувало втомлялись чи мало, намарширувавшись годин зо три під саму спеку і надихавшись куряви. Як я все це згадую, Боже мій!—Пам'ятаю і нашого сержанта Керю, присадкуватого чоловічка з сивими вусами, з перукою аж на вухах; маленькі карі очі хитро поглядали, а трекутній бриль зсунувся йому на потилицю! Він відступав перед нами, держачи рушницю поперек себе і командував: Раз, два! Раз, два! Стій! Направо, кругом! Рівняйся! Стій, спочинь! А потім побачить, що з нас піт струмками тече, він, бувало, розсміється щиро, тай крикне:

— Годі вже, розходьтесь!

Тоді ми всі кидались до столика Анети Міно і всякий з нас вважав за честь почастувати сержанта чарочкою. Він ніколи не відмовлявся і говорив бувало:

— Нічого, громадяне; якое то буде!

Він таки любив чарочку, а нам се не вадило. Вчив він нас добре, людина був добряща і любив рідний край. Їх було кілька сержантів у нас: він, маленький Тренке, Бізію, найкращий співець у полку та Дюшен, велетень лоренець; всі ті старі сержанти жили по братерські з народом. І часто вечорами ми бачили, як вони нишком прокрадались на майдан і уважно слухали розмов доти, доки барабан не скликав їх у казарму. Ці люде по п'ятнадцять або й двадцять літ плісніли у нижчих чинах і справляли службу за паничків офіцерів. А потім вони всі повиходили у капітани, полковники та генерали; вони почували се зарані і всі стояли за революцію.

Увечері дядько Жан, повішавши у шафу свій гарний мундир, сховавши у картонну коробку трекутного бриля і сояшники, одягався у свою вовняну куртку і сідав учити статут. Разів скілька у кузні при роботі, зовсім несподівано, він починав кричати:

— Увага!.. По одинці направо... направо! Вперед-марш!..

Це він пробував голос чи добре воно виходить.

Майже щодня високий Летюм'є приходив до нас після вечері; обхопивши руками своє худе коліно, він задавав дядькові Жанові всякі питання, хитро усміхаючись і похитуючись на стільці. Дядько Жан з усього уставу знав тільки карре і

загальну атаку лавою, бо сержант Керю сказав нам, що це найважливіша річ на війні. Дядько Жан сердився, червонів і кричав мені:

— Мішель, подай мені дошку до писання!

І ми всі один через одного перегнувшись, нахилились над дошкою і дивилися, як він малював нам карре у троє або четверо чоловіка завтовшки, або атаку лавою з гарматами і виясняв нам усе в подробицях. Але Летюм'є моргав оком, хитав головою і казав:

— Ба ні, це щось не так, дядьку Жане, не так!

Тоді дядько Жан сердився, стукав крейдою по дошці і кричав:

— Так!.. Кажу вам що так!

Всі починали говорити своє, навіть тітка Катерина. Всі кричали голосно, щоб Летюм'є не міг говорити і ніхто нікого не слухав; але наставала десята година, ніхто нічого не зрозумів і справа не вияснялась. Летюм'є ішов додому і в сінях ще говорив:

— А таки не так!.. і не так!..

А ми бігли за ним аж до дверей і кричали:

-- Це ви нічого не розумієте!.. Ви!..

Як би ми могли, то побили б його. А дядько Жан казав:

— Ото колода нетямуща. Та й бувають же на світі такі дурні. Нічогісінько він не тямить.

Але на муштрах Летюм'є справлявся дуже добре; він командував добре і повертав людей справно, показуючи шаблею направо і наліво у свій час, як слід. Що правда то правда; і всі баракці думали, що з його був би лейтенант не гірший за дядька Жана. Але повага трактирщика і коваля була куди більша, а надто дядько Жан був найкращий і гожий чоловік на все село.

Дворяне та єпископи у той час повели свою справу дуже не мудро. Зараз після того, як Бастілію було взято, вони не лишились у національному зібранні, щоб обороняти свою справу, а позбірали своє збіжжа і подались до наших ворогів просити підмоги на нас таки. Цілими низками потягнули вони: пани, єпископи, челядь, абати, капуцини, великі пані—всякими шляхами: хто з Лорени—їхав на Твев; альзасці—на Кобленц або на Базель і з погрозами говорили нам:

— Почекайте!.. почекайте! Ми ще вернемся!

Вони мов подуріли; люде сміялись їм в очі. Оце називалося еміграція. Перші виїхали: граф д'Артуа, князь Конде, принц Бурбонський, Полініак і маршал де Брол'ї, той самий, що командував військом під Парижем і який мав розігнати національне зібрання. Вони самі підбивали короля на всякі нерозумні вчинки, а як стало небезпечно, то ті прихильники короля всі покинули його у лихій годині.

Бачивши ту панську руїну, дядько Жан говорив:

— Нехай собі їдуть!... З Богом!.. Без них краще буде і нам і нашому доброму королеві!.. Тепер він лишиться сам і вельможний граф д'Артуа не буде його намовляти.

Весь народ радів. Коли б то вони всі забралась, то ніхто б за них і не згадав; ми з великою охотою подарували б їх німцям, англійцям та росіянам. Але багато їх лишилося ще і вони командували полками і намовляли салдатів проти народу. Яка огидна річ! Ви побачите, яку штуку вони надумали проти отчизни, до сього ще дійдемо у свій час, не маємо чого поспішати.

У той час парижане ще так любили короля, що хотіли, щоб він оселився серед них. Вони послали своїх жінок у Версаль просити його переїхати у Париж з королевою Марією Антуанетою, з молодим наслідником та з цілою королевською родиною. Людовик XVI не міг зробити инакше і згодився. А той бідний голодний народ кричав:

— Тепер ми не пропадем з голоду... Оце з нами булочник, булочниця та їх підмайстер.

Ляфаєта, що їхав попереду на білому коні, назначено за командіра національної гвардії, а Байлі—за мера Парижа. У тих бідних парижан таки дуже добре серце; вони не пам'ятають ніколи тої кривди, якої зазнали.

Про всі ці добрі звістки писав нам Шовель. Він сповістив нас, що національне зібрання переїхало за королем і що воно засідало тепер у великому манежі, що зараз за Тюл'ерійським палацом. Що п'ять шість тижнів ми одержували від його листа та пачку газет: „Вістник парижської революції“, „Французська та брабанська революція“, „Патріотична літопись“, „Парижський публіцист“ та багато інших,—тепер уже і не згадаю. Дуже гарні були вони, особливо писання Люстальо та Каміля Демулена.

Все, що діялось, усе що говорилося по всій Франції, було там списано у тих газетах, та так гарно, що всякий селянин міг усе чисто зрозуміти.

Ми читали їх на базарі у Пфальцбурзі; там Ельоф Колен завів нам перший клуб, на зразок Якобинського або Кордельєрського, що були у Парижі.

Там ми сходились вечорами, між пожарною казармою та старими м'ясними ятками і Летюмі'є викрикував усі новини таким гучним та ясним голосом, що чути його було на майдані на другому кінці містечка. Послухати його приходили люде з усіх околиць і говорили промови всякі городяне: аптекарь Тріболен, і етапний пристав Рофель Мінг, і священник Дід'є Горцу, людина дуже розумна, і трактирщик Генрик Домінік, і Фіксарі, і Борух Арон, і Перчет, і багато інших. Говорили вони про права людини, про те,

що таке „вето“ *), про поділ Франції на департаменти, про активних (діяльних) і пасивних (недіяльних) громадян, про доступ протестантів та жидів до урядових посад, про суд присяжних, про скасування монастирів та релігійних брацтв, про передачу народові церковних та монастирських земель, про випуск паперових грошей—одно слово: про все, що діялось і говорилось в установчому зібранні.

Яке це було життя і як часи перемінились!

У давніші часи пани та єпископи любенько про все поміркували-б собі у Версалі, постановили-б так, як їм вигідніше, не звертаючи на нас ніякої уваги, і стригли-б нас, як хотіли. Їх укривителі, зборщики та поліцейські, об'являли-б нам їх постанову і вона була-б для нас закон; у нашого доброго короля не сходило б з уст слова про нещасних, у газетах було-б повно звісток про бали, святкування, полювання, пишні прийоми та виходи, а тимчасом голод, холод і всякі злидні подавньому панували-б серед народу.

Ой, велике таки щастя, коли можна чути все про справи народні і мати голос при їх обміркуванні. Як радісно ми вітали і піддержували тих, хто обороняв нашу справу і як ми кричала на тих, хто був проти нас!

Оце є справжнє життя! Так немов те-

*) „Вето“ як одна людина касує постанову цілої громади. *Черекл.*

пер ще бачу той стирій ринок, з закоп-тілою лихтарнею по середині, лавки, на яких повно народу, дівчору, що примостилась на рундуці, старого шевця Дем'яна, цибатого Коллена, що стоїть на столі з газетою в руках; вітер свистить під покрівлею, світло мигтить над тим великим натовпом народу, а здалеку стоїть вартовий у білому брудному мундирі з вилогами, у старім трикутнім брилі, з рүшницею в руках; і він стоїть і уважно слухає.

Я бачу і тих наших дідків, що куняють за старою криницею, що каміння її вже літ із п'ятьдесят заросло мохом; товстий мер Буальо з трьохбарвним шарфом, городські старшини, судовий пристав Жан Бокер, і навіть сам суддя, у довгій перуці, з жовтим обличчям і сухим гачкуватим носом; всі ті чини похожають собі мовчки по-за колоннами замість того, щоб звеліти обступити нас, розігнати або навіть забрати і повішати,—а так вони напевне зробили-б два або три роки тому. Все це я добре пригадую.

Ой, хто не пережив сам такої переміни, той не може собі уявити, яке це велике щастя, і я радив би йому вжити всіх своїх сил і розуму для того, щоб не вернувся той старий лад, при якому ми жили до року 1789. Нехай він гарненько подумає про це! Завжде знайдуться трутні та дармоїди, щоб жити коштом народнім, нічого не роблячи і догождаючи своїм примхам та гордошам.

І почався у країні великий розрух,—і все це я бачив на свої очі і тепер добре згадую: люде з гір спускаються у долини, палають монастирі, панські палаци, таможні; пани, єпископи, манахи втікають, як хто може: у каретах, верхами, пішки; всякі соляні дозорці, що лишились тепер без посад, добиваються, щоб їх назначено за офіцерів національної гвардії; колишні прокурори стараються, щоб їх вибрано на яку небудь посаду; а серед усього того потопу мій бідний батько тремтить, що не буде тепер кому купувати мітли, а мати репетує: „мабуть світу кінець настає, пропали ми всі... хоч би душу як вирятувати!“ А одного вечора несподівано прийшов брат Клод з паличкою в руці і каже нам: „отці тірселінці втікають і відправили мене зо служби. Що ж я тепер маю робити? який товар буду тепер пасти?“

Мені було тоді двадцять літ, я був у повній силі і ті страхи моїх батьків аж сердили мене і я казав їм:

— А, Боже ж мій! та не лякайтесь ви так! Досить ми натерпілись усякого лиха; могли ж ми жити за десятини, за панщини, за соляних податків, годували своєю працею манахів та панів; а тепер, коли ми від того визволились, тепер, коли нам лишаться ті гроші, що йшли на них,—чого ж нам тепер стогнати? Не всі ж воли та вівці виздыхали і коли Клодові конче треба пасти череду, то добре: нехай він почекає трошки; може колись я візьму його до себе за пастуха.

Це було трошки за-гостро з мого боку, та що ж ви хочете? мої погляди мінялися тепер з дня на день; я вже думав, що селяне такі самі, як і дворяне; що одні люде стоять високо тільки по тому, що інші люде ставляться низько, і що вже прийшла пора перестати шанувати всякі привилеї.

Мати, бувало, слухає мене, підцерши годову рукою, стиснувши уста, дивиться на мене своїми сивими очима, а далі й каже:

— Ти, Мішель, хутко луснеш з гордощів! Ти вже думаєш, як той Йосип, що снопи твоїх братів схилились перед твоїм снопом і що їх зорі танцюють на твою славу. Але кажу тобі наперед: ти не будеш за міністра в єгипетського царя; тебе повішають і ворони небесні будуть їсти з твого коша.

Що-вечора у вісім годин я біг з Бараків до міста у клуб воюватись з нашими колишніми старшинами та сіндіками, яких тепер звали аристократами; мій голос лунав по-над всіма, а очі мої світили гнівом, коли хто-небудь мені суперечив, а під кінець зими я вже намовляв людей крикнути разом: „Слава прихильникам конституції!“ або: „Геть нещирих патріотів!“ У Бараках навіть дивувались на мене. А у десять годин вечора, вертаючись додому, ми співали революційні пісні; я співав як кос, а дядько Жан, плескаючи мене по плечі, говорив: „Мішель добрий хлопець; ми з тобою завжди будем разом“.

Оттакий був молодий запал! Я думав про Маргариту і Шовеля і мій патріотизм зростав ще більше. Серце моє наповняло кохання.

Цей рік промайнув хутко; зіма була тепла, сніг танув зараз, як тільки випадав; а в кінці лютого його вже зовсім не було.

У березолі, квітні та травні року 1790 громадські міліції почали об'єднуватись; село сходилося з селом, люде братались, замість того, щоб битись камінням та дрючками, як бувало колись; говорили промови, обіймались і кричали:

— Будемо жити вільні, або помremo!

Жінки і дівчата також приходили дивитись на ті святкування, але вони не мішались до них, бо в ту пору не було ще такого звичаю.

Найбільше раділи селяне з того, що почали розпродаватись церковні землі.

Річ ясна, що при такій революції, коли було скасовано всі старі податки, дефіцит виріс ще більше; а національне зібрання, яке заступало ввесь народ, не могло йти за прикладом наших королів, які об'являли себе банкрутами, бо воно не могло знеславити французький народ! Та як же расплатитись з довгами монархії? Де добути грошей? На щастя Отенський єпископ Талейран де-Перігор нагадав, що церкви мають земельного добра на чотирі мільярди в руках двохсот тисяч всяких духовних особ; можна дати їм

добрі пенсії, а землю забрати, а коли ті землі будуть добре обробляти, то доходу з них стане на ті пенсії, а може й лишиться що поверх того.

Це була справді спасена думка. І хоч як змагались єпископи, а національне зібрання постановило розпродати церковні землі, а священикам виплачувати пенсії.

Це вирятувало державу від руйни, і року 1790 було продано тих земель на чотиріста мільйонів.

Багатьом старим, які досі не ухвляли революції, тепер вона вподобалась; очі їм розпалились, вони добували з закапелків старі торбинки, в які вони складали копійку до копійки з давних давен, і тепер вони несли ті гроші у мійську управу.

Там, у мійській управі, продавали землю на виплат: по п'ять, по десять, по двадцять гектарів і більше. Кожна управа відповідала за свої продажі; вони посиляли до центрального уряду квитки, що звались бонами, і тими бонами платилися довги панів та єпископів, яких вони нарobili багато. Пізніше ті бони звались асігнації; вони ходили як гроші і ніхто не мав права відмовлятися їх приймати, бо земля—то все одно що гроші.

Боже мій! скільки я накупив би тоді землі, як би мав за що купувати! Дуже мені припав до вподоби люксембургський став; подобались також і сінокоси тірселінського монастиря; але трудна рада, коли нема нічого в кешені. Скільки раз я

чув в управі, як викликали охочих на ті гарні ліси, родючі поля і зелені луги! Серце у мене боліло, що я не можу накинати ні копійки на назначену ціну. І коли який-небудь сивенький дідок виходив з управи з купчою роспискою в руках, я дивився на його заздрими очима і говорив сам собі:

— Працюй, Мішель! Старайся зібрати грошей, то може й тобі на старість буде така радість!

Я ніколи не забував про це. На жаль, — такої доброї нагоди вже більше не було; тепер можна було б розпродати тільки державні ліси і ми ждемо тепер завжди нового дефіциту! Але тепер так беруть народні гроші і такий порядок, що довго доведеться, мабуть, чекати. І тепер дефіцити покриваються позиками; наші довги будуть платити наші діти і внуки! Нарешті треба задовольнитися тим, що є, поки настане новий порядок; але воно й так добре.

Нема чого й розказувати вам, що діялось з манахами, коли розпродували їх землі: вони кричали, лаяли і проклинали всіх покупців їх маєтків. Але за таку гарну землю можна було згодитись і у пекло ійти. Дядько Жан не побоявся, що чорти будуть його мучити розпаленими кліщами, може тому, що сам був коваль. Він купив скільки гарних участків: монастирську леваду і півтораста десятин у Шікгольці; це була дуже добра, родюча земля

у дуже гарному місці. Все це він купив за дванадцять тисяч франків. Коли б ви бачили, як він моргав очима і надував свої щоки, вертаючись з тої покупки. Тітка Катерина дорікала йому і багато говорила йому про спасення його душі, але він, усміхаючись, похожав собі по світлиці, заклавши руки за спину і говорив:

— Ну, годі-бо! ми поставимо Богородиці два фунти свічок тай край. Не журись, Катерино; я вже цю справу беру на себе.

Він натягав свою жилетку на живіт і тихенько насвистував собі веселу пісеньку.

Я з великою охотою зробив-би так, як він, дарма, що старі святобожниці кричали і проклинали його на все село. Особливо моя мати не могла йому простити. Але хрещений батько на це не вважав, почував себе дуже добре і, мабуть, думав сам про себе:

— Тепер я багатий чоловік. Як мені надокучить робити у кузні, то я можу покинути її. Я цілком поділяю думку Талейрана з Перігора; я можу тепер згорнути руки і нехтувати всіх заздрих людей, які хотіли б бути на мойому місці.

Такі добрі думки, мабуть, піддержали його здоров'я і хоч він дожив до старости, до 76 літ, а завжди був червонолиций і веселий.

Але найбільше злився на дядька Жана отець Бенедікт; він бігав по цілій окрузі і проклинав покущів монастирських земель. Той поганець проклинав революцію і

з тої пори ніколи вже не хотів нічого брати від тітки Катерини.

— Це все крадене добро!—кричав він, проминав трактир і хрестився.

А дядько Жан кепкував собі.

Треба ж сказати, що і Валентін дуже не злюбив хазяїна за ту покупку; він навіть хотів був покинути нашу кузню, але лишився тільки за для мене, бо я цілими годинами терпляче вислухував його нарікання і ніколи з ним не сперечався.

Таким чином було розпродано всі монастирські землі і ця продаж одразу підняла селян вище городських робочих, бо до того ж і селянську землю було визволено від панщини. Отже хліборобство пішло вгору; під владою манахів земля була під лісами, ставами та сінокосами, а половина ланів пускалась на пар. На що їм було цим клопотатись? У монастирів і так було досить добра! Бідні сільські священники ледве животіли на свої маленькі доходи, а манахи і єпископи купались у розкошах. Дарунки, фундації та заповіти текли річкою у монастирі від тих побожних багатців, які боялись покути за свої гріхи. А що після смерти манахів їх спадщину ніхто не ділив, то все придбане добро лишалось при монастирях. Їм тільки треба було жити та ніби-то дбати про спасення людських душ і се їм давало більше прибутку ніж хліборобство.

Ну, а нам було зовсім инакше: коли є жінка і діти, то не можна сидіти, згорнув-

ши руки. На нових землях почалась инша робота: рубали ліси, корчували їх, орали цілину, осушали стави, замість трьохпілля заводи́ли плодозмін, добре гноїли землю і скрізь заводи́ли нові порядки. І тепер ще не край: осушають болота, підкурюють виноградники, страхуються від граду та засухи, поливають городи, заводять кращі сорти фруктового дерева, добувають нові хліборобські машини,— одно слова революція дала шастя народові, дала йому змогу працювати і добре жити.

Сумно тільки сказати, що до всього доброго люде ставляться спочатку вороже і завжди дурні стараються спинити поступ. Того-ж таки року 1790 народ з південної країни повстав проти нових законів; ма-нахів там вважали за святих і темний народ хотів і далі жити у біді та неволі. У Монтобані, у Німі, у Монпель'є та Тулюзі єпископи казали народові у своїх посланнях, що „священики не можуть бути за наймитів у розбійників!“ Почалися погроми протестантів. Яке нещастя! Емігранти хотіли підняти на нас всю Європу, а ми, замість того, щоб стояти одностайно, як брати,—завели сварку і суперечку. Всі бачили, як воно було небезпечно. Всі розуміли, що духовенство, підіймаючи народне повстання во імя релігії, давало аристократам силу почати внутрішню війну; до того-ж нашими полками командували офіцери з дворян.

Часто дядько Жан, читаючи вечорами

газети, що прислав нам Шовель, говорив: — На що здались всі ті добрі закони? На що висилати з Парижа військо, коли воно стоїть готове за двадцять, тридцять, сорок верст від його під командою тих самих маркізів, графів, герцогів і всіх тих, що нас ненавидять? Хіба вони не можуть змовитись і сьогодні або завтра обступити національне зібрання, розігнати його, прикликати назад емігрантів, відібрати у нас землю, що ми купили, і знов накинати нам аркан на шию? Дуже нерозумно лишати всіх тих панів на їх місцях; дворяне — найзавзятіші наші вороги; мені здається, що не було-б нам гірше, коли-б нашим військом командували австрійці.

Не можна уявити собі, скільки огиди писали тоді на третій стан дворяне та єпископи. У всіх їх писаннях як наприклад: „Спаси Господи“, „Про страждання Людовика XVI, короля жидівського і французького“, „Апокаліпсис“, або вірші з Євангелія—вони перемішували слова з найгіршою базарною лайкою. Вони видавали також „газету Бльондіне Ляфайета, генерала васильків“, „Дюшен, правдивий батько“, „Взяття благовіщення“, і цілу купу всякого друкованого сміття, на яке розумні люде дивились, здвигаючи плечима.

Ці поганенькі газетки закидали національне зібрання жалобами на неслухняність салдатів та на упадок порядку військового. Щоб заспокоїти дворян-офіцерів національне зібрання мусіло б хіба

звеліти розстріляти салдатів за те, що вони не хочуть нападати на національне зібрання! Просто нечувані події були! Вони стали такі докучливі, як ті мухи в осені: що ближче їм кінець надходить, то гірше вони стають настирливі.

А проте революція йшла собі вперед. Народ не втрачав надії. І всі раділи, що вже знищено права короля, панів та ма-настирів. Що неділі селяне ходили собі на полювання на поля та в кущі; весело було чути, як лунали вистріли то тут, то там і який небудь злидарь, кепкуючи з сторожів, ніс до дому зайця, пік його на рожні і, усміхаючись, говорив своїм дітям:

— Тепер ми з'їмо сього злодія, що досі нас об'їдав; тепер ми самі собі пани.

Ви зрозумієте, що тепер офіцери перестали ходити у Тіволі; час танців та забав минув. У нашому дворі під великим дубом збирались тільки сержанти у своїх старих білих мундирах і витертих брилях, вони попивали собі чарочки і все говорили про якісь рахунки, що треба їх покінчати. Ми не знали, які це були рахунки, але досить було бачити їх таємничі обличчя, тиху розмову, перехилившись через стіл,—щоб зрозуміти, що це справа важна.

Офіцери Ляферського полка: граф Боае, кавалер Буаран дю-Шеф—дю-Бо, граф де-Дівон і молодші офіцери де-Клерамбо, де-Лягард, де-Данглемон, де-К'менспо, д'Анзер, про яких нам завжди

говорили, збирались у кав'ярні Регенства на площі Зброї. Вони, мабуть, також мали зводити якісь рахунки! Ім, мабуть, не подобалось, що збирається міліція і веде компанію з салдатами. Вони походили під берестами і примічали собі, які салдати розмовляють з городянами.

Так йшли справи аж до серпня. І я з дня на день записував все, що діялось за цілий місяць. В кінці місяця я мав листа аж на шість сторінок і посилав його у Париж на вулицю Булюа, № 11, де жив тоді Шовель. Він у свій час одписував нам і прислав газети; а в кінці листа Маргарита завжди додавала привіт до Мішеля і я дуже радів і був щасливий. Вечорами у них у бібліотеці я просижував цілими годинами і перечитував ті чотири рядки і всякий раз знаходив у них щось нове.

Я вважав за щастя писати їй про її садок, що геть заріс квітками аж до самого муру, і про дерева, що аж гнулися від урожаю; того року дуже вродили гарні вишні. Як мені непереможно хотілось завести їй кошичок тих чудових вишень та букет запашних роз, на яких ще тремтіли краплинки роси!... Як-би їй приємно було побачити їх та покоштувати! Сумно було мені сидіти самому у тому гарному закутку під деревами у холодку коло старої хатини.

Тут я жив окремим життям серед тої щоденної тривоги, розривів та небезпеки, що ставала чим раз більша.

Одного разу пройшла чутка, що австрійці вступили у Францію через Стенай і що генерал Буйє, який командував військом в Арденах, відступив до Шарлевіля і дав їм вільну дорогу.

Це була страшенна річ! Більше тридцяти тисяч національної гвардії взялося до зброї, люде з гір, у яких ще не було рушниць, приходили до нас у кузню і просили перекувати їм старі коси на списи. Барабани торохтіли; крізь лунав поклик: „до зброї!“ Ми вже готові були виступити з фальцбурськими людьми, коли прибігли кур'єри і сповістили, що наш добрий король сам дозволив австрійцям пройти через Ардени у Бельгію, щоб пригнітити там революцію.

Щоб дозволити чужому військові пройти тою дорогою, на це треба було згоди національного зібрання. Тепер всі зрозуміли, що могло б вийти з того, коли б увесь народ не був повстав, і навіть дядько Жан з тої пори трошки перестав любити нашого доброго короля. Той дозвіл австрійцям пройти через нашу землю, щоб пригнобити революцію, яка виникла з нашої революції, здавався йому дуже не певним,—та не тільки йому одному. Міністри пояснили, що це сталося на підставі якоїсь таємної дипломатичної умови; національне зібрання не схотіло розкривати цю справу, бо боялось, що за-багато розкриє.

Це було в початку серпня року 1790;

справи дворян ішли чим-раз гірше та гірше; дійшло вже до найгіршої ганьби, яку тільки бачила Франція: салдати позивали своїх власних офіцерів за крадіж. У полках в Пуату, Форесі, Босі, Нормандії та в багатьох інших салдати ставили вартових коло дверей своїх офіцерів, домагаючись від них рахунків.

Який сором, яка ганьба!.. Бідних, нещасних салдатів обкрадало дворянство, таке горде і багате, що жило у таких роскошах і мало такі великі пенсії та привилеї! І хто б міг подумати про таку огиду!.. А все ж таки це була сумна правда; полки домагались, щоб їм повернули вкрадене: Боський полк правив своїх 240 тисяч франків; Нормандський полк та Брестський матроси правили аж два мільйони! Командіри мусіли покоритись і подати рахунки. У Страсбурзі збунтувалось сім полків; у Бітше салдати вигнали геть своїх офіцерів. Національне зібрання просило короля „назначити перевірку всіх полкових рахунків за останніх шість літ і розібрати всі жалоби; а для того назначити окрему комісію з інспектора-генерала, корпусного командіра, молодшого капітана, першого лейтенанта, першого підлейтенанта, старшого і молодшого сержанта або квартирмейстера, старшого і молодшого капрала, бригадира та чотирьох салдатів“. І після тої ревізії старші військові чини мусіли вернути по 200, по 300 тисяч франків, накрадених з салдатського борщу та каші.

Тоді всі побачили цю брудну справу і всякий казав:

— Саме у пору настала революція.

Неможна розказати, які люті були офіцери на тих бідних злидарів, які домагалися свого добра.

Старші чини цілими юрбами втікали; вони переходили до австрійців, забравши з собою зброю і все своє збіжжя. Правда, не всі втікали: знайшлося і поміж дворянами трошки чесних людей, які самі обурювались на ту брудну справу. Я міг би вам показати газети, що переховались у мене і досі: там є всі списки тих утікачів. Ввесь Альзас і Лорена з огидою згадують за них. Незабаром ми побачили всю жорстокість тих людей, яких зловлено на поганому вчинку: ті люде, замість того, щоб покаятись на вколішках, думали тільки про те, щоб помститись.

Біля 15 серпня у Бараки заїхав старою шкапою і візком тандитник Судер; він міняв нову череп'яну посуду на старі ганчірки, на попіл та бите скло; і тепер, вертаючись з Люневіля, він своїм звичаєм заїхав до дядька Жана, щоб спочити, випити пляшечку вина і при тій okazji довідатись, чи нема у тітки Катерини чого небудь на замін. Це був дідок зовсім сивий, вісповатий; як всі мандрівні перекупшики, він любив розвозити новинки. В нашій окрузі його звали „жаб'яче пугало“, бо люде з його села мусіли за панщини

лякати жаб у ставі по ночах, щоб вони не колошкали сон панові—дідичові.

Дядько Жан спитав його, чи не чув він якої новинки, а старий тільки того й чекав. Він розказав нам, що коло Нансі почались великі розрухи; у трьох полках: кінному, королевському та швейцарському салдати збунтувались проти офіцерів; найгірший бунт іде в королевському полку.

Дідок Судер, розказуючи нам про це, підморгував оком. Трошки згодом, коли Нікола, що сиділа коло печі і пряла, вийшла з хати, дід Судер сказав, що офіцери дуже лютують на салдатів за те, що вони домагаються від них рахунків. Вони вже мусіли заплатити у королевському полку 150.000 франків, у кінному—47962 франки, а тепер і швейцарський полк править 229.208 франків. Вони вже пробували покарати виборних від салдатів нагаями на майдані,—бо лехче-ж знущатись над людьми, ніж платити по рахунках; але через цю подію збунтувалось ціле місто; національна гвардія держить також за військом. Офіцери намовили полкових фехтмейстерів викликати на поєдинок городян, але через це справа повернулась ще гірше.

Старий усміхався, а нам не до сміху було: бо границя від нас була близько, верстов десять, а салдатів патріотів пускали з полків в отпуск цілими гуртами, щоб збутися їх, давали їм негодящі патрони; з дня на день на нас могли напасти вороги. Надто у той самий час Фрідріх-Вільгельм,

король пруський і Леопольд, імператор австрійський, помирились і признали, що французькі революціонери для них найгірші вороги.

Наговорившись досить, змінявши свою посуду і заплативши по рахунку, старий Судер простився з нами і подався далі селом, викрикуючи:

— Горшки і старе шмаття міняти!

Тоді-ж таки дійшла до нас ще важніша звістка і вона всіх нас дуже затрівожила: ми дізнались, що проти нас не тільки Людовик XVI та емігранти, дворяне та єпископи, офіцери та манахи, але, що було найгірше, — де-які з наших депутатів змовились з ними і задумали спинити революцію і повернути нас знов у неволю.

Словістив нас про це листом Шовель. На превеликий жаль я не маю того листа, а він дуже ясно освітлював тодішні події. Дядько Жан своїм звичаєм дав його читати людям, він пішов по цілій окрузі і вже до нас не вернувся. В тому листі Шовель розказував, що Мірабо, а з ним ще скілька депутатів третього стану продались дворові; ці нікчемні люде казали, що революція зайшла вже дуже далеко, і вони жахаються, що вона обхопила все. Один з них дуже бажав бути міністром; другі були дуже ласі до палаців, лісів, екіпажів та челяді; нарешті навіть сам Ляфает і Бал'ї почали одвертатись од нас; вони казали, що треба пожаліти короля, який від-

дав народові всі свої права, а собі лишив тільки сорок мільйонів на рік, замість того, щоб сказати: „Все моє,—і земля, і люде, і худоба!“ І вони дуже жаліли його, бідного.

Пам'ятаю, що Шовель згадував у тому листі про нових людей, які виявились у клубах: Дантон, Робесп'єр, Марат, Потіон, Бріссо, Люстальо, Демулен і їх вплив зростав з дня на день. Але всі ті люде вмерли потім у бідності або присудили один одного на смерть після того, як народ, якому вони служили, покинув їх. Ті, що служать дворянству і духовенству, живуть не так: вони досягають високих чинів і вмірають спокійно у своїй хаті, служить їм багато челяді, а священники прощають їм усі гріхи. Ще добре, що на небі є вищий суд, бо від таких прикладів одчай взяв би і всякий вважав би за останнього дурня того, хто життя своє віддає на службу народові; бо темний народ навіть після смерти топче у болото своїх оборонців, а во роги народні поводяться з ними, як з розбійниками.

Лист Шовеля дуже нас здивував. Дядькові Жанові він не дуже вподобався; він говорив, що ніколи не треба вимагати відразу дуже багато; ну, а я думав зовсім инакше і мені здавалось, що Шовель зовсім не багато вимагає. Я дуже добре розумів, що дядько Жан, а за ним і всі ин-

ші буржуа *), придбавши собі гарненький шматок добра, раді були тепер зачекати і трошки заспокоїтись; але ми, народ,—ми ще нічого не дістали, а нам також хотілось взяти і на свій пай що-небудь з революції.

Ми ще довго сперечались з приводу того листа. Летюм'є взяв був його, щоб прочитати у нашому клубі; аж несподівано у четверг, 29 серпня, коли ми прийшли на ринок, то побачили три великі оповістки, що були прибиті до середнього стовпа. Старі люде, що дожили досі з тої пори, можуть пригадати, що між тим стовпом та соляною конторою висіла тоді велика ліхтарня, круг якої вечорами раз у раз шугали кажани.

Коло оповісток зібрався вже цілий натовп народу, хтось ізняв ліхтарню і присвічував, а люде читали. Ми, баракці, трохи були опізнались і вже не могли доступитись ближче; але Летюм'є, розштовхуючи ліктями людей під боки, якось пробився вперед і почав читати, та так голосно, що його, мабуть, було чути на другому краї міста у казармах.

„Лист п. де-Ляфайета до національної гвардії Мертської та Мозельської округи.

*) Буржуа за тих часів називались усі люде, що були не з дворян та духовних, але мали де-який достаток: земельні власники, купці, заможні ремесники, адвокати, лікарі.

Париж, 17 серпня р. 1790.
Панове!

„Національне зібрання, довідавшись про незаконний вчинок Нансійського гарнізона і визнаючи вельми шкідливі наслідки таких вчинків, зробило, щоб запобігти їм, заходи, які зазначено у декреті *), котрий я маю честь переслати вам, щоб ви могли, як слід, підготувитись до дальших приказів, які ви можете незабаром одержати. Ваш товариш по зброї, якого ви уповажили піддержувати тут вашу прихильність до конституції і громадського порядку, дозволяє собі сподіватись, що ви виявите свою непохитність і повагу в цьому випадку, бо се має величезну вагу для запевнення свободи, яка опирається на повазі до законів і для затвердження загального спокою.

Ляфайет“.

Тяжко нам було слухати се. Скільки днів перед цим ми, не вагаючись, виступили б у поход.

Але тепер з листа Шовеля ми довідались, що Ляфайет людина лехкодуха і славолубна. І ся людина закликає нас тепер озброїтись проти салдатів-патріотів! Се обурило нас до-щенту.

— Се мерзота!—закричали баракці. Салдати мають право домагатись рахунків. Салдати—наші товариші, наші брати, наші сини і ми повинні стояти з ними у

*) Декрет є приказ, що має силу закона.

згоді проти офіцерів з дворян, які хочуть обкратати їх.

Це всі розуміли. Ні одна чесна людина не може ухвалити такий спосіб виплачувати свої довги. Летюм'є, махаючи шапкою над юрбою, кричав:

— Та ви послушайте далі... Цитьте!.. Послушайте декрет національного зібрання!

І хоч страшний гнів опанував людьми, але все ж таки вони по-троху затихли і почали слухати той декрет, який наказував: „зібрати збройну силу з гарнізону та національної гвардії Мертської округи і сусідніх з нею і виступити під командою генерала, якого зовчить назначити Його Величність, щоб усмирити військовий бунт“. А потім була ще оповістка Мертської директорії *) з Нансі

„За приказом генерала Бул'є, якого назначив Його Величність за командира війська колишньої провінції „Трьох Єпископів“ і вважаючи на постанову національного зібрання 16 сього місяця, директорія сповіщає всі муніципальні **) управи Мертської округи, де тільки є національна гвардія, щоб вони доручили командирам тої гвардії негайно зібрати якомога більше добровольців, зробити їм списки і передать їх негайно ж таки муніципальним управам.

*) Директорія була найвища управа в окрузі.

**) Муніципальні управи були виборні управи городських та сільських громад (як у нас земські та городські управи).

Муніципальні управи доручать командірам звишменованих добровольців відповідно спискам суму, потрібну для содержання їх на вісім день, рахуючи по двадцять чотирі су на чоловіка. Кожному чоловікові має бути видано не менше, як по двадцять патронів. Для кого не стане патронів, той дістане їх у Нансі. Кожна округа повинна мати свій прапор. У поході національна гвардія має розміщатись по квартирах так само, як регулярне військо; ніхто не має права одмовлятись приймати їх за постояльців. Іти вони повинні яко мога швидче і т. и.

Всі люде слухали це мовчки.

Як тільки Летюмье дочитав останню оповістку, один з муніципальних чиновників Матей з Саребурга, товстий, з прищоватим лицем, вліз за прилавок колишньої соляної контори,—звідтіля завжди говорились промови. Він слово у слово повторив відозву Ляфайета, а його самого назвав другом Вашингтона і оборонцем свободи. Де-хто крикнув вже: „Слава королеві! Слава Ляфайетові! Матей хитро усміхався, але у той час посеред ринку почувся голос Ельофа Колена. Він говорив, що національна гвардія утворена не для того, щоб воюватись з салдатами, а для того, щоб піддержувати їх проти наших спільних ворогів; що замість того, щоб бити кінний та швейцарський полки, краще було б заплатити їм те, чого вони по праву домагаються; тоді вони швидко заспокоїлись

би і був би мир та порядок. Але річ певна, що хочуть роз'єднати і посварити військо та народ, щоб знов забрати нас у неволю. Він, Колен, закликає всіх розумних людей не мішатися у цю справу. Нехай собі офіцери самі росплутують свої нечисті вчинки, а народові до того нема нічого!

Тоді знялись нечислені крики, одні кричали за, а другі—проти. Проти Колена і за Лофайета стояли всі ті, хто встиг собі купити церковної земельки: і Жан Леру, і Микола Рош, трактирщик з Егля і Мельхіор Леонар давній канцлер з Мерії, і Люї Масон—арендатор кінної пошти, Рафаїл Манг—начальник етапу, що взяв на себе підряд постачати корм для коней, і начальник мійської гвардії Жерар,—одно слово всі заможні буржуа з Фальцбурга і околиць; вони мали великий вплив на справи, бо за них стояли всі робочі, які мали від них заробіток.

Городська управа вже була постановила видати 1.000 франків на содержание добровольців. Це було ще вранці, перед нашим зібранням; і хоч як змагався Ельоф Колен, а було постановлено, що завтра ж таки від нас виступить команда національної гвардії і назначено, скільки від якого села. На Бараки припало п'ятнадцятеро, а в тому числі мусів іти Жан Леру, Летюмье і я, як найщиріші патріоти.

Дядько Жан вважав, що так і треба! Я думаю, ще йому хотілось трошки по-

забавитись у салдати і пофрантити у своєму мундірі у Нансі; бо хоч він був розумний і добрий, але і дуже славолюбний. Летюм'є, Жан Ра і я сперечались усю дорогу аж до самого села.

Нарешті ми всі пішли спати і умовились, що завтра вдосвіта маємо зійтись всі у трактирі „Трьох Голубів“.

Другого дня вранці у шість годин ми зійшлися на городському майдані—добровольці з городян і з околиць; всього нас було чоловіка з півтора. Ще у Бараках, як виходили, випили ми у дядька Жана по шклянці вина і з'їли по скибці хліба, а що лишилося хліба, то кожний поклав собі у торбу на дорогу. Інші селяне також були не без запасу, та й можна було вже бити у барабан, щоб збірались усі на смотр. Надійшло ще чоловіка з шестеро. Командір звелів роздати нам патронниці, у кого їх не було, та по 25 патронів.

Командір мійської гвардії Жерар сів на коня і, махаючи шаблею, сказав нам промову про обовязки салдатів—громадян. Знов забили барабани.

Більше вже ніхто не прийшов, і ми рушили в дорогу через французькі ворота. З усіх вікон нас вітали криками: „Слава королеві! Нехай живе народ!“ Юрба дітей бігла за нами аж до Мітельброну, а далі ми вже йшли самі.

Зроду я не пам'ятаю такої спеки, яка була тими днями, 30 та 31 серпня. Червоне розпалене сонце шкварило нас, аж у

голові морочилось, а курява була така, що передихнути неможна було.

Це був наш перший військовий похід. Як іти цілою командою, то куди—гірше втомляються люде, ніж тоді, як іти собі по-одинці: треба тягнутись за всіма, а це найбільше втомляє,—а курява набивається в очі, і в ніс, і в рот, аж у горлі пересихає.

А проте вже на одинадцяті годин ми були у Страсбурзі. З Страсбурга ні одна людина не пішла у добровольці і люде там вельми дивувались на нас. Ми посідали для спочинку, напивались води, а потім рушили далі, на Блямон і прийшли туди вже надвечір, у сім годин.

Дядько Жан дуже жалкував, що не взяв на себе простої сорочки, замість того гарного мундіра, в якому парився цілий день, а бідний Жан Ра, зігнувшись і висолопивши язика, таскав свій барабан, немов тягнув візок діда Судера. А мені все було байдуже. Правда, і з мене струмками збігав піт і я навіть роззувся, щоб легше було йти, але все ж таки і мені, і іншим сільським парубкам було легше, ніж іншим. Особливо втомилась городяне, що не звикли були до такої ходи. Вони раз-у-раз старались присісти, заплативши скільки су, на яку-небудь підводу, що їхала на Блямон, і Жан Ра наприкінці також почепив свого барабана на задок якогось воза.

Нарешті ми якось дотягнулись до Блямона. Нашого командіра Жерара і капітана Ляфрене запросив до себе у господу

городський голова Вуанон; дядько Жан і Летюм'є стали на ніч у чиновника мійської управи; Жана Ра, Жака Грільо і мене прийняв до себе один купець, що торгує вином, дуже добра людина. Він нагодував нас добре на вечерю і розказав, що їх командір Фроманталь з командою добровольців вийшов у поход ще позавчора і що у них майже ні в кого не було рушниць, а обіцяли їм дати їх, як прийдуть у Нансі.

Ми випили у нього по шклянці доброго вина і зараз після вечері він завів нас в окрему кімнатку, де було двоє ліжок, і ми полягали спати, бо на другий день треба було вийти вдосвіта, щоб іти холодком. Жан Ра і Грільо лягли вкупі на те ліжко, що було ширше, а я ліг собі окремо, та заснув так твердо, що на другий день треба було мене добре струснути, щоб розбудити. Жан Ра бив уже в барабан на Чорній вулиці. Було не більш, як три години; о четвертій годині ми вже були в поході, та й добре зробили, бо як почало сходити сонце, то всі побачили, що й сьогодні нас добре припече, поки дійдемо до Люневіля.

А туди ми прийшли о годині девятій. Треба було поставати в ряди, взяти рушниці на плече і з барабаном вступити до міста.

Там всі зустріли нас радісно і кричали: „Нехай живе народ! Діти бігли за нами юрбою, а жінки усміхались нам з вікон. Люде з Люневілю завжди були добрі патріоти, бо у них такий був гарнізон.

Я пригадую, що ми спинились на невеличкому майдані, обсаженому старими деревами. Ми поскладали рушниці; дядько Жан, Летюм'є і я пішли у гарний трактир, що був з краю того майдану. Нам було дано цілу годину на спочинок і ми були дуже раді.

— Ну, хвалить Бога, ми потрошки посуваємся!—сказав дядько Жан.

— Так то воно так,—озвався Летюм'є, але доки ще дійдемо до Нансі, то добре вамуляем собі ноги.

— Ну, найгірше ми вже пройшли,—сказав дядько Жан. Найважніше—щоб ми туди не опізнались.

На майдані і на сумежних улицах народу було, як комашні; гороляне, салдати, чоловіки і жінки ходили сюди і туди; деякі спинялись і оглядали нас. Я ніколи не бачив такого натовпу; у трактирі також була тіснота; здоровенні карабінери пили, покурюючи люльки і попростягавши свої довгі ноги. Регіт був і гомін і ми почули розмову, що у Нансі вже настала згода. Всі три полки покорились, настав спокій і тільки привідці бунту будуть відповідати.

Мабуть прийшли знову добрі звістки, бо на вулиці народ кричав: „хай живе король!“ А карабінери, хитро усміхаючись, попивали пиво і говорили:

— Мають вони щастя, що поладились!

Всі навкруги раділи, бо нікому, мабуть, не хотілось, щоб між нами почалася бійка. Та й ми були раді, що не доведеться проливати братню кров.

Наш командір Жерар пішов до городського голови Друена. Звістки про згоду переказувались чим-раз певнійше і ми не дуже поспішали виходити і спокійненько спочивали собі до одинадцятої години. В одинадцятій прийшов до нас голова з іншими мійськими чинами на майдан; вдарено у барабан, щоб збиратись, і ми всі поставали в ряди. Командір сів на коня, попрощався з господарями міста і ми знову пішли, радіючи, що прийдемо не на бійку, а на згоду.

Годин у чотирі дня ми побачили геть далеко дві великі темні башти і якісь старі будинки.

— Невже-ж це Нансі?—думав я собі. Не може того бути!

Це було не Нансі, а Сен-Ніколь. Ми помаленьку підходили і втім несподівано почули, що з правого боку десь далеко щось важко загуркотіло два рази. Ми спинились здивовані і прислухались. Тихо було де-який час, але згодом знов загуркотіло раз і ще-раз. Наш командір піднявся на стременах і крикнув:

— Це гармата! Баталія почалась! Гайда, вперед!

Сумно нам стало, що добрі звістки у Ліонвилі були неправдиві, але нічого було робити; хоч ми й потюмились були дуже, але треба було поспішати. Тільки що швидше ми йшли, то більше й більше ростягалась наша команда; три чверті людей не могли вже йти так хутко. І як дійшли

ми до перших домів Сен-Ніколя, то му-сіли спинитись і почекати тих, що за-пізнились.

Так завжди буває, коли з самого по-чатку йти дуже швидко. Мені часто по-тім доводилось бачити це у Німеччині. Но-вобранці, що не звичні, завжди лишаються по-заду і ще добре, коли не треба поси-лати кінних, щоб позбірали їх.

Нарешті підійшли барабанщики і ми вийшли у те стародавнє місто Сен-Ніколь. По обидві сторони довгої вулиці висіли таблиці ткачів, суконщиків, шаповалів не-мов на ярмарку. Тепер це місто дуже пе-ремінилось, але за тих часів золота рука св. Миколи притягала туди велику силу бого-мольців і так воно було аж до тої пори, поки республіка не заборонила дурити на-род і відіслала ту руку і дароносиці і всі дзвони на монетний двір у Мец. Що ж було робити? Ми тоді були зовсім зруй-новані.

На головній улиці, якою ми тоді йшли, була страшенна метушня. З крамниць, з майстерень вибігали перелякані люде, бігли жінки з дітьми на руках. На майдані коло старої церкви нас обступила така велика юрба, що ми мимохіть мусіли спинитись і поставити рушниці до ноги. Тут були і селяне, і ремісники, і робочі, і національна гвардія у безладді, що її нансійська мій-ська управа виправила сюди перед почат-ком баталії, бо вони були у згоді з сал-датами.

Ніколи зроду ми ще не бачили такого шарварку. Ці люде з обуренням розказували, що як тільки вони вийшли з міста, щоб іти додому, думаючи, що вже все скінчено, як німецький полк вчинив бійку, коло нових воріт. Один з капітанів національної гвардії, сухорлявий, вісповатий дідок під'їхав до нашого командіра і поклавши руку на шию його коня, крикнув:

— Командір, ви їдете у Нансі? Не йдіть туди! Там і військова і громадська влада неймуть віри національній гвардії... Поганці вони!.. Ви попадете у пастку!

Його аж душив гнів.

Капітане! відповів йому наш командір,—мої люде і я, ми виконуємо наш обов'язок.

— Про мене,—промовив старий. Я вас попередив, а там робіть, як знаєте.

Але, що половина наших ще не надійшла, командір на час розпустив нас щоб почекати їх. Ми встигли випити собі по шклянці вина під полотняним наметом коло трактиру.

Багато цікавих повилазило на дзвіниці з прозорними трубками і, злізши звідтіля, розказували людам:

— Баталія іде на предмісті Сен-П'єр!— або—дим курить над стенвільськими воротами.

І таке инше.

Через пів години надійшли наші, що були онізнились, і ми рушили до Нансі. І ми скоро почули вже стріляння з руш-

ниць; коло години шостої воно стало страшенне. З гармат уже не стріляли. Ми вже побачили оддаля місто і у той самий час зустріли перші гурти втікачів. Які це були нещасні люде! Здебільшого в одних сорочках, а де-які і без сорочок, босі, без шапок,—одно слово: голота мійська того часу. Цілими юрбами та біднота бігла простісенько у поле; на шляху ми зустріли тільки трьох-чотирьох і ті були ранені, бліді, як смерть. Кров бігла їм по грудях, по ногах; вони дивились на нас широко розплющеними очима, але нічого не говорили. Може вони навіть не примічали нас, або думали, що ми вороги.

У той час, коли ми зустріли тих нещасних, стріляння з рушниць, що чулося нам з правого боку, тепер залунало по цілому місті. Саме тоді,—як ми довідались пізніше,—салдати і народ кинулись у-ростіч і саме тоді почалось найгірше бойовище.

Ми вийшли у довгу вулицю, обмежену високими домами з зачиненими дверима. На зустріч нам бігла юрба людей, а за нею гнались п'ятеро чи шестеро гусарів верхами і без жалю рубали їх. Коні ставали гопки, шаблі підіймались і спускались на людські гозови, а крик чувся такий, що аж кров у жилах застигала, страшенний крик.

Як-би ті люде тільки повернулись і напали на тих розбійників, що за ними гнались, вони могли-б стягти їх з коней за ноги, кинути на землю і розтоптати, як коше-

нят! А вони втікали і давали себе рубати! Ой, як-же той страх позбавляє людей розуму!

Командір приказав нам відступитись ліворуч по-під доми і спинитись, щоб пропустити юрбу. Дядько Жан, Летюм'є і інші офіцери подобували шаблі і сказали нам набити рушниці; кожний з нас добув свій перший патрон.

Юрба наближалась; вона пробігла повз нас, як отара овець, за якою женуться вовки; а гусари, побачивши наші штики, в одну мить повернули у першу бокову вуличку; вони мабуть думали, що ми випалимо разом на них.

Через хвилину велика вулиця була пуста, втікачі поховались, тільки де-котрі з них лишилися, лежачи ниць на землі. Знов ми почули великий гомін у місті, вистріли з рушниць і серед того шарварку і душогубства на якійсь маленькій церкві били у дзвони на гвалт.

Боже мій! Скільки сумних думок приходить у голову, коли згадувати ті страшні часи! Як жаль усіх тих нещасних людей! Їх калічили і мордували за те, що вони просили тільки правди.

Як тільки зменшився коло нас той крик, начальник звелів нам рушати далі. Великі чотирьох-кутні Сен-Нікольські ворота чим-раз яснійше вбачались нам, втім ми почули крик: вер да! *) Ми зрозуміли, що в Нансі тепер панують німці.

*) Хто йде.

Генерал де Буйлє, мабуть, навмисне послав сюди самих німців. Французи, мабуть, не зайшли-б так далеко, а він хотів дати страшний приклад.

Тоді здрігнулись сиві вуси нашого командіра; він сам виїхав вперед і сказав:

— Франція!.. народна міліція з Фальцбург!..

Через кілька хвилин до нас підїхало скілька тих німців у синіх мундірах, так як тепер інваліди, з офіцерами, вони хотіли придивитись до нас. Видно було, що вони не довіряли нам, бо ми мусіли дуже довго чекати з рушницями—коло ноги поки буде який приказ. Ми ледве стояли на ногах від втоми, після двох таких довгих походів; тільки коло девятої години прийшов якийсь лейтенант і сказав нам приказ, щоб ми заступили німців на варті коло воріт.

Тих поганців було тут на варті чоловіка з п'ятнадцятеро; вони, звичайно, були дуже раді здати нам варту і піти грабувати зо своїми товаришами.

Там ми і ночували коло тих Сен-Нікольських воріт; ми полягали рядами по під стінами на голій землі, підмостивши під голови торбини. Ворота було загорожено перекинутими возами і стояло коло них дві гармати; увесь брук з улиці було знято. Вартових змінляли що години і вони ходили вдовж улиці у сторону міста і до передмістя. Більше я нічого не згадаю, спав я, мов убитий; на моє щастя моя черга стояти на варті випадала вже вранці.

Разів два чи три за ніч я прокинувся від крику та суперечки: се наші вартіві провадили арештованих; їх кидали у в'язницю і зачиняли там, не вважаючи на їх крик. Тіснота там була така страшенна, що тим нещасним людям не було чим дихати. Все це я згадую, як сон якийсь!

Що-ж ви зробите! Коли сон обняв людину, то вона вже нічого не бачить і не чує. Я знаю, що у ту ніч було вбито кілька сот нещасних людей і що жорстокість дворян до народу виявилась над усяку міру,—але я нічого не можу вам про се розказати, бо сам нічого не бачив.

За те добре пам'ятаю я другий день, першого вересня року 1790.

Я встав тоді дуже раненько і все, що бачив у той день стоїть перед моїми очима, мов тяжка мара, ше й досі, дарма що старий я, і стоятиме так до віку.

О четвертій годині вранці нас розбудив барабан. Я підвівся на лікті, ще заспанний і побачив поблизу у досвітньому присмерку нашого командіра Жерара і німецького офіцера; вони розмовляли, а за ними стояв чиновник з управи з трьохбарвним шарфом через плече, заклавши руки у кешені свого довгого білого жилета. Вони дивились у темні ворота, де ми один за другим вставали, обтрясали порошок з одежі, забірали свої рушниці, зав'язували свої торбинки.

Барабан вдарив на збір; за ніч надійшло ще скілька наших товаришів і було

нас усіх сто двадцятеро чоловіка, не рахуючи вартових та обходних.

Коли всі зібрались, командір сказав нам:

— Товариші, ви поведете арештованих у городські тюрми.

Саме тоді під'їхало три вози з соломою на споді і з казармів почали виводити тих нещасних, яких понапихали туди за ніч. Вони виходили, виходили без краю!.. Аж трудно було віри поняти: жінки, салдати, селяне, городяне аж всю вулицю вони заповнили і такі вони всі були змучені та бліді, що аж серце боліло дивитись на них. Деякі з них, поранені і закривавлені не могли йти і треба було виносити їх на руках. Опам'ятавшись на чистому повітрі, вони починали неспокійно ворухитись, розкривши роти, неначе їх душило, і просили води; їм давали напитись з великої баньки, а потім переносили на вози.

Все це тривало хвилин з двадцять, а потім ми рушили всі: вози з пораненими вперед, а арештовані за ними по парі, а ми йшли по боках.

Бачив я багато з тої пори таких походів,—ой бачив, Боже єдиний! І от бачив ще більше: по тридцять, по сорок возів з раненими; але тоді се було уперше і смертельний жаль від того лишився у мене по-вік; таке страшне видовисько можна забути тільки в могилі. Пізнійше на таких возах возили ранених у шпиталі після

наших великих баталій, або возили на смерть, на гільотину аристократів; а тепер вели на муки простих людей та салдатів. Мало було того, що за вчорашній день було вбито три тисячі тих нещасних, з них чотириста жінок та дітей; того-ж дня Бул'є звелів повішати двадцять вісім салдатів швейцарського полка, яких засудив військовий суд, а одного навіть живцем чвертували, дарма, що національне зібрання заборонило всякі муки; опріче того сорок одного чоловіка заслано на королевські галери.

Ми ще не встигли вернутись у Фальцбург, як звістка про ті страховища розійшлася скрізь.

Багато було крику з приводу сентябрьських душогубств та смертних кар року 1793; і воно таки правда, що це огидна річ, але дворяне самі почали. Це велике нещастя! Але хто вимагає жалости до себе і своїх близьких, той повинен був раніше жаліти інших людей і не робити нелюдських жорстоких вчинків, коли перемога була на його боці.

Тай ішли ті бранці довгою низкою між двома рядами наших штиків. Тихо було навкруги; всі доми були зачинені, мов тюрми, окрім тих, які були розграбовані; там двері та вікна лежали на вулиці потрощені, або висіли на покручених завісах. Дядько Жан був у нас за командира; разів два чи три він глянув на мене і я побачив у його очах такий біль, таку жа

лість... Та що було робити? Бул'є був у нас за начальника, треба було слухати його.

А ті нещасні яких ми вели, були дуже нужденні: без одежі, де-які навіть без сорочок, з зав'язаними руками, з покаліченими головами,—вони мутним поглядом дивились перед себе, а де-які важко зітхали. Так зітхати можуть тільки ті, у кого нема вже ніякої надії, у кого лишилась або старенька мати, або жінка, або дрібні діти, яким доведеться тепер пропадати. Ось чому вони так важко зітхали, з тихим стогоном. Ми чули вас, нещасні люде і з великою охотою пустили-б вас на волю, як-би тільки могли.

Всякій зрозуміє, що я тоді не розглядався по вулицях, хіба тільки тоді, як доводилось обминати трупи: салдатів, жінок, чоловіків, що лежали на вулицях у калюжах крові. Ми всі аж здрігались!.. Де-які з бранців, хто був одважнійший, повертали голову минаючи ті трупи, неначе хотіли попрощатись з убитими товаришами.

На одному маленькому майдані побачили розсідланих коней, що їли сіно; Лозенські гусари спали тут таки на купах соломи. Оце все, що я пам'ятаю з тої дороги; та ще пригадую великий будинок мійської управи; у вікнах там ще світився вогонь; світло по-ранку ще не проникло туди. Офіцери входили і виходили туди розкішними дверима; скілька гонців чекало приказів коло воріт. Два батальони Л'єдського полка роставувались на майдані.

Небо було чисте і на йому ще світили зорі.

Коли ми проходили під якоюсь аркою, хтось крикнув нам німецькою мовою:

— Wer da? (Хто іде?)

Це був кінний вартівий перед тюрмою, яка була обкопана глибоким ровом. Майор, який ішов з нами з чиновником управи, вийшов вперед. Він сказав, хто ми і нас пропустили на другий майдан, обсажений трьома рядами дерев. Вози спинились коло якогось шпиталю з заґратованими вікнами; поки їх проводили у ворота, я примітив, що тюрму стережуть вартіві з німецького королевського полка.

Можна собі уявити, як мене злякала думка, що наш Микола є тепер у Нансі! Я пригадав собі його листа і подумав собі, що мабуть і тут він так само охоче рубав людей, як у Парижі, за-для одної тільки військової дисципліни; і я од широкого серця бажав не зустрічатись з ним. Але поки зносили з возів ранених, я подумав, що може і з ним скоїлось яке нещастя і мені стало жаль його. Все-ж таки ми були брати і за дитячих часів він мене завжди обороняв; опріче того як-би батько і мати довідались, що ми були так близько один від одного і не привітались навіть, то їм це було-б дуже гірко.

Тоді я забув за все, підійшов до найближчого вартового і спитав його, чи не знає він Миколу Бастієна, бригадира третього ескадрону королевського німецького

полка. Довідавшись, що я брат Миколи, той вартувий сказав, що знає його дуже добре; мені треба було пройти маленькою вуличкою до Нових воріт, де вчора німецький королевський полк мав баталію, а там усякий салдат покаже Миколу.

Дядько Жан не дуже був радий, почувши, що я хочу бачитись з Миколою.

— Яке нещастя для нас, що нам довелося вмішатись в одну справу з тими розбійниками!—сказав він. Тепер будуть думати люде, що національна гвардія помагала німцям проти справжніх патріотів; вони будуть кричати про це у всіх своїх газетах... Яке нещастя для нас!

Він не заборонив мені побачитись з братом, але сказав, щоб я не барився, бо ми не довго пробуємо у Нансі; досить уже з нас було того!

Я пішов зараз там, взявши рушницю на плече і прямуючи до Нових воріт. Коли-б я тепер розказав вам, яку страшену руїну я там побачив, то ви напевне мені не повірили-б. Це не люде зробили, а якісь дикі звірі, які все нищать навкруги без серця, без жалю! Народ і швейцарці мабуть завзято оборонялись, бо все тут було поламано, потрощено, понівечено: вікна, двері,—все!..

На вулиці купами лежали цегла і черепиця, як після пожару; солом'яники та сінники, що їх було повикладано на вулицю для ранених, були цілком закрівавлені; скільки коней лежало на землі, дриґа-

ючись у передсмертних корчах. Два чи три рази, проходячи коло на-пів розвалених домів, я чув страшенний крик, що душу надривав; це кричали нещасні ранені швейцарці, що поховались туди після побойовиська і тепер їх без жалю добивали. Бул'є приказав своїм німцям вбивати всіх швейцарців до останнього!

Втім, повернувши з одної вулиці, я побачив велику купу каміння з бруку, а за нею Нові ворота, прострілені й облуплені кулями і цілий ряд возів, навантажених людськими трупами; мов снопи лежали там і чоловіки, і жінки, і—мушу сказати правду, бо це таки була гірка правда—навіть бідні маленькі діти!

Якісь робочі розкидали ті купи каміння, щоб очистити дорогу тим мерцям, яких везли ховати.

Гусари доглядали за робочими, а навкруги зібралась юрба жінок і стогнали вони, і плакали на всю вулицю: вони хотіли в-останній раз подивитись на своїх близьких, любих покійників, але їх не допускали і поспішали вивозити трупи, бо спека була страшена і з тим ділом не можна було гаятись. Салдати королевського німецького полка виглядали з вікон сусідніх домів, де їх розмістили постоем; де-які з них стояли в-низу, коло дверей, щоб допомогти гусарам, як-би народ здумав їх спійняти, бо натовп зростав чим-раз більший.

Якусь підстаркувату жінку сусіди силоміць тягнули геть від тих возів, а вона пручалась і кричала:

— Нехай і мене вб'ють! Нехай ті розбійники вб'ють і мене, як убили мою дитину!.. Пустіть мене! Ой, ви розбійники!

У мене серце розривалось від того і я дуже жалкував, що пішов сюди. Я вже хотів повернутися назад, коли побачив серед салдатів, що стояли коло возів, здорованя Жерома з великим шрамом на виду. Він, як і раніше, був квартирмейстером і тепер стояв собі о-сторонь, усміхаючись і покурюючи люльку. Я зараз пізнав його, але й не думав підходити до нього; я звернувся до інших салдатів і спитав їх, де живе бригадир Микола Баст'єн; вони показали мені на заїзд, що був через дорогу, і там у вікні я відразу пізнав Миколу, хоч у-перше бачив його у військовій формі; він також курив люльку і дивився на те страшне видовисько. Я перейшов улицю і все-ж таки зрадів, що бачу брата. Се якось само собою робиться, мимохіть, бо я добре знав, що ми з ним ні в чому не згодимся. Я підійшов до заїзду і крикнув: „Миколо“!

Він зараз бігцем збіг до мене.

— О! Це ти!—скрикнув він.—Ви, значить, з Фальцбурга прийшли? Оце добре! Я дуже радий!..

Він дивився на мене і я бачив, що він справді щиро радіє. Він узяв мене під руку і ми пішли по сходах на гору. Там він

одчинив двері у світлицю, де п'ятеро чи шестеро салдатів його полка пили кругом стола, а троє чи четверо дивились у вікна.

— Гей ви!—крикнув він весело. Подивіться на сього парубка: се мій брат! Який здоровенний!

Він ухопив мене за плечі і, жартуючи, старався побороти мене, а салдати реготали. І мені стало якось веселійше і здалося, що ті салдати дуже добрі хлопці. Їх шаблі та каски висіли на кілочках. Вони почастиували й мене чаркою. А Микола говорив:

— Ой, як жаль, що ви опізнались учора! Хоч-би у годин п'ять прийшли! Отам-то була потіха! І рубали-ж ми їх лепсько! Ой, рубали!..

Потім він розказав мені на вухо, що в їх полку вбито вахмістра і капітан Мендель на його місце не хоче нікого іншого, як бригадира Баст'єна, бо він, Бастієн, найкращий приклад для салдатів.

Уявіть, собі самі, як мені тяжко і гірко було слухати таку розмову після тих страшних подій, які я бачив. Але я не міг при інших салдатах сперечатись з братом і мусів слухати все, неначе воно мені справді подобалось.

Через скільки хвилин затрубила труба на знак, щоб ішли чистити коней; всі повставали і порозбірали шаблі та каски. Микола теж хотів іти, але один з салдатів сказав йому, щоб він лишився, обіцяв, що попросить за його офіцера і сам почистить

Миколиного коня. Микола сів знову і лиш тоді, як усі пішли, згадав за батька і матір.

— Ну, а як-же старі? Здужають?

Я сказав йому, що дома у нас всі здорові: і батько, і мати, і Кльод, і Матюріна і маленький Ет'єн; розказав йому, що сам заробляю тепер по тридцять франків у місяць і нашій родині тепер нема ніякої нужди. Він дуже зрадів, стиснув міцно мою руку і сказав.

— Ти добрий хлопець, Мішель! Певна річ,—треба-ж подбати за наших бідних старих! Я-б і сам залюбки приїхав до них, щоб побачитись... хотів-би побачити їх... Але як згадаю ті боби, ту юшку з шачавиці, про те смердяче гніздо, де ми стільки лиха натерпілись,—то й пропадає охота їхати. Салдат королевського німецького полка повинен пам'ятати про своє званіє. Ти більше за мене заробляєш, се правда, але хто служить королеві і носить шаблю при боці, то вже зовсім инша річ. Треба себе шанувати! А там ті старі, обдерті, у лахмітті. ти розумієш, Мішель, що бригадир—зовсім инша лінія.

— Так, так,—казав я—розумію. Але тепер уже батьки наші не обдерті, не в лахмітті. Робенові довг я вже виплатив, батькові не доводиться вже ходити на панщину, у матері дві кози, то вже є й сир, і масло, є й кури, і яйці. Матюріна ходить на поденну роботу до дядька Жана, теж заробляє де-що; маленький Ет'єн

вміє читати, я навчив його, вечорами. І хатину нашу ми трошки полагодили: пошили новою соломою, поміст новий постелили. Шкляр Регаль з Фальцбурга повставляв нові шибки у вікна, що вже літ із двадцять стояли побиті; навіть східці кам'яні зробили коло дверей. І одежі, і білизни всякої стало більше.

— Ага! Ну, то коли вже все тепер, як слід і знайдеться чого попоїсти, то я може й справді зберуся коли. А вже-ж, тепер я можу приїхати. Візьму отпуска на тиждень і приїду до старих. Так і скажи їм, Мішель.

Серце у нього таки було добре, але розуму у голові ані крихточки: тільки й кохався він, що у зброї, еполетах, гарматах, у бійці та душогубстві. Тепер уже трудно знайти таких дурнів; тепер уже люде трошки просвітілись і розуміють де-що. А за тих часів таких, як Микола, було досить скрізь. А все через те, що пани і манахи не давали нам науки, щоб легше було запрягати нас у ярмо і стригти, як овець.

Я почав був говорити Миколі про вчорашнє побойовище; він слухав мене, спершись ліктями на стіл і покурюючи люльку, а потім пустив цілу хмару диму і скрикнув:

— Що ти плетеш! Це, братику мій, політика! А ви там у Бараках сидите і нічого не тямите!

— Політика?—здивувався я.—Та ж ті нещасні швейцарці домагались своїх грошей!

— Своїх грошей!—здвигнув він плечима. Де там! Хіба кавалерійський полк не одержав своїх грошей? Хіба міська управа не видала королевському полкові по три франки на чоловіка аби тільки вони вернулись у казарму перед бунтом? Ні, ті швейцарці просто погані бунтарі і вони тягнули за патріотами. Ми їх вирізали за те, що вони, як народ брав Бастілію, стріляли вгору, а не в юрбу повстанців. Розумієш тепер, Мішель?

Я сидів, здивований тою мовою, і мовчав. Трохи згодом він додав:

— Це все тільки початок. А ми хочемо, щоб король вернув собі назад усі свої права. І тим говорунам у національному зібранні треба також дати доброго прочухана! Не бійся, генерал Бул'є задумав дуже гарну річ. Цими днями ми рушимо у Париж, і тоді... вибачайте, побачите!..

І він реготав, вищиривши білі зуби, мов якийсь хижий звір, що намітив собі здобич і має певність, що вона не втече.

Гидко мені стало і я подумав собі:

— Чи може ж бути, щоб оця звірюка був мій рідний брат!

Але умовляти його, доводити йому якусь иншу думку була річ даремна. Однаково він нічого не зрозумів би та ще може розгнівався б на мене. І я згадав, що мені вже пора йти.

— Ну, прощай, Миколо,—сказав я встаючи. Хоч мені тут з тобою дуже приємно

сидіти, але у вісім годин ми виходимо назад у Фальцбург.

— Ти вже йдеш?

— А вже ж, Миколо. Будь здоров.

— Як же так? А я думав, що ти поснідаєш з нами... Товариші зараз вернуться... У мене є гроші... Генерал Бул'є звелів видати нам по дванадцять франків нагородних на чоловіка.

Він плеснув рукою по кешені.

— Не можу ніяк,—сказав я. Служба у самперед. Погано ж буде, коли я не ставлюся на збір.

Він зрозумів цю причину і не намовляв уже. Я взяв рушницю і ми пішли униз.

— Ну, Мішель, щасливої дороги тобі,—сказав він, широко обіймаючи мене.

— Ми поцілувались.

— Скажи ж старим, не забудь, що мене мабуть скоро призведуть у вахмістра!

— Не забуду.

— І що толі я приїду до них з нашивками.

— Добре. Все розкажу.

А йдучи дорогою я думав собі:

— І не злий же він був би чоловік... Та тільки за ту дисципліну, за ті нашивки він готов залюбки вбити кого звелять.

Коли я підійшов до Сен-Нікольських воріт, там уже зібрались усі наші.

— А що ж, бачив ти його спитав дядько Жан.

— Бачив, дядьку.

Мабуть з того обличчя він зрозумів, що у мене діється на душі і вже більше нічого не питав за Миколу. Я ледве встиг забігти у булочну, що була навпроти, і купити собі буханець хліба у три фунти та пару ковбасок на дорогу, бо був я голодний, а у брата, коло Нових воріт я тільки випив, але нічого не їв. І ми вирушили назад у Фальцбург.

Кожному з нас тепер було дуже гірко і сумно на серці. До того ще ми бачили раз-у-раз, як всякі нікчемні страхуни квапились підлещуватись до тих, хто подужав: вони святкували перемогу над бунтарями, раділи, вітали нас, як переможців, прославляли порядок, право, вірних оборонців влади, суворі але непохитні закони і т. п. А замість того простійше і чеснійше було б сказати:

— Ми стоїмо за вас, бо тепер ваша сила, а коли б не ви перемогли, а вас, то ми перші топтали б вас ногами.

І скрізь дорогою ми бачили тих гидких людей, з гладкими радісними обличчями, з товстими черевами, підперезаними трьох-барвними шарфами.

І скрізь, як ми підходили, вони кричали, аж хрипіли: „Хай живе король! Слава генералові Бул'є! Слава німецькому королевському полкові!“

В одному селі навіть вийшла напроти нас ціла юрба народу з старшиною і хотіла вітати нас, але наш командир Жерар

ще здалеку замахав на них руками і закричав:

— Дайте дорогу, бодай вас чорти забрали! Дайте дорогу!

І ми, не спиняючись, пройшли повз них з презирством поглядаючи, як вони через силу кричали, вітаючи нас. Шкода, що не скрізь поводяться так з тими підлизами; може тоді вони зрозуміли б, чого варті їх підлесливі промови. Коли вони самі себе не поважають, то може навчились би принаймні поважати горе чесних людей.

У Люневелі городська власть поводи-лась чемно і з повагою, але, як ми прийшли, то застали у місті велику тривогу. Міська міліція ще не вернулась і нас обступили люде, особливо жінки, розпитуючи за своїх синів, які пішли у Нансі. Нам не дали йти далі, на майдані нас обступили ще тісніше, а ми не знали, що їм сказати.

Втім з натовпу хтось озвався:

— Гай-гай! Та це ж дядько Жан і Мішель Баст'єн!

.. Ха-ха-ха! Та й прославились же Бараки!

Це був Жорж Мутон, син нашого колишнього старшини, що мав у Фальцбурзі на майдані трактир „Золотого барана“; це був парубок літ двадцяти, здоровенний, бадьорий, веселий. Потім з його були люде. Ми колись купували пшеничний хліб у його батька, бо він при трактирі держав ще й пекарню. За добрих давніх часів

дядько Жан не раз їздив з ним в Альзас. Вони у спілці купували вино у Баррі і їм пускали його дешевше, бо вони забирали відразу по 50—60 бочок. Ми дуже зраділи, побачивши знайому людину: все ж таки якось приємніше зо своїми.

— Ходім,—запрошував молодий Мутон, пообідаєм укупі у трактирі „Двох королів“.

— Що ти тут робиш у Люневілі?—спитав його дядько Жан. Він звик був ще змалку говорити йому „ти“.

— Я? А що ж: служу за прикащика в бакалійній крамниці,—відповів той, усміхнувшись. Торгую хазяйським цукром, та цинаменом, поки не зберу грошей на свою власну крамничку.

— Добре робиш,—сказав дядько Жан,—і твій батько добре зробив, що пустив тебе по бакалійній торгівлі: цей крам ніколи не залежується; свічки, олія, перець усякому потрібні; заробіток на такій торгівлі певний.

Мутон ішов попереду і ми зайшли за ним у маленький трактирчик; тісненько там було, і люде пили вино, пиво і горілку, стоячи коло прилавку; одні входили, другі виходили і тільки де-кілька чоловіка приїзжих сиділо коло стола і їли хліб із салом.

Мутон хотів неодмінно сам почастивати нас яешнею з салом та Тульським вином, але дядько Жан, яко людина старша і поважна, не допустив того і сам запла-

тив за все, та ще наприкінці сказав подати кави.

Розмова, звичайно, йшла про те, що сталося в Нансі.

— Який жалі,—скарикнув Мутон,—що я нічого того не бачив! Мій господарь служить за сержанта у нашому полку; пуста людина і славолюбна! Він здав на мене всю крамницю і пішов туди пишатись своїм мундиром. Коли б він там хоч лапу собі скрутив, то я був би радий. Та де там! Я його добре знаю: буде кричати: „Гайда, вперед!“ — сховавшись за чужі спини.

— Нема там на що дивитись, — сказав дядько Жан, хіба на дворянську подлість!

— Ото ж то мені й цікаво! Я завше ненавидів тих офіцерів, бо через них нам нема ходу у військовій службі; через них ми й мусимо торгувати по крамницях бакалією, щоб не пропасти у житті; там я б їх зненавидів ще гірше і се було б мені любо.

— Не буде добра для свободи народньої з тої різанини, сказав дядько Жан.

— Ба ні! Ще краще буде,—одмовив той. Швидче дійде діло до краю. Коли б ті пани-аристократи йшли помаленьку та з-лехка, то вони б ще може літ із десять, п'ятнадцять а може й двадцять тягнули б собі потихеньку гроші з казни. Але тепер, коли почалась така колотнеча, як пішли салдати проти офіцерів, то боротьба вже не спиниться! І згадаєте колись моє слово,

дядьку Леру: полетять дворянчики так, що аж закуриться! Та коли б тільки швидче! Бо я, правду казавши, більше маю охоти до рушниці, як до цього прикащицького фартуха.

Дядько Жан засміявся.

— З такими думками,—сказав він,—ти не швидко спроможешся зібрати гроші на свою власну крамничку. Та що ж робити?—часи такі тепер настали. Я сам так думаю, що для молодих людей тепер одкриваються нові шляхи. Тепер, після такої перемоги, Бул'є напевне захоче повести своїх німців у Париж.

— І чудово!—скрикнув Мутон. Кращого ми б і самі не могли придумати.

На майдані вже бив барабан на збір. Треба було йти. Мутон провів нас на майдан, попрощавсь з нами і просив кланятись його приятелям у Фальцбурзі. Після того ми рушили далі, а він вернувся до своєї крамниці. Ми і в думці не мали, що бачили тепер того, хто пізніше заступив Ляфайета і був головою національної гвардії.

Дивні діла бувають на світі, особливо за часів революції! Той, хто за звичайних часів був би шинкарем або бакалійщиком, стає маршалом, шведським королем або французьким імператором. А ті, що з дворянського роду, з орлиного, мовляли, гнізда,—здіймають перед ним шапку і підлещуються, щоб випросити собі тепленьке місце!..

Того ж вечора ми прийшли у Блямон, а на другий день були вже дома. Нічого нового на той час не сталося.

Погані звістки добігли до Бараків швидше, ніж ми дійшли. Всю нашу країну обняла велика тривога; люде говорили, що незабаром прийдуть у Льоренну австрійці і будуть хазяйнувати, як у себе дома. І ніхто не говорив того голосно, а шепотіли про це нишком.

Але найгірше було те, що наші продажні депутати у національному зібранні, про яких писав нам Шовель, ухвалили висловити подяку генералові Бул'є.

Але, хвалити Бога, граф д'Артуа і його приятелі ще не добились того, про що віддавна мріяли; ще багато часу минуло, поки вони могли вернутись у Париж зо своїми первородними правами, законами про святу віру і т. и.

Револуція посіяла на французькій землі добре насіння і його не здолають ніколи вирвати всі аристократи і всі манахи з цілого світу. Те насіння зійшло і з його виросла слава і могутність Франції.

III.

Після того, як ми вернулись у Бараки, тривога і розрух зростали що-день—то більше. Дядько Жан, Летюм'є, Кльод, Гюре і всі, хто закупив монастирські землі, почали дуже боятись, щоб із ними не зробили так само, як з швейцарцями: що заберуть у них назад землю, а заплачені гроші пропадуть. Всі ті обережні люде відразу зробились завзятими прихильниками революції. Вони називались „активні громадяне“, бо платили податків за землю, за рухоме добро і за патенти стільки, скільки коштує платня робочому за три дні. Все це були батьки родин, поважні люде і вони одні мали право на місцевих виборах вибрати депутатів у мійські управи, суддів, священників і навіть єпископів.

А ми, всі інші, хто міг віддати за рідний край тільки кров свою та пару рук,— ми називались „пасивні громадяне“ і не мали ніяких прав на виборах.

Національне Зібрання, замість того, щоб урівняти всіх, дати всім громадянам справедливі і рівні права,—зробило точнісень-

ко так, як наші королі: поділило людей на класи, посіяло між ними незгоду, щоб лехче було підбити всіх під свою руку. З того й почалися всі ті нещастя, що мучили нас аж шістьдесять літ. Але у той час ми ще не розуміли, яке лихо виросте з тої постанови Національного Зібрання, і всі, багаті й бідні, держались за революцію. Той, хто не мав нічого, надіявся придбати що-небудь працею, сміливістю та бережливістю.

Треба було бачити тоді, як люб'язно і ласкаво ставились тоді активні громадяне до пасивних. Подивились-би ви, як дядько Жан прихильно плескав мене по плечі і називав вірним оборонцем свободи, як ті покупці монастирських земель кланялись сільській голоті, стискали їй руку і любенько говорили:

— Ми-ж усі згідно стоїмо за спільну справу і мусимо піддержувати один одного. Ті поганці дворяне та єпископи хочуть обдерти нас, вернути собі всі свої давні права... та дарма! Ми всі покладемо голови за рідний край!

І все так далі.

У трактирі у нас тільки про це й велася розмова. Дядько Жан старався бути у приязні зо всіма. Останньому п'яниці він давав на-борг і записував у себе по п'ять, по шість пляшок за ним, хоч не мав найменшої надії виправити з нього хоч скілька шагів. Все це мусіли робити порядні люде, щоб запевнити собі під-

держку, і все це сталося через той поганий декрет Національного Зібрання. Часто буває, що салдати на війні перемагають ворога, хоч начальники їх роблять великі помилки. А скільки-ж розуму повинно бути у народа, щоб поправити помилки своїх заступників!

Коли Жан Леру говорив про те, що ми мусимо оборонятись, де-які люде просто в очі говорили йому:

— Так-то воно так, дядьку Жане, та тільки ми не маєм чого обороняти. Ми не маємо ніякої ціни, ми не маємо голосу у наших власних справах. Буржуа все собі забрали; то нехай-же всякий сам за себе стоїть і сам обороняє те, що має.

Але інші обставали за ним і говорили:

— Ну, що там говорити! Дядько Жан правду каже: ми всі брати. Треба стояти за свої права. А-ну, дайте ще пляшчину, титко Катерино! Випиймо за здоров'я всіх добрих патріотів!

Ніхто у Національному Зібрані не наважився суперечити, коли Ляфайет предложив подякувати генералові Бул'є за Нансійське побойовище і коли прихильники двору об'явили, що Його Величність Людовик XVI хоче об'їхати всю свою державу, щоб скрізь настановити мир. Зараз манахи й капучини підняли голови; вони знов забігали скрізь, почали проповідувати, відлучати від церкви, проклинати, лазили у кожную хату і намовляли жінок, щоб вони стояли за Господа Бога проти

своїх чоловіків, а самі вони дбали не за Бога, а за свої монастирі та аббатства, за свої ліси та стави; вони хотіли закаламути́ти і посварити наші сем'ї і якось знов вернути до себе свої маетки.

Я не розказував дома, що бачив Мико́лу, бо довелось-би тоді розказати все чисто про те побойовище і як Мико́ла там поводився, що він думав про дворян, про військову дісципліну, про все. Батька се засмутило-б, а мати напевне заступилась-би за Мико́лу.

Вона і так тепер раз-у-раз кричала, побачивши мене:

— Ти дав-би собі всі кості поламати за того Жана Леру. Ну, гляди-ж: тобі з тої служби будуть тільки болячки та лихо, а йому лишиться все накрадене добро. А то ще може й на шибеницю попадеш враз із тою Катериною та з їх приятелем Шовелем. Ти вже одрікся своїї віри; будеш-же ти проклятий, як розбійник!

— Та годі-бо, не кричи так! — лагідно спиняв її батько. Але вона не вмовкала і видко було, що вона слово у слово повторяла те, що навчив її отець Бенедікт.

І в жузні мені не було спокою. Валентин не смів отверто радіти перед дядьком Жаном, мені він раз-у-раз говорив:

— Та й добре-ж пани помстились за Бастілію!

Так і треба, так і повинно було стати-ся ранійше чи пізнійше. Право завжди буде право! Нащадки наших панів не можуть

змішатися з такими нікчемними людьми, як ми. Повір мені, Мішель: Національне Зібрання хутко розженуть. Його Величність король покладе всьому край і всякому буде кара за його гріхи. Даремне дядько Жан дає на-борг Кристофові Маглюарові та Петрові Турнашові: прийде королівське військо і все змете. Землю поверне нашим святым церквам та монастирям і все лихо буде полагоджено коштом тих, хто винен. Коли-б то Бог дав, щоб нам хоч дозволено було справляти наше ремесло, бо наші гріхи такі великі і ми накоїли такого лиха, що аж подумати страшно. Коли-б то Бог дав, щоб забулося все те, що минуло, бо, по правді сказати, ми заслужили тільки на шибеницю всякими тими виборами та голосуваннями!

Оттаке плів той дурень. Як-би він не був такий дурний, то я-б уже давно з ним побився; але я слухав його балачку мовчки, не казаа йому нічого, так ніби осел мені кричав.

І таке діялось у кожній хаті, у кожнім селі; і колиб Бул'є справді був пішов на Париж, то революція згинула б зовсім: так народ був переляканий і так орудували манахи.

Але ви побачите, що таке зневірря було тільки серед нас, а там у Парижі патріоти не так легко піддавались: вони цупко ставились не тільки проти двору, але й проти підкуплених депутатів Національного Зібрання.

Дядько Жан сказав мені списати Шовелеві все, що ми бачили на свої очі в Нансі; а мені се не трудно було зробити, бо у мене завжди був початий лист. Ще вечора, після роботи я йшов у бібліотеку, куди завела мене Маргарита і там спокійненько на-одинці при маленькій лампі описував все по порядку. Коли у мене бував час, то я ще годину або й дві читав собі книги; а потім я вертався до дому,—все село вже спало,—і думав собі про всякі преріжні речі: про життя, про людей, про велику науку одних і про темноту других.

З найбільшим запалом я читав енциклопедію *); я нічого в ній не обминав, бо все здавалося мені надзвичайно цікавим, а найбільше за все—писання Дідро. Мені неначе очі відкривались і все здавалося мені надзвичайно гарним і цікавим: від найменшої билинки до небесної зорі. Я хотів би ще навчитися вищих рахунків, але сам не міг подужати тої науки, а розказати мені хоч початок не було кому.

Иноді я думав про Маргариту, иноді про мого батька і бувало мені з тим насом сумно, часом і радісно. Думав я і про велику боротьбу, яку вели народні заступники за права народа. Захоплювали мое серце ті думки і вертався я иноді до дому дуже пізно по півночі, а про те не почував втоми і не було мені нудно.

*) Великий словник, який склали у XVIII столітті найвидатніші вчені люде і письменники Франції.

Отак я й жив! У неділю я ходив читати у бібліотеку Шовеля не увечері, а в сім годин з-ранку. Таке життя мені дуже подобалось, особливо після того, як я стільки натерпівся за дитячих літ: я так бажав учитись і не мав на се часу, бо весь мій час я продав хазяїнові. І тепер я почував себе дуже щасливим.

Коли дядько Жан доручив мені описати Шовелеві страшні події у Нансі, я вже був кінчав свого листа і тепер заповнив тим сумним оповіданням останні сторінки його. Тої ночі, у годин одинадцять, я скінчив писання. Я був дуже радий що вдалося мені розказати все чисто, що ми знали і бачили. Склавши листа я одчинив вікно, щоб посидіти трошки і помріяти. Ніч була тепла і ясна. Я дивився у-низ на маленький садок; місяць світив ясно і я перше помітив, що великі яблука-ренети зовсім уже достигли. Я думав собі: яка була-б рада Маргарита попробувати тих чудових солодких яблук.

Втуж мить мені прийшла думка:

— А чому ж би їй і справді не попробувати? Треба тільки нарвати й вибрати найкращі, скласти їх гарненько у кошик рядками, переклавши листтями і послати у Париж з візником Жаном Мером. Правда, він їде туди аж два тижні, але яблука можуть лежати й довгий час.

Ця думка не дала мені заснути цілу ніч, а на другий день, коли я прочитав

дядькові Жанові мого листа, то розказав що надумав.

— Чудова думка, Мішель!—скрикнув він. Коли жити далеко від рідної сторінки, то дуже хочеться побачити хоч що-небудь з-дому. Коли я їздив року 1760 по Франції, мене нагнав коло Мез'єра один приятель, Крист'ян Вебер; він їхав простим шляхом з Альзасу і мав з собою копчені сосіски та м'ясні ковбаси з-дому; здається я ніколи з-роду не їв їх з таким смаком, як тоді; той смоляний дух лоскотав мені в носі і мені здавалось, що я знов у наших лісах; коли б не товариші, що весело балакали собі тут-таки, співали й реготіли, то я, здається, аж заплакав би, так воно мені нагадало рідну сторону. Так ми значить, і зробимо. Завтра неділя; ти нарви найкращих яблук у садку Шовеля,—тільки лізь на дерево з мішком, бо як яблука попадають на землю, то поб'ються і тоді не доїдуть добре. У батька візьми великого доброго кошика, обережно і гарненько поскладай їх туди, а потім ми доложимо туди добрий шматок копченої свинини, з-пів десятка наших ковбас, пару пляшок білого альзаського вина та пару червоного лоренського; я вже виберу найкраще вино, яке в мене є у льоху. Та ще не забудь покласти туди скільки десятків наших великих оріхів; ти пам'ятаєш, як Шовель їх любить: сидить, бувало, на припічку і трощить собі їх,—а завжди мав їх повні кешені. Все це гарненько

вкладеться, аби тільки ти вибрав великого і міцного кошика.

Дядька Жана дуже захопила моя вигадка.

— Оце буде їм радість!—говорив він. Кращого не можна й придумати.

І я думав так, а тепер ще більше радів, що хрещений батько так ухвалив мою думку.

Давно я не почував себе таким щасливим, як у тую неділю вранці; я вибрав один з найкращих кошиків, що стояли купою у батька за сходами, заніс його на плечі у трактир „Трьох Голубів“, а через скілька хвилин я вже сидів між гілляками великої яблуні, рвав найкращі яблука і складав їх у торбу. З якою радіст'ю я уявляв собі, як Маргарита буде кусати ті смачні яблука своїми маленькими білими зубками!

Потім я пішов у садок дядька Жана і назбивав оріхів; вони десятками сипались з дерева, а я думав собі:

— Там-то буде радий дядько Шовель! Там-то буде їх трошити!

І я собі уявляв навіть, як він буде трошити ті оріхи і думати:

— А добрий, справді, хлопець той Мішель!

І так мені це було любо, і сам я ніби відповідав йому у своїх думках:

— Правда, дядьку Шовель, я добрий хлопець і дуже люблю вас. Вірте мені, що за вас я б і життя своє віддав. Маргарита

ніколи не знайде нікого, хто так щиро любив би її, хто міг би зробити її щасливою. Неможливо знайти!

Так думав я, а на очі мої набігали сльози.

Не буду вам розказувати, як ми все це повкладали у кошик: все так зробили, як казав дядько Жан: на спід поклали свинину і ковбаси, потім яблука, переклавши їх гарненько сіном, потім оріхи; ми їх не вилупили з лушпиння, щоб не поз'яли дорогою; а на самий верх поклали пляшки з вином. Все це ми вкучали добре соломою, обшили у ряднину добрим шпагатом, а зверху пришпилили картку з адресою: „Добродієві Шовелеві, депутатові Національного Зібрання, вулиця Булюа № 11. Париж“.

Все це ми робили у великій світлиці, зібравшись усі: дядько Жан, тітка Катерина, Ніколь і я.

Де-які сусіди, прочувши, що ми лагодимо посилку для Шовеля, приходили просити, щоб ми поклали і від них де-що: один давав ковбас, другий меду, інший знов пляшку вишнівки; але, на жаль, не можна було того забрати, бо кошик і так був наладований до верху і важив пудів з пів-чверта. Ми подякували всім, але більше вже нічого не брали. Візник Жан Мер охоче взяв нашу посилку, поклав її наверха і в понеділок увечері виїхав у Париж.

З того дня ми нетерпляче ждали звістки з Парижа, але прийшла вона аж тільки у кінці вересня. За той час ми ще багато встигли наговоритись і насперечатись у трактирі „Трьох Голубів“.

Саме тоді дійшла до Бараків „червона книга“, що її видало Національне Зібрання. Старий Рібо їздив у Туль, де йому вийшла якась маленька спадщина і привіз ту книгу. Що-вечора ми збирались, перегортали її на всі боки, кричали й обурювались. З неї ми довідались, що не тільки салдатів грабували офіцери з дворян, але й нас усіх з давніх давен обдирали пани придворні; вони повними жменями крали казенні гроші. Ось яким способом чинилось те найголовніше злодійство: всякий раз, як виростав дефіцит і міністри вважали потрібним зробити позику, вони у сам-перед ніби-то позичали гроші у своїх приятелів, у прихильників графа д'Артуа, королеви, всіх принців, навіть у їх лакеїв; всім їм давались росписки, що називались купони на ріжну суму,—як до чивї подлости, хоч справді казна від них не мала ані копійки. А потім на нас, нещасних, накладали нові податки і ми довіку платили проценти за ті гроші, яких ті зlodії з-роду не позичали державній казні. Скільки грошей вкрали у нас таким способом—того навіть і вчислити неможна!

Каміль Демулен писав у своїй газеті, що тих придворних треба було двадцять

чотирі милійони разів повісити, бо вони обікрали двадцять чотирі милійони бідняків, неначе витягнули нишком з їх кешені; ще гірше і ганебніше навіть: бо їх вважали за чесних людей, бо вони себе називали благородними, народ їм довіряв і вони не боялись, що їх арештують.

Я і тепер маю ту „червону книгу“ і я дуже хотів би описати вам ті подробиці, але це забрало б багато часу; бо як тільки почати цю справу, то і краю їй не буде.

Валентін кричав, що Шовель і його приятелі самі вигадали цю червону книгу, щоб зганьбити наших панів. Що ж ви скажете? Коли людина сліпа з роду, то ви їй хоч сонце під самий ніс поставте, а вона його однаково не побачить; розкажіть скільки хочете,—вона вас однаково не зрозуміє.

Тоді ж таки, у вересні року 1790 Людовик XVI знову віддалив Неккера; після перемоги генерала Бул'є король думав, що він йому вже непотрібний. Де-хто мав і Неккера за злодія, бо і він роздавав пенсії своїм приятелям і довго не хотів друкувати „червону книгу“; інші, а в тому числі і дядько Жан, думали, що треба розміркувати, що в людині доброго та що злого. Неккер у кожному разі не предбав собі багатства, як кардинал де-Бріан; а без справоздання Неккера, що було у році 1778, революції мабуть ще довго не було б. Чесні люде повинні це памятати.

Я думаю, що це правда. Після одставки Неккера Людовика XVI обсіли завзяті вороги революції і він нікого іншого не хотів слухати; а во'и так хутко вели його на погибель, що через два роки привели до могили.

Пр все це ми ще будемо говорити у свій час.

Вернімся знов до вересня року 1790, коли ми нарешт дочекались чималого жмута газет і листа від Маргарити. Я його пишу тут от слова до слова, бо і самому мені дуже любо пригадувати свої молоді літа та й вам буде лехче уявити собі, що діялось тоді у Парижі, ях там жили люде, що думали про короля, про Бул'є, про емігрантів, про клуби, про національні зібрання. Мені самому трудно було б все це згадати.

„Мій любий Мішелю!

Ми одержали твого листа і кошика з чудовими фруктами, з дуже добрими ковбасами і вином. Все це було нам дуже приємно і ми щиро зраділи, хоч і подаеш ти дуже сумні звістки. Але все-ж таки не треба сумувати,—навпаки: що більше такого лиха нароблять арістократи, то швидше ми визволимся від них. Що дня народ яснійше бачить що з ним роблять і коли він увесь захоче волі, то тоді скінчаться всі його страждання.

Мій батько має стільки робити в Національному Зібранні та у Якобінців, що доручив мені подякувати вам: тобі, дядь-

кові Жанові, тітці Катерині і всім, хто хотів покласти що небудь нам у кошик го-стинця. Я дуже рада, що мені доводиться вам писати, бо мені давно вже хотілось це зробити. Батько у своїх довгих листах розказує тільки про Національне Зібрання та про державні справи. Для дядька Жана, Летюм'є та всіх патріотів це, звичайно, найважнійша річ; але тітка Катерина, Ніколь і навіть ти, Мішель,—я знаю,—хотіли б знати також, як ми тут живемо: яка у нас квартира, що я роблю від ранку до вечора, по чому тут масло та яйця, чи рано тут встають, чи збираються вечорами,—одно слово: як тут проходить час.

Отже у мене давно засіла в голову думка написати вам все це і ось тепер я розкажу вам усе чисто, щоб ви знали так, ніби самі тут були і побачили, яка різниця між Бараками та Парижем. Це займе не мало часу, бо я тут багато де-чого бачила за тих п'ятнадцять місяців і багато передумала про тутешнє життя. Ну, та я знаю, що вам цікаво буде слухати про це і мені буде здаватись, що я сижу з тобою, Мішель, і балакаю за грубкою у трактирі „Трьох Голубів“.

В самперед скажу вам, що живемо ми на п'ятому по версі, а дім той не буде нижчий за велику башту у Високому Барі. Над нами живе ще сем'я шевця; їх вікна виходять вже просто на дах; у них весь час гомін, гармидер, тупотня та стукотня; у них троє дітей? І так у всіх поверхах:

один пряде, другий шиє, той грає на скрипку, а той дітей вчить. Під нами на дверях табличка: „Жан Пішо, судовий пристав“. Кручені сходи, темні та слизькі, ведуть з-гори у-низ. І всі ті люде живуть один коло одного, один одного не знають і навіть, коли зустрічаються на сходах, то навіть не дивляться один на одного і не вітаються, не скажуть хоч-би: „добри-день!“

І всі доми у Парижі такі самі. А внизу на вулиці скрізь крамниці, майстерні, магазини, куди не глянь—скрізь таблиці: тут швець, тут бляхарь, тут бакалейна крамниця там фруктова і так далі.

Вулиці тут брудні, покриті чорним болотом, і по них від ранку до вечера невпинно снують всякі ридвани, карети, екіпажи, брички, шарабани, вози, фургони—і великі, і малі, і довгі, й короткі; за розкішною каретою з лакеями по-заду, тягнеться простий віз з гноем та сміттям, один одного минає, обгоняє—кричать, сваряться. Рознощики викрикують свій крам і заглядають у вікна, чи не закличе їх хто-небудь; одні разносять воду, другі скуповують старизну, інші знов тачками розвозять усяку городину і продають тут і дитячі забавки і все що тільки можна вигадати, щоб витягнути у людей гроші з кишені. Тут усе продається і всі кричать. Газетчики з обремками газет забігають у доми, у кав'ярні, спиняють людей на вулиці і підсовують їм під ніс свої газети. А на пере-

хрестях вулиць усі стіни обліплени оповістками.

І гуде над містом той неспинний гомін од раннього ранку і до пізної ночі, мало знов не до самого ранку. Тільки від другої до третьої години в-ночі, коли прислухатись,—буває тихо, хіба що протрохтять десь звощик з лікарем або обходні підіймають десь під вікнами п'яного. Нема коли тут відпочити від того гомону. І не думайте, що вас розбудить вранці півень або собака сусіди Ріго, як у Бараках. Ні. Вдосвіта ви почуєте тільки гуркіт возів, дзвоники або рев осла: це селяне їдуть на сусідній базар. Ці люде приїздять у Париж з сусідніх сел; чоловіки ідуть за возами, а жінки сидять на ослах серед кошиків з городиною, з яйцями, маслом та иншою провізією. Ще темно на дворі, а вже почуєте, як ляскають батоги, а хриплі голоси кричать: „Гей, гей!“ І так той гомін стає чим-раз більший та більший, аж поки день настане.

І з цього все-ж таки ви дуже мало можете уявити собі той парижський дух. Ви подумайте тільки, що в тому місті живе більш ніж сімсот тисяч усякого народу, почавши від самих багатих і кінчаючи найнужденнішими злидарями; опріче того сюди ще прибуває що-дня звідусіль до ста тисяч народу, що заповняє базари крамниці, ринки та шинки. Ось через що голод тут буває такий страшний, коли

він триває навіть скільки день: той хто мав тільки трошки хліба, трошки дров, трошки олії та вина, за часів голоду не має зовсім нічого. І тоді настає таке лихо, якого ми не знаємо навіть за найлютішій зими. Над вашою головою чоловіки, жінки і діти тремтять від холоду і пропадають з голоду, а ви того навіть і не знаєте. Вони нікому не жаліються: у цьому великому місці люде не знають один одного і найбільшій бувають іноді дуже горді.

Але краще я не буду розказувати тобі про це, мій добрий Мішелю; ми і без того добре знаємо, що воно значить бідувати, терпіти злидні і тяжко робити; а коли не можемо дати допомоги нещасним, то думати про це дуже тяжко.

Ти розумієш тепер, що воно є таке велике місто, як Париж. Можна іти скільки годин в яку хочеш сторону і скрізь буде те саме: такі ж самі сірі доми, такі ж самі брудні вулиці,—то ширші, то вузчі, такі ж ряди крамниць, такі самі екіпажи, такі ж різнощики окрикливі,—все те саме. Іноді тільки падається ширший майдан з фонтаном, коло якого збираються жінки та водовози; або великий будинок, як той палац кардинала де-Рогана у Соверні; або міст, або ринок, або театр,—і все це має нужденний вигляд. Зімою грязюка тут по самі кісточки, сніг тане, падаючи, густий туман застеляє все і нудьга бере страшенна навіть тоді, коли сидіти перед вогнем коло груби. Все не так, як

у нас, коли сніг покриє поля і ліси, і садки,—біле блискуче сяйво сліпить очі, а по морозі, по мерзлій землі так легко бігти, пострибуючи, щоб зогрітись. А тут неначе все в туман перетворилось, по шибках збігає струмочками вода, неначе аж під шкуру тобі забігає, а сніг такий блідий, що й не пізнати по ньому: чи день, чи ніч.

А влітку тут дихати неможна через куряву та чад.

Оце я вам пишу чисту правду. Коли б не треба було боротися і обстоювати свої права, то неможна було б вижити в такому місті, принаймні мені.

Батько ні на що інше не вважає опріче тих декретів (постанов) Національного Зібрання, ріжних запитів, промов у клубах та статтів у газетах. Йому однаково: що той дім, що инший, що дощ, що сніг, що сонце,—йому все добре, аби тільки добре йшли справи у зібранні та у клубі яacobинців.

З тої пори, як ми тут, я сама у домі всим орудую: одержую гроші, плачу, хожу на базарь, латаю, віддаю, білизну прачці, рахую а коли, буває, починаю говорити про що-небудь батькові, він завжди відповідає:

— Добре... добре! Я не маю тепер часу думати про це... Нагадаєш мені коли-небудь потім... Сьогодні увечері іду на зібрання, то маю ще переглянути газети та

подумати, як краще впорядкувати присяжний суд. Ти мені не перебивай, Маргарито!

І вже я по його обличчі бачу, що даремна річ і говорити з ним, коли справи у зібранні йдуть не так, як йому здавалося би, що треба було б, і він дуже тим гризеться та ще, крий Боже, може занедужати з тої досади.

А коли все іде добре, він водить мене у театр або у клуб якобинців, або у Національне Зібрання у місця для публіки. Доводиться мені тоді трошки причепуритись, взяти на голову мережаний чепець з трьохбарвною кокардою над ухом. Я іду з ним під руку, він знайомить мене з патріотами і каже: „ось моя дочка“. Я знаю всіх патріотів: Дантона, Каміля Демулена, Фрерона, Робесп'єра, Антуена з Меца—всіх!.. але про них я розкажу пізніше. А тепер я вертаюсь до свого хазяйства; для тітки Катерини і Ніколь це найважливіша річ і я не хочу про це забути, коли вже почала розказувати.

Квартира у нас така: дві маленькі кімнати, їдальня і кухня завдовжки за три ступіні. Їдальня і спальня мого батька виходять вікнами на вулицю, а кухня і моя кімната—у двір, але я боюся навіть виглянути туди вікном, бо мені завжди здається, що я впаду туди стримголов; так скрізь виглядають вікна і той двір видається такий глибокий, як криниця. А знаєте, скільки ми платимо за це? Шістьдесят франків у місяць! У десять раз дорожче, ніж ми

могли б найняти наш дім у Бараках. Я знаю, що тітка Катерина і Ніколь сплелуть руками і скрикнуть: „чи це ж можливо?“ Але це правда. Коли б мій батько не був депутатом, ми могли б взяти маленьку квартиру на горіщі за франків двадцять або тридцять; але у депутата третього стану буває багато народу і у його повинна бути порядна квартира; не гоже було б скупитись на гроші, які народ поклав на своє заступництво. Це ж не посада яка-небудь, а великий обов'язок, який виборці поклали на людину і зиску собі з того робити не годиться.

Оце ж маєте для початку 60 франків. Побачите, що буде далі.

Вранці я встаю у шість годин, щоб прилагодити сніданок, бо батько у пів на дев'яту годину мусить іти у Національне Зібрання. Я одягаюсь, беру кошика і біжу на базар „Невинних“, що на кінці нашої вулиці. Колись давно тут був цвинтарь, навкруги стоять старенькі хатки, що вже з'всім зацвіли, а посередині стоїть дуже гарний високий фонтан з стародавніми кам'яними плитами і решіткою. Між восьмою та дев'ятою годинами, коли приходять господині, на базарі здійснюється такий гармідер, що один одного не чує; селяне тоді кінчають розпродавати свій крам; перекупки приходять до своїх яток і селяне мусять забіратись з базару; вони стараються хоч за пів ціни збути те, що лишилось не продане; всі товчуться, штовхають-

ся і кричать гірше, ніж на ярмарку у Саверні.

Я завжди купую у старенької перекупки, що сидить у гаптованому очіпку, з сивенькою борідкою; вона добра жінка, називає мене: „маленька патріотка“ і завжди лишає для мене головку капусти, скільки морковок та ріпу. Ти розумієш, Мішель, що іноді мені треба де-чого іншого: риби або птиці, масла, яєць; потім я іду до м'ясної ятки. Ой! Як тут все дорого! І треба добре вважати, щоб не переплатити. Наприклад: шартрське масло коштує шіснадцять су, а те, що з Льонжимо—двадцять п'ять су, гурнайське—тридцять чотирі су, а ізінійське—тридцять два, а на вигляд усі вони однакові. Але хто взяв би одно замість другого, той дуже помилився б. Але я з перших днів довідалась про все добре і тепер можу вам розказати всі ціни: на сир, що продається тут не на вагу, а десятками, на яйця теж буває ріжна ціна, відповідно до того, звідкіля їх везуть: з Мортаня чи з Пікардії; на сало, смалець, мило,—одно слово на все своя ціна. М'ясо цього року дешево: яловичина по 15 су, баранина по 16 су, свинина по 15 су.

Тітці Катерині все це напевне дуже цікаво; ціни; тут куди більші, ніж у Бараках.

Щоб ви могли уявити собі, як дорого тут коштує прожиток, скажу вам, що дрова і вугля тут продаються на вагу, на фунти. Торгують цим тут овернці; це дуже трудящий народ і вони торгують усім, на-

віть водою: вони носять її на пятій і на шостий поверх і беруть за діжку по два ліарди.

Щоб распалювати грубки і печі, тут продають невеличкими в'язочками хмиз. Двісті вісім таких в'язочок коштує двадцять дев'ять франків. Але двісті вісім в'язок хмизу зайняли б усю нашу кухню; отже доводиться мені купувати їх на-роздріб і платити по два су за в'язочку. Та ще бувають в'язочки всяких сортів і коли не дивитись добре, то овернці, дарма, що їх називають найчеснішими людьми, підсунуть вам один сорт замість другого.

Та це ще не все. Не кажучи вже про молоко, яке тут зветься сметанкою та про юшечку, яку тут називають кон оме,— опріче кухні треба подумати ще про свічки, про сахар, сіль, перець; після базарю та м'ясної ятки треба ще порахуватись з бакалійщиком, з прачкою, з шевцем, кравцем—і так без кінця краю. Купуєш, купуєш і кінця не видно. Три чверті депутатської платні, яку нам дають, іде на все це, а що лишається, те батько витрачає на газети, книги та на підписку за-для бідних патріотів.

А діло іде вперед, і це найважливіша річ. Хоч де-яких депутатів підкупив двір, а все ж таки народ одержить свої права і, можна сказати, що він завоював їх. Та як-би справжні заступники народні, чесні депутати Національного Зібрання не боролись завзято з тими підкупленими зрадни-

ками, то вони давно б уже накиннули нам аркан на шию. І нам довелось би працювати, бідувати і платити так само, як перед скликанням генеральних штатів. На щастя проти них гоставились клуби; найперший з них є Бретонський клуб, що засідає недалеко від нас у Якобинському монастирі. Батько ходить туди що-вечора. Там, у старій бібліотеці, що лишилась порожня після того, як виїхали якобинці,—збираються найкращі патріоти. Цей клуб та ще клуб Кордел'єрі у палаці торгівлі по той бік Сени—найкращі у Парижі.

З початку туди ходили тільки депутати; але вже скільки місяців туди почали ходити патріоти, oprіче членів Національного Зібрання і тепер що далі, то більше і більше говорять про той клуб. Дантон, Лежандр, Фрерон, Петіон, Брісо, Каміль Демулен почувують себе там, як у себе дома. Коли иноді дворяне починають дуже величатись і дозволяють собі у Національнім Зібранні кричати один одному на всю залу: „Гей пане віконте (графє), такий-то, ходімте додому! Хіба вам ще не докучило слухати ті дурниці?“ або-ж: „Та замовчіть же ви горлаї! Треба таки шаблями розігнати цю ватагу!“ Вони звикли раз-у-раз робити такі штуки. Тоді на другий день якобинці та кордел'єри збираються; скрізь дзвонять у всі дзвони і до Національного Зібрання звідусіль збираєгься народ—всі патріоти: чоловіки, жінки, перекупки,—з казанами, з чугунами, з мідяками,—з усім,

що може брентити та дзвонити. Вони здіймають страшенний гармидер і кричать: „На лихтарні аристократів! На стовпи їх! Тоді справа піде добре. Ті, звичайно, лякаються і ховаються. Ото реготали б дядько Жан і Летюм'є, як би бачили такий шарварок!.. Це зветься тут маніфестація. Аристократи кажуть, що це бунт. Ляфайєт сідає на свого білого коня, збирає національну гвардію, говорить промови, вкупі з міським головою Бал'ї метушаться, трівожаться. А на другий день всі сміються і кажуть: „Злякались аристократи! Тепер вони тижнів зо два будуть сидіти тихо, а потім знов почнуть своє,—і ми почнемо своє“.

Ляфайєт завжди там; він раз-у-раз готовий підіймати тривогу, вітати короля і королеву та говорити промови до народу. Іноді він пробує навіть с-иняти патріотів і коли-б не жінки, що стоять за революцію і не дозволяють своїм чоловікам слухати його, він може й накоїв-би якого лиха.

Я вам розказую це, добрий Мішелю, бо в Бараках трудно розібрати ті справи. У нас знають тільки міліцію та податки; але як-би парижане не завдавали страху всім тим графам, маркізам та єпископам, то революцію давно б уже пригнобили і дворяне знов забрали б нас у свої лабеті. Друг народа Марат краще за всіх уміє розкривати їх змову; він виводить на чисту воду всіх: короля, королеву, князів, духовенство, дворян, старі парламенти, мійські управи, суд, акциз, штаб наємної

гвардії та Мот'є, її генерала, як він його називає; прокурорів, скарбників, банкірів— грабіжників і здирців народніх і т. и.

Иноді він заганяється навіть дуже далеко і батько мій каже, що це вже забагато, бо і серед наших ворогів трапляються чесні люде: де-яких ще з-малку погано виховали і забили їм у голову, що вони якоїсь иншої породи, не такі як усі люде. Він каже, що і серед нас є чи мало славолюбних людей і не щирих потріотів, які мріють вийти у великі пани, одріктися свого роду, поначіплювати на себе медалів та хрестів від голови аж до п'ят, здобути собі пенсії, не заслуживши їх, і поводитись з нижчими людьми, як з лакеями і навіть готові продатись за гроші, як-би тільки знайшовся охочий купити їх.

Він каже, що не треба підлещуватись до народу і впевняти, що він такий добрий і гарний,—це неправда: і серед народу, і серед буржуа є багато шахраїв і поганих людей і коли народ переможе, то з'являться з нього всякі вискочки нікчемні і будуть величатись та дерти носа ще гірше за дворян; і це ще гірше, бо вони будуть темні, неотесані, скупі і всі будуть пам'ятати, що вони одріклися своїх рідних, вдерлись на чужі місця і тепер пишються, щоб примусити людей забути, що їх мати доїла коров, а батько возив гній!

Ой, дай Боже, щоб нам не довелося бачити такої огиди, любий Мішелю, бо сором нам буде за людей!

На мого батька часто знаходять страшний гнів, приклади всяких Морі дуже його обурюють. Але як він заспокоїтсь, то каже:

— Все це пусте діло; а найважніша річ —настановити добрі закони, щоб не було змоги поганим людям, з якого-б роду не вийшли —чи з народу, чи з буржуазії, чи з дворян,—знов забрати силу над чесними людьми, душити і гнобити їх та жити їх працею. Найважніша річ—зберегти таких людей, як Дантон, Робесп'єр, Грегуар, Демулен та інші: вони можуть вияснити і довести народові, що наш рятунок тільки в єднанні.

Ці люде вирятують Францію: вони скинуть усіх тих продажних депутатів перших виборів; через скілька місяців народ тільки про них буде говорити й думати. Інші пускаються на лайку і брехню, щоб знищити тих щирих оборонців народньої справи, але правда зявжде переможе і коли народ буде страждати, він зрозуміє свої помилки і покаже своїм ворогам, де їх місце.

Ти розумієш, Мішелю, що ввесь час, поки ми жили з священником, пан-отцем Жаком, патріоти з'Якобінського клубу ніколи не приходили до нас; батько й не наважувався запрошувати їх, бо по багатьох питаннях вони не могли б погодитись і може не раз дійшло б до сварки. Але з тої пори, як ми оселились окремо, вони почали іноді заходити до нас, щоб умовитись з батьком про де-які справи.

Ти не повіриш, які це прості і гарні люде; у той час коли всякі пройдисвіти пнуться угору і пускають людям тумана в очі, ці люде завжди ставляться просто і з ними всі люде з першого разу почувають себе добре.

На святкуванні федерації у середу 14 липня Дантон, що йшов у рядах національної гвардії зо своїм відділом, зробив мені дуже добре місце коло самого вівтаря отчизни; він сам прийшов по мене, провів мене до своєї молодої жінки і сказав: „Посидьте тут, побалакайте, вам буде дуже добре в-купі“. Вона дуже гарна жінка. Ми розбалакались наче давні приятельки; вона була дуже весела, дарма що дощ лив як з лотоків. Коли Дантон прийшов, щоб взяти її і посадити в екіпаж, вона подала мені руку і дуже щиро просила, щоб я прийшла до неї в гостину. Каміль Демулен, зустрівши батька на Марсовому полі, сів до нас в екіпаж; він кричав, що король скористувався з дощу і пішов у своє шатро, щоб не присягати коло вівтаря отчизни, як мусів був. Але потім почувши, що народ все голосніше та голосніше кричить: „Слава народові!“ він засміявся і сказав:

— Все одно, Шовель! Народ за нами. Всі серця бьються згідно любовію до рідного краю, до правди та волі!

Очі його світили запалом, а я мало не заплакала від радощів. Всякий гурток, що проходив коло нас, кричав те саме, вс

махали гилками з тополі, підіймали вгору шапки та брилі з кокардами. Здавалося, кінця тому не буде, а тисячі дзвонів дзвонили у всіх церквах.

Нарешті виглянуло і сонце.

Коло години п'ятої ми під'їхали до Тюл'ерійського палацу, де живе король. Каміль Демулен взяв мене під руку і повів мене в кавярню Голльо. Тут зібралося багато патріотів та національної гвардії з жінками і дітьми, всі були веселі і сміялись. Демулен, перед тим як мав іти до себе у редакцію, ще раз підійшов до нас попрощатися і подякувати. Ти бачиш, Мішелю, які це все добрі люде і зовсім не горді. У нас останній сторож дивиться на тебе згорда і думає, що зневажить себе, коли буде увічливий. І завжди так буває: хто сам по собі нікчемний, а доскочив важної посади, той завжди більше за всіх дере носа вгору. І в Парижі, і в найменшому селі таких людей можна помітити зараз, бо дмуться вони, аж сміх бере.

Ми познайомились з Демуленом зараз, як тільки приїхали сюди. Батько вважає його за найкращого патріота і поросклав йому газету по всіх кутках Національного Зібрання, а Демулен прислав нам білети у народній театр, у театр Монтанґе, у Пале-Рояль та у Комедію Божоле. Яка я була рада дивитись на „Облогу Коле“ або „Патріотичний дуб“. Я дивилась як актьори кричали, входили, виходили, махали руками, стогнали, а серце — у мене аж за-

вмирало. Мені також дуже подобався „Езон на ярмарку“, та „Два фермери у Пале-Роялі“. Ті селяне у шовкових одежах і пастушки у червоних сап'янових патинках дуже смішили мене. Але з тої пори я дуже переїнилась; батько мій нудився у театрі, жалкував, що гаїть багато часу, раз-у-раз позіхав у долоню і нарешті сказав якось мені:

— Бачиш, Маргарито, як Його Величство король знайомиться з селянами; ось тут тільки він бачить їх! Вони тут здорові, гладкі, ситі і в добрій одежі; а солдати тут більше люблять славу короля, ніж своєї рідні хати. І він, мабуть, дуже дивується, коли чує про голод; парижане теж, мабуть, обурюються, коли чують, що ми ремствуем, бо їм здається, що ми маємо всього досить: наші клуні повні жита, вівса, ячменю, у коморах у нас повно молока та сиру, а у льохах доброго вина. Що вечора ми танцюємо на-зеленій травиці над річкою з пастушками; коли-неколи який-небудь молодий пан або князь викрадає одну з наших дівчат і нарешті жениться з нею. Я і не уявляв собі ніколи, що ми такі щасливі! І коли міркувати по селянах, то, мабуть, так само правдиво виставляються і ті королі, дворяне та вельможі; все, що вони там говорять,—така сама правда, як і та пісенька, що її співає пастушка-гусятниця: вона сподівається зробитись королевою і побачиш, що в кінці комедії воно так і буде. Салдати в

„Облозі Кале“ весело балакають, стоячи по коліна в болоті; вони так само скидаються на справжніх салдатів, як і всі інші актори. Або те зібрання богів на Парнасі, що сидять у коронах з золотого паперу і плетуть усякі дурниці. На мою думку це все однаково нічого не варто; ці люди про все міркують так само, як про селян; так само вони не знають королів і бога Аполлона, як і нас. Дуже приємно дивитись на такі комедії і брати собі з того науку.

Я зрозуміла, що батько каже правду, і з тої пори більше маю охоти сидіти у себе в кімнаті, латати свою білизну та панчохи, ніж дивитись на всі ті комедії, в яких нема доброго розуму.

Однак я бачу, любий Мішелю, що мій папер вже скоро скінчиться, а я хотіла-б ще розказати одну річ, яка буде люба і тобі і всім патріотам у Бараках. Коли прийшов до нас твій останній лист, у нас було багато розмов про події в Нансі і ми не знали, як ставитись до того, що Ляфайет так дуже вихваляє свого родича генерала Бул'є. Національне Зібрання також хвалило його вище всякої міри, а король домагався, щоб національна гвардія висловила йому подяку. Читаючи твого листа, батько дуже радів: „Ось-де правда! — казав він. Мішель гарний хлопець, — він зовсім ясно розказав нам усе, що бачив; це вже не комедія, як той „Езон на ярмарку“; це говорить здоровий розум. Мі

шель з дня на день стає розумнийший він читає Дідро і це йому іде на користь. Я дуже радий!“

Подумай, яка я була рада, почувши таке! Потім він склав листа, сховав його у кешеню і сказав:

— Депутат Рен'о з Люневіля говорив учора в клубі і жалівся, що досі не подякували Мертській національній гвардії за її вірну службу і що хотіли попереду роспитати, ніж дякувати. Отже я їм прочитаю цього листа; побачимо, що скаже Рен'о.

Я не раз ходила в клуб, тільки мені не було там весело; але як батько сказав, що буде читати там твого листа патріотам, то я зараз попросила його взяти мене з собою.

— Добре,—сказав він, тільки одягайся швидше, бо не треба опізнатись.

Ми тільки що повечеряли; я швиденько помила посуд, одягнула свою гарненьку сукню ситцьову з квіточками і чепець. А батько все приспішав: „ходім, Маргарито, ходім!“ Я вийшла, взяла його під руку і як-раз у пів на восьму ми вийшли.

Бретонський клуб близьенько від нас, хвилин зо дві іти, не більше. Ворота старого монастиря з трьохбарвним прапором над ними і з двома тополями у дворі стоять на вулиці Сент-Гоноре. Помешкання клуба по правій руці, як увійти у двір; двері його завжди відчинені, коли не йде дощ; а хто спізниться, той стоїть і слухає на дворі під гуркіт колес з улиці.

Коли ми прийшли, вже мало не всі лавки було зайнято. Голова клубу Робесп'єр, бліда і худа молода людина, у блакитному фракці з великими вилогами, у білому жилеті, подзвонив на знак, що засідання починається. Я зараз пішла на хори, де сидять жінки і побачила звідтіля, зверху, що Прієр і Дантон, які ввійшли зараз за нами, привітались за руку з батьком і посідали. Старий секретарь Лаефонтен почав читати протокол вчорашнього засідання; як тільки він скінчив, мій батько встав з лавки і сказав:

— Я хочу дати відповідь на жалоби депутата Рен'о з Люневіля, який допомагається подяки генералові Бул'є і Мертській національній гвардії, що була під його командою. Я прошу дозволу прочитати вам листа одного національного гвардійця з моєї округи, — він пише мені як раз про все те. За цю людину я ручаюся як за самого себе, а надто, що він сам був у тих справах.

— Слово за вами, сказав голова.

У Парижі завжди так робиться; замість того, щоб говорити по-двоє, по-трьох враз, стараючись перекричати один одного, кожний говорить по черзі і так усім добре.

Батько почав читати твого листа, а тиша настала така, як у могилі; нема чого й казати, як колотилося моє серце. Він почав з того місця, як ви почули перший гарматний стріл по дорозі у Сен-Ніколь і дочитав до того, як ви зустрілись з гуса-

рами, що рубали нещасних людей. Його міцний голос лунав по всіх кутках. Ви не можете собі уявити, як обурились усі слухачі, почувши, що патріотичну національну гвардію було вислано геть перед побойовиськом, щоб ніхто не міг боронити німцям різати і грабувати людей! Ні, того ніяк неможна переказати. На лавках, на хорах всі повставали і знявся грізний гомін; даремно Робесп'єр дзвонив, щоб стало тихо. І так було хвилин із десять. Нарешті люде знов посідали і батько почав читати далі твого листа; але знов не дали йому дочитати до кінця. У ту хвилину, де ти списуєш страшні події коло Нових Воріт, знов почався той гомін обурення; батько сам перестав читати, зблід як смерть і голосно спитав:

— Чи треба-ж читати далі? Ви бачите тепер, що діялось у Нансі. Ви бачите, чи хоче лоренська національна гвардія поділяти славу генерала Бул'є. Ви бачите, чи хотіли наші патріоти купати руки у братній крові! Я це знав і я був певний, що всі плачуть через те нещастя. Нехай же не частують нас тою чашою; нехай німецькі полки генерала Бул'є вип'ють її самі. А нам огидно й згадувати про неї!

Батько сів і знялась мов хуртовина криків. Тільки Дантон своїм могутнім голосом міг покрити той гомін. Він подякував батькові за те, що він вияснив клубові, як сталося те страшенне душогубство; він сказав, що східні провінції не можуть

встояти проти ворогів і що облуда не може їх торкнутись.

І знай, Мішелю, що хоч Національне Зібрання, яке обдурили підкуплені депутати, ухвалило ту подяку, хоч як крутив і старався Бал'є та Лафайет і роялістські*) газети, двадцять вісім баталіонів мійської гвардії відмовились висловити подяку генералові Бул'є, хоч король дуже того домагався; Валь-де-Грасській баталіон сказав, що: „Генерал Бул'є не герой і не патріот, а людина, яка бажає крові і насильства і як би вчинки було добре і по правді розкрито, то за свою перемогу він заслужив би не подяки, а кар!“!

Ви певне раді будете почути цю добру звістку. Ми не одні боремся за правду та свободу; чесні Парижане стоять з нами і можна сказати, що всі чесні люде об'єднались.

Та ось вже мій папер кінчається, а я хотіла б ще багато розказати вам: про смерть такої гарної людини, як Люстальо, про те, як шанували його одвагу і чесність. Вас це, мабуть, дуже зворушило б. Але більше нема місця і треба вже кінчати! Тепер уже незабаром, мабуть через рік ми поговорим про все це, сидючи коло грубки у дядька Жана. Тоді вже конституція буде вироблена і права людини запевнені. Ох, які ми будем щасливі! А

*) Роялісти—прихильники короля і старих порядків.

поки що треба потерпіти. Тимчасом, Мішелю, гляди добре нашого садочку. Як тільки згадаю його, то здається мені, що чую я той гарний дух фруктових дерев у моїй кімнатці на горі в-осени. Я неначе бачу ті гарні грушки і ренети у нас на помості. Яка ж чудова наша країна, Боже мій. Одна мені втіха, що ти ходиш туди щовечора і водиш з собою маленького Ет'єна. Мабуть ви коштуєте собі їх... я дуже рада.

А тепер кінчаю. Прощайте всі... Обіймаю вас. Скажіть нашим добрим приятелям, які хотіли покласти нам гостинців у кошик, що ми вважаємо, ніби одержали їх справді і тисячу, тисячу разів дякуєм їм. Прощайте, дядько Жане, тітко Катерино, Ніколь, прощай Мішель!

Маргарита Шовель.

Париж, 24 вересня року 1790.

Лист Маргарити дуже вполюбався всім у нашій окрузі. Я, здається, прочитав його більш, як сто раз. Не тільки наші Баракці, але й усі переїзжі, всі купці, візники й підводчики, що спинялись подорозі у „Трьох Голубах“, привітавшись і попросивши собі шлянку вина або кухоль пива, неодмінно звертались до дядька Жана.

— Агов, дядьку Жане! Кажуть люде, що ви одержали листа з Парижа. Хотілось-би й нам довідатись, що там діється.

А дядько Жан зараз казав мені.

— А-ну, Мішелю, принеси—лишень того листа!

Я доставав листа з шафи і читав його з-початку до кінця, а люде обступали мене і щільно стояли навколо, хто з кошиком за плечима, хто з батогом у руці; і дивувались вони, і розпитували, коли чого до-ладу не розуміли. А дядько Жан докладно розказував їм про клуби, ринки, навіть про театри; він сам ніколи не бачив їх, але, як людина розумна, міг лехко уявити їх собі. Нарешті всякий, надивувавшись досить, вертався до своїх справ і говорив.

— Нічого, якогось-то буде! Аби тільки патріоти у Парижі стояли цупко і щоб їх верх був, це найважніше.

Часи були такі, що народіві конче треба було мати яку-небудь піддержку і розвагу; бо дворяне, колишні чиновники та єпископи, бачивши, що ніяк не виграють свою справу у Національнім Зібранні і що депутати третього стану не дадуть їм вернути назад їх незаконні права і жити коштом народнім,—задумали силоміць повернути нас ізнов у неволю. Але вони самі не хотіли йти битись; бо се було-б дуже небезпечно. То-ж і задумали вони посвзрити нас і нацькувати одного на одного, а коли-б се не помогло, то закликати на підмогу німців. Дворяне вже зробили такий початок у Нансі, виставивши національну гвардію проти війська; тепер єпископи пустились на иншу штуку: вони

підбурювали богобоязливих людей, які дбали про вічне життя, проти патріотів, які дбали про людське добро у земному житті. Вони надіялись, що ті богобоязливі люде допоможуть одібрати у патріотів ті монастирські та церковні землі, що вони були покупили, і вернуть їх єпископам, а за те обіцяли їм благословеніє пастирів церкви.

Ось така була політика і далі ви побачите, що я кажу правду.

У кінці падолиста р. 1790, за скілька день перед початком зими, ми були дуже здивовані, що до нас вертаються ті пани, за яких ми думали, що вони вже давно виїхали за-границю: отець Гаспар з Фальцбурга, учитель богословія Роос і багато інших; про яких говорили, що вони вже шість місяців, як живуть у Треві. У той саме час священники, яких назначили пани та єпископи, їздили скрізь по всіх шляхах; вони скликали з'їзди у Невілі, у Генрідорфі, у Саверні та інших місцях. Що се був за знак? Щось робилося, але що саме, того ніхто не знав. Патріоти, особливо ті, що покупили землі дуже трівожились. Люде говорили.

— Ці люде вернулись з-за кордону. Це не добрий знак!

В тім по газетах пройшла звістка що після запеклої боротьби у Національному Зібранні наші депутати зробили постанову, що і священники мусять присягати на конституцію.

Ось як це сталося: єпископи не наважувались змагатися проти продажу церковних земель, щоб не подумали люде, що вони дбають тільки про свої земні достатки, і вони взялися до іншого способу; вони почали домагатись, щоб зібрання признало римсько-католицьку апостольську віру за найпершу у державі. Це значило, що у нас було б два королі: один у Парижі, над нашими тілами, а другий у Римі—над нашими душами. Але зібрання не ухвалило цього і сказало, що для душ не треба ніякого короля, опріче Бога, який все бачить, все знає і нікому не до-ручав панувати за себе над душами.

На це єпископи наговорили таких зневаг, що наші депутати, щоб спинити їх, постановили, що на дальші часи єпископів і священників буде настановляти сам народ, як це було за давніх апостольських часів.

Звичайно єпископи розгнівалися ще більше. Кардинал де-Роган, архієпископ Тревський і багато інших духовних особ не покорились тій постанові Національного Зібрання і на далі самі назначили священників; ось тоді і вернулись з Трева, Кобленца та Констанца отець Гаспар Фальцбургський, отець Варнава Гаґенавський, отець Януарій Мольшеймський, отець Тіверій Шлестатський, учитель богословія Роос, протоєрей Гользер Анделунський, Мере, ректор з Бенфельда і сотні всяких манахів; вони почали видавати безліч усяких книжок, всякі „Апокаліпсиси“, „Наці-

ональні чарівні ліхтарні“, „Страждання Людовика XVI“, „Розмова пана Бюрка про французьку революцію“,—і розносились вони скрізь, мов те сухе листя в осени! У тих поганеньких книжках писалось, що не треба платити податків; що над нами панують жида та протестанти; що краще слухати одного короля, хоч би й не дуже розумного, ніж дванадцяти сот розбійників; що права людини—смішна вигадка; що паперові гроші скоро будуть коштувати по два франки; одно слово пускали все, що можна вигадати, аби тільки збити народ з пуття.

У той самий час у південних округах знов почалося душогубство; бачивши це, Національне Зібрання, що на Францію знов наближається небезпека розрухів, коли не буде вжито нових заходів, ухвалило наказ, що священники та єпископи повинні присягати на конституцію; воно сподівалось, що це примусить їх вернутись до своїх духовних обов'язків, замість того, щоб розпалити в народі колотнечу та бунти.

Але тоді зняли страшний гармидер жінки; і виявилось тоді, як далеко лишились по-заду поступового руху ми—селяне! Як тепер бачу я отця Бенедикта, що приїхав у Бараки на своєму ослі, а стогнав і репетував так, неначе весь світ має загинути.

— Оттак,—кричав він: тепер виявилось, у яке провалля ми падаємо! Нас обдерли, у нас забрали все,—ограбували все доб-

ро, яке спокон-віку було в руках бідних слуг святої церкви! Ми все терпіли... ми покорялись... ми тільки хрестились. Але тепер у нас хочуть забрати нашу душу, душу!

І він плакав повторюючи: „нашу душу“!

Тітка Катерина, мати Летюм'є, усі сусідки збіглися і поздймали руки до неба: вони плакали вкупі з ним, щоб розважити його.

Того-ж дня богослов отець Януерій та інші манахи пройшли через Бараки і виробляли такі там штуки. Валентіна взяв одчай; він кричав, що король ніколи не затвердить закона про таку присягу і що ангели зйдуть з неба і не дозволять священикам присягати. Всі сусідні села: Мітельброн, „Чотирі Вітри“, Бігельберг та інші говорили те саме, що і він, самі не розуміючи чому: оттак просто—бо манахи так говорили.

Навіть дядько Жан зажурився і товсті шoki його обвисли та зблідли. Після обиду, коли тітка Катерина вийшла з кімнати, витераючи очі фартухом, він спитав мене:

— А ти, Мішелю, що думаєш про цю справу?

— Я думаю,—відповів я,—що все це робиться для того, щоб залякати тих людей, які купили церковні та монастирські землі. Ці манахи — не справжні священики. Наші бідні селянські священики справляли свою службу, ходили у гори зимою і літом, у дощ та в спеку, щоб дати втіху та роз-

вагу нещасним, покинутим, обдертим та покривдженим людям, яких грабували пани, і за ту працю сільським священикам ішла тільки мала десятина, — зовсім дрібниця у нашій бідній країні, де родить тільки жито; а тимчасом манахи жили собі у достатках; вони самі ганьбили себе п'яцтвом, лінощами та роспутою; вони купались у роскошах. А тепер, коли після продажу земель церковних, найбідніший вікарний священик буде одержувати 700 ліврів щорічної платні, а останній священик—1200 ліврів, то хто-ж з них буде такий дурний, що відступився-б від свого власного добра на користь тих манахів, які завжди скоса дивились на них, або тих єпископів, що завжди ставились до них гордо і з презирством. Я певний, що з священиків — хто сміливіший та розумніший, той присягне; а не будуть присягати тільки такі, що бояться тих гордих єпископів, які їм ніколи того не простили-б; лехкодухі священики звикли покорятись старшим, не дбаючи про добро рідного краю.

Дядько Жан слухав мене залюбки; він поклав мені руку на плече і промовив:

— Правду кажеш, Мішелю! На жаль народ наш, а особливо жінки вирости в темноті; нам лишається тільки одно: з'єднатись з патріотами і чекати, коли манахи нападуть на конституцію; тоді ми будем обороняти її.

У ту хвилину тітка Катерина вийшла у кімнату і він звернувся до неї:

— Слухай Катерино: коли ти мені будеш раз-у-раз докучати своїм одчаєм та жалібним обличчям, то я поїду і віддам ченцям мою землю у Пікегольці, за яку я віддав останні гроші. Тоді ми будемо зруйновані; отець Бенедікт і всі такі самі пройдисвіти будуть кепкувати з нас; побачиш, чи вернуть мені гроші манахи, єпископи, пани, або король. Ці гроші пішли на виплат довгів, що вони наробили без нашої згоди і на наше лихо.

Він був сердитий і жінка його поспішила вернутись у кухню, бо не знайшла слова, щоб йому заперечити.

Те, що діялось у „Трьох Голубах“, діялось і в кожній сем'ї: скрізь були сварки і суперечки. Вертаючись увечері додому, я знав зарані, що мати почне гризти мене за ту присягу, так ніби я її вигдавав. І я не помилився. Вона стояла на боці тих, хто довів нас до злиднів та убозства; вона того ж таки вечора напророчила мені, що я буду горіти у пеклі за те, що не хочу визнати, що Національне Зібрання є ватага еретиків та жидів, які змовились знищити віру християнську. Вона обсипала мене докорами, але я ні одного слова не сказав їй на це; я вже давно постановив собі ніколи не сперечатись з матірью, навіть коли вона сердиться несправедливо. Батько не смів при ній подавати голос і я щиро жалів його.

Так тягнулося діло днів три чотири. Національне Зібрання постановило, що

„єпископи, колишні архієпископи і священники повинні присягнути на конституцію і вірно служити народові, законові і королеві, чесно справляючи свої обов'язки до членів своєї єпархії та до своїх парафіян і всіма силами піддержувати конституцію“. Присягу назначено було через тиждень після цієї постанови, у неділю після служби у церкві. Єпископи, колишні архієпископи, вікарії та ректори семинарій повинні були присягти в архирейській церкві, а священники, їх помішники та інші духовні особи—у церквах своєї парафії у присутності громадської ради і парафіян. За два дні перед тим вони повинні сповістити начальника округи про своє бажання дати присягу. Хто не схоче присягнути у той строк, той, значить, зрікається своїх обов'язків і на його місце громади вибирають другу особу, відповідно до нової конституції 12 червня.

Всі ждали тої неділі, щоб побачити, як священники будуть присягати; а манахи тимчасом снували своє, їх братства та громади знов повставали, а розрух у народові чинився чим раз більше. Видима річ, що єпископи і дворяне будуть боротись до останнього, і коли б вони виграли справу, то вернули б собі назад усі свої маєтки та привілеї; тому то всі буржуа, робочі, салдати і селяне держались цупко і одностайно; звичайна річ—я кажу тільки про тих, які вважали за честь покорятись

законам, які найбільше за все любили Францію, правду і волю.

Дядько Жан сказав мені, що ми разом з ним підем провідати його друга, отця Кристофа, який досі завжди поділяв нашу думку про ледачих манахів. Ходила чутка, що ні один священик в нашій окрузі не буде присягати, і ми не знали, як отець Кристоф думає зробити. Але виявилось, що ця людина, маючи здоровий розум і добре серце, завжди дивився на все дуже просто і знав, як треба робити по совісті. У четверг увечері, 3 січня, року 1791 ми робили у кузні; ішов рясний сніг. Втім на порозі нашої кузні станула висока, трошки згорблена постать отця Кристофа з великим шатриком в руці, у трикутному брилі, у старій рясі.

— Здоров був, Жане!—гукнув він. Який сніг іде! Коли буде і далі так, то до завтра насипе його по коліна.

— А, це Кристоф!—сказав дядько Жан, ставлячи молот на землю. Заходь же у господу!

— Ні, скоро вже стемніє. Я тільки що подав заяву у місті і зайшов сказати тобі, що присяга буде у неділю після служби. Коли можеш—приходь з Мішелем; я буду дуже радий.

— Ти, значить, присягнеш?

— А вже-ж, у неділю. Але треба йти, бо стара Стефана чекає мене. Ми поговоримо про це вже иншим разом.

Дядько Жан вийшов з ним. Я подивився на Валентіна: обличчя його витягнулось, він стояв, вітрищивши очі і роззявивши рота, мов приголомшений. А я був дуже радий і залюбки дивився на священника, на стару Стефану та на дядька Жана; вони стояли й спокійно розмовляли перед кузнею під снігом, що зовсім обліпив їх. Вони попрощалися, подавши один одному руку і, повертаючи зо старою Стефаною на білий вже шлях, отець Кристоф з-під свого шатрика закричав мені:

— Ти прийдеш, Мішелю? Гляди-ж, я тебе чекаю.

Він пішов, а дядько Жан вернувся у кухню дуже веселий.

— Хто це роспустив чутку, ніби-то священники не будуть присягати? — скрикнув він. Я був зовсім певний, що розумні люде, яких, хвалить Бога, ще є досить у Франції, будуть стояти по наших боці, а не затими дурнями, які не можуть покинути своїх давніх поглядів на монастирі, на права панів, на благородство дворян та на нікчемність селян, так ніби не всі ми народились від праотця Адама і ніби не всі ми однаково благородні, ха! ха! ха!

Коли дядько Жан бував веселий, він не на що не оглядався і готовий був обляяти шельмою та поганцем усякого, хто не поділяв його думок. А мені було дуже прикро дивитись на нашого старого товариша, який на це нічого не відповідав, але ходив сумний і понурий цілий

день. Я почував, що так довго не може тягнутись, бо дядько Жан поводився не добре, а Валентін, що був не зовсім плохий чоловік, не стерпить нарешті і дасть йому прикру відповідь.

На щастя, того вечора Ніколь саме у добрий час покликала нас вечеряти. Ми понадягали наші куртки і попрощались як і завжди без усякої пригоди.

Другого дня стало відомо, що отець Отт з Фальцбурга і його помішник Гіммель не подали заяви у мійську управу, а полковий священик Ляферського полка Жозер-Гектор подав. Про це багато говорили і це була найважливіша справа того дня. У недію дядько Жан, я, Летюм'є, Кошар і багато інших патріотів з міста і Бараків пішли у Люцельбург.

Сніг перестав іти; у маленькій білій церкві було повно народу, що посходив з гір, щоб бути при церемонії присяги. Говорили, що де-які з них прийшли з недобрими замірами; але підбурити народ проти отця Крестофа, якого всі поважали і любили, було трудно; oprіче того його брат Матерн та ще скілька рудих велетнів, його родичів, прийшли з Дагсбурга; вони помістились на крилосі. Досить було подивитись на їх довгі сухорляві спini, на широкі плечі та карлючковаті носи, щоб у всякого пропала охота робити який бешкет: своїми дужими, здоровенними руками

дроворубів та шлітерів *) вони могли-б перекинути кожного через голови людей геть аж до дверей і там на дворі добре насадити йому бєбєхів.

І так усе відбулося зовсім спокійно. Отець Кристоф одправив службу, а після неї станув на східці крилосу, лицем до людей і гучним голосом, що у всіх кутках церкви чутно його було, промовив, піднявши руку:

— Присягаю щиро виконувати всі мої обов'язки до моїх парафіян. Присягаю служити вірно народові, законові і королеві. Присягаю всіма силами піддержувати французьку конституцію, а особливо закони, що до громадських обов'язків духовенства.

Через скільки хвилин після того народ вийшов з церкви. Отець Кристоф був ще у ризниці; дядько Жан, я, високий Матерн і його родичі,—ми одні чекали його у церкві.

На вулиці все було тихо і люде спокійно розходились до дому.

Священик нарешті вийшов і повів нас усіх до себе. Ідучи дорогою, дядько Жан сказав йому, усміхнувшись.

— Ну, все обійшлося, як слід; манахи даремно кричали, нічого з їх старання не вийшло.

Отець Кристоф ішов задумавшись.

*) Шлітери—робочі, що спускають ліс з гір у долини.

— Небезпека ще може не минула,— сказав він, але ми будемо виконувати свій обов'язок, а там вже буде, що буде.

Коли ми увійшли в його маленьку кімнату, де вже був накритий круглий стіл, він промовив молитву, потім ми всі посідали і мовчки попоїли дуже смашного борщу та кислої капусти з салом, а на закуску нам подали сиру та горіхів.

У матері священика були заплакані очі, вона, не кажучи ні слова, подавала нам їжу; всім нам було чогось сумно. Під кінець обіду стара вийшла і отець Кристоф сказав нам:

— Бачите, оце вже лихо починається, це велике нещастя! І так незабаром буде скрізь, у всіх домах. Бідна жінка плаче... вона йме віри манахам більше, ніж мені. Вона думає, що мене вже Бог засудив на пекельні муки. Що-ж їй сказати? Що робити?

— Еге,— озвався дядько Жан сумним голосом,— і моя жінка так само журиться, але все це переміниться; тих пройдисвітів виженуть, а добрий розум запанує скрізь.

Тоді отець Кристоф промовив слова, які довіку збереглись, у моїй пам'яті.

— Це не так легко, як ти думаєш, Жане,— сказав він; пани єпископи з дворян готові все знищити, аби тільки вернути собі свої маєтки та привилеї; тому-то вони і забороняють нам давати присягу на ту конституцію, яка одняла у них те, що вони ставили вище своєї віри. Хіба кон-

ституція суперечить Євангелію? А ні трошки, і вони це добре розуміють. Вона стоїть у згоді з христіанством; тисяча сімсот літ тому Христос проповідував „Права людини“. Він говорив: „Любіться, як брати“. Він говорив: „Продай все твоє добро, а гроші роздай бідним і іди за мною“. А вони, замість того, щоб продати свої маєтки, збирали все більше та більше багатства; замість того, щоб бажати рівності всіх людей, вони тільки про те думали, як би придбати собі ще більше почестів, нових привилеїв та наград. Замість того, щоб говорити: „Нехай станеться воля Божа на землі, як і на небі“, вони, ненаситні, чванились, пишались і з презирством ставились до ближніх своїх. Конституція, що стоїть у згоді з Євангелієм, обурює їх. Вони не можуть допустити, щоб народ вибрав священників та єпископів. Бо народ буде дивитись тільки на моральні прикмети людини і буде вибирати собі найбідніших і найсмирніших священників, яких поставить вище за них; так було за часів святих мучеників. Ім краще, щоб духовних особ вибирали всякі Помпадури, Дюбаррі *) та інші такі розпустниці, яким потрібні тільки зальоти, поклони, голосні імення та солодкі промови; а таких прикмет нема у бідного сільського священника. Тим-то у нас і з'явилися такі де-Рогани, Дюбуа та інші такі пани,

*) Відомі коханки короля Людовика XV.

що роблять тільки ганьбу нашій вірі. Хіба народ вибрав би їх коли небудь? Ніколи з-роду і до віку! Він одкинув би їх геть, як непотрібне сміття; всяка чесна людина, побачивши їх, закриє собі лице від сорому. Отже коли конституція оповіщає, що распутники вже не будуть займати духовних посад, що народ сам вибере собі таких людей, які йому потрібні, вони почувають, що пануванню їх прийшов уже край і що не вернеться те, що минуло, як тільки затвердиться новий закон. А коли бідні священники, яких вони так ненавидять, лишаться на своїх місцях, будуть щиро виконувати свої обов'язки і проповідувати людям мир, порядок і пошану до законів, які настановили народні заступники, тоді затвердиться та добра конституція. Священники придбають силу, пошану і самі будуть старатись, щоб настало царство Євангелія. Коли появляться знов поганці, щоб сіяти незгоду між людей, священники дадуть приклад одваги і перші сміливо вийдуть на боротьбу з духом зла. Тоді та славна революція, про яку говорив Христос, здійсниться мирно і навіки. Ось чого вони не хочуть!.. Вони хочуть безладдя, сварки, усобиці; і у той час, коли встане брат на брата, коли скрізь почнеться бійка, все піде шкереберть; ті, що втікли у Кобленц, у Вормс та в інші місця, вернуться до нас з прусаками, з австрійцями, з москалями, щоб знов покорити нас і вернути назад свої давні

привилеї, що суперечать Євангелію і правам людини.

Вони того бажають, вони називають се тонкою політикою. А хіба Христос, Спаситель наш, робив таку тонку політику? Хіба, робивши таку політику, він дав би себе расп'ясти за бідних і нещасних? Хіба він з'єднався б з сильними і багатими проти народу? Хіба він послухав духа гордощів, який говорив йому на горі: „Бачиш цю країну, ці села, ріки і гори, — все це буде твоє, коли ти поклонишся міні“. Де-Роган і всі подібні до його напевне впали б ниць до землі за таку обіцянку. Але Христос не робив тонкої політики і я, бідний сільський священник, хочу слухати його і робити за його прикладом, а не за прикладом тих гордих єпископів, що живуть, як безбожники. Еге, я завжди буду жити по Євангелію і ніколи не піду у спілку з ворогами рідного краю.

Він на хвилину замовк і зблід; брат його, високий Матерн, подав йому руку і сказав:

— Ти правду кажеш, Кристофе; ми завжди будемо держатись Господа нашого Ісуса Христа і будемо проти того кардинала де-Рогана. Я бачив його... ми всі бачили, як він їздив з своєю жінкою, з жінкою другого чоловіка. Яка огида!

Всі верховинці перехрестились, мені аж комашня побігла по-за шкуру, а дядько Жан скрикнув:

— Еге, надивились ми на ті паскудства!.. Коли віра ще не пропала в народі, то вже ніяким способом не через тих поганців. І коли вони думають собі, що після всього того ми будемо слухати їх і покорятись, як євангельським заповідям, то вони дуже помиляються.

— Еге,—сказав отець Кристоф,—ми вже не можемо їх поважати, але кажу вам зарані, що незабаром вони почнуть клепати на бідних священиків, які покорились за-конові і дали присягу; вони будуть називати нас зрадниками. Багато доведеться нам терпіти; але як'би навіть усі мене покинули: батько, мати, брати, сестри і приятелі, я все стерплю, аби тільки совість моя була чиста, аби тільки я знав, що чиню волю Божу; а до всього іншого мені байдуже!.. Одного я тільки боюся: щоб ті люде, сіючи ворожнечу та усобицю, не зробили лиха нашому королеві, його нещасній жінці та їх родині. Як тільки народ повстане, то ніхто наперед не скаже, до чого воно дійде; і коли проллється багато крові, то вони будуть у тому винні. Забороняючи священикам присягати, вони віддаляють їх од народу, вони привчають чесних людей дивитись на віру, як на запеклого ворога волі, рівності і братерства, тих великих основ христіанства, затвержених новою конституцією... Один Бог знає, що може натворитись, як почнуться скрізь розрухи!

Так говорила ся достойна людина. Два роки після того, у році 1793, коли я бачив, як везли на смерть цілими возами жінок, старих людей, священників, міщан, робочих і селян, я не раз говорив сам собі:

— Оце їдуть жертви тонкої політики єпископів та дворян!

Кардинал Роган, граф д'Артуа та їх прихильники були тоді по той бік Рейна, а н.ші панове-єпископи сиділи тоді у Констанці і розбірали Апокаліпсис; вони здалеку дивились на Францію і не думали їхати у Вандею або у південні округи, де ті священники, що не присягнули, сміливо йшли на чолі селян, які підняли бунт. Вони напевне думали собі тоді: „які ж дурні ті люде, що ідуть під кулі за таких людей як ми“! І дійсно так; західні селяне могли б написати на своїх прапорах: „Неволя, темнота і злидні“!—бо вони йшли битись і обороняти ті три лиха.

Два чи три рази граф д'Артуа оповіщав, щоб їти стати за воеводу вандейцям; він наближався на англійському кораблі; але коли селяне повстали, коли зайнялись скрізь пожари і загуркотіли гармати республіканців, цей лицарь поспішив назад і покинув бідних дурнів, що бились за його божеське право. Далі ви це побачите: це був такий огидний вчинок, якого ще досі світ не бачив!

Ми посиділи у отця Кристофа і побалакали про присягу та про інші громад-

ські справи, аж до години другої; а потім гості з Гупа, яким була далека дорога, побрали свої палиці і пішли, щоб засвітла дійти до дому; ми стиснули один одному руки і кожний пішов своєю дорогою, а отець Кристоф пішов у церкву правити вечерню.

У горах був лютий холод. Дядько Жан був дуже веселий і казав мені, ідучи швидкою ходою:

— Все сталося добре: манахи програли справу; моя земля у Пікгольці піднялась у ціні від п'ятниці.

Я довго думав про слова отця Кристофа; те, що він казав про політику єпископів та дворян, наводило мене на сумні думки: я не мав перед собою надії на кращі часи.

V.

Коло того часу у нашій кузні сталися великі переміни і я мушу подрібніше розказати про них, бо з тих перемін почалося щастя всього мого життя, хоч у перші дні вони дуже засмутили мене.

Треба вам сказати, що Валентін обідав і вечеряв у наших сусідів Ріго, йому подобались ті старі, які називали його не інакше, як „пан Валентін“; він не визнавав рівності всіх людей і така пошана була йому люба.

Що-вечора він сідав у них на єдине кресло, що було у домі, обувався у капці; перед ним ставили добру яєшню з салом або печене м'ясо, шклянку вина по праву руку, кухоль води по ліву, а старі сиділи при другому кінці стола, облуплювали свою картоплю і їли кисле молоко. Валентін вважав, що так і повинно бути: він був старший підмайстер коваля і мабуть міркував собі так:

— Я маю кращу посаду, ніж ті старі Ріго і тому я можу їсти добру їжу, а вони нехай собі тільки нюхають її.

Всякий раз, як у старих Ріго пекли хліб, тижнів через два-три, він заказував для себе окремо дві паляниці і запрошував мене, щоб почастувати. Тоді він добував пляшку легкого льоренського вина, яке стояло окремо для нього у льоху. Він ніколи й не подумав почастувати вином старого Ріго. Мені це було дуже прикро, бо я бачив, що і старий, і стара дивились на нас заздро, але я не наважувався сказати про це Валентинові, бо він розсердився б, що я не вмію піддержати повагу нашого стану і може перестав би запрошувати мене до себе у гостину.

Іноді він казав, щоб я приводив з собою братика Етьєна і нам була велика втіха, коли ми бачили, як він заздальгідь поводив своїм маленьким гладким носиком, як тільки чув смачний дух паляниці і як він брався трошити її. Валентін дуже любив його і, бувало, у неділю післявечерні розказував йому, як треба ловити і виходувати птиць. У птицях він кохався надзвичайно: одних він любив за смачне м'ясо, як, наприклад тетер та перепілок, інших — за спів, як, напр., соловейків та очеретянок. Під кінець літа його кімнатка у першому поверсі хати Ріго була повна всяких птиць, що він наловив їх у лісі, а всі вікна були запаскужені. У його були сотні птиць усяких пород. Тих пташок, що співають і годуються робаками та мухами, як, наприклад, соловей та коноплик, він випускав

на волю в'осени, а інших, що годуються зерном, він лишав у себе.

Трудно було просунутись через маленькі сіни до його кімнатки, так там було повно всякого корму для птиць: і сухий мох, і конопля, і просо у колосках; все це висіло на жертках і сам Валентін сіяв той корм на маленькому клаптику землі по-за хатою.

У тому було все його життя. Зімою, коли все покривав сніг, він робив пастки, плів сітки і ні про що більше не говорив, як про те, коли прилетять коси, синиці та скільки він наловить всякої птиці весною і літом.

Перед революцією він говорив зомною тільки про птиць і завжди з охотою, залюбки. Але після того, як зібрались генеральні штати, він став прикрий і нетерплячий. Всякий раз, як ми бувало розмовляли з ним на самоті, вечорами, коли він стругав свої дудочки, він починав ремствувати на „гордого і нерозумного“ дядька Жана. Здвигаючи плечима він говорив:

— Од цієї людини не почувеш уже ні одного розумного слова: йому скрізь вбачаються шевці, що стали полковниками, дроворуби, що зробились князями, лядько Жан, що став депутатом! Для таких патріотів нема нічого великого: вони думають, що вже забрали в свої руки ліси його преосвященства кардинала єпископа і заплатили за них ассігнаціями. І не бо-

яться вони, що їх можуть відлучити від церкви, що у короля велике військо і що інші христіанські народи можуть прийти на підмогу.

І він гірко усміхався, а у кузні також не мовчав: частенько він пускав дуже гострі та ядовиті слова на Національне Зібрання, на національну гвардію, та на всіх, хто стояв за народ. Дядькові Жанові, видима річ, було дуже прикро, що коло його раз у-раз є помішник, при якому він не може до-схочу ляяти дворян та єпископів. Він здержував себе скільки міг, але бували дні, коли приходили недобрі звістки і він уже не міг витерпіти; він сопів, мимрив собі щось під ніс і нарешті починав клясти:

— Ох, поганці!... Ох, Иродове насіння!... не кажучи до кого се.

Валентін дуже добре тямив, що дядько Жан клене панів або єпископів і відповідав також нікого не називаючи:

— Еге, ваша правда: багато розвелося тепер на світі поганців та Иродів!

Дядько Жан скоса поглядав на його і говорив:

— І дурнів!

— А вже-ж, додавав Валентін. А найгірші дурні ті, які вважають себе за розумних.

Розмова йшла далі таким чином. Я бачив як дядько Жан червонів, а Валентін блід з гніву і думав собі: „Ось зараз вони візьмуться за чуприни“.

Перед присягою отця Кристофа всі такі суперечки кінчались якось мирно; але спочатку січня року 1791 до нас почали доходити що дня нові звістки: сьогодні говорили, що священик з такого то села дав присягу, а завтра — ще один священик; потім ми почули, що пан-отця Дюзабль з Мітельбронна назначено на місце священика Отта у Фальцбург; що всі священики, які засідають у Національному Зібранні, під приводом отця Грегуара, дали присягу — і т. и.

Дядько Жан реготав, був дуже радий і співав: „Діло іде!... діло іде!“ а Валентін ставав чим раз більше понурий. Мені починало здаватись навіть, що він боїться дядька Жана і не смів сердитись на його. Аж одного ранку прийшла звістка, що єпископ Отенський Тайлеран-Перігор, не вважаючи на заборону папи, хоче висвятити на єпископів тих, які дали присягу.

Дядько Жан так зрадів, що назвав Тайлерана-Перігора справжнім апостолом Христовим. Це ж він порадив розпродати церковні землі; він правив службу на Марсовому полі перед олтарем отчизни у день святкування братнього єднання; тепер, посвятивши єпископів, він прославився ще більше; ця розумна людина заслужила пошану всіх чесних людей, а єпископи, що одмовились присягати—осли і більше нічого.

В тім Валентін, який, здавалося, спокійно слухав його і робив своє діло, підскочив до його і крикнув:

— Ви для мене все це говорите, еге— для мене? Ну, то слухайте ж: ваш Тайлеран-Перігор самий проклятий юда! Чуєте: юда! І всі ті, що його прославляють, також юди!

Дядько Жан аж відступив назад з того дива, а Валентін казав далі:

— Осли!.. наші єпископи, осли!.. Самі ви осел!.. горда, нікчемна і нерозумна істото!

При цих словах дядько Жан простягнув руки вперед так, ніби хотів задушити його, але Валентін підняв свій молот і закричав:

— Не займайте мене.

Обличчя його було страшне; коли б я не кинувся в одну мить між ними, то сталося би велике нещастя.

— Побійтесь Бога, дядьку Жане, Валентіне!—крикнув я, схаменіться, що ви робите!

Обидва страшенно зблідли. Дядько Жан хотів щось говорити, та не міг; гнів душив його; Валентін кинув свій молот у куток і крикнув:

— Ну тещер уже годі! Досить я натерпівся за тих два роки:... Шукайте собі другого помішника.

— А вже ж,—промовив дядько Жан, заикуючись од гніву; буде вже і з мене! Не треба мені таких аристократів, як ти!

— Дайте мені мій рахунок!—сказав на

те Валентін,—і напишіть мені свідоцтво за тих п'ятнадцять літ, що я у вас робив! Чуєте? Свідоцтво хоч добре, хоч погане. Подивлюсь я, що може написати такий патріот, як ви, на такого аристократа, як я.

З цим словом він вийшов, взявши свою куртку, яку одягнув вже на вулиці, перед домом Ріго.

Дядько Жан був дуже схвильований.

— Поганець!—пробубонів він.

А через скільки хвилин спитав мене:

— Ну, що ти думаєш про цю скотину?

— Він божевільний,—сказав я,—але все ж таки він чесна людина, добрий помішник і трудящий робітник. Не добре ви зробили, дядьку Жане; на що було раз-у-раз дратувати його?

— Що? я не добре робив? — скрикнув він.

— А вже ж,—сказав я; ви втратили доброго помішника, який любив вас і самвинні, що втратили. Не треба було так дошкуляти його.

Дядько Жан був здивований моїми словами і не зараз відповів мені.

— Та я ж тут господарь!—промовив він нарешті; коли б я не був господарь, я б йому показав! Ну та дарма! Ти кажеш те, що думаєш, Мішелю, і це добре, шкода що так сталося... еге, шкода... та нічого не вдієш! Хіба я міг думати, що бувають на світі такі дурні?

Я бачив, що він жалкує; нічого не кажучи, я одягнув свою куртку і пішов до Ріго, щоб попробувати помирити їх. Я любив Валентіна і мені здавалось, що ми не можемо жити без його. Дядько Жан зрозумів, куди я йду, і не сказав ні слова. Він пішов у трактир.

Коли я прийшов до Ріго, Валентін розповідав старим про те, що сталося; вони слухали його і жахались. Я перебив його мову.

— Валентіне,—сказав я,—ви не покиньте нас, се не можливо; треба забути про цю сварку!.. Дядько Жан хоче помириться. Ви не думайте, що він на вас сердиться; ні, він вас любить і поважає, упевнюю вас.

— Еге,—сказав старий Ріго, — він сам сто раз говорив мені це.

— А що мені з того,—озвався Валентін. До скликання генеральних штатів я також любив його; але коли він скористувався з тої біди, що настала, і купив собі церковну землю, я після того дивлюсь на його як на розбійника. А надто, — скрикнув він, сідаючи на кресло і вдаривши кулаком по столі,— не можу я терпіти його гордощів, гордощів—що він уявляє собі, ніби-то всі люде рівні. Жадоба зруйнує його, пригадаєте собі моє слово, і так йому треба, по заслугі! Твоє нещастя, Мішелю, що ти попав між таких людей, як дядько Жан та Шовель, але ти в цьому не винен! Як-би був давній лад, то ро-

ків через чотири, через п'ять ти-б вийшов на майстра і купив-би собі кузню. Я-б тобі поміг. Я собі зберіг 1.600 ліврів, вони лежать у Буальо у Фальцбурзі. Ти-б одружився по христіанському, ми-б собі робили укупі і я, старий товариш, знайшов-би собі теплий захисток у твоїй сем'ї, у твоїх дітей.

Він сам собі жалю завдавав своїми словами, а я все говорив йому:

— Не покидайте, Валентіне. Ні, це неможливо!

Але він потер долонею по очах, устав і сказав рішучим голосом:

— Сьогодні ми маємо четверг; після-завтра, у суботу, я піду собі. Всяка людина повинна виконати свій обов'язок. Сидіти далі у такому вертепі, де можна занепасти свою душу,—злочинство, гріх. Мені давно вже треба було покинути цю роботу, але не мав я сили, мене здержувала нерозумна звичка. Тепер уже тій справі кінець і я дуже радий. Скажи хазяїнові, Жанові Леру, щоб на завтра на вечір він приготував мені все, що слід,—розумієш? я вже не хочу більше розмовляти з ним, бо він ще, може, подумає, що переконав мене.

Він вийшов у сні і поліз вузькими східцями у свою кімнатку. Я перейшов через вулицю, покриту глибоким снігом і сумний вернувся у велику світлицю „Трьох Голубів“. Ніколь вже накривала стіл до обіду. Тітка Катерина, дуже сумна, по-

магала їй. Певне вже дядько Жан розказав їй про свою сварку з Валентіном. Він ходив вдовж світлиці, заклавши руки за спину і похиливши голову.

— Ну?—спитав він мене.

— Ну, дядьку Жане, він іде собі після-завтра, у суботу вранці; він доручив мені просити вас, щоб ви йому приготували все, що слід.

— Добре. Шістдесят ліврів місячної платні готові. Свідоцтво написати—недовга річ, коли вже він неодмінно хоче покинути. Але ти піди скажи йому, що я на його не гніваюсь; скажи, що я кличу його пообідати з нами і що ми вже не будемо говорити ні про панів, ні про ма-нахів, ні про патріотів. Перекажи йому все це від мене. І скажи йому, що двоє таких старих товаришів, як ми з ним, можуть на прощання подати собі руки і випити пляшчину вина, хоч би вони й різно дивились на політику.

Я бачив, що йому дуже тяжко і не насмільовався навіть сказати йому, що його товариш не хоче й говорити з ним.

У ту саму хвилину Валентін пройшов повз наших вікон. Він ішов з палицею у руці шляхом, що до міста. Мабуть він хотів забрати свої гроші у нотаріуса. Дядько Жан одчинив вікно і гукнув:

— Валентіне! Агов, Валентіне!

Але той навіть і голови не повернув і йшов дали дорогою.

Дядько Жан дуже розсердився.

— Скотина, й слухати мене не хоче,— сказав він, зачиняючи вікно. Який завзятий! Правда, я був трохи винний... але ж я почав уже каятись за те, що погорячився; а тепер я навіть радий, що так вийшло. Панський прихвостень поганий! І слухати мене не хоче!

З тим словом він одчинив свою конторку, що стояла у кутку, і сказав мені:

— Сядь, Мішелю; я тобі прокажу, як написати йому свідоцтво.

Я думав, що він хоче написати не добре свідоцтво і сказав, що може краще буде зробити це діло після обіду, коли він трохи заспокоїться.

— Ні, ні,—сказав він нетерпляче;—краще вже відразу скінчити цю справу і вже більше не згадувати про неї.

Я сів і дядько Жан, дарма, що був дуже сердитий, проказав мені написати таке свідоцтво Валентінові, що кращого й уявити собі не можна. У свідоцтві стояло, що це чесна людина, дуже добрий робітник, тямущий і старанний; що він, Жан Леру, дуже жалкує за ним і що Валентін покинув службу в його виключно через особисті причини; Жан Леру дуже рекомендує свого старого товариша всім майстрам-ковалям, як найкращого помішника.

Потім він сказав мені прочитати те, що я написав, підписався під свідоцтвом і сказав:

— Ну добре. Занеси ж йому це сьогодні у-вечорі або завтра. Візьми і гроші.

Нехай він порахує їх і дасть тобі росписку. Коли він буде просити тебе проводити його, як воно завжди ведеться у товаришів-підмайстрів, то я пушу тебе у суботу на цілий день. А тепер сідаймо обідати.

Миска вже стояла на столі і ми посідали.

Того дня вже більше нічого нового не сталося. Валентін не вернувся у Бараки і я пішов до нього тільки другого дня. Він збирав свої клітки, пастки і сітки. Я віддав йому свідоцтво; він прочитав його, поклав у кешеню, не сказавши й слова, потім порахував гроші й написав мені росписку.

— Тепер усе добре,—сказав він. Усіх моїх птиць, усі клітки і зерно віддаю тобі і твому братові Ет'єнові. Робіть з ними, що хочете.

Мені аж сльози зросили очі; я подякував йому за себе і за Ет'єна. Потім він сказав:

— Ти проводиш мене завтра вранці до Савернської долини і там ми попрощаємся. Хазяїн не має права не пустити тебе.

— Ні,—сказав я; він навіть сам пустив мене на цілий день.

— Ну, то й добре; так ведеться споконвіку у нас, товаришів-підмайстрів,—сказав він. Значить ми підем раненько, годин у вісім.

Я пішов; а другого дня, у суботу, ми вийшли з ним у-ранці, як було умовлено.

Я ніс його клунок, а він ішов за мною, підпираючись ціпком; руки в його були дужі, але на ноги він був слабий і хутко втомлявся.

Я ніколи не забуду того дня, не забуду, яким глибоким снігом нам довелося йти і який гарний краєвид одкрився нам з гори: весь Альзас, до самого Рейну, верстов на двадцять,—біла широка долина під сніговою пеленою, маленькі села, низки дерев, ліси. Не забуду й того, що сказав мені Валентін у трактирі „Зеленого Дерева“, куди ми зайшли для спочинку коло години десятої.

Іншим часом там, бувало, спинялись підводи, але зімою, у січні, ніхто не наважувався їхати тою дорогою.

Маленький трактирчик, серед соснового бору, над краєм кручі, весь був заметений снігом; тільки вузенька стежечка вела туди, а протоптали її, мабуть, двоє-трое перехожих ще вчора; маленькі віконця виглядали зо снігових кучугурів, які тільки трошки було розгорнуто лопатою.

Коли б не смужка диму, що виходила з димаря, можна було б подумати, що в тій хаті нема душі живої.

Увійшовши в хату, ми побачили стару бабу, що спала коло печі, улігшись з ногами на ослоні. Довелося розбудити її і тільки тоді, враз із бабою, прокинувся маленький білий кудлатий песик, що спав під столом, і загавкав на нас.

Стара говорила тільки по-німецькому і одягалась вже не так, як наші: голова була зав'язана чорною хусткою. Чоловік її поїхав у Саверн по харчі. Вона принесла нам вина, хліба і сиру.

Валентін поклав свою торбу на лаві і сів коло неї, спиною до маленького віконця, ціпок поставив між ногами і сперся на його обома руками. Я сів навпроти його, а стара знов закуняла коло печі.

— Ми тут простимося, Мішелю,—сказав Валентін. За твоє здоров'я!

— Дай Боже здоров'я,—відказав я.

— Еге,—промовив він поважним голосом, випивши шклянку вина. Тепер я радий і совість моя спокійна. Я покинув ту країну нечестивих і безбожників, обтряс порошок з ніг моїх, узяв мій ціпок і ступив на шлях спасення. Мені давно вже треба було зробити так; я винен, і каюсь, бо це гріх мій, великий гріх! А все через ту звичку.

Він ще де-який час говорив таке саме, а мені здавалося, що я чую мою матір, коли вона вернеться, бувало, з церкви після служби тих священників, які не схотіли присягати на конституцію. Це просто була мова манаха Елеонора.

Нарешті, підвівши очі вгору і простягнувши вперед свої довгі руки, Валентін сказав:

— Єдина моя надія на милосердя Боже! Я грішник, я один з останніх грішників, які покаялись. Але покайтесь ніколи не пізно, бо милосердя Боже—без краю.

, — Але, Валентіне, куди ж це ви ідете?— спитав я.

Він уважно подивився на мене, наче міркуючи, чи можна довіритись мені, і сказав:

— Тобі я можу сказати, куди іду, бо серце твоє чисте і серцем ти наш, хоч і сам того, може, не тямиш; люде збили тебе з пуття... Ти нікому не розкажеш, куди я йду, і тобі я довіряюся. А втім, як хочеш—то й розкажуй, мені тепер байдуже. Що буде, то буде. Суд Божий наближається і згине той Вавилон: ще сніг цей не ростане, а всякому вже буде кара за вчинки його. Тобі кари не буде, тебе Бог помилує, бо ти серцем чистий.

Але оці дерева,—подивись, Мішелю, на ці дерева,—вони аж зігнуться під вагою тих патріотів, яких повішають на них і гилля їх обламається під їх вагою.

Мені аж нудно стало від тих дурниць, від тих старих чернечих промов.

— Добре, Валентіне,—сказав я; може воно й так буде, нехай по вашому, але все ж таки скажіть мені, куди ж ви ідете?

— Я іду у Майнц,—сказав він, кинувши оком на стару, що спала; я іду туди, де сховались наші великі пани і князі, де сидить людина, яку Бог береже для Франції, граф д'Артуа. На його ми покладаємо всі наші надії. З Майнца ми рушимо у Ліон, який буде осередком королівства, бо нинішня столиця Франції споганена і у ній не лишиться каменя на камені. Генерал

Бендер вже довів до розуму нідерландських патріотів; тепер він візьметься до патріотів, що занастали Францію. Ти все це побачиш, Мішелю, все побачиш! Кінне військо і піхота, гармати і улани, всі рушать разом! Вони ввійдуть і через Савою, і через Лієж, і через Швейцарію і через Іспанію; а наші великі пани підуть попереду, щоб визволити нещасного мученика-короля, який терпить за гріхи наші. Тоді настане мир всім людям доброї волі! мир усім, хто покориться!.. мир усім смиренним!.. мир вірним підданним!.. але війна всім гордим, які наважились підняти голову, війна антихристам, що купили церковні землі! їм не буде жалю, не буде ласки ні Жанові Леру, ні Летюм'є, ні Ельофам Колльонам! для них вже готові мотузяні нашийники. А тобі боятись нема чого, ти добрий син, ти годуєш батька і матір, це добре!.. Ти порозумнішаєш, як станеш старший. Пам'ятай тільки одно: коли наші князі будуть уже в Альзасі або коло Меца—не йди проти них, не піддержуй повстання. Кажу тобі: ні один бунтарь не вирятується; його височество граф д'Артуа все приготував, все обдумав. Ти сиди й не рипайся; нехай іде Летюм'є, Кюшар, дядько Жан. Салдати повернуться проти них, бо стоятимуть за наших князів. Всамперед ми знищимо той Вавилон, усю паризьку погань.

Я дивився на Валентінову голову, що була ширша внизу, а вужча вгорі, і думав собі:

— Нещасна людино! Бідна голово! Ти з глузду зсунулась!

А йому я спокійно сказав:

--- Значить ви йдете у Майнц,—добре. Та що ж ви там будете робити? Ви ж не салдат. А надто... ваші літа...

— О!—скрикнув він,—робота мені завжди знайдеться. Я стану за коваля у який-небудь кінний полк і буду працювати за-для спасення душі.

На це я нічого не сказав. Ми вже допили пляшку і я постукав по столі, щоб нам подали ще другу, але Валентін рішуче відмовився пити більше.

— Ні, Мішелю, годі, досить!—скрикнув він. Випити одну шлянку—воно й добре для здоров'я, а дві—це вже багато!

Він зав'язав свою торбу, заплатив за вино і ми вийшли; а песик, набравшись сміливости, гавкав за нами.

На дворі Валентін простягнув до мене свої довгі руки і ми обнялися. Після того бідолаха пішов униз на Сен Жан-де-Шу, щоб мандрувати звідтіля на Віссенбург. Я скільки хвилин стежив за ним очима. Він раз-у-раз по-коліна груз у сніг, але вибірався з нього і гордо та бадьоро йшов уперед, наче йому було двадцять літ.

Я повернув назад у Бараки. Все, що казав мені Валентін, здалося мені дурницею; я тоді ще не знав, що королі й дворяне цілої Європи з'єднались немов у якусь таємну спілку; що вони вважали себе не за французів, німців чи московців, але в

самперед за дворян і помагали один-одному і піддержували себе, щоб спільними силами держати народи свої у неволі.

Це здавалось мені неможливо-огидним і я не йняв тому віри.

Коло полудня я вернувся у трактир „Трьох Голубів“.

— А це ти!—сказав хрещений батько. Саме у пору прийшов ти, на обід. Ну, а той що? Пішов?

— Пішов, дядку Жане.

— Куди?

Я збентежився і не знав, що сказати. Але дяткові Жанові не треба було моєї відповіді.

— Знаю,—сказав він, підморгнувши. Він пішов у Кобленц до емігрантів. Я так і думав.

І, сідаючи до столу, він промовив:

— Будем їсти і годі вже згадувати про того дурня.

При обіді він був дуже веселий.

— Тепер ми з тобою, Мішель, лишились самі одні,—казав він,—і можемо співати все, що хочем. Але всамперед треба завести нові порядки. Твоя `робота мені подобається і я з тебе радий; правда, ти ще не такий добрий робітник, як Валентін, бо—що правда, те правда—він був такий коваль, яких мало; але за те розуму в тебе у тисячу раз більше за нього; а все инше само дається згодом. Ми з тобою ніколи не посваримося.

Ми вже пообідали і я хотів устати, але він поклав мені руку на плече і сказав:

— Посидь, нам треба поговорити. Катерино, принеси нам пляшечку вина. Треба сьогодні все порішити.

Тітка Катерина вийшла з кімнати. Я не знав, чого дядько Жан такий веселий, але розумів, що він хоче мені сказати щось добре. Тітка Катерина внесла пляшку вина, а сама пішла у кухню помагати Ніколі мити посуду. Ми лишились сами у великій світлиці.

— Тепер нам ніхто не переб'є розмову,— сказав хрещений батько, наливаючи вино у шклянки; таким снігом ніхто й не заверне у трактир.

Потім, надпивши вина, він почав говорити, задумавшись і закотивши очі вперед себе:

— Треба тобі сказати, Мішелю, що моя пікгольцьська земля—найкращий шматок у цілій Ліксгеймській окрузі; я цими днями обійшов увесь свій учасок і бачив це на власні очі; земля добра, лехка, родюча, супісковата. На ній усе повинно добре родити; тільки ті ледачі манахи страшенно її занедбали. Долиною річка заливає беріг і стоїть там болото, трясовина, на якій росте тільки груба осока, що скотина її не їсть. А там не трудно було б спустити воду та осушити болото: треба тільки позабірати ті верби, що повалились у річку Бог-зна відколи і загатили її. А ті ледарі

про це й не думали, та й на що їм було думати? Вони й так щодня вертались у монастир з повними торбами., Шинки й ковбаси цвіли у них по коморах. А на горбах, де вище, земля стоїть нерушена, не орана, заросла бур'яном, старі горіхи та груші-дички порозростались так, що й плугом не пройти. Треба там буде попоробити сокирою добре, поки можна буде плугом зайти, а дров і хмизу надбаємо років на три, на чотирі. Еге, не мале діло буде, поки доведу до путящого ладу тих півтора десятин, поки все очищу, викорчую та засію. Сотні літ до тої землі ніхто рук не прикладав, як слід. Ці півтора десятин могли б дати мені більше двох тисяч ліврів щороку, а маю я з них сього року тільки шістьсот. А все через ледацтво тих дармоїдів! І скрізь вони хазяюють так само, тільки землю руйнуючи: ніде й жменьки гною не поклали! Ну, та це все ми повернемо на свій лад. Я вже де-що полагодив там: покрив хліви, бо зовсім була там покрівля завалилась; клуню полагодив, бо вже розлазилась, поїдгнивала. Треба буде багато гною, а для того треба худоби прикупити. Катерина має свою землю у Флейсгеймі і з неї маємо добрий прибуток, наш трактир також торгує не кепсько і грошей у мене стане. Біда тільки, що я сам не можу тут жити постійно: у хазяйстві треба догляду і селянин мусить сидіти на своїй землі, сам мусить доглядати за роботою, за худо-

бою, у полі—скрізь. Отже треба мені жити там, на новій землі; буду я там сидіти весну, літо і осінь; сюди, у Бараки буду довідуватись раз у тиждень. З трактиром Катерина дасть собі раду й без мене. Але мені треба певної людини для кузні і оце я хочу доручити цю справу тобі. Ти будеш хазяїном у кузні замість мене; ти сам уже пошукаєш собі підмайстра, бо за кузню відповідати будеш ти, а підмайстер мусить слухати майстра. Од-нині я буду платити тобі п'ятьдесят ліврів, замість тридцяти. Але на тому ще не край: коли ти будеш старатись і шануватись, тобі буде ще краще. Я тебе люблю, бо ти добрий хлопець; я тебе виховав і до розуму довів; я твій хрещений батько, а своїх дітей не маю... розумієш?

Він аж схвилювався і сльози його показалися на очах, а я був такий щасливий, що міг тільки скрикнути:

— О, дядьку Жане! Ви мене зробіте людиною, але я почуваю, що заслужив на це тим, що люблю вас щиро, як батька!

— Заслужив і тим, що шанувався і старався,— сказав він, стискаючи мені руку,— і тим, що любиш свою сем'ю. Якби у мене був син, я хотів-би, щоб він був такий, як ти. Ну, то вже так і буде; до весни ми ще будем робити в-купі, я підучу тебе того, чого ти ще не знаєш, а ти підшукуй собі тим часом підмайстра; по весні ми зробимо все так, як тепер покладали.

Він подав мені руку. Еге, можна сказати, що бувають у житті нещастя, але бувають і щасливі дні. Коли дядько Жан сказав мені, що я буду хазяїном у кузні, то мені аж любо стало, що я вже буду самостійна людина і не доведеться мені тільки слухати чужого приказу. Я подумав, як зрадіє Маргарита, почувши цю добру новину, і сам був дуже щасливий. А найбільше радів я, що тепер, заробляючи по пятьдесят ліврів у місяць, я можу платити за Ет'ена у Лютценбурзі і віддати його у школу до отця Кристофа, щоб він міг вчитись на сільського вчителя. Ця радість була більша за все, бо я завжди боявся, що бідному братикові—каліці довелось-би жити на кошт громади, коли б зо мною сталося яке лихо. Я зараз уявив собі, як зрадіє мій батько, і попросив у дядька Жана дозволу побігти на час до дому.

— Іди!—сказав він,—і будьте всі щасливі!

В одну мить я вже був дома. Батько, Ет'ен і Матюріна плели кошики; вони дуже здивувались, побачивши мене, бо в таку пору я завжди робив у кузні. Мати стояла коло печі, поралася з посудом; вона повернула голову, подивилась на мене і потім знову взялася до своєї роботи.

— Що таке сталося, Мішелю? спитав мене батько.

А я, щасливий, скрикнув:

— Дядько Жан дає мені пятьдесят ліврів у місяць. Валентін покинув; я стану на

Його місці і буду заробляти по пятьдесят ліврів на місяць. Дядько Жан сказав, що під кінець зими він перебереться у Пікгольц, щоб хазяйнувати на своїй землі, і тоді поставить мене замість себе за хазяїна у кузні, і я можу взяти сам собі якого схочу підмайстра.

Батько сплеснув руками і скрикнув:

— Боже мій! чи це ж можливо? Ось тепер можна сказати, синку, що Бог наградив тебе за те, що ти так старався для нас!

Він устав, а я кинувся йому на шию і сказав, обіймаючи його:

— А для Ет'єна яке це буде щастя! Я давно вже думав, як би воно добре було віддати його у науку до отця Кристофа, щоб він вийшов на вчителя, та все грошей не ставало...

— Нікуди він не піде,—перебила мене мати;—я не хочу, щоб він зробився еретиком!

При цих її словах батько несподівано повернувся до неї. Він страшенно зблід і закричав таким сердитим голосом, якого ми зроду не чули від його:

— А я кажу, що він піде! Хто тут хазяїн? Ти не хочеш,—скажіть, Бога ради! А я хочу, чуєш? хочу! Твій син, найкращий у світі син, хоче вирятувати свого нещасного брата з тих злиднів і недолі, а ти, замість того, щоб дякувати, ось як говориш з ним! Ти любиш не його, а інших,—Миколу, Лізбету, які нас покинули, які й не подумали, що ми, може, пропа-

даємо з голоду: і ти, і я, і діти, і всі!
Ось які вони, твої любимці!

Гнів його був такий страшний, що ми аж тремтіли.

Мати, стоячи коло печі, дивилась на нього здивованими очима і не казала ані слова. Він підійшов до неї зовсім близько, подивився на неї з-гори і промовив глухим голосом:

— Ти серця не маєш! Ти навіть не можеш сказати доброго слова своєму синові, тому синові, який дає тобі хліб щоденний!

Тоді й вона, нарешті, розворушилась, підійшла до мене, обняла і промовила:

— Так, так, він добрий хлопець... він добрий син!..

Я почував, що вона все ж таки любить мене, і мало не заплакав; діти також плакали, а батько ніяк не міг заспокоїтись. Він стояв ще блідий і дивився на нас страшними очима; потім він підійшов до мене, взяв за руку і сказав:

— Дай мені ще раз обняти тебе! Щасливий я, що маю такого сина, ой—щасливий!

І він голосно заплакав; заплакала й мати. Вийшло так, що замість радощів у нас ніби горе.

Нарешті всі якось заспокоїлись. Батько витер собі лице, надів святковий кафтан, узяв бриль і сказав, узявши мене під руку:

— Сьогодні я вже не буду робити. Ходім, Мішелю,—я хочу подякувати мого

друга Жана, а твого доброчинця. Яка спасенна думка прийшла мені у голову, коли я просив його хрестити тебе. Мабуть сам Бог послав мені ту думку.

І ми пішли з ним улицею, глибоким снігом. Батько спірався на мою руку, а очі його радісно сяяли.

Він розказав мені, що як хрестили мене, то дали мені два ймення, Жан-Мішель, і в цьому, здавалося йому, моє щастя.

Коли ми прийшли у трактир „Трьох Голубів“, він скрикнув:

— Жане, я прийшов дякувати тобі!

Дядько Жан дуже зрадів, що ми прийшли. Ми посідали коло печі і до самого вечора весело балакали про мене, про всякі заміри дядька Жана і про інші семейні справи. Коли настав час вечеряти, батько сів з нами. Вернулись ми з ним додому геть пізно увечері, коло години десятої. Дома у нас всі вже спали.

VI.

Так почався рік 1791. Я поставив брата Ет'єна жити у старої вдови матроса Жертруди Арнольд у Лютцельбурзі за дванадцять франків у місяць. Він тепер міг ходити у школу до отця Кристофа і з самого початку потішав нас, бо вчився добре.

Дядько Жан тоді ж таки з початку року, розказав мені, яку роботу я маю робити: він хотів, щоб я не тільки справлявся у кузні, але щоб записував у книгу все, що купувалось і продавалось у трактирі, бо жінка його не знала писати. Я мусів також зводити всі рахунки, щоб міг він, вернувшись з ферми додому, одразу побачити, як ідуть його справи, подивившись тільки на суму у кінці кожної сторінки.

Мати була дуже здивована, що ми наважились піти проти її волі; вона часто задумувалась, а батько раз-у-раз говорив:

— Ось тепер я щасливий! Все йде добре... Аби ще тільки Матюрина знайшла собі місце у добрих людей,—тоді вже нам нічого більше не треба.

Я також думав за сестру; але за тих непевних часів багаті люде неохоче брали собі нових слуг, а надто я вже став трошки гордий і мені дуже не хотілось, щоб сестра пішла на службу до міста. Мабуть усякий зрозуміє те почування.

А все ж таки ми були щасливі.

А хуртовина наближалась чим-раз ближче; у січні та лютому особливо багато панів виїздило за-границю.

У той час з рук до рук ходила „червона книга“: в ній списані були всі ті величезні пенсії та грошові награди, які йшли панам—дворянам; на ті пенсії щороку видавалося з казни до 50 мільйонів—і це тоді, коли народ стогнав од нових податків і пропадав з голоду.

Дворяне, бачивши з яким презирством і ненавист'ю ставиться до них народ, цілими юрбами втікали з Франції; по всіх дорогах повно було їх карет та ридванів, на поштових станціях не ставало для них коней; і вдень, і вночі на шляхах ляскали батоги їх фурманів. В 11 годин вечора зачинялись мійські ворота і тоді пани їхали на-вколо, в об'їзд, щоб не гаяти часу, поки розбудять сторожу і старого Лебрена, щоб одчинив їм ворота. І так було що-дня; патріотів починав уже брати страх.

Національне Зібрання обмірковувало питання про паспорта. Мірабо кричав, що не можна забороняти людям вільно їздити інходити, куди вони хочуть; але національ-

на гвардія все ж таки виконувала свій обов'язок, задержувала всіх емігрантів і допитувала, чого вони їдуть у Кобленц, у Констанц, у Турін. Коли вони не хотіли відповідати, то їм грозили, що одведуть їх, з їх панями, у мійську тюрму і будуть держати там, поки прийде приказ з департаменту. Цікаво було, як швидко тоді мінялись панські звички тих багачів: вони відразу робились покірні, ласкаві, стискали руки патріотам, називали їх „мій друже“ і пили дешеве вино у сусідніх шиночках за здоров'я народа.

Аж сміх брав дивитись на ті комедії. Національний гвардієць, що держав коней за гнuzди, пускав їх і говорив:

— Щасливої дороги, панове!

Що ж робити! Французи завжди любили пожартувати, така вже їх удача.

А тимчасом розрухи, що почалися з тої постанови про присягу священників, ширились: коло 1500 людей в Альзасі згуртувались у громаду, що назвала себе: „спілка римсько-католицьких та апостольських громадян“ і поклали не слухатись постанови Національного Зібрання. Вони збирались гуртами і кричали:

— Слава графові д'Артуа!

Національне Зібрання послало комисарів довідатись, чого вони від того стали ще завзятійші і почали кричати:

— На шибеницю комисарів!

Братчики ордена св. Людовика і навіть колишні члени парламента верховодили у

них. Коли це стало відомо скрізь, кольмарські та страсбурзькі патріоти, взявши добрі дрючки, розігнали тих апостольських католиків.

А роялістські газети підбурювали народ проти Національного Зібрання. У той час сталася у Фальцбурзі ось-яка подія: через Фальцбург ішли саксонські гусари, яких послали у Сантемін; салдати Ляферського полка запідозрили, що вони хочуть зрадити і передатись ворогам; вони спинили їх, похапали коней за гнuzди і вимагали, щоб гусари кричали: „слава народові!“

Втім гусари вихопили шаблі, кинулись на салдатів, порубали багатьох із них, а самі втекли французькими ворітьми. У шпиталь звезено було багато поранених салдатів, а народ дуже обурювався, бо ляферці були без зброї і підступили до гусарів з голими руками. За такий вчинок Людовик XVI хвалив саксонських гусарів, а потім, коли він утікав до австрійців, вони його проводили і оберегали. А ляферському полкові була сувора догана від короля; його вивели від нас, а натомісць прислали королевський Лієжський полк, який півтора року тому так прославився під командою генерала Буль'є.

Можете собі уявити, який гнів узяв наших патріотів! За весь той час, що Лієжський полк стояв у нас, ні одна порядна й чесна людина в місті й в околицях

цях не промовила ні слова ні до одного з їх офіцерів.

Довелося нам попроситись з нашим любим сержантом Керю і зо всіма вчителями нашої національної гвардії. Великою громадсю ми проводили їх до Сварбурга і, прощаючись, ми побратались з ними.

Під час тих розрухів до нас дійшла чутка, що тітки короля втекли, забравши з собою дванадцять мільйонів золотом і без усякого сорому зробивши ще три мільйони довгу, який нам доведеться платити за них; потім говорили люде, що їх спинили в Арно-ле-Дюн, у Бургундії, і вони з переляку написали у Національне Зібрання такого листа:

„По закону—ми гражданки і більше нічого і вищого звання за це не хочемо мати. Висловлюючи вам нашу пошану, ми вважаємо себе за ваших смиренних і покірних слуг“.

Неможна було без сміху читати того листа, який доводив, що у них була хоч крихта розуму, бо вони написали правду. Національне Зібрання дозволило їм виїхати, куди хочуть. Дядько Жан дуже сердився за це і казав, що треба було задати їм сорому і вернути їх назад у Париж; а мені здавалося, що Національне Зібрання зробило дуже добре: воно слід би всім дворянам широко відчинити двері геть із Франції: нехай собі їде хто хоче і куди хоче, але назад щоб уже ніколи не вертався.

Звичайно, кожний думає своє; я певний, що коли б Людовик XVI встиг утекти у Німеччину або в Англію, то на це вважали б там так само, як на втечу його брата, графа д'Артуа, ні більше, ні менше; я певний, що і всі інші наші королі, які потім утікали з Франції, дуже каялись, що не лишились на місці: бо вернутись назад їм було куди трудніше, ніж утекти.

А тітки короля втекли у Рим і з тої пори ми вже нічого більше не чули за них.

Особливо великий неспокій був у Парижі. Про це ми довідувались з газет, які прислав нам Шовель. Народ не довіряв дворянам та єпископам і раз-у-раз сподівався від них якоїсь поганої штуки. Каміль Демулен, Бріссо, Фреран,—усі ті сміливі й розумні люде, часто говорили нам: — Бережіться й не слухайте аби-кого! Багато депутатів третнього стану тягнуть за ворогами народа.

Леопольд і Вільгельм *) помирились, щоб у-купі іти на нас. Бережіться, будьте готові, не спіть!..

Робочі Сент-Антуанського предмістя задумали зруйнувати Венсенський палац так само, як зруйнували Бастілію. Ляфайєт на превелику силу одговорив їх од того заміру. Того ж дня 500 дворян, узброївшись кинжалами, нишком пройшли у палац короля потайним ходом, через сто-

*] Імператор австрійський і король німецький і пруський.

рожку швейцарців. Коли їх там знайшли, вони сказали, що справжні оборонці короля—се вони. Їх вигнали і виштовхали звіттіля, а Людовик XVI об'явив, що не хоче інших оборонців, опріче національної гвардії, але після того народ почав добре доглядати за ним. Ходила чутка, що він занедужав і що лікарь радить йому переїхати у Сен-Клю. Тоді зібрались базарні перекупки і впрохали короля не їхати. Ось бачите, як по-дурному міркують люде, що вирости у темноті; ці бідні жінки думали, що для Франції буде велике нещастя, коли Людовик XVI покине її.

Під кінець березоля (марта) дядько Жан переїхав у свій маєток, щоб доглядати там за роботами, а у кузні лишився я з новим підмайстром Симоном Бенеротом; це був дужий і здоровий парубок з русявою борідкою. Дош ішов мало не щодня, як воно звичайно буває по-весні. Переїзжих через Бараки було мало. Нам трапилася добра робота у Фальцбурзьській церкві: ми робили там ґратки, які й досі ще стоять там. Дядько Жаң доручив мені поставити їх і я що-ранку ходив на роботу до міста, а Бенерот лишався у кузні.

Ліежському полкові, якого у нас ніхто терпіти не міг, прийшов приказ вернутися у Мец. Люде говорили, що генерал Бул'є хоче мати у себе під рукою всі полки, що були ще вірні Людовикові XVI. Пізніше ми довідались, на що йому ті полки були

потрібні! Лієжці пішли у березолі, а замість їх до нас поставили Овернський полк, справжніх і ширих патріотів. Цей полк визначався в Американській війні і odmовився йти проти Нансі. Ельоф Колен сказав їм у клубі привітне слово і згадав про всі баталії, в яких бував полк; першого ж таки дня ми побратались з салдатами так само, як раніше з Ляферським полком.

Але в овернців були свої давні справи й рахунки, які їм треба було полагодити: всі офіцери були з дворян і дуже погано поводитись з салдатами, били їх і зневажали; отже незабаром сталася там несподівана й незвичайна подія, а через неї зажурились непомаду всі аристократи. Це було в початку квітня; я, з двома помішниками, почав уже ставити ґратки у церкві, коли враз почули ми коло години першої з-полудня, що коло ратуші б'ють у барабани. Я дуже здивувався і зараз вибіг до церковних воріт подивитись, що воно за знак. Аж бачу: Овернський полк, під командою своїх унтер-офіцерів виходить на майдан і стає квадратом (карé) під старими яворами. Офіцери-дворяне сиділи собі у кавярні на сумежній вулиці; вони спокійненько пили каву і грали у карти. Почувши барабани, вони вийшли всі юрбою, не встигши взяти навіть брилів на голови. Полковник, маркіз де-Курбан, підійшов до салдатів і сердитим голосом закричав: „Що воно значить?“ Але барабанщики торохтіли у барабани, не ка-

жучи йому ані слова, а троє старих унтер-офіцерів вийшли з рядів і стали перед фронтом.

Це були браві люде, з сивими вусами, і дивились вони на офіцерів суворим поглядом. Городяне виглядали з вікон, перехожі спинялись на майдані, а всі дивувались: що воно таке значить?

Коли це враз барабани замовкли і один з унтер-офіцерів, добувши з кешені папера, скомандував:

— Сержант Равет, виходьте вперед!

Вийшов сержант з рушницею у руці.

— Сержанте Равет! Овернський полк вибрав вас за свого полковника!

Сержант поставив свою рушницю під деревом, добув шаблю, барабани знов забили, а прапор нахилився і весь полк віддав честь новому полковникові.

Се була надзвичайна і страшна хвилина; коли-б офіцери здумали хоч погрозити палицею, салдати напевне вбили-б їх, покололи б штиками. На щастя вони зрозуміли, яка небезпека грозить їм, і вернулись усі у кавярню, а церемонія на майдані йшла своїм чином.

Після полковника салдати вибрали собі під-полковника, майора, капітанів, лейтенантів — одно слово — всіх офіцерів і де-яких унтер-офіцерів. До години третьої все вже було скінчено. Квадратний фронт уже був розвернувся, коли офіцери-дворяне знов вийшли з кавярні і підійшли до салдатів з видимим заміром накричати

і наляяти їх, але новий полковник, маленький чорнявий чоловічок, суворо сказав їм:

— Панове! Вам дається шість годин на те, щоб виїхати геть із міста!

Потім, зрертаючись до полка, він командував:

— Наліво — кругом, марш! — І весь полк вернувся у казарми.

На другий день ні одного з колишніх офіцерів не було вже в місті. Ось яку подію довелось мені бачити!

Через три тижні Національне Зібрання одержало від військового міністра листа, який сповіщав, що Овернський полк збунтувався, що він вигнав своїх офіцерів, що там завелася якась таємна спілка, яка не визнає ніякої влади ні начальства. Я читав того листа у тодішніх газетах і було там чимало ще інших вигадок. А по правді овернці широко стояли за народню справу; їм докучила сваволя і нахабство офіцерів-дворян і вони не хотіли служити під командою таких людей, які напевне зрадили-б їх на війні. Не вважаючи на той лист військового міністра, багато інших полків пішло за прикладом Овернського полка; і коли-б уся наша армія зробила так само, то нам не довелось-би потім бачити, як генерали примушували своїх солдатів йти проти зібрання народніх заступників і як штабні офіцери переходять на сторону ворогів.

Через скілька днів, у неділю, дядько

Жан вернувся; він знайшов у нас усе в доброму ладі і похвалив нас. Він привіз скільки газет з гостинниці „Великого Оленя“ у Ліксгеймі, і з них ми довідались, що Мірабо вмер, що король, королева, двір і взагалі всі дуже жалкують за ним і пам'ять його прославляють, а Національне Зібрання зробило таку постанову: „Новий будинок святої Женев'єви незначається для похорону великих визначних людей; а постановляти, кому має бути така честь після смерти має право тільки Законодавче Зібрання. Оноре-Рікетті Мірабо вважається достойним такої чести.“

Згадавши те, що писав нам Шовель про Мірабо, ми дуже дивувались такій постанові.

Ті-ж самі газети сповіщали, що Людовик XVI дуже хотів виїхати у свій палац Сен-Клю, щоб подихати трохи чистим повітрям, але національна гвардія і народ не пустили його і він жалівся Національному Зібранню, що йому ніхто не йме віри. Таки справді ніхто вже не йняв йому віри, та й не могло бути инакше: у палаці раз-у-раз товклись дворяне і ті священники, що не хотіли присягнути на конституцію, а патріотів зовсім не було видно; у газетах, прихильних до короля, раз-у-раз писалося про те, що у війську нема дисципліни, лихі слова писались на Національне Зібрання, на народ та на буржуа і ці газети вихваляли поганенькі, брехливі книжечки, на яких иноді навмисне друкувалися імена

Демулена, Марата та отця Дюшена, щоб народ охотніше купував їх; бачивши таку нечемність і неправду, яка-ж розумна і чесна людина могла-б поняти віри на слово короля?

Розмови всяких Валентінів, манахів, католицьких, апостольських та римських громадян,—як вони себе називали, ясно доводили і відкривали очі найсліпійшим на те, яка зрада готується. Щоб придбати собі довір'я народне, треба поводитись широко і чесно; неможна ховатись за спину шахраїв, бо неправда завжди виявиться і замість довір'я стане презирство; инакше і бути не може.

Дядько Жан побачив, що у Бараках все йде добре, і вернувся у свій маєток; через скілька днів після того Папа Пій VI видав приказ, що відлучаються від церкви ті священники та єпископи, які присягнули на конституцію. Ім від того не стало ні тепло, ні холодно, але за те ті священники, що не присягнули, стали ще нахабнійші. Вони збунтували острів Корсіку; вони напали на патріотів в Авіньоні і побили вікна у Парижських клубах. У відповідь на це патріоти спалили у Пале-Роялі папський приказ і перенесли попіл Вольтера у церкву Женев'єви. Національне Зібрання постановило перетопити церковні дзвони на гроші, а принцові Конде прислало приказ вернутися у Францію, коли не хоче втратити всі свої маєтки і права французького громадянина і т. и.

Але це ані трошки не заспокоїло католиків і вони ще більше чинили сваволі.

У Брі-Конт-Робер їх гусари Гонольського полка вдирались у домівки, хапали патріотів, навіть жінок, вязали їх і робили всякі кривди і зневаги. Народ обурювався чим раз гірше; люде бачили, що доведеться взятися до зброї, а це було б лихо превелике, бо того року врожай мав бути дуже добрий; у травні (маї) все зацвіло у Бараках: і дерева, і ліси, і левади, і велика стара груша Маргарити; вона виросла геть по над стріхою і стояла біла, мов снігом посипана. Люде говорили:

— Яке було б щастя, як би нам дали тепер чистий спокій. Досить уже натерпілись бідні люде голоду і холоду за тих нещасних років. Невже ж доведеться терпіти і за врожайного року, що австрійці та прусаки знищать наші поля, а зрадники наші змовляться з ними і продадуть нас?

А проте роботи у полі почалися звичайним чином; коли несподівано одного дня вранці прийшла звістка, що його Величність король втік і що вся національна гвардія у Шампанії і Мессені зайняла всі шляхи, щоб спинити його; що скрізь дзвонять на гвалт, б'ють у барабани, ганяють верхових посланців і що всякому, хто спинить короля, буде велика нагорода, і він одразу стане багатий.

Цю звістку привезли нам трое здоровенних альзасців, які вертались возами з своїми жінками з Саребурга.

— Господи і Ісусе! Богородице Пресвя-
та!—зітхали жінки. Пропали наші голови!

Чоловіки, що сиділи на передках возів,
у великих трекутних брилях та червоних
жилетах, поганяли коней що сили було. Я
закричав їм:

— Та що ж там сталося?

А той, що держав віжки, повернувся
до мене і реготавсь, бо був п'яний; але
одна з жінок кричала мені з одчаєм:

— Король утік!

Те саме через кілька хвилин сказали
нам ще з півсотні людей, які верталися з
базару і поспішали додому, щоб швидче
росказати важну і цікаву новину. Троє чи
четверо з них снінулись у нашому трак-
тирі і розказали нам, що і королева і до-
фін *) втекли враз із королем.

Тоді я уперше страшенно розсердився
на цю людину: досі я вірив у його при-
сягу, бо знав, що він дуже побожний.
Симон Бенерот дуже дивувався, дивлячись
на мене: я аж тремтів од гніву і кинув
свій молот у куток.

Але через скільки хвилин я заспокоївся.
Перед трактиром „Трьох Голубів“ зібра-
лась ціла юрба чоловіків і жінок і гомо-
ніла про цю подію. Я голосно заговорив
з ними і сказав, що король виїхав не ку-
ди инше, як до наших ворогів у Кобленц;
що німці тільки його й чекали, щоб на-
пасти на нас; що Вільгельм та Леопольд

*) Наслідник короля.

боялись об'явити нам війну, поки король сидів у нас: вони боялись, щоб не сталося з ним якого лиха у Тюльєрі, а тепер їх уже ніщо не спинить.

Їколи б дядько Жан був у Бараках, він напевне звелів би бити у барабан, щоб зібрати нашу національну гвардію; але і він, і Летюмьє, і всі наші унтер-офіцери були на роботі в полі. Мене аж одчай брав. Тепер сміх мене бере, коли згадаю це: бо ж і без нас скільки тисяч патріотів стерегли дорогу від Парижа до Страсбурга, а Людовикові XVI зовсім не тою дорогою треба було їхати: йому-найближче було податися на Бельгію або на Мец. Але відома річ: молодий я тоді був, то й зелений!.. А проте всі пристали на мою думку, що король поїхав до наших ворогів і що війна незабаром почнеться. Навіть Національне Зібрання сподівалося того і на другий день уранці скрізь на дверях церковних, в управах, навіть на стінах заїздів та гостинниць порозліплювано було його приказ, щоб усі патріоти були готові взятися до зброї і стати під прапори за першим покликом. Дядько Жан навмисне приїхав з Пікгольца, щоб власноручно прибити той приказ у великій світлиці „Трьох Голубів“.

Ось той приказ:

21 Червня року 1792.

Національне Зібрання постановило:

1. Національна гвардія у цілому королівстві повинна бути готова до війни.

2. Департаменти: Північний, Па-де-Кале, Юрський, Горішній та Долішній Рейнський, а також усі департаменти, сумежні з Німеччиною, повинні виставити яко-мога більше салдатів.

3. Всі інші департаменти ставлять од 2 до 3 тисяч чоловіка з кожного.

4. На підставі вишчєнованих пунктів кожний громадянин, який хоче стати до війська, повинен записатися у мійській управі свого міста.

5. Національна гвардія, записана у реєстри, ділиться на баталіони по п'яти сотень у кожному.

6. Сотня має бути під командою підлейтенанта, лейтенанта і капітана.

7. Баталіон має бути під командою двох підполковників і одного полковника.

8. Сотні і баталіони самі вибірають усіх своїх офіцерів.

9. Кожний салдат національної гвардії має платню по 15 су в день, барабанщик—у півтора рази більше, фур'єр—у двоє, підлейтенант—у троє, лейтенант—у четверо, капітан—у п'ятеро, підполковник—у шестеро, полковник—у семеро.

10. Як мине потреба у службі національної гвардії, платня припиняється і кожний вертається до дому.

11. Негайно має бути вироблено наказ для цього війська.

Я до-слова списав той приказ, бо це була перша спроба скликати народне військо, той приказ вивів на широкий світ

усіх великих генералів республіки: вони на протязі скількох літ перемагали генералів, усіх чужоземних королів і царів: Фрідріха, Франціска, Павла, Вільгельма, Олександра, перемагали їх не десять, не двадцять, а безліч разів, а проте всі вони були сини простих селян! Ворожі генерали були всі з дворян, „благородні“, „потомки наших гордих завойовників“, а наші республіканські генерали були „смиренні потомки завойованих“. Ось як міняється иноді щастя на світі.

Цей приказ ясно показує також, як мало віри йняло Національне Зібрання королеві: воно скликало народне військо не проти ворогів, а проти Людовика XVI, який втік до ворогів і з'єднався з ними. Король, мабуть, сподівався, що таким чином він скоро забере нас ізнов у свої руки; але, хвалить Бога, справи пішли зовсім не так, як він думав: видима річ, що Бог помагав народові і тим священикам, що присягнули на конституцію, а не придворним та єпископам. Нічого не помогли всі заходи і хитрощі, ні зрада генерала Бул'є та інших нікчемних зрадників, які перейшли до наших ворогів, коли їх заміри не здійснились: король мусів вернутись у Париж; а спинив і примусив його син почтмейстера, патріот Друе: зробила це сільська громада невеличкого села Варенів, за дев'ять верстов од самої границі; генерал Бул'є вислав назустріч гусарів, щоб вони о'ерегали карету короля; але

Друє з своїми селянами спинив тих гусарів, перевернувши на мості воза з меблями.

Еге, сталася воля Божа, думав я собі, читаючи у газетах про ті події. У великій світлиці нашого трактиру натовпилося стільки цікавого народу, що дихати важко було, дарма, що й вікна всі повідчиняли; і на дворі, і на вулиці, геть аж до кузні стояв натовпом народ, тільки голови видно було. Дядько Жан сказав мені вилізти на стіл і я читав ті новини, а народ з-дива аж тупотів ногами і кричав радісно: „Слава народові!“ і лунав той крик по цілому селі.

Особливе і надзвичайне обурення зробив лист, якого генерал Бул'є наважився послати у Національне Зібрання того самого дня, коли король вернувся у Париж, не зазнавши ні від кого найменшої кривди. У цьому листі той поганець старається залякати нас нападом ворогів. Я не буду цілком виписувати того листа, а згадаю тільки ті місця, в яких ясно виказується той зрадник:

„Люксембург, 26 червня р. 1792. Король зробив спробу вирватися з неволі; сліпа доля, яка панує над державами, не допустила його визволення“.

Ось як він починає. Що воно значить: „сліпа доля, яка панує над державами“? Значить, ніби Бога нема? Значить ті дворяне—безбожники і поводитись вони з нами, христіянами, як з рабами, бо вони

не вірили у слова Христови: „Ви брати, ви рівні!... Любіться, як брати!“

Та не варто спинятися на тому; перейду до його погроз та похвалок. Він каже далі, що король виїхав тільки вважаючи на його, Бул'є, поради і хотів лишитись у Монмеді серед своїх вірних німців і звідтіля оповістити про роспуск Національного Зібрання та про нові вибори у нове зібрання, яке слухало б короля і вернуло б знову всі права дворянам; а потім Бул'є кінчає свого листа такими словами: „Вірьте мені, що королі всіх держав на світі визнають, що те страховище, яке ви збудували, загрожує і їм, і тому вони всі об'єднуються і підуть на нашу нещасну отчизну. Я знаю наші сили; я знаю, що ви не можете мати ніякої надії виграти вашу справу. Вас тяжко покарають і це буде наука на довгі часи всім нащадкам; це каже вам людина, яка спершу широко жаліла вас. Ви дасте відповідь за життя короля і королеви перед усіма державцями світу; коли впаде хоч один волос з голови їх, то в Парижі не лишиться каменя на камені. Я знаю шляхи і там стану за проводиря чужоземним військам... За цим листом незабаром вийде маніфест усіх державців Європи: вони певніше повідомлять вас про війну і всі вирушать на вас. Прощайте, панове!“

Річ була зовсім ясна: ми дамо відповідь за життя короля і королеви перед царями всього світу, а він, Бул'є, знаючи

наші сили, поведе ворогів на нас, на свою отчизну і зруйнує Париж до-щенту!

Коли я увечері прочитав того листа батькові, він аж сплеснув руками і скрикнув:

— О Боже, Боже! Чи ж може воно бути, щоб на світі жили такі нікчемні поганці! Микола також знає всі наші шляхи; але як би він наважився привести ворогів у Бараки, то я вмер би з того горя!

— Ви так кажете, батьку, бо ви не дворянин,—сказав я йому. Ви не потомок завойовників... ви не генерал, якого настановив король; ви не одержували ні великої пенсії, ні орденів, ні важних посад! Ви простий, бідний селянин і весь вік свій трусили злиднями. Рідний край не дав вам нічого, ні шага... Він дає вам тільки світло соняшне, а проте ви любите його і жахаєтесь тої думки, що можна продати ворогам отчизну! А для тих дворянчиків рідного краю без пенсій та орденів нема: їх отчизна там, де на них роблять кріпаки і де королі обсипують їх золотом. Коли б їм довелося так, як нам, копати землю або кувати залізо, гірко працювати від ранку до вечора, щоб піддержувати роскоші свого короля, то вони дуже швидко відріклись би його.

Мої слова хутко здійснились: Людовик XVI вернувся у Тюл'єрі, та вже не колишнім всевладнім королем: він не міг вже робити все по своїй волі і сипати свої милості та ласку на панів-дворян,— і зараз

велика сила офіцерів покинули його і втекли з війська. Ми довідались, що всі офіцери гвардійського полка, який стояв гарнізоном у Дюнкірхені, перейшли до австрійців; що офіцери Лільського гарнізона хотіли передати фортецю ворогам, але патріоти-салдати і міщани не допустили того. Тяжкі часи настали: що вечора ми боялись, що на другий день у-ранці з'явиться до нас Конде, Лепольд або Вільгельм з сотнями тисяч нікчемних зрадників. Вся Франція говорила, що Людовик XVI недостойна людина і не годен королювати над нами; всі говорили, що він зламав присягу і думає зрадити Францію; що він нам найгірший ворог, бо ми даємо йому всі засоби, щоб обороняти нас, а він тих засобів уживає проти нас. Жити далі з такою страшною болячкою було неможливо і всяка тямуща людина добре це розуміла.

З парижських газет ми бачили, що й тамошні патріоти міркували так само, як і ми. Але когож поставити на його місце? Одні говорили, що треба скинути Людовика XVI і вибрати за короля дофіна (наслідника), наставивши кодо нього регента, відповідно до конституції; інші говорили, що треба доручити кому-небудь виконавчу владу; інші знов хотіли завести республіку. Але в клубі якобинців Робесп'єр завзято говорив проти республіки: він казав, що не в назві сила, бо можна жити щасливо і вільно при королях і може

бути нещастя і неволя при республіці. Дантон хотів, щоб Людовіка XVI було визнано за нездатного і щоб усіма державними справами орудувала рада, як буває, коли король збожеволіє. Петіон думав так само, як Робесп'єр, але Брісо, Кондорсе та герцог Орлеанський більше схилились на республіку. Я все-ж таки думаю, що коли-б тоді була змога вибрати за короля герцога Орлеанського, то він зрікся-б своєї любові до республіки і згодився-б послужити отчизні, як король. Тільки треба було довести йому, що сила буде в його руках, бо він був людина обережна і добре розумів, як небезпечно сідати на трон, коли за плечима його стоять такі люде, як Марат, Каміль Демулен та Фрерон. Але нікому це не прийшло на думку: люде ще тоді не мали досвіду у революції; потім ми всі побачили, що зовсім не трудно сповістити новий лад, але трудно вдержати те, що оповіщено.

Ті суперечки тягнулись тижнів зо три; Національне Зібрання не могло зробити ніякої постанови. Багато його членів, особливо єпископи та дворяне, що звалися „правими“, обурювались на те, що зневажають короля і його сем'ю; вони сказали, що будуть сидіти на засіданнях Національного Зібрання, але не братимуть ніякої участі в розмовах, нарадах і не вважатимуть за законні і правомочні його постанови. Інші члени просто боялися. Бар-

нав, Лямет і Дюпор, яких звали фел'янами (поміркованими) і які потай ходили до короля, багато говорили у зібранні, але нічого певного з тих розмов не виходило. Справа тягнулась і тягнулась. Нарешті народ втратив терпець і послав заяву, щоб скинуто було короля; Національне Зібрання поклало ту заяву під сукно. Народ дуже обурився, зібрався на Марсовому полі і на вівтарі отчизни написав другу заяву, ще більше рішучу за першу; але парижський мійський голова Бал'ї задержав по дорозі виборних, які везли ту заяву у Національне Зібрання, і коли виборні приїхали у зібрання, воно вже встигло зробити постанову, що короля неможна віддавати під суд, бо особа його священна.

Тоді народ зрозумів, що мало не ціле Національне Зібрання, за винятком тільки не багатьох членів, як аббат Грегуар, Шовель, Робесп'єр і т. ин. зрадило народню справу; гнів народній зростав; у клубах говорили палкі промови; Дантон сказав у клубі Кордел'єрів, що треба докінчити революцію; патріоти постановили зібратися на Марсовому полі, щоб скласти нову заяву, яку повинні були підписати багато тисяч французів.

Національному Зібранню це було не до вподоби: воно розуміло, що таку заяву не можна буде лишити без уваги. Ляфаетові і Бал'ї дано було приказ вжити закону військового стану,—це страшний закон, який дає право стріляти у народ

після того, як йому тричі сказали розійтись. І вони зараз стягнули багато війська.

Другого дня вранці народ, що почав збиратися на Марсовому полі, знайшов під вівтарем отчизни двох шпигів, які сховались там, щоб підслухувати і донести дворові все, що там буде діятись. Ім тут таки відрубали голови, насадили ті голови на довгі дрючки і понесли їх по цілому Парижі. Коло години другої Ляфает і Бал'ї приїхали на Марсове поле і звеліли стріляти в народ; одні кажуть, що попереджували тричі, другі кажуть—без усякого попередження; та це річ однакова. Багато нещасних, беззбройних, старих, жінок та дітей було вбито; дворяне, єпископи, двір та емігранти могли тепер радіти.

У перше стріляли у народ за приказом Національного Зібрання; почалась війна між буржуазією та народом,—яке нещастя! Гіршого нічого не могло статися, бо ця війна тягнеться і досі і через те у нас уряд військовий та самовольний.

Каміль Демулен, Дантон і Фрерон мусли втікти, бо Бал'ї та Ляфает дали приказ їх арештувати. Але вони потім вернулись, вернувся і Марат і родичі тих, яких було вбито. Ой і лихо-ж та усобиця та війна брата з братом! Се був перший наслідок втечи Людовика XVI. Інші прийшли пізнійше.

Національне Зібрання, яке зробило такі великі діла, видало такі добрі закони, за-

безпечило права людини і громадянина, яке зберегло свою повагу серед страшно-го знуцання,—воно наважилось на такий вчинок, тай через що-ж? Через ту нещасну думку, що право короля святе! Се-ж суперечить здоровому розумові, правді і тій самій конституції, яку воно виробило.

Як подумати про все це, то аж диво бере, яка слабка людська натура! На щастя це зібрання, що так знікчемніло, втомилось та продало свою совість, мусіло вже незабаром закритись: конституцію вже було майже зовсім вироблено і наближались нові вибори.

VII.

Коли звістка про нещастя на Марсовому полі дійшла до нас, колишні судді, поліцейські та інші чиновники не могли втати своїх радощів. Обличчя їх аж сяяли. Рафаель Манк, поважний фальцбурський буржуа, голова нашого клубу, сказав з цього приводу злорадну промову. Він говорив, що найбільше винні Марат, Фреран, Демулен та інші погані видавці газет: вони ніби то пишуть поклепи на всіх; Лафайєта, Вашінгтонового приятеля, виставляють як зрадника, а Бал'ї, колишнього голову генеральних штатів у залі для забав, описують як дурня; вони підбурюють і бунтують народ і доводять до того, що люде втратили розум і тепер від найменшої искри може статися величезне нещастя.

Ось так він вияснив усю справу. Але радість наших ворогів показувала нам, що це справа великої ваги і що тут орудують такі люде, що стоять дуже високо.

У той час почалися перші зібрання для виборів депутатів у Законодавче Зібрання; списки виборців, активних громадян, було виставлено в управі; а ми, всі

інші громадяне, не мали голосу на виборах, як було року 1789, бо ми не платили прямих податків у розмірі трьохденного заробітку, хоч і платили ми у-двацяттеро більше інших, непрямих податків на вино, на горілку, на пиво, на тютюн та інше; а надто ми і роботою нашою, і видатками були куди—діяльніші та активніші громадяне за тих скупців, що назбирали собі грошей і купили якесь нерухоме добро. Чому ж така різниця? Сам дядько Жан говорив тоді:

— Погана справа! Наші депутати не по правді постановили вибори. Багато патріотів і найкращих громадян будуть домагатись рівного виборчого права.

А тимчасом вибори йшли; вибрано було здебільшого людей заможних, які платили не менш, як 150 ліврів прямих податків; тепер дивились у самперед на гроші, а освіта, розум, одвага, чесність—усе це вважалося за речі другорядні, без яких можна було обійтись.

Через скільки тижнів, саме у жнива, прийшла нам од Шовеля звістка, що конституцію вже вироблено, що король прийняв її і що вони незабаром уже вернуться у Фальцбург з тим діліжансом, що їде з Кок-Герона. Через тиждень після того ми з дядьком Жаном чекали їх вранці у заїзді „Червоного бика“. У годині восьмій під'їхав діліжанс, аж білий від куряви. Ми кинулись обіймати Шовеля та Маргариту, а які

ми були раді, того вже не буду описувати,—нехай читач сам собі уявляє.

Господи, як покращала і виросла Маргарита! Вона була вже тепер зовсім доросла, як жінка, гарна, чорнява, з живими очима і веселою усмішкою. Справжня дочка Шовеля! Коли вона вискочила з карети і скрикнула: Мишель!—я був такий збентежений і зачарований, що на-силу наважився піддержати її моїми грубими ковальськими руками і поцілувати її у щічку. А сам Шовель ані трошечки не перемінився; так ніби вернувся з Альзасу або Льоренни з кошем своїх книжок; сміявся і казав:

— Ну, дядьку Жане,—ось ми вже вернулись і скінчили справу. Спасибі тобі, Мішелю; ти мені писав добрі листи.

Яка радість мені була знов побачити їх! Який я був щасливий знов несучи в Бараки кошика Маргарити та йдучи поряд із нею! А там, у великій світлиці „Трьох Голубів“, помагати їй розбірати гостинці, що вона привезла нам з Парижа: великий чеpecь з кокардою для тітки Катерини, шпиці у гарній пачці для Ніколь, яка досі завжди плела на дерев'яних шпицях. А для Мішеля гарні цяцьки-брелоки до годинника, наймодніші. Я досі ховаю їх у столі, як найдорожчий скарб. Вони лежать у шухлядці... вони старі вже, пожовкли та і у свій час мабуть недорого коштували. Маргарита була дівчина розумна, вона не тратила-б великих грошей на гостинець

для мене, бо знала, що від неї всяка дрібничка буде мені дорога. Еге, ті старі брелоки стерлись, вилиняли, але нікому ніякою силою я не віддав-би їх: я люто й завзято обороняв-би їх, як хижий звір: бо се перший дарунок Маргарити! Йй було тоді вісімнадцять літ, мені—двадцять один, ми кохались широ... Що-ж тут іще більше казати?..

Краще я вам розкажу, яку промову сказав Шовель у нашому клубі другого дня у-вечері. Він був дуже втомлений, бо шість день їхав у діліжансі. Дядько Жан казав йому:

— Та облиште, Шовелю! Спочиньте трошки. Це діло не втече. Встигнете завтра або після-завтра. Але сей чесний чоловік не хотів чекати; він хотів яко-мога скоріше здати справоздання своїм виборцям з того, що вони йому доручили в наказі. Велика сила народу зібралась з сусідніх сел і ось що сказав їм Шовель; я записав і зберіг собі його промову, бо знав, що її варто зберегти і добре буде прочитати її колись пізнійше.

— „Панове-громадо! Конституція, яку ви нам доручили виробити, вже готова. Король прийняв її і присягнув виконати. Цій конституції ми всі повинні покорятись, бо се перший закон нашої отчизни. Я з свого боку всіма силами старався, щоб вона вийшла добра; я обороняв, як міг ваші права і потреби і тепер хочу, як велить мені совість, здати вам справоздання з то-

го, за що я подавав голос у Національнім Зібранні; я ніколи не забував, що мушу дати вам відповідь, яко моїм виборцям, котрі довірили мені свою справу. Без відповідальности нічого доброго не вийде. Той, хто доручає свої справи, має право вимогати спровоздання. І ось я вам тепер одповідаю. Коли ви присудите, що я справився добре, ви заплатите мені за це своєю пошаною, а як виявиться, що я вас обдурив—то заслужу у вас тільки презирство.

Почулися крики: „Слава нашому депутатові Шовелеві! Слава нашому заступникові!“

Це йому, видимо, було прикро; уста його стиснулись і він простер уперед руку, неначе хотів сказати: „Досить!.. досить!..“ і, як люде трохи втишилися, він сказав:

— Друзі мої! Бережіться такого необдуманого запалу, бо він не дасть вам одріжнити чесну людину від шахрая. Коли ви готові кричати „славу“ і плескати всякому, то яка-ж мені буде нагорода за те, що я виконав свій обов'язок? Ви, значить, так само хвалили-б усякого пройдисвіта?

Але його не слухали; оплески залунали ще гучнійше і він, здвигнувши плечима, мусів перечекати, поки все це скінчиться.

— Ну, добре,—промовив він. Ви робите своє, як хочете, і хвалите мої вчинки, ще не знаючи їх. А що-ж ви скажете потім, коли вони вам не вподобаться?

Потім він казав далі:

— Коли я виїхав звідсіля 10 квітня року 1789, у Франції було три стани: дворяне, духовенство і народ, або-ж третій стан. Першим двом станам належали всі маєтки, всі прибутки й доходи і всі права; а ви, останній стан, у сто раз численніший за два перших, взятих у-купі, ви несли всі тягарі, а сами були вбогі.

Усякий добре пам'ятає, як страждав народ за тих часів; яку силу податків він платив, як його зневажали, як він тяжко голодував що два, що три роки. Вся країна була зруйнована і знищена; все це ви знаєте і про це я не буду багато говорити.

А тепер погляньмо, що дало Національне Зібрання замість того, яку перемогу ми взяли і чого нам ще не стає у тій новій конституції, хоч як ми за неї старались.

Я не можу докладно розказати вам про ті півтреття тисячі законів і постанов, які ми обміркували за 28 місяців, але згадаю вам про найважніші з них. Всамперед скасовано стан; це перший пункт конституції: „Пункт 1-й. Всі люде родяться і живуть вільними та рівноправними. Національне Зібрання, бажаючи настановити конституцію на основі прав людини, касує навіки вічні всі установи, які суперечать рівноправності. У Франції з цієї пори нема вже ні дворянства ні спадщинних одзнак, ні привелеїв, ні феодального права, ні дворянського суду, ні чинів, ні орденів, ні інших наград, які за давніх часів давали дворянські права, ніяких взагалі переваг,

опріче тих, які дає державна служба тим людям, що виконують свої обов'язки. Ні яка державна служба не може продаватись ані переходити у спадщину. Касуються це- хи майстрів та художників.

Закон не визнає від нині ніяких чер- нечих зароків та інших обов'язків, що су- перечать натуральним правам. Він об'являє, що всі громадяне мають однакові і рівні права до всіх громадських посад хто до якої має хист і здатність; що всі податки будуть тепер полягати на всіх громадянах відповідно до достатків і маєтків кожного; що за однакові зловчинки будуть однакові кари, без огляду на відповідальну особу“.

За все це я подавав свій голос, бо вважав, що рівність і правда є все одна. Це перший пункт; ви бачите, що ваші бажання з цього боку всі виконано.

Другий пункт—воля. Всі права звязані до-купи і піддержують одно друге; коли у громадян нема волі говорити, писати, друковати і ширити свої думки, то на що їм здалися ті права.

Однаково вони не зможуть жалітись, домагатись, допоминатись перед усім наро- дом за свої кривди і таким чином приму- сити всякого поважати права людини, тяг- нути до відповідальности і кари того, хто покривдив ті права. Коли не буде тої во- лі слову, то буде завжди так, що чия си- ла, того і право; затуливши людині рота, всякий зможе ограбувати її, покривдити і задушити десь у закуточку. Тому-то кон-

ституція, давши людям людські й натуральні права, дає їм також право вільно говорити, писати, друкувати свої думки і ширити їх усякими засобами, якими хочуть і можуть.

Потім ідуть інші свободи: воля переходити і переїздити з одного місця у друге без усяких пашпортів, не боячись за це арешту, бо арештувати людину можна тільки на підставі закону та судової постанови; воля віри, се-б-то право всякої людини вірити й молитись Богу, як хоче; воля зборів для того, щоб обмірковувати всякі громадські справи; нарешті воля робити все, що не порушає прав інших людей і громадського спокою та безпечности.

Я подавав свій голос за все це, без винятку; я міркував так: коли всі люде рівні і мають однакові права, то воля мусить забезпечити ті права. Право без волі не може існувати.

Третій пункт—братерство. Конституція постановляє, що повинна бути замога державним коштом усім бідним калікам, а також і всім дужим робітникам, які не мають заробітку; вони не повинні жити проханим хлібом, бо жебрання милостині зневажає людину, позбавляє її чести і примушує її кланятись і просити ласки у таких самих людей, як вона. Через те людина морально принижується і падає. При конституції не повинно бути старців-жебраків, бо це зневажає величність народу.

Благодійність і милостиня повинні бути не приватним добродійством, а громадським обов'язком.

Але з погляду любови до ближніх або, краще сказати, добра всього народу є ще одна справа великої ваги: це є загальна і доступна для всіх наука. Христос, що його науку ми всі визнаємо, сказав: „не хлібом тільки жива буде людина“: людина живе й духовним життям. Конституція, шануючи ті великі слова, постановляє, що наука повинна бути загальна, рівна для всіх громадян і безплатна, принаймні та наука, яка потрібна всякій людині: читання, писання й рахунок; школи має бути заведено скрізь, у всіх частинах королівства.

Отже, панове-громадо, як бачите: першу частину конституції можна висловити трьома словами: рівність, воля і братерство. Це найперші, особисті права людини. Нам лишилося ще доповнити закони, що до прав маєткових, до права власности. Ви не забули, що до року 1789 поруч із поділом людей на різні стани був і поділ земельної власности на різні статі: були у нас землі удільні, княжеські маєтки, панські, чиншові та інші. Щобіднійша була людина, що-менше прав мала всна, то більші податки доводилось їй платити за свою землю; що-багатійший був пан, що-більше прав він мав,—то менше він платив. Конституція скасувала всі ті різниці і тепер усі податки мають розкладатися відповідно до прибутків і достат-

ків кожного, а приватна власність має бути непорушна й незаймана.

Опріче того конституція постановила, що всі землі, які належать до громадського вжитку, як наприклад: фортеці, вулиці, майдани, мійські сади, пам'ятники й таке інше, мають бути власністю народу, а не короля. Постановлено також продати для виплату державного довгу всі землі церковні та монастирські.

Отже, як бачите, тепер усе впорядковано, як слід.

На одному з наших останніх засідань ми постановили, що треба виробити гражданські закони, які впорядкували б особисті і маєткові права громадян одного до другого, що до всяких взаємних спірок і суперечок.

Ці громадські закони доповнять нашу працю, бо скасують останні сліди римського права і звичайного права, які ще існують у де яких округах і піддержують велику плутанину у наших взаєминах.

Я не буду сьогодні розказувати вам про наші карні закони, про новий поділ королівства на округи, про виборчі зібрання, про Законодавче Зібрання народніх заступників, про королівську владу, про регенство та міністрів; про права Законодавчого Зібрання що до короля, про виконавчу владу; про те, як має ставитись Франція до інших держав. Всі ці справи подрібно обміркувала конституція. Для нас особливу вагу й цікавість має не те. Є

инша справа, яка порушає нас не один раз у два роки, а що дня, що години у наших житті; ця справа—гроші! Ось чому за весь час у Національнім Зібранні я найбільше дбав про ваші гроші і про мої власні: я хотів докладно знати, куди вони йдуть, хто має їх зібрати, хто одержувати, хто берегти і як вони будуть витрачатись. Я брав участь у всіх комісіях, які розглядали грошові справи; я знав, що це буде вам приємно, бо ніхто не має охоти працювати на лежачих—неробів і ніхто не любить бачити, як дармоїди їдять його заробіток; це всякому прикро і всякого обурює.

При цих словах, не вважаючи на поради Шовеля по всій старій залі залунали оплески і сам Шовель не міг здержати усмішки: він зачепив саму чутку струну в душі селянина.

Дядько Жан щиро реготав і говорив: — Що правда то правда, він добре знає нас.

Нарешті гомін ущух і Шовель казав далі:

— Досі вся країна була під владою і орудою короля, нашого господаря і повелителя, безотвітного голови держави; і земля наша, і ми самі належали йому; скільки йому треба було грошей, стільки провінціальні ради видавали йому,—правда, иноді неохоче, а все ж таки видавали; інтенданти і зборщики обраховували податки, а громадські управи і стар-

шини розкладали їх на всіх селян і бідний народ мусів платити, а король не повинен був нікому давати справоздання за ті гроші. А тепер, на підставі конституції всі податки що-року має обмірковувати і назначати Законодавче Зібрання. Отже тепер ви самі будете визначати, які податки хочете платити, бо ви самі будете вибрати тих людей, що мають розглядати цю справу. Коли ви виберете селян, вони напевне не згодяться ні за себе, ні за вас платити на користь придворної челяді; коли ж ви виберете інших людей,—то це ваше діло. Скрізь бувають чесні люде, але треба гарненько пізнати їх попереду, ніж посилати їх за своїх заступників.

Законодавче Зібрання збирається щодва роки; значить через два роки старі обрахунки втрачають свою силу, поки нове зібрання не затвердить їх; без того ніхто не має права брати з вас а ні копійки. В цьому вся сила нашої конституції: коли Законодавче Зібрання не схоче затвердити податки, то все спиниться, бо не буде грошей і король—чи схоче, чи не схоче, а мусить покоритись.

Опріче того, що́ ви могли бачити, чи добре роблять ваші заступники, чи не дуже роскидають вашими грішми,—перед початком кожного Законодавчого Зібрання має бути надруковано докладне справоздання для загальної відомости про всі державні видатки. Так само мають друку-

ватися всі відомости про податки та інші державні прибутки. Отже тепер кожний громадянин, який дбає про свої власні справи, повинен буде раз на рік прочитати газету і він побачить тоді, чи добре його заступник обороняє народню справу, чи не подає він свій голос навмання. І тоді такий громадянин, коли він не дурень, буде знати, що має він робити.

Мені здається, що кращого не можна було і придумати. Треба тільки знати, чи ухваляете ви такі видатки: на підставі конституції не можна ніяким чином обмежувати або викладати коштів, потрібних для виплату державного довга і на содержання короля.

Що до державного довгу, то на мою думку це зовсім справедливо і я подав за це свій голос. Бо така велика держава, як Франція, не може об'явити себе банкрутом: ті, хто позичали їй гроші, повинні бути певні, що це найпевніше місце для їх капиталів; кожний з нас відповідає за цей довг усім своїм майном і нам було б дуже прикро, коли б наші депутати об'явили нас банкрутами.

Що ж до содержання короля, то я не розумію, чому воно повинно оплачуватись ранійше за всі інші державні потреби? Хіба наші суді, чиновники, наші салдати не повинні бути певні, що одержать свою платню так само, як король? Чому король має брати свою платню поперед тих людей, які служать народові? Я не бачу ні-

якої причини для цього. Я подавав свій голос проти цієї постанови, бо вважаю, що це несправедливий пункт у нашій конституції. Але не будемо довго спинятися на цій справі, бо вона у всякому разі не така вже важна. Надто конституція дає право Законодавчому Зібранню після смерти короля знов визначати, яка платня має бути новому королеві. Це дуже важна поправка у конституції і наші заступники скористуються з неї, коли вийде з моди старий звичай держати при дворі безліч усякої челяді та придворних, коли там зрозуміють, що не годиться витратити гроші трудящого народу на те, щоб годувати цілу юрбу ледачих дармоїдів, ні на що не здатних, які тільки ганьблять звання людини.

Еге, все це настане колись, як люде зробляться розумніші і справедливіші; а поки що, я думаю, народ не може нарікати на конституцію, особливо зваживши, у якій тяжкій біді він жив досі.

За нами величезна перемога: ми взяли те, за що наші батьки й діди молили Бога цілі віки; ми одержали певні й непорушні права і зброю для оборони тих прав; ми були забитою робочою худобою, а тепер стали людьми.

І ось тепер, коли став наш верх, дарма, що нє нас кричали, нас зневажали, на нас брехали ті люде, що жили нашим коштом, нашою працею, дарма, що наші

вороги пускались на всякі хитрощі, щоб посварити нас одного в одному; тепер, коли ті чесні пани тисячами втікають з Франції і підіймають на нас землю і небо в Німеччині, в Англії, з Росії; коли їх прихильники і спільники, що лишились у Франції, бунтують проти конституції, темний народ у південних та східних округах; коли ті „істинно“—французи підготовляють одночасно і війну з зовнішніми ворогами і повстання у державі, щоб вернути собі будь-якою ціною свої старі привилеї,—тепер, друзі мої, молю вас: стіймо цупко і одностайно один за одного; покиньмо всі наші суперечки, не підіймаймо ніколи питання про громадян, про виборців та не-виборців: це єдиний недобрий закон, який наші вороги примусили Національне Зібрання прийняти, єдина велика помилка у нашій конституції. Але й це переміниться: буржуа скоро зрозуміють, що коли вони лишаться самі-одні, їх зараз переможуть дворяне і духовенство; зрозуміють вони, що скористуватись наслідками спільної перемоги, а особливо зберегти і вдержати за собою нові права вони зможуть тільки у-купі з народом, а зрозумівши це, вони власними руками скасують несправедливий поділ громадян на виборців і не-виборців.

Ще одно, останке слово.

Ми виграли справу, то подбаймо-ж, щоб удержати за собою нашу перемогу;

а для того, панове-громадо, нехай усякий добре запам'ятає, що він тепер пан, чує-те—пан; що всі урядові чиновники, від найвищого до найнищого, від короля до останнього лісного сторожа існують не для своїх особистих вигод, не для служби королеві, а для нашої потреби, для нас, бо ми їх вибрали і ми працюємо, щоб оплатити їх службу. А той, кому я плачу гроші—мій слуга. Ось оце треба добре зрозуміти і вияснити нашим дітям, од цього буде залежати сила і величність нашої країни. А потім покладімо, що всякий повинен стояти за всіх і всі за одного. Не даваймо ніколи кривдити і порушати права ні одного з наших громадян: коли він почне кликати нас на підмогу, поспішаймо до нього так, як ми поспішаємо на пожар; а коли який небудь чиновник—аристократ наважиться порушити наші права,—ми будемо жалітись, змагатись, кричати і покличемо на підмогу всіх сусідніх громадян.

Скажу вам просто: хто мовчить і терпить, коли порушають його права і закон, той пропаша й негодяща людина; на такого треба плюнути і вернути його назад у кріпацтво та неволю; а той, хто не прийде на підмогу товаришеві-громадянинові, якого покривдили,—той є зрадник отчизни. Цілі віки ми терпіли неправду й знущання, пора вже настала забезпечити себе взаємною допомогою, поклавши в основу нашого життя конституцію і вважа-

ючи всякого, хто її порушить, за найгіршого ворога нашого. Це дасть нам щастя і коли навіть ціла Європа підійметься на нас, ми сміливо будем дивитись їй в очі. Великий народ, що обороняє свої права, оснований на правді і розумі;—непереможний народ і ніяка в світі сила його не зламає“.

Після цієї промови Шовеля, яку ще досі пам'ятають усі наші діди, радощам патріотів і краю не було. Голова Рафаель дякував йому од імення цілої громади; Шовеля одностайними голосами вибрано у члени нашого клубу. Ми вернулись у Бараки коло години десятої, як раз тоді, коли в обох казармах засурмили у трубу, скликаючи салдатів на ніч.

VIII.

В октябрі того-ж таки року 1791, коли почалися засідання Законодавчого Зібрання, Шовель показав, який він був здатний на підприємства. За три тижні він продав свій дім у Бараках високому Летюм'є який видаз свою дочку Христину за молодого парубка з Міттельброну. І зараз Шовель найняв собі квартиру в домі Боруха Арона проти базарного майдану у Фальцбурзі; у великій світлиці, що виходила на вулицю, він поробив полиці для газет і книг і почав виписувати великими паками свій крам; Маргарита роспаковувала їх, розбірала книжки і роскладала їх у крамниці; опріче того вони найняли двох книгоношів Тубаса та Марка Дівеса, які повинні були замість них розносити книги по Альзасі та Льоренні; все це у них робилось дуже швидко,—у нашій країні ніхто ще не бачив таких крамниць.

Шовель таки завів у нас моду на трьохбарвні хустки, на яких було надруковано постанову про права людини і громадянина; всі патріотки почали носити їх. Тоді для інших жінок пущено було у продаж інші хустки з віршами з Апокаліпсису і

з таким написом по краю: „Коли покупцям не вподобаеться, то їм буде повернено гроші, коли уряд випустить свої асігнації.

Шовель продавав усякі видання: і книжки манахів, і політичні катехізиси, і газети емігрантів, і „друга народнього“, і патріотичні листи Дюшена. Одного разу дядько Жан сказав йому, що так не годилось-би робити, але Шовель з хитрою усмішкою одказав йому:

— Нічого, дядьку Жане, наші принци, наші вельможні пани та єпископи, наші абати *) та святобожники дуже допомагають нам, що друкують свої проповіді; це розкриває очі народів, а на наш млин з того іде вода.

А oprіче того, щоб дати змогу патріотам дешевим коштом довідуватись про останні новини, він одчинив поруч з своєю книгарнею на вулиці „Червоного Серця“ ще й читальню, яка мала такий вигляд, як шкільна кімната: посередині стояв великий стіл, а кругом його лавки; на столі лежали газети, що прийшли того дня вранці, і всякий міг зайти туди, сидіти й читати, скільки хоче, заплативши тільки одно су.

Яка чудова думка! Читальні вже давно були в Парижі, але у нашому маленькому містечку і його околицях читальня не скоро завелась-би, як-би не така розумна людина, як Шовель.

*) Голова монастиря.

Торговля не вадила йому вчашати у наш клуб; його було вибрано за голову замість Рафаеля Манка, і тричі у тиждень, після сьомої години у-вечері в клубі збирався народ.

Приходив Шовель, сходяв на підмостки, сідав у креслі, клав коло себе праворуч табатирку і хустку і, нюхнувши добре табаки, об'являв:

— Панове, засідання починається!

Потім він розгортав газету „Монітер“ і читав справоздання про роботу Законодавчого Зібрання, а іноді й про розмови у клубі якобинців, що друкувались в іншій газеті. Він поясняв те, що не всі могли зрозуміти, а потім, скінчивши читати, говорив:

Ось, панове, як стоять справи. Чи не хоче хто небудь сказати що з цього приводу?

Чи той, чи інший робив яку-небудь увагу, починалась розмова. У наш клуб ходили не тільки робочі, буржуа і члени міської управи; приходив до нас навіть полковник Вазігер, якого Національне Зібрання прислало на місце сержанта 'Равета, який не зумів командувати цілим полком. Всякий вставляв своє слово у розмову, а о десятій годині Шовель вставав і весело говорив.

— Громадські справи на сьогодні вже покінчені, панове. До побачення!—у понеділок, чи у середу, чи в суботу!

Я вам усе це розкажучу, щоб ви знали, що́ у нас тоді діялось; а мені самому

тоді зовсім інші справи були в голові. Я вчав до Маргарити і що-неділі ходив до неї, взявши на голову трекутний бриль, обувши чоботи, які я мастив білковиною з яйця, щоб добре блищали, і почепивши гарні брелоки, які важно бовтались у мене на жилеті. Ой я вже тепер був не той колишній Мішель Баст'єн, який вважав, що досить йому підголитись раз на місяць.

Після того, як Маргарита вернулась, я побачив, що треба вже инакше держати себе; дуже багато людей любувались на її гоже личко, на ті великі карі очі та на її гарні чорні коси, але тільки я один опріче того поважав її за розум та добру вдачу. Ні, ще багато людей дивились на неї, як і я, та не тільки робочі або селяне, але ще й всякі франтики, молоді офіцери Овернського полка і колишні дворянчики у напудрованих перуках; вони заходили у книгарню, в якій аж повно було їх пахощів; вони купували газети, сміялись і воркували, добиваючись від неї хоч одної усмішки. Я скоро це помітив. І як-же я почав тоді митись, голитись! Боже мій! Треба було бачити, як я вертівся перед моїм маленьким зеркалом, що висіло на стінці, як я по два, по три рази голив собі бороду. Щоки мої блищали, як нова сскира, а мені все здавалося, що воно ще не досить добре і я по десять разів водив рукою по підборідді, щоб перевіритись, що все гаразд. Потім, о годині деся-

тій, коли мати, бувало, піде собі у Генрі-дорф до церкви, де правив службу священник, що відмовився присягати на конституцію, старий батько тихенько вилазив до мене на горіще. Він ліз по східцях і, просунувши голову у дверцята, говорив мені пошепки.

— Вона пішла, Мішелю! Хочеш—я заплету тобі косу? *).

Він мені завжди заплітав косу,—чорну, густу, завтовшки в руку: у будні я її ховав за комір сорочки, бо вона мені теліпалась на плічах, коли я кував, і шкодила при роботі. Він, мій добрий батько, заплітав її помаленьку, старанно. Мов тепер бачу його: я сижу верхи на стільці, а він росчісує мене, а обличчя його сяє радісно. Він дивиться на мої плечі, на ноги і каже, бувало.

— Ти не думай, що я тебе хвалю, бо я твій батько, але у цілій нашій окрузі нема другого такого дужого парубка, як ти!

Це мене брало за серце і я дуже хотів би розказати йому про моє кохання, та не смів, бо дуже я шанував батька. Надто ж і він сам, мабуть, помічав, що я люблю Маргариту; я в цьому був певний. Мати також догадувалась і збиралась дати баталію; ми з батьком мовчки, не змовляючись, також лагодились до тої війни.

*) За тих часів чоловіки носили довге волосся і заплітали косу.

Війна мала бути люта, але ми сподівалися, що подужаємо.

На цьому маленькому горіщі під солом'яною стріхою ми з батьком мріяли про щасливі дні. Коли я був добре виголений і чепурно убраний, батько в останній раз проводив щіткою по моїй одежі і говорив:

— Ну, здається, все добре!.. Тепер ти можеш іти... Бажаю тобі веселитись, синку!..

Не багато щастя еазнав він за свого довгого, трудового віку, не багато щасливих хвилин дала йому доля: і навіть тепер, коли мати йшла з дому Бог зна як далеко, щоб послухати службу священника, який не пошанував законів свого краю, бідолашний батько мусив чистити картоплю і варити обід. Ось як погано бути занадто добрим!..

Я обіймав його і виходив з дому з легким серцем; він, усміхаючись, проводив мене очима, стоячи на порозі, а всі баби, що лишалися в Бараках, дивились на мене крізь шибки віконець, покритих намороззю. Я заходив у трактир „Трьох Голубів“, на швидку обідав і втікав через садок по-за огородами, щоб хто-небудь не спинив мене: бо в ту добу, як починались морози, візникам часто треба бувало кувати коні, і коли б вони мене побачили, то мені довелось би скинути свою святкову одежу і закачати рукава для роботи.

Через чверть години я вже входив у

місто. При початку першої вулиці була аптека Трібаліна, що вмер вже тому літ шістьдесят; він кивав, бувало, на мене пальцем, але я не вважав на його і йшов далі... Далі я бачу книгарню Шовеля, невеличкі двері, дашок над танком і книги, виставлені у вікнах. Покупці входять і виходять з газетами в руках: тут бували й патріоти, й офіцери, і колишні дворяне. Вхожу я у книгарню. Маргарита, у маленькому білому чепці, жвава й прозора, метушиться за прилавком; вона розмовляє з покупцями, дає кожному ті книжки або газети, яких він хоче.

— Ось вам „Парижська революція“, — шість ліардів. А ви хочете „Придворний Вістник?“ Нема вже, розпродано.

Усе аж кипить у неї в руках. Але як тільки вона, бувало, побачить мене, обличчя її відразу міняється і вона весело каже мені:

— Проходь у читальню, Мішель; батько сидить там, а я зараз прийду.

Я стискав її руку, йдучи повз неї, а вона сміється і каже:

— Проходь, проходи! Ніколи мені з тобою балакати!

Прохожу я у читальню; Шовель сидить коло свого столика і щось пише; він повертається до мене:

— А, се ти, Мішелю! Добре, сідай, — я тут маю дописати ще рядків з чотирі.

Він пише і у той саме час розпитує мене за дядька Жана, за Катерину, за

кузню, за всі інші справи. Після чотирьох рядків у нього знаходиться ще робота. Посидівши трохи, я встаю і кажу:

— Піду подивлюся, що там є новенького.

— Ну-ну, йди, а я тут маю ще-деякі рахунки.

Я іду у велику залу, де патріоти читають газети, що прийшли вранці. Високий Тевено, член громадської ради, товстий Дід'є Гортцу, шаповал з майдану, якого крамницю потім купив Брусус; молодий лікар Штейнбрєннер, який потім був у нас двадцять літ міським головою, трактирщик Ротєнбург, маленький римарь Ляфрене, старший аптекарь військового шпиталю Дапрєб,—всі вони сидять поважно, схилившись над столом. Де-які з них пишуть листи, а я сідаю і ніби-то читаю, а сам дивлюся через склянні двері на Маргариту, яка метушиться у книгарні і теж поглядає на мене через шибку, усміхаючись. Коли-не-коли вона вбіжить у читальню, всуне мені в руку газету й шепне:

— Прочитай оце, Мішелю, воно тобі сподобається.

І так я сидів цілими годинами; а коли-б ви мене спитали, що я читав, то я не міг-би вам до-ладу розказати. Дивлячись на Маргариту я, немов, робив собі запас щастя на цілий тиждень і не проміняв-би свого тодішнього життя на сто тисяч інших.

Шовель, бачивши, що я так чисто виголився, що в мене так добре зачесана коса і така чепурна одежа, хитро усміхався і називав мене франтом. Я червонів тоді аж по самі вуха. Іноді він подавав мені свою велику табатирку і говорив:

— Прошу, громадянине Мішелю,—може зволите табачки понюхати?

Але я зовсім не хотів нюхати, бо що могла-б подумати собі Маргарита? Я казав Шовелеві, що в мене від табаки голова болить, а він сміявся і називав мене арістократом, який боїться закаляти собі табакю комірці. Дуже ядовито він кепкував собі, хоча я знав, що він мене любить; розумів він добре, що я сьжу в його книгозбірні або в читальні що-неділі від полудня до вечора не тільки для того, щоб балакати з ним про політику. Його очі були зірки і він добре бачив всю справу; то-ж, коли він дозволяв мені залицятись до Маргарити, значить він вважав мене за чесного хлопця; бо коли-б не так, то вигнав-би він мене без усякої церемонії. Я йому подобався і думки мої також подобались йому, а все-ж таки він при всякій нагоді равав мені читати яко-мога більше добрих книг. Він мені давав зо своєї книгозбірні все, що я хотів, а книжки у його були дуже гарні.

Тепер уже його домівка була продана і я не міг сидіти там; довелось мені тепер вечорами читати у себе на горіщі. Мати дуже сердилась, що випалюю багато олії

у каганці. Через те у нас бувало багато суперечок. Коли-б я не зачиняв книжок у скриньку, виходячи з дому на роботу, то я певний, що вона попалила-б їх; манахи багато літ проповідували, що книги ведуть душу на погибіль, що вони те саме, що дерево пізнання добра і зла, з якого змії зірвав яблуко для Адама і через те Бог вигнав його з раю, і всякі такі інші дурниці. За всі книги найбільше вони забороняли читати Біблію та Євангелію; вони розуміли, що з тих книг люде пізнають, що всі вони, манахи, не живуть по слову Христову. Можна-ж собі уявити, в якій страшній темноті жив народ до р. 1789. У клубі Шовель завжде равав усім учитися; і це свята правда: бідність народня є велике нещастя, а темнота народня—ще більше.

Наша країна—Альзас і Льорена, ще не була остання; я пом'ятаю, як обурився весь наш клуб, коли Шовель прочитав нам справоздання Жансона, громадянського комісара, якого послало Законодавче Зібрання у департамент Вандеї та обох Севр, щоб розвідати причини релігійних розрухів, які там сталися. Ми тоді побачили, що там темнота народня була ще гірша, ніж у нас, і з того була велика небезпека всьому народові.

У тому справозданні говорилось, що там селяне знущаються над священиками, що присягнули на конституцію: у день б'ють їх дрючками, а в ночі стріляють на

них з рушниць; що не присяжні священники правлять там всі служби, причащають, святять воду; а через погані шляхи і темноту народню дуже трудно, навіть неможливо переконати там усіх людей, що треба прийняти „права людини“; надто-ж єпископ Борігар заборонив усім священникам у Вандеї правити службу у церквах, бо боявся, що священники-єретики перетягнуть народ на свій бік; він раяв зібрати парафіян у захистних місцях, десь поміж скелями, у клунях, то-що, правити службу на переносних алтарях у ризах з простого полотна або ряднини, з циновими начиннями і т. и.; він думав, що така вбога обстановка при службі божій більше вразить народ, ніж усякі золоті начиння, бо нагадає людям ті часи, коли перших христіан мучили і мордували за віру.

Тоді ми зрозуміли, яка небезпечна була та темнота. Того-ж дня, прочитавши нам те справоздання, Шовель розказав, що мабуть тим не присяжним священникам був приказ розпалити заколот і бунт народній у Франції, а емігранти у той самий час приведуть на нас німців. Він сказав нам, що по його думці вороги наші змовились так зробити і тепер нам треба як найдружніше з'єднатись, коли хочем оборонити себе.

Всі купці, що приїздили до нас з того боку Рейну, розказували, що у Вормсі, у Майнці та Кобленці більш як п'ятнадцять тисяч дворян лагодяться ввести у Льорену

війська Леопольда та Фридриха-Вільгельма. Треба було неодмінно і нам бути готовими: Національне Зібрання 9 падолиста р. 1791 постановило, що на всіх французів, які збираються на правому березі Рейна, падає підозріння у змові проти отчизни і коли вони не роз'їдуться звідтіля до першого січня, то підлягатимуть судові і смертній карі, а все добро їх буде skonфісковано на користь народу.

Король написав на тій постанові „veto“ (не згоджуюсь).

Після того розрухи у Бретані, у Руату та у Жеводані стали ще гірші; манахи їздили по всій країні, ставили хрести на всіх перехресних дорогах, роздавали перехожим хрестики, образки та індульгенції *); вони казали, що не законні ті шлюби, які давали присяжні священики, вони казали, що ті священики не мають права правити службу, що всі вчинки їх огидні і що будуть відлучені від церкви всі ті чиновники, які настановили їх у парафіях; а всі правдиві християне повинні обминати тих священиків і навіть не говорити до них.

Та й почали жінки покидати своїх чоловіків, діти батьків і більша часть селян у тих округах одмовилась служити у національній гвардії. Саме тоді Жан Шуан почав орудувати на долішньому Майні, а Шпіндерлянгес зо своєю ватагою в інших

*) Документи, якими папа за гроші отпускав гріхи всім католикам, які придбають собі той папірець.

місцях; спершу вони просто грабували комори і крали коней, а років через два вбилися у велику славу, особливо Жан Шуан, якого дворянство і духовенство прославляли, як непохитну опору віри і короля; його йменням навіть почали називати вісько вандейське.

Щоб зробити край усім тим злочинствам, Законодавче Зібрання 29 падолиста постановило, що ті священники, які не присягнули на конституцію, не будуть одержувати платні і не мають права правити службу Божу навіть у приватних домах; а коли б у їх парафіях почались які релігійні розрухи, то тих священників треба виселяти геть за їх округ.

Король не дав свого дозволу і на цю постанову. Він ухваляв усе, що могло нам шкодити і одкидав усе, що могло бути на нашу користь. Пізніше знайдено було листи, що він писав саме у той час до пруського короля, прохаючи його поспішити на підмогу. Це ясно довело, що він був у змозі з нашими ворогами і що дбав він тільки за себе та за привилеї своїх прихильників. Чи можна ж обвинувачувати нас за ті великі нещастя, які сталися через скільки літ після того? Невже ж ми повинні були дати себе грабувати тим людям, яких батьки й діди спокон-віку тільки й знали, що грабувати, і тим людям, які називали нас „нащадками завойованих“?

Законодавче Зібрання, в якому Бріссо, Верньо, Гаде, Матьє Дюма, Базір, Мерлен (з

Тіонвіля) та інші не могли прийти до згоди ні на одному питанню, в одній тільки справі міркувало одностайно: воно визнало, що Його Величеству Людовикові XVI ми не можемо йняти віри, а королеві Марії-Антуанеті ще менше. І весь народ поділяв ту думку. Тої зими р. 1791—92,— а зима, як на те ж була дуже люта у наших горах,—селяне сиділи зажурившись коло своїх огнищ і говорили:

— Не доведеться нам сього року зібрати хліб; напевне з весни почнеться війна. Та однаково далі й так жити неможна,— краще вже повоюватись добре, ніж оттак мучитись; нехай, мовляли, гірше, аби інше.

Ох і жаль, що король, королева, придворні красуні, вельможі, єпископи і всі ті пани, яких так жаліють за останні сімдесят літ і уявляють їх, як мучеників,— жаль кажу, що вони тоді не прийшли до нас у хату наших дроворубів! Вони побачили-б, що витрачаючи на себе мільйони грошей, неможна вважати себе за нещасних, коли стільки чесних, трудящих людей не мають навіть картоплі, щоб наїстися досить. Вони зрозуміли-б; що великий гріх старатись вернути собі все, що їм колись належало не по праву, злигуватись з нашими ворогами, підіймати бунти і усобиці серед народу, нехтувати закони, які могли-б настановити добрий лад, дурити людей і брехати щодня, клепати неправду на патріотів, дивитись на ближніх своїх, як на худобу і топтати їх ногами

во ім'я того самого Христа, який пішов на смерть за людей,—вони зрозуміли-б, що так не можуть робити чесні люде і що сам Бог тяжко покарає їх за це.

Іноді, коли чулися особливо погані звістки на базарі, коло казарм або у наших селах, народ аж ніби тремтів од гніву; патріоти переглядались проміж себе і на хвилинку аж блідли, але згодом все неначе заспокоювалось; ще одна крапля капала у ту чашу страждання, яка помаленьку наповнялася і повинна була нарешті перелитись через край.

Від тої зими у мене лишилося дві добрі згадки: весілля Христини Летюм'є і Кльода Бонома, сина візника з Міттельброну у січні р. 1792. Це був перший не церковний шлюб у Бараках. Летюм'є, якого уважали за багатиря після того, як він купив собі участок монастирської землі, запросив на те весілля всіх своїх родичів з Месени. Приїхали не всі, а тільки двоє: його брат у—перших, Моріс Брюне, голова Курсельського клубу і сестра у перших Сусайна Шасен, дочка майстра зброї у тому-ж місті.

Добродушна Христина не сердилась на мене за те, що я покохав иншу і навіть вибрала мене й Маргариту за дружків. Щира дівчина! Я хотів би поцілувати її за це! Коли на весіллі вона взяла мене за руку, підвела до Маргарити і сказала: „Оце вам пара!“ то на очах у мене аж сльози ви-

ступили і серце стиснулося. Вона усміхнулась мені на-пів сумно і спитала:

— Чи добре так, Мішелю?

— Ой так, дуже добре,—відповів я. Бажаю і вам, Христино, бути такою щасливою. Од широго серця бажаю вам стільки щастя, скільки його може бути на світі!

Гостей було багато. Був і Шовель, і дядько Жан у мундирі поручика національної гвардії, Кошар, Гюре, Рафаель Колен, колишній голова нашого клубу. У мерії (міській управі) зібралася велика сила патріотів; і коли Жозеф Буаль, оперезаний трьохбарвним шарфом, поважним голосом промовив ті слова, що вимагає конституція: „Закон з'єднує вас!“—то всі закричали: „Слава народові!“—аж шибки забрязчали у високій залі і той крик пролунав геть аж на майдані.

Це було зовсім не те, що колишня запись у парафіяльних книгах на окремих картках, які часто губились і пропадали, і часто люде не могли знайти дня, коли вони родились або коли шлюб брали. Коли довелося впорядковувати старі папері нашої церкви, щоб скласти реєстри громадян, то секретарь нашої громади Фрейліх добре попомучився, поки довів їх до ладу. Одно слово—цей новий обряд дуже всім сподобався. Після того ми всі вернулись у Баран, а Жан Ра, у трекутному брилі з трьохбарвними стрічками, ішов попереду і грав на кларнеті.

По дорозі у полі ми бігали і жартува-

ли, щоб завітись, бо холод був. Маргарита йшла швиденько, взявши мене під руку; поперед нас ішла Христина з Кльодом Бономом і здавалося, що вони дуже раді й щасливі, а старі по-заду поспішали за нами і весело гомоніли. Навіть Шовель розвеселився; високий Летюм'є, придержуючи рукою бриля, щоб не вхопив вітер, кричав:

— Люде не забудуть, який це день був для нас 3 січня р. 1792, згадають і те, що погода була не тепла!

Правду казавши—ми всі аж плакали з холоду, коли добігли до „Трьох Голубів“. А як воно любо було ввійти у велику теплу світлицю, де стіл був уже накритий до обіду! Весілля справляли у „Трьох Голубах“, бо тітка Летюм'є, опріче юшки, нічого не вміла варити. А який обід утяла тітка Катерина! Я не з'умію розказати вам гаразд про ті великі миски вареної капусти з ковбасою, про ту печену свинину, шинку, періжки і інші всякі закуски та напитки! Всі охоче взялися до роботи коло мисок; потім Шовель сказав промову з приводу нових патріотичних звичаїв та обрядів, які повинні були заступити старі звичаї; потім пили за здоров'я молодих, старі кепкували собі весело з нас, молодших, а регіт був веселий, всі були щасливі. Добрі часи були! І як воно все давно було, як усе на світі йде, все минає!..

Маргарита сиділа коло мене у біленькому чепці, підв'язанному під її рожевим

личком, з кокардою коло вуха; ми сміялись, весело балакали; я дивився у її карі очі і питав:

— Може хочеш сього? Може дати тобі того, Маргарито? Може ще трошки вина?.. Може ще шматочок пирога?

Яке щастя було мені вільно розмовляти з нею, прислужувати їй і бачити, що вона прихильно дивиться на мене і не вважає ні на кого іншого. Оцього ніяк розказати неможна.

А потім у вечорі у гостинницю прийшли парубки й дівчата з Бараків на танці, бо за моїх часів без танців не могло обійтися порядне весілля. Як весело було слухати клярнет Жана Ра, що починав грати вальса у великій світлиці, що виходила вікнами у сад; як любо було взяти Маргариту під руку і сказати їй:

— Ходім, Маргарито! чуєш—Жан Ра грає на кларнет.

Маргарита, дивуючись питала:

— Куди-ж ми підемо, Мішелю?

— Танцювати!

— Та я-ж не вмю танцювати.

— Та ну-бо всі дівчата вмюють танцювати!

Скільки пар вже кружляло по залі і мені дуже хотілось потанцювати з Маргаритою, аж серце моє тремтіло від радощів; але уявіть собі моє здивовання: вона не вмела танцювати, зовсім не вмела! Її маленькі ніжки плутались, а я аж очам своїм віри не йняв.

— Чекай, попробуем ще раз,—казав я їй,—постарайся. Ти-ж бачиш, воно зовсім не трудно.

І я показував їй танець у кутку світлиці. Ми попробували ще раз, але вона ніяк не могла!.. Яке нещастя! Мені було дуже прикро. Нарешті коло нас почали збиратись люде і глузувати. Маргариту це розсердило і вона промовила мені нетерпляче:

— Годі вже... я не можу!.. Ти-ж бачиш, що я не вмю! Танцюй собі без мене, а я піду допомгти тітці Катерині.

І, не вважаючи на мій смуток, вона пішла собі. Багато гарних дівчат поглядало на Мішеля так, ніби хотіли сказати:

Ми вмієм танцювати, Мішелю, іди з нами!

Але танцювати з іншою я ніколи в світі не міг би; швидше я скрутив-би собі шию. Я тако-ж вийшов у сіни. У ту саму хвилину Маргарита входила у кухню, де був великий гомін; всі жінки—тітка Летюм'є, Ніколь, тітка Катерина, родичка Сусанна Шасен—кричали з великим гнівом:

— Се обидно!.. Чи... можна співати такі пісні.., пісні про королеву!.. Чоловіки зовсім з глузду зсунулись... Найкращі з них нічого не варті!..

І так далі, таке саме.

У великій залі, що коло кухні, дійсно патріоти реготали тоді, як божевільні, тупотіли ногами і співали якусь пісню про

„мадам Вето“. Це співав брат у перших Моріс, а всі інші приспівували *).

Я пішов подивитись, що там робиться. Одчинивши двері, я побачив дивне видовисько. Моріс, у світло-блакитному кафтані з широкими відлогами, з двома годинниками і цілою низкою брелоків, що теліпались по його жовтому жилеті, у мережаній сорочці з великим трьохбарвним галстухом, у великому брилі на-бакир, танцював якийсь чудацький танець: він високо підіймав ноги, досягаючи коліними аж до бороди. Він вихилявся, вигинався, підстрибував так, що й уявити собі неможна; і співав він пісню про „мадам Вето“, пісню, в якій були дуже нечемні речі про королеву; а всі патріоти, що сиділи круг столу, з червоними носами і блискучими очима, реготали, аж лягали на стіл. Стіни тремтіли від того тупання та реготу, а Моріс, спустивши голову і виробляючи всякі штуки ногами, співав колінце за колінцем: „мадам Вето зробила те, зробила це!„

У цій пісні було багато віршів дуже нечемних, аж мені самому сором було від де-котрих із них. Але тим людям, що сиділи у залі, так уже давно намуляла і на-

*) Король мав право не давати своєї згоди на закони, вироблені Законодавчим Зібранням це право короля називалося „вето“ (veto). Патріоти дуже ремствували на короля за те, що він дуже часто вживав того права і думали, що він робить це під впливом королеви.

бридла розпуста і розкіш двору, що вони радо слухали тої пісні і не вважали її за нечемну.

Наприкінці й сам високий Летюмье захопився прикладом свого родича і пустився за ним у той чудацький танець; за ним пішов і дядько Жан, і наш колишній голова Рафаель.

Боже, як усе міняється на світі! Ще так недавно у гостинницю „Трьох Голубів“ приїздили, бувало, офіцери Руерського, Шеноуського та Ляферського полків, усе родовиті дворяне, графи, герцоги та маркізи; вони танцювали з мійськими панянками, танцювали чемно, поважно, „по благородному“, увічливо нахиляючись одно до одного і переплітаючись парами, як квітки у вінку; їм грали маленькі скрипки, вони пили вино по-половині з водою, заїдали пиріжками та паштетами, що їх приносили з міста у кошиках старі салдати; а тепер, у тій самій гостинниці, пішли танці зовсім інші, танці патріотів. Як здивувались би ті дворянчики, коли б побачили той танець, у якому люде стрибають і вихиляються та викривляються, мов божевільні, той танець, що неначе глузував собі зо всіх стародавніх менуетів *), коли б вони почули ту пісню, з тим глумливим приспівом: „мадам Вето зробила те, мадам Вето зробила це“.

Такого бешкету у нас ще зроду не бу-

*) Давній танець, дуже поважний і чемний.

вало. Мені здавалося, що жінки правду казали, ремствуючи на патріотів за ту пісню; але патріоти на це не вважали і реготали, як божевільні.

Шовель не танцював. Він сидів собі край стола і на блідому обличчі його видно було радість; він підморгував товаришам, вистукував держальцем ножа такт по столі і підбадьорував їх жартовлими словами:

— Добре, Летюм'є! Оттак, так! А ну, дядьку Жане, ще крутіше! Чудово! А добре танцює й голова Рафаель, ле сько!

Хитра людина! Я зараз пригадав собі слова з його листа, що йому треба було б родитись у Парижі.

Коли хочете знати, який танець і яку пісню приніс до нас Моріс Брюно, то я вам скажу, що це була знаменита „Карманіоля“, яка потім стала відома по цілому світі; парижане танцювали той танець на „майдані Революції“ і навіть ідучи під ворожі гармати.

Вся революція висловилась у тій карманіолі, додавалися до пісні чим-раз нові вірші, коли ставалася яка-небудь нова подія; старі вірші забувались, а нові співались усім на втіху.

Годині в десятій Шовель, бачивши, що патріоти ледве стоять уже на ногах і посідали, щоб спочити і підкрепитись вином, сказав:

— Панове-громадяне! Ви дуже добре танцювали, всі ми досить натішились і пове-

селились; я думаю—пора вже нам іти спати, щоб завтра взятись за роботу.

— Та ну-бо, де там!—скрикнув дядько Жан,—ми можемо посидіти до години дванадцятої.

— Ні, буде вже, годі,—мовив Шовель встаючи і здіймаючи з кілка свою керею.

За ним повставали всі городяне.

— Невже ж ви не вип'єте ще по шклянці вина?—намовляв дядько Жан.

— Ні, спасибі; всяка добра штука повинна ж коли-небудь скінчитись,—сказав Шовель, стискаючи руку Летюм'є. Ну, на добра-ніч, громадянине Морісе!

Я накинув Маргариті на плечі її керейку з каптурцем і сказав їй:

— Закутайся добре, бо дуже холодно.

Вона була чого-б невесела, але Шовель був радий і кричав вже з сіней:

— Ходім, Маргарито, ходім!

Я, звичайно, не хотів так швидко розлучатися з нею. Вона взяла мене під руку. Я насунув свою шапку на вуха і ми з нею пішли попереду всіх маленькою стежкою, що побіліла од снігу. Була чудова зимава ніч; білі і синьоваті горбочки тягнулись довгою низкою; то тут то там виднілась маленька сільська дзвінничка, дахи старих ферм та купки тополів, покритих снігом. Такі ночі завжди бувають дуже холодні і сніг скрипить під ногами, як скло.

А яке тоді гарне небо з тими зорями, що сяють блакитним і срібним світлом, ті тисячі маленьких білих зірок у глибині

небозводу, наче блискуча курява; сказав би—душа підіймається вище, почувавучи безмежну, безкраю величинь природи. А коли тепла рука коханої дівчини лежить у вашій руці, коли серце її б'ється тут таки поряд з вашим, коли ви знаєте, що вона поділяє і ваше кохання, і ваші радощі, то що вам тоді значить той мороз? За його тоді й думки нема; почувается тільки невимовне щастя і хочеться співати якусь пісню—гимн, як ті, що співали за стародавніх часів. Еге, така чудова ніч є церква, храм Божий.

За нами йшли розмовляючи Шовель, Рафаель Колен та інші патріоти. Втім, вже підходячи до міста я якось мимохідь заспівав стару селянську пісню, яку пам'ятав ще з дитячих літ; мій голос лунав серед нічної тиши. Я не пам'ятаю власне, що я співав,—щось про кохання. Рука Маргарити тісніше стискала мою руку; вона шептала мені:

— О, який же в тебе дужий, гарний голос, Мішелю; як ти хороше співаєш!

Ті, що йшли за нами, замовкли; всі слухали мене. Коли ми підійшли до міських воріт, Маргарита сказала:

— Треба їх почекати.

І ми повернулись.

Шовель, підійшовши ближче, сказав мені:

— Я не знав, що ти так гарно співаєш, Мішелю; я ніколи досі не чував тебе. У тебе такий самий голос, як у твого бать-

ка, тільки дужчий, та мужнійший; справжній голос селянина. Коли хто-небудь складе пісню про „Права Людини“, то неодмінно мусиш проспівати її у нашому клубі.

— Ех,—озвався голова Рафаель,—хотів би я послухати, як він проспівав би „Карманіолю“.

— Що там!—озвався Шовель. „Карманіоля“—проста штука. Її можна співати, щоб посмішити патріотів за пляшкою вина, а нам потрібна інша... така величня і могутня пісня, як сам народ.

Після того ми попрощались; вони пішли один за одним вузькою стежечкою через окопи навпростець, а я скільки хвилин стояв ще на місті, не рухаючись. Я бачив, як віддалялась Маргарита і серце моє стискалося. Вона йшла позаду всіх. Коли вони дійшли до того місця, де стежка повертає на вулицю, Маргарита озирнулась на мене.

Цей день і ця чудова ніч лишилися у мене в пам'яті до віку і я вам розказав усе щиро по правді.

ІХ.

У ту пору чутки про війну знов почали ширитись, вороги наші з дня на день ставали сміливіші. Зрадники-попи бунтували народ у Вандеї, а опріче того архієпископи—Гиревський та Майнський, та колишній Страсбурський єпископ, знаменитий кардинал де-Роган, що наробив стільки скандалів, вербували всяких проїдисвітів та босяків на грониці і намовляли їх напасти на нас. За вербовщиків у них були колишні соляні зборщики, таможенні та інші чиновники, що їх вигнано зо служби; вони за гроші наїрали всяке гультайство проти революції. І все це робилося прилюдно. Нарешті терпець у нас не видержав. Спочатку Шовель, потім Лялеман з Ліксгейма, а за ними і всі інші голови провінціальних якобинських клубів почали звертати увагу на цю зрадницьку роботу. Королевські міністри мовчали і заплющували очі на ту діяльність емігрантів, але Каміль Демулен, Фреран та Брісо кричали про це так голосно, що нарешті довелося таки послати приказ, щоб спинити ту поганську роботу.

У Ліксгеймі один з тих вербовщиків

жив у заїзді „Великого Оленя“. Всі знали, що він вербує військо за емігранські гроші. Панове дворяне хотіли тільки командувати, а жоден з них не згодився б сам взятись за рушницю. Без селян вони не могли обійтись, навіть коли обороняли свою власну справу; бо вони ж і на світ народились з ласки Божої одразу лейтенантами, капітанами та полковниками.

Одного дня вранці той вербовщик своїм звичаєм намовляв якихсь парубків, що їх прислали йому попи-зрадники, коли враз у двері постукали національні жандари. Виглянувши вікном, він побачив великі трекутні брилі і зараз пустився тікати та й сховався у клуні на сінищі; але його помітили і бригадир поліз туди шукати його; не знайшовши поганця по кутках, він почав тикати шаблею у сіно і повертати її там, примовляючи:

— Куди ж він подівся, бісова душа? Тут його нема... нема... тут його нема.

Коли враз з-під сіна почувся страшний крик і виявилось, що він там є; бригадир витягнув свою окрівавлену шаблю і промовив:

— Ач,—виходить—я помилився: він тут є. А-ну вилазь, вражий сину!

Нещасного витягнули на світ Божий. Він звався Пасаван і був сліпий на одне око. Шабля прошила йому живіт і він умер того ж вечора,—та й щастя його, бо його повісили б: у нього в хаті витрушено багато листів од дворян, які обіцяли

йому великі гроші, аби тільки він розпалив усобицю і братовбійчу війну; були ще листи від зрадників-попів з Альзасу та Льорени, які посилали до його хлопців на вербунок.

Його поховали і за той місяць було багато арештів: забирали у тюрму зрадників-попів, вербовщиків та всяких непевних волоцюг.

Отець Елеонор кудись шез; моя мати дуже зажурилась, бо не знала тепер, у кого сподіватись. Ці прокляті люде тільки й думали про те, як би посіяти в народі сварку й ворожнечу. Багато з тих, яких потім убито в тюрмі Аббатства, були з тої ж компанії людей без совісти й чести, що ладні були за гроші продати рідний край ворогам.

Всі знали, що на Рейні було три місця, де збиралися зрадники: у Мірабо-Тонно, коло Етенгейму, у Конде—біля Вормсу та у Кобленці, де жили наші принци, граф д'Артуа та граф Прованський.

У Франції лишився тільки один королевський принц—герцог Орлеанський, якого потім люде прозвали Філіп-Егаліте *); син його, полковник швейцарських драгунів, служив у північній армії.

Ви можете уявити собі, як хвилювалась наша країна: вся ця орда емігрантів, ідучи скорим маршом, могла в одну ніч загарбати нашу округу. Не думайте, що

*) Егаліте—рівність, рівноправіє.

ми дуже їх боялись: коли-б вони були самі—одні, ми тільки кепкували-б собі з них; але їх піддержував Пруський король і Австрійський імператор. А надто ті зрадники розстроїли і нашу армію. Ми знали, що вони всю свою силу мають од наших ворогів; тепер ми бачили, які ми були дурні, що стільки віків содержали їх нашою прщею і грішми; самі вони нічого-гісенько не могли-б зробити нам.

Ніколи не забуду я, як 6 декабля, на зимнього Миколу, наш клуб весело реготав з тих емігрантів. Жозеф Госар, виноторговець з-під Туля, високий, худорлявий чоловічина, з гарним обличчям, кучерявий, веселий і балакучий—справжній Льоренець—розказував нам про свою мандрівку у Кобленц, куди він возив вино на пробу. Мов тепер бачу, як він перехилившись над прилавком, розказує нам про тих важних панів. Кепсько їм жилося! Довелося бідувати всім тим манахам та аббатам, капеланам та игуменам, вельможам та придворним дамам з цілою ордою челяди, слуг та служниць, які їх одягали й роздягали, чесали, голили, стригли, чистили й мили, як малих дітей; стало їм тепер дуже сутужно, бо й самим панам не ставало грошей на їх звички та примхи, а челядь вже безхліба сиділа.

Він дуже смішно представляв і передражнявав усіх тих емігрантів: і стару маркізу, яка ніяк не може розмовитись зо служницею—німкенею і домогається, щоб

вона нагріла їй постіль, і старих вельмож, які вдавали, буцім-то їм усе байдуже, ніби-то вони приїхали своєю охотою, мов у Версаль; і молодих паній, що розшукують своїх чоловіків; і капуцинів, що тиняються по Тревському майдані; представляв і здивовання, і одчай, і злість тих великих панів, які, сподіваючись одержати гроші з своїх маєтків у Франції, одержували від своїх управителів порожні листи, де сповіщалося, що їх палац, і ліси, і землі повернуто на власність народню.

Ми аж боки надривали, слухаючи, як кумедно представляє Госар тих людей, що звикли завжди жити чужим коштом, а тепер ось вже шість тижнів їх мучить служка з гостинниці, правлючи з них гроші. Представляв він ще й страшного генерала Бендера, того самого, що пригнітив і залив кров'ю Бельгійське повстання і повинен був „доводити до розуму“ нас; той генерал усім хвалився, як він вішав і розстрілював повстанців у Бельгії і як швидко „заспокоїв“ ту країну.

Дядько Жан аж за боки брався з того реготу, та і сам Шовел, казав, що ніколи з-роду так щиро не сміявся. Жозеф Госар був дуже хисткий і талановитий оповідач; його по-дорозі радісно вітали у всіх клубах і скрізь він смішив людей своїми оповіданнями. Він міг-би тим способом заробити й чималі гроші, бо всякий залюбки заплатив-би за таку комедію; але він робив це дурно, на втіху патріотам і з його

досить було й того, що він продавав слухачам своє вино.

Я розказую вам це, щоб ви знали, яких нікчемних людей дурно годувала Франція до року 1789; а коли ви хочете ще кращаго доказу тому, які ми були нетямущі до того часу, то ось прочитайте листа від князя, який потім царствував у нас під іменням Людовика XVIII; листа того він написав у Законодавче Зібрання. Національне Зібрання предложило було йому вернутись у Францію, коли він хоче вдержати за собою права на регентство. А він на це ось-яку дав відповідь:

„Панам з французького зібрання, що називає себе національним.

„Здоровий розум, на підставі 1-го пункту 1-ої статті 1-ої глави людського глузду велить вам опам'ятатись і схаменутись на протязі двох тижнів, рахуючи від нинішнього дня; у противному разі після того реченця вас будуть вважати за істот, які втратили право на звання розумної людини, тоб-то за божевільних, яких треба посадити у лікарню“.

Ось яку відповідь дав народові королевський принц, народові, що закликав його на регентство на випадок смерти короля, його брата! Варто-ж було гнобити віками великий народ, гнітити його непомірними податками, нагромадити на його голову мільярдні довги—і все це тільки для того, щоб вигодувати оттаких безглуздох людей! З останнього селянського парубка

вийшла-б краща людина, коли-б на науку його і виховання витрачено було стільки грошей!

Народ, як-би схотів, міг-би одним махом знищити всіх тих емігрантів, взятих у купі; та страшні були не вони, а чужоземні королі й царі: бо вони боялись, що за нашим розумним прикладом можуть піти і їх народи. Скрізь тільки й мови було, що про війну.

У клубі якобинців між Бріссо та Робесп'єром почалися великі суперечки. Бріссо хотів зараз починати війну з емігрантами, з пруським королем та австрійським імператором. А Робесп'єр казав, що найгірша небезпека нам у нас дома, у Франції: попереду треба перемогти наших зрадників, які готові продати рідний край, щоб вернути собі свої привилеї. Ось які там були розмови. І Шовель продавав книжечки про них тсячачами; їх купували всі: і буржуа, і салдати, і селяне. У книгарні Шовеля раз-у-раз було повно народу і Маргарита ледве встигала продавати.

А боротьба розпалювалась, клуб поділився: Дантон, Демулен, Карра, Білльо-де-Варен стояли по-боці Робесп'єра; вони казали, що король, королева, двір та емігранти хочуть війни, щоб вернути собі свою силу; вони всякими способами підбивають нас на війну,—це остання надія знесилого деспотизму; тому-то ми повинні бути обережні і не пускати на одчай того, що вже здобули. Бріссо сперечався; він був

член Законодавчого Зібрання, а воно в ту пору, так само, як і Якобинський клуб, поділилося на дві партії: жирондистів та монтан'ярів*). Монтан'яри хотіли попереду покінчити справи внутрішні, а жирондисти хотіли почати з зовнішніх.

Людовик XVI схилився на сторону жирондистів, бо тут він нічого не тратив. Коли б ми перемогли зовнішніх ворогів, то ця перемога дала б йому силу спинити революцію, бо військо завжди стоїть за короля, коли він одержав перемогу і роздає нагороди. Коли б нас перемогли, то король пруський та імператор австрійський настановили б у нас всі давні порядки, які були перед генеральними штатами. Про це найбільше мріяла королева Марія-Антуанета, бо вона хотіла знов одержати владу з рук наших ворогів.

Жирондисти Бріссо, Верньо, Іоде, Жессоне та інші держали руку при дворних, а якобинці: Робесп'єр, Дантон, Гутон, Біло де Варен, Демулен та Мерлен з Тіонвіля стояли за народню справу. Ось так я це розумів.

*) Жирондисти—була поміркована партія, що стояла за участь народніх заступників у державному врядуванні і за широке місцеве самоврядування. Назва їх пішла з округи жиронди, бо звідтіля вийшла більшість їх.

Монтан'яри—була крайня ліва партія, що домогалася республіки з єдиною центральною владою. Назва їх пішла від слова „монтань“, що значить по французькому гора, бо в Законодавчому Зібранні члени тої партії сиділи на задніх, найвищих лавках.

Що більше наближалась війна, то менше йняв народ віри королеві, Марії-Антуанеті, їх міністрам та генералам і більше зростав неспокій. Всі бачили, що ніяк неможна було покладатись на тих людей. А жирондістів найбільше не злюбив народ за те, що Людовик XVI вибрав собі з посеред їх міністрів.

Але все це і без того добре відомо, а я хочу розказати вам про нашу країну, про те, що я сам бачив на свої власні очі.

Страх перед нападом ворогів зростав від 1 січня аж до березоля р. 1792. У Фальцбурзі лагодили фортецю, підсипували вали і ставили на них гармати. Військовий міністр Нарбон об'їздив погрянничні фортеці, щоб упорядкувати їх до оборони. Всяка тямуща людина розуміла, що лихо наближається.

А тимчасом наші внутрішні вороги ставали сміливійші; товариства римських, католицьких та апостольських громадян набіралися сили; священників, що присягнули на конституцію, вбивали нишком, з по-за кутка, грабували їх домівки і нищили садки. Один страсбурзький депутат прилюдно говорив у якобинському клубі, що директорія Долішнього Рейну не робить ніяких заходів, щоб спинити такі злочинства. Більш, як п'ятьдесят священників було вже там убито, а тих громадян, які ремствували на такі порядки, садовили під арешт замість того, щоб по-

могти їм і захистити. Мер Дітріх не хоче виконувати своїх обов'язків і весь долішній Альзас обвинувачує його прилюдно в очі. Наслідком такого неспокою дуже падали в ціні паперові гроші: вони втратили вже до семидесяти відсотків, а аристократам тільки того й треба було.

Уявіть собі самі який одчай і яка злість брали народ! І нема чого дивуватись, що пізніше страсбурзький вікарій Шнейдер карав на смерть гільотиною десятки зрадників-попів, щоб помститися за смерть щирих священників, вірних конституції. Що й казати—ремесло ката огидне, але знов неможна ж покірливо підставляти свою шию, як вівці і потурати злочинцям; ті люде, мов хижі звірі, нічого тоді не боялись би. Хто сам убиває, той повинен знати, що і йому може судитися така саме доля.

Патріотів вбивали скрізь, а німецькі шпиги вештались по всій країні і ширили брехливі звістки про фальшиві гроші, які ніби-то роблять емігранти у Франкфурті. Чужинцям вже ніхто не йняв віри, люде боялись один одного, навіть у нас у клубі всі дуже оберегались; хто хотів туди піти, той мусів зарані записатись.

А в кузні у нас робота йшла своїм чином. Дядько Жан сподівався по-весні перебратись на свою землю у Пікгольці; треба було почекати ще зо два місяці, бо ярова сійба у нас починалась у березолі. А що буде, як почнеться війна, як прий-

дуть емігранти з своїми друзями прусаками та австрійцями, сплять нову клуню і нову стріху на домівці, витолочать його поле та ще може і його самого повісять на його власній яблуні? Ця думка доводила його до страшної лютости; що вечора він грюкав кулаком по столі і, почервонівши з гніву, кляв на всі вирви аристократів. Він і ричав, що нема чого чекати, поки вони прийдуть, а краще нам самим піти на Рейн, розігнати їх орду, попалити всі ферми, клуні і знищити поля, це куди краще, ніж дивитись, як те прокляте насіння буде палити наші поля та клуні, грабувати наші комори, пити наше вино і бенкетувати нашим коштом. Він стояв за жирондістів і казав, що охочих для такого походу буде досить, а коли треба буде, то він сам поведе свою ватагу долиною річки Сари і знищить усе, що трапиться йому по дорозі.

Альзаські та льоренські селяне, що ставали на спочинок у „Трьох Голубах“ охоче слухали його мову; обличчя їх сяяли радістю, вони стукали кулаками по столі, заказували ще пляшку вина і співали революційні пісні.

Оттак справи з дня на день ставали чим-раз гострійші.

У лютому почалися дощі; люде говорили, що насіння починає гнити в землі і що рік буде тяжкий, неврожайний; почалися розмови й про голод. Особливо в південних округах народ боявся голоду; до

того ще всякі манахи-волоцюги розказували, що наближається кінець світу; народ доходив до одчаю і наближалась та страшна хуртовина, яка пізніше стільки лиха наробила.

У нашому клубі всі в один голос говорили, що не треба війни. Шовель також був проти війни; він упевняв, що війна для нас буде велике нещастя; бо, казав він, треба спокійного життя, щоб нові добрі думки та звичаї встигли вкорінитись у народі; треба чимало часу, щоб виполоти ті бур'яни, які глушать добре насіння. Він раз-у-раз говорив нам про згоду і єднання, нагадував, що вороги наші хочуть посіяти між нами сварку і незгоду, щоб легше побороти нас,—а самі ж вони стоять дружно і одностайно.

— Це єдиний спосіб, щоб не піддатися ворогам,—казав він. Пам'ятайте це добре! Коли всі патріоти: і робочі, і буржуа, і селяне будуть стояти згідно і одностайно—нам нема чого боятися і ніяка сила нас не переможе. А як тільки підемо у різні сторони—пропала вся наша справа. Вернуться знову давні порядки: одні будуть панувати і жити в розкошах, а другі підуть у ярмо, неволю та злидні.

Правду казав він і ми його послушали: всі патріоти держалися згідно і одностайно і ми зробили велике діло, та не тільки для одної Франції, а й для всіх інших народів.

Про Ляфайета і його однодумців: Бал'ї,

Дюпора та братів Лямет, яких раніше називали фел'янами *)), люде зовсім перестали згадувати: казали, що вони продалися дворові. Після того, як король дав свою згоду на конституцію, Ляфайет зрікся посади генерала національної гвардії; він добивався посади мера (голови) Парижа, але вибрано було не його, а Петіона,—і він після того виїхав в Овернь.

Поступові газети: „Кур'єр“, „Народній промовець“, „Промова якобинців“ та інші, що їх виписував Шовель, нічого й не згадували за Ляфайєта.

Саме у той час Законодавче Зібрання звернулося до курфїрстів Тревського і Майнцького, прохаючи їх не дозволяти у своїх державах збиратися емігрантам; та курфїрсти одмовились і домагались, щоб повернуто було права німецьким принцям, які мали земельні маєтки в Альзасі. Австрійський імператор Леопольд одночасно з тим заявив, що коли французське військо вступить на землю курфїрстів, то він оборонятиме їх збройною рукою. Тоді король оповістив, що коли до 15 січня зібрання емігрантів не буде розігнано, то він сам розжене їх військом, а Національне Зібрання видало постанову, що брати короля, принц Конде та молодший Мірабо обвинувачуються у змові та зраді. На границю було виставлено три армії, кожна по 50 тисяч, під командою генералів: Люкнера,

*) Була така поміркована політична партія

Ляфайєта та Рошамбо; одна стояла від Дюнкірхена до Філіпвіля, друга від Філіпвіля до Ляутербурга, а третя—від Ляутербурга до Базеля.

Всі думали, що війна ось-ось почнеться, але справи тягнулись таким чином аж до березоля. Роялисти (прихильники короля) лютим духом дихали на якобинський клуб; їх газети кричали, що це розбійницька ватага; фел'янські газетки, що їх видавали Барнав, Андре Шен'є та інші, кричали такі самі поклепи. Якобинці їм не відповідали на це: шкода було їм заходів. Але найзавзятіша боротьба йшла між монтан'ярами та жирондістами; почалася вона у лютому р. 1792 і всі розуміли, що вона скінчиться лиш тоді, коли одна з тих партій зовсім загине.

Як світ світом стоїть—ще ніколи не говорилося таких гарних промов про війну, як тоді. Всяка жива людина мусіла висловитись рішучо і стати по цей або по той бік, бо ж справа йшла про його власні права, про його життя, про його кров, сім'ю, рідний край, дідищу. Всі ті промови записане, вони збереглися до нині і всякий може перевірити, чи правду я кажу про тих талановитих людей.

Наша тривога дійшла вже до краю; народ у Парижі і у провінції непереможно хотів раз-на-все збутися всього того, що гнітило його, муляло йому і загрожувало лихом; всі постановили до-останку обороняти свої права; всі ненавиділи тих, хто

хотів хитрощами чи силоміць видерти у народу те, що він одвоював собі. І ось-ось могло початися нове повстання, коли несподівано вмер австрійський імператор Леопольд, що послав своє сорокатисячне військо у Нідерлянди. Він умер через свої вельми розпустні звички.

Багато людей сподівалося тоді, що син його Франц, король Угорщини та Богемії буде розумнійший зі свого батька, принаймні у перший час, поки ще не коронувався на німецького імператора—і одсунув своє військо від нашої границі, бо по правді: яке йому було діло до наших справ? Але молодий король зробив зовсім инакше; не встиг він іще коронуватись, як уже намовили його аристократи і духовенство, щоб він домагався у Національного Зібрання не тільки, щоб повернуто було німецьким принцам їх маєтки в Альзасі, але щоб усім манахам у Франції було повернуто ті церковні й монастирські землі, які було у них забрато.

Це вже було за-надто! Він поводився з нами ніби зо своїми слугами, на яких треба тільки добре крикнути, щоб вони зараз послухали й покорились. Який-же патріот міг-би спокійно слухати такі речі? У всіх нас аж кров закипіла. Хоч як старався Шовель заспокоїти нас і доводив, що війна буває користна тільки державному урядові, а не народові,—але ніхто його не слухав і всі бажали війни. Дядько Жан зібрався предложити у клубі—вимогати у

Національного Зібрання, щоб воно об'явило війну; він сперечався з Шовелем і докоряв йому, що він не доить широко стоїть за честь отчизни і її права.

Я вагався; то перемогав мене гнів і тоді я ставав на бік дядька Жана, то перемогав здоровий розум і тоді я приставав на думку Шовеля.

Того дня, 23 квітня, з самого ранку йшов дощ. Сум і досада взяли нас, ми були понурі, а робота з рук нам випадала: раз-у-раз ми спинялись і брачися лягати й клясти тих поганців—зрадників, через яких нам діялася така зневіга. Нарешті після вечері, коло години восьмої, ми поплентались по болоті до міста; дядько Жан розп'яв свою дощову парасольку і йшов попереду, похиливши голову, за ним Летюм'є у старій кереї, і всі інші патріоти з Бараків один за другим.

У Фальцбурзі ми застали велику тривогу: люде бігали з хати до хати і знати було, що сталося щось надзвичайне. По темних глухих вулицях купки людей про щось гомоніли; ми думали, що вони міркують про ті внески, які мали бути зроблені у клубі, але, вийшовши на майдан, ми зараз зрозуміли, що сталося щось інше. Книгарня Шовеля була одчинена і там був такий натовп, що люде стояли до вкола на вулиці; а у книгарні, посеред того натовпу, стояла на стільці Маргарита з газетою в руках.

Скільки б я не прожив на світі, я зав-

жде буду бачити Маргариту такою, як побачив її у ту пору: маленька чорнява голова її, мало не під самою стелею, осяяна світлом лампи, блискучі карі очі, розпалене личко; вона з захопленням читала людям газету. Коли ми підійшли, вона тільки що була скінчила щось читати. Ми почали пропихатись уперед, ростовкуючи на товп ліктями. Знявся гомін, а вона обернулась і крикнула своїм ясним, дзвінким голосом.

— Слухайте люде! Ось декрет (постанова) Національного Зібрання! Це Франція говорить!

І вона знов почала читати:

Декрет Національного Законодавчого Зібрання.

„Національне Зібрання обміркувавши внесок короля, постановило: вгажаючи, що Віденський двір, противно всім умовам, отверто захищав і покривав французьких зрадників і бунтарів; що він зробив з багатьма європейськими державами умову, яка порушає незалежність і безпечність французького народу; що Франц I, король Угорщини і Богемії у своїх заявах, що од 18 березоля та 7 квітня біжучого року, одмовився скасувати ті умови; що, не вважаючи на те, що Франція предложила йому 11 березоля року 1792 одвести від границі австрійське військо, він і далі лагодився до війни; що він важився на незалежність французького народу, піддержуючи домагання німецьких принців,

яким Франція у свій час предложила викуп за їх землі; що він старався сіяти ворожнечу між французькими громадянами, обіцяючи незавдоволеним запомогу європейських держав; що, нарешті, він навіть не дав відповіді на декеті, французького короля і таким чином одкинув останню змогу мирним способом полагодити всі ті незгоди, Національне Зібрання вважає таке становище за виключне й виняткове“.

Тоді немов якась хвиля підняла мене, я кинув свою шапку вгору і крикнув:

— Слава Франції!

І за мною всі підхопили те слово і воно залунало геть аж на майдані. Маргарита обернулася радісно глянула на мене, а потім підняла руку і сказала:

— Слухайте! Ще на тому не край.

І зараз усе ушухло, а вона читала далі:

„Національне Зібрання об'являє, що французький народ, чесно шануючи конституцію, яка постановила, ніколи не воювати для придбання чужої землі і ніколи не вживати своєї сили для того, щоб покривдити права і волю інших народів, — тепер мусить взятися до зброї тільки для оборони своєї волі і своєї незалежності; що війна, яку французький народ мусить тепер почати, не є війна між двома народами, а тільки справедлива самооборона вільного народу проти замаху короля; французи вміють одрізнати своїх братів од ворогів і постараться всіма за-

ходами зменшити нещастя війни, оберегати людську власність і дбати, щоб ті лиха впали не на безневинних людей, а на голови тих, хто хоче покривдити чужу свободу; вони завжди широко відчиняють двері всім чуженцям, які не тягнуть за їх ворогами, а стануть під прапори Франції для оборони волі, і таких чуженців Франція завжди щиро прийме і захистить у себе.

Обміркувавши внесок короля і вважаючи на виключне становище, Національне Зібрання об'являє війну королеві Угорщини і Богемії“.

Тоді звідусіль залунали голосні крики: „Слава Франції! Слава народові“! Донеслись ті крики і до казарм і солдати Пуатуського полка, що прийшов до нас на місце Овернського, показали у вікнах, махаючи своїми великими шапками. Люде в казармах бігали з свічками з одної кімнати у другу; вартові коло воріт підіймали свої шапки на штики; на вулицях люде зустрічались, стискали один одному руки і радісно говорили:

— Нарешті об'явлено війну.

Всіх не мов якась гарячка взяла, дарма що надворі дощ сіяв і мряка була.

Маргарита злізла з стільця; я протиснувся через натовп до неї, вона подала мені руку, а обличчя її аж сяло запалом.

— Що-ж, Мішелю, будем воювати?— спитала вона.

— Еге, Маргарито,—озвався я. На цю справу я дивлюся так само, як і твій батько; та коли на нас нападають, то ми будем обороняти наші права до останку.

Я стискав її руку і дивився на неї, мов зачарований; вона здавалась мені ще краща: личко її почервоніло, а очі світились одвагою. У ту саму хвилину вернувся у книгарню Шовель; він був без шапки, а мокре волосся прилипло йому до чола. Він ходив сповістити де-котрих з наших найкращих патріотів і вони тепер прийшли з ним.

— О, і ви тут,—казав він, побачивши нас. І дощ вас не спинив... Чудово... я дуже радий... ми, значить, зібрались усі.

— Ну що ж,—скрикнув дядько Жан. Війна все ж таки буде, хоч ми її не хотіли.

— Авже ж,—сказав Шовель гостро. Я не хотів війни; ну, та коли інші хочуть, то ми мусимо їм показати, що вміємо воювати. Ходім!

І ми всі пішли у клуб, що був навпроти книгарні. У старому будинку було повно народу, що гудів, як рій, по всіх кутках. Шовель вийшов на підмостки і відразу почав говорити; його гучний голос лунав далеко, геть аж на майдан. Він казав, що завжди хотів спокою, бо спокій після свободи є найбільше щастя людей; але тепер, коли вже війну об'явлено, кожний повинен прагнути одного: перемогти ворогів рідного краю і віддати для того

все своє добро, і свою кров, обороняючи свободу свого народу; а хто того не зробить, той нікчемний і останній чоловік.

Він сказав нам, що це війна не звичайна, бо від цієї війни залежить свобода чи неволя людей, правда або кривда їх, величність або руїна Франції. Він сказав нам, що це не може скінчитися за один день, а боротьба буде іти довго і ми мусимо зібрати всі наші сили, всю одвагу, щоб стало на кілька літ. Ті насильники посилятимуть на нас своїх нещасних солдатів, які виростили в неволі і в пошані до привилеїв і доведеться нам не цілуватись, а проливати кров річками, і битись аж до смерті. Але той, — сказав він, хто силою обороняє своє право, робить по правді; а той хто хоче силою порушити чуже право, — робить злочинство. Отже правда по нашій стороні.

Потім він сказав нам, що з нашого боку воюватись будуть не солдати, а громадяне, громадяне; що ми підемо на ворогів не тільки з гарматами та штиками, а й з доводами розуму, з одкритим серцем, бо ми будемо завжди давати їм до вибору добро і зло і ті народи, хоч вони ще дуже темні й пригноблені, а все-ж таки на решті задумуються, чи розумно вони роблять, обороняючи свої ярма і кайдани від нас, що прийшли визволяти їх з неволі. І тоді вони благословлятимуть нас і з'єднаються з нами і тоді все-світнє право людини утвердиться, і запанує на світі віко-

вічна правда. Він казав, що ця війна є проповідь волі; попереду нас підуть гарні книги, розумні промови про права людини, мир і згоду людей.

Нарешті він заговорив про тих нікчемних, ганебних французів, які накликали на нас нещастя і думають скористуватись з тої війни. Він аж зблід і кричав, що в цьому є найгірша і найстрашніша сторона війни. Коли ті люде не покинуть своїх хитрощів, то патріоти мусітимуть, щоб вирятувати свою отчизну, поводитись з ними по тих лютих законах, які вони самі виробили для нас.

Тепер навіть Шовель, що завжди був спокійний, схвилювався; досі він завжди промовляв до нашого розуму і заспокоював нас, а тепер увесь клуб аж здригнувся, слухаючи його тремтячий голос.

— Вони самі того хочуть, нещасні! Самі хочуть,—казав він. Сто разів ми закликали їх до згоди, та й тепер ми подаєм їм руку і кажемо: „Будьмо рівні... забудьмо всі наші давні неправди й незгоди... годі вже про них думати... тільки не робіть нам нових кривд, зречиться ваших несправедливих привилеїв!“ А вони кажуть: „Ні, ви наші раби! Ви бунтуєтесь. Сам Бог звелів вам покорятись і працювати на нас з-роду й довіку. І нас не спинить ні спілка з ворогами отчизни, ні повстання у державі, ні зрада,—ніщо нас не злякає й не спинить, аби тільки могли ми знову підбити вас під свою ру-

ку!“ Чи-ж можуть вони тепер докоряти нас, коли й ми не спинимось ні перед яким страховищем, щоб оборонити волю. Я кінчаю, громадяне, а тепер нехай-же кожний з нас чинить те, що повинен. Щоб кожний з нас був готовий іти, коли Франція покличе його. Подаймо братню руку один одному і нехай од-нині наше слово буде: „Жити вільними або померти!“

Він сів, а довкола, як хуртовина, залунали радісні крики,—немов грім греміли вони. Хто не бачив ніколи таких подій, той не може уявити собі, що воно таке. Робочі, селяне, буржуа—всі почували себе, як брати. Нам здавалося тепер, що вся наша отчизна поділилась тепер на аристократів і патріотів: одних ми ненавиділи, а других любили.

Після того було ще багато промов: говорив наш мер (голова міста) Буальо, говорив Пернет, що будував фортеці і сипав вали, і Колен, і інші, але ніхто не міг уже так захопити всіх, як Шовель.

Того вечора ми вернулись додому дуже пізно. Дощ не перестав і йдути поночі шляхом до бараків ми мовчки думали про те, що почули. Тільки дядько Жан іноді озивався; він казав, що тепер найважливіша річ, щоб наші генерали були з патріотів. Це справді була річ дуже трудна: бо вже генералів назначає король і, значить, можуть попасти й такі люде, яких нам зовсім не треба. І почали брати нас сумніви та ^енепевність. Мимохіть зга-

дувались слова Шовеля, який казав, що найгірша небезпека для нас, коли ми попадемо під команду зрадників.

Трудно й сказати, скільки преріжних думок набігало кожному з нас у голову в ту пору. Можу сказати тільки одно: я бачив ясно, що тепер моє життя мусить перемінитись. Доведеться мені мандрувати кудись далеко; любов до отчизни стане мені, як і всім тисячам інших людей, за все: і за любов до рідного села, і до старої хатини, і до батька, і до куз і, і до Маргарити!

Ті думки і дома не давали мені спокою. А хоч Шовель і казав нам, що терпіти доведеться довго, та нікому з нас: ні дядькові Жанові, ні Летюм'є, ні мені і в думку не приходило, що нам доведеться воюватись аж двадцять три роки і що всі європейські народи, починаючи з німців, придуть зо своїми королями й царями ростоптати нас за те, що ми настановили права людини, і боролись за щастя не тільки нашого народу, але й за всі народи на світі. Трудно поняти тому віри навіть тоді, коли все те бачиш сам на свої очі—таке воно нечувано—страшне й несправедливе!

Х.

Треба ж сказати, що за останніх місяців багато молодих національних гвардійців пішло до війська, добровольцями; були між ними і писарі з нотаріальних контор, і сини чиновників, і сини купців — всі як на те хлопці жваві, сміливі й письменні; Ротенбург, Невінгр, Дюплян, Суае були навіть з колишніх дворян. Багато з них поклали свої голови за рідну справу, інші потім вийшли у капітани, полковники й генерали. Вони записувались у міській управі, брали по 80 франків тай ішли у Мобези до Рошамбо, у Мец до Ляфайєта або до Люкнера, що стояв недалеко від нас, між Бітчем та Бельфором,

Проводячи їх, ми думали собі:

— Оце найкращі оборонці волі. Коли австрійці переможуть їх, нам трудно буде поставити на їх місце нових.

Уявіть же собі, як ми здивували, почувши несподівано 29 квітня звістку, що наші національні гвардійці втекли перед австрійцями раніш, ніж дійшло до штиків, а за ними побігли і старі салдати. Ця чутка здалася нам така незвичайна і не-

можлива, що ми не йняли їй віри і всі говорили:

— Це вже не инакше, як зрадники—люди ширять такі брехні. Треба б піти у гори та задати їм доброго джосу!

Але на жаль того ж таки дня у вечері парижські газети сповістили, що воно й справді так було.

Наші національні гвардійці враз із иншим військом, виступили трьома відділами з Валянс'єну щоб зайняти Фрерус, Турье та Моне, де нас уже чекали тамтешні патріоти. Але Рошамбо, якого король настановив за главнокомандуючого, (він потім і сам признався у своїх споминах) зарані сповістив австрійського генерала Бол'є, що ми виступаємо на них. Тай сталося так, що наше військо спокійно йшло собі і зненацька опинилося перед австрійцями, яких було у троє більше; вони вже стояли готові на позиціях, з гарматами, кавалерією—одно слово: дожидали нас.

Сам Рошамбо розказав про це королеві. Я думаю, що коли б Наполеон, Гош, Массена, Клебер і инші республіканські генерали зарані сповіщали ворогів про всі свої заміри, то вони, мабуть, ані разу не перемогли б їх.

У тих самих газетах писали, що національні гвардійці, втікаючи, кричали:

— Зрада! Нас продали ворогам!

Багато розумних людей говорило, що тут нема нічого неможливого; бо у війську лишилося ще багато офіцерів з дворян

вони залюбки могли продати рідну справу ворогам. Всі кричали про зраду.

Такі розмови були не тільки в нашому клубі. Ось що писалося в газеті „Монитор“ 3-го травня р. 1792.

„Депутація від кордел'єрів*) прийшла у Національне Зібрання. Промовець депутації сказав:

— Триста наших братів полягло, як ті спартанці під Термопіями. Голос народу каже, що вони погинули через зраду.

Сотні голосів Національного Зібрання закричали:

— Геть оцих поганців! Женіть їх геть!

Крик ставав чим раз більший, і депутація мусіла вийти. Де-які монтан'яри просили слова, але *Національне Зібрання перейшло до чергових справ!*

У Законодавче Зібрання депутатів, вибірали тільки активні громадяне і тому-то більшість його не хотіла рівности для всіх людей. Маркіз Ляфайет був для них божок, а він хотів, щоб було дві палати, як в Англії: у верхній палаті щоб сиділи дворяне та єпископи, а в нижній—депутати від третього стану; надто, щоб верхня палата мала право „вето“, тоб то право касувати постанови нижньої палати; таким чином вона ніколи не допустила б таких законів і постанов, які були б некористні для дворян і духовних. Це значило, що знову завелись би три стани, які так недавно скасувало Національне Зібрання. На щастя наше Людовик XVI і Марія Антуа-

нета не довіряли Ляфайетові, а герцог Орлеанський пророкував, що переможуть якобинці, які чим-раз вбивались у більшу силу.

Зрада була скрізь: у Вандеї, у Бретані, у південних округах, по гряниці і навіть у Законодавчому Зібранні. Але найгірше ще не настало.

Тої ж весни, коли генерал Рашамбо поміг генералові Бол'є розбити наше військо, коли всі зрадники раділи з того, коли зрадники-попи лякали патріотів пекельними муками, а емігранти насміхалися з національної гвардії і дражнили її „шевським військом“, у ту саму пору, 10 травня увечері,—я ніколи не забуду того дня,—прийшла звістка, що Саксонський полк, ті самі гусари, що порубали салдатів-патріотів Ляферського полку і за це їм була подяка від короля,—всі до одного передалися ворогам! І на тому ще не край: того ж таки дня і німецький королевський полк, що стояв у Сен-Авельді, геть з усім обозом, кіньми і зброєю вийшов ніби то на маневри, перейшов Саарбрюкенський міст і також передався австрійцям.

Ось як вірно послужили отчизні ті молодці!

Там зрадив генерал, тут зрадили цілі полки, а в інших округах повстав темний народ...

Я давно сподівався такого лиха: ще з тої пори, як побачився з Миколою після розгрому Нансі; неможна було покладати

доброї надії на такого поганця, у якого в голові тільки вітер свище, а на язиці тільки: „мій полковник, та мій капітан, та мій король, та моя королева“,—точнісенько так, як у лакея: „мій пан“, він ладен зробити яку хочете нікчемність і повернути свою зброю проти отчизни, яка вигодувала його. Тоді я не хотів розказувати бідному батькові про це, а як же було тепер сказати йому таку страшну звістку? Ціле село заговорило про цю зраду. Люде вибігали з хат, кричали, обурювались; що хвилини міг зайти до нас який недобрый сусіда і відразу сказати старим ту гірку звістку,—сказати прикро, з докором; бувають же такі люде на світі.

Я подумав, що краще буде, коли я сам розкажу про те нещастя, скажу лагідно, ласкаво, обережно, і я побіг додому так, як був, у фартусі, у робочій куртці. Але коли я побачив здалеку батька, що сидів коло порога хати з роботою і любенько усміхався до мене, я так збентежився, що не міг нічого згадати. Все, що я надумав, вилетіло мені з голови і як тільки батько встав мені назустріч, я, сам не розуміючи як, крикнув:

— Яке нещастя! Боже мій, яке нещастя! Микола передався ворогам!

Не встиг я договорити, як сам жахнувся свого нерозумного вчинку.

По-вік не забуду я того страшного крику нещасного старого: він упав на землю ниць, неначе косою його підкосило.

Я сам уже тепер старий, а той несамовитий крик ще досі лунає мені в ухах. Це було щось таке страшне, що й досі, як згадаю, аж мороз мені по-за шкіру йде.

Мені аж ноги затремтіли і я мусів притулитись до стіни; коли б мене не піддержав хтось із сусід, то я впав би поряд з батьком.

Вискочила і мати з хати.

— Що це? Що сталося?—скрикнула вона.

— Оце все ваш Микола наробив!—озвався старий дроворуб Ружеро, підіймаючи б'ятка з землі.—Він передався ворогам!

Вона втекла, а Ружеро поніс батька у хату: я пішов за ним. Він поклав батька на постіль, а я сів коло нього, схиливши голову на руки. Холодний піт виступав на мені; я хотів кричати, плакати, та голосу не було.

У такі тяжкі хвилини єдина розвага є приязнь добрих людей. А у мого батька було багато прихильних друзів, про яких я раніше не знав: любили його, бо він був дуже добра людина. Ціле село—чоловіки, жінки, діти—зо сльозами на очах приходили одвідати „дядька Баст'єна“. У нашій старій, похилій хатині стало повно людей; вони приходили й виходили, стараючись не дуже гомоніти; підходили тихенько до постелі і пошепки говорили:

— Бідний Баст'єн! Яке ж горе йому! Той поганець Микола вбив його на смерть!..

Бачивши це, я думав, що інші люде

зробили б з тою звісткою краще, ніж я,— і совість мучила мене тяжко. А коли я почув, як дядько Жан сказав:

— Бідний, бідний мій старий друже! Яке ж тобі горе, яке нещастя!—то серце моє мало не розірвалося з горя і я бачив, що сам убив свого батька.

Я так широко розказую вам цю подію, бо мені, як і всякому, приємно почувати себе сином гарної людини, яку всі поважають і люблять, дарма, що вона бідна. Бо ж багатьох людей поважають тільки за їх гроші; але від нас ніхто не міг покористуватись грішми, бо більшість людей, що приходили до батька, були заможніші за нас. І я пишаюсь тим, пишаюсь, що мій батько був такий добрий і так щиро його любило все наше бідне село.

Що ж маю ще сказати? Мій батько не вмер тоді. Маргарита, як тільки прочула про наше нещастя, зараз прислала до нас лікаря Шгейнбренера; він був добрий лікар і дуже старався коло батька мого, і батько помаленьку почав видужувати. Тільки з тої пори у його завжди болів лівий бік і він ніби задихувався. Сусіди раз-у-раз одвідували його і він казав їм з лагідною усмішкою:

— Нічого, нічого, воно якось пройде!

З обличчя матері я бачив, що се її дуже дратувало, але не могла-ж вона вигонити з хати добрих людей. Всякий, хто жалів батька, судив Миколу, а Миколу-ж мати найбільше за всіх любила.

Тільки одного разу вона дуже засмутилась: один наш сусіда Жан-П'єр Міраль сказав їй, що тепер Миколі довіку не можна буде вернутись у Францію, бо тут його неодмінно заберуть у тюрму, віддадуть під суд і розстріляють. Міраль сам колись служив у війську, знав добре військові закони, але все-ж таки спочатку мати не хотіла йняти йому віри. Дядько Жан упевнив її, що се правда, що всіх зрадників у Франції каратимуть на смерть. Тоді вона зрозуміла, що вже ніколи не побачить Миколу; вона закрила лице фартухом і пішла кудись, щоб нишком виплакати своє горе.

Якось згодом сидів я одного разу з батьком і в хаті не було більше нікого. Він покинув роботу, притиснув рукою лівий бік, щоб трошки віддихати.

— Недобре вам, батьку?—спитав я його.

Він оглянувся, побачив що матері нема поблизу і сказав мені:

— Недобре, дитино моя... Неначе щось штовхнуло мене під саме серце.

Він згадав собі того вчителя фехтування з німецького полка, про якого писав Микола, що проколов його шаблею під праву грудь; він хотів усміхнутись до мене, але замість того сльози линули йому з очей; він підняв руки до гори і скрикнув:

— Боже милосердний! Прости його, прости його! Він нещасний, нерозумний, сам не знає, що зробив!

Оце й усе, що він сказав про Миколу. З тої хвороби він уже не видужав; іноді вечорами, коли він думав, що всі вже сплять, він тихо стогнав, лежачи на своїй постелі.

Я старався всякими способами підбадьорити його; вертаючись вечорами додому, я сідав коло його і розказував йому, як Ет'єн добре вчиться, бо се таки була правда. Що неділі я приводив братіка додому. І тоді батько почував себе краще: обличчя його ставало веселіше, очі ясніші; він переставав думати за Миколу і говорив іноді:

— Ми-бо таки справді щасливі. Та більшого щастя й не можна бажати на світі. Все йде добре.

Інакше бувало у будень. Від досвіта до вечора час минав дуже помалу; цілий день бідний батько подавньому сидів, зігнувшись над своїми кошиками, і оживав трошки тільки у-вечері, коли я вертався додому. Я взяв собі звичку співати або посвистувати, вертаючись додому, щоб не помітив батько моєї журби. І всякий раз, почувши мене здалеку, він виходив проти мене і говорив:

— О, се ти, Мішелю! Я вже здалеку чую. Ну, як там твоя робота?

— Добре, тату, все добре!

— Ну, той добре,—казав він. Сідай сюди, коло мене; я зараз доплету кошика.

Мати ніколи не виходила зо свого кут-

ка коло печі. Вона сиділа там, згорнувши руки на колінях і сціпивши уста. Вона нічого не говорила і думала тільки за Миколу.

Коли я ходив до міста, Маргарита завжди давала мені жмуточок газет додому, і вечорами я читав їх батькові. Найбільше йому подобались промови Вернію та інших жірондистів; він дивувався, що вони такі сміливі і чим-раз яснійше розумів, що найкраще буде, коли народ сам буде порядкувати свої справи.

Ці нові думки дуже трудно вкладалися у голову старого, який звик з-роду працювати на панів та манахів. Він згадував давні часи і ніяк не міг поняти віри, що всі люде рівні, а різнитися один од одного можуть тільки розумом, талантом та чесністю.

Трудно міняти ті думки, до яких людина звикла з-малечку, але, хто має добре й чесне серце, той наприкінці завжди розбере, де правда і добро; отже і мій батько почав помаленьку розуміти всю тодішню політику.

Рів звичайна, що після зради саксонських гусарів і німецького королівського полка, маршал Рошамбо, на якого звідусіль посипались докори патріотів, не міг уже лишитись на своїй посаді. Він сам подав в одставку і у нас на грانیці лишилося тільки дві армії замість трьох: північна, від Дюнкірхена до Мозеля, під командою Ляфайєта, і східня, від Мозеля до

Юра, під командою Люкнера, старого німецького гусара, який ледве-ледве вмів говорити по-французькому.

Австрійці, замість того, щоб наступати на нас, спинились і дожидали пруського короля Фрідріха Вільгельма, а той не дуже поспішав і не вважав на заклики емігрантів. Це було велике щастя для нас, бо ми всі добре розуміли, яка нам була небезпека. Виявилось, що у нас не скрізь навіть ставало рушниць; коли б наші вороги скористувались з того безладдя і напали на нас, то нам трудно було б оборонятись. Всі патріоти хотіли рушниць, а їх не стало. Довелося роздати патріотам-охотникам старий мотлох, що був ще з часів Людовика XV, такі рушниці, що без курків були. І вся інша військова справа була така сама: старі иржаві гармати та гаківниці, бомби, що не були пригнані до них—або торохтіли в гарматі, бо малі були, або не лізли в жерло, бо завеликі. Добрий був тільки порох, що вироблявся у Фальцбурзі: там пороховні були найкращі в цілій Франції.

Так ось які були наші справи. У горах люде надумали озброїтись хоч би штиками. Увесь травень (май) року 1792 роботи у нас було через силу. Взірці списів (шк) нам прислано було з Парижа: ратище градове, у три аршини завдовжки, а оскіп (наконечник) з криці, у дві чверті, трохи кривий, гострий з обох боків, з

гачком коло ратища, щоб стягати вершника з коня.

Виковуючи у кузні ті гаки, я часто думав собі:

— Бодай би цей гак зтягнув з коня того поганця, що виточив стільки сліз у мого батька! Бодай би він йому у шию встряв!

Ось що думав я, підіймаючи і спускаючи молот. І я завзято кував залізо. Такі думки приходили мені на рідного брата! Ось яке лихо є усобиця, братоубійча війна! Вона підіймає брата на брата, не тільки синів одної отчизни, але й синів одної матері!..

За два місяці ми викували півтори тисячі списів. Мені довелося взяти ще двох помішників; сам дядько Жан, щоб помагати мені, тепер тільки раз у тиждень їздив у свій маєток у Пікгольц.

І ми, закачавши рукава вище ліктів, розстебнувши комір сорочок, кували залізо вже просто на вулиці, бо в кузні було тісно; довкола нас завжди стояло скільки десятків чоловіка верховинців-горняків у полотняних куртках і великих брилях, обшитих трьохбарвними шнурками. У кузні, кажу, було тісно для такої гарячої роботи: там тільки від ранку до вечора палав вогонь, а один челядник тільки те й робив, що бігав з кузні на вулицю і назад і носив залізо то у жар, то на ковадло.

Дядькові Жанові саме до вподоби була така гаряча робота; він і сам робив за

двох, а коли ми, бувало, втомлялись, так, що мокрі сорочки аж прилипали до спини, він весело гукав на все село:

— А-ну, хлопці! Гайда, жваво!—і приспівував революційну пісню.

І молоти знов починали гупати, та так часто, мов колеса по брукованій вулиці у місті.

Попоробили ж ми добре у ту пору!

Весна тоді була тепла, все навкруги зеленіло і погода була чудова. Але підвечір дядько Жан, робітники і я—всі втомлялись так, що після вечері ми вже не могли йти у клуб, а лягали собі спочивати де-небудь у холодку. Тільки у суботу надвечір ми ходили до міста, бо на другий день, у неділю, могли собі спочивати цілий день.

Багато літ після того мені доводилось разів скільки бачити у горах, у дроворубів або камінярів ті старі списи; вони стояли собі де-небудь у кутку, а молоді господарі іноді й не знали навіть, звідкіля вони взялися і нащо здалася така штука. Я брав у руки той старий спис, розглядав старе иржаве залізо і згадував собі ті давні часи, коли така дужа і палка була у нас любов до отчизни.

— Бував ти, старий списе, напевне і в Альзасі, і в Льорені, і в Шампані,—думав я собі, повертаючи в руках ту стару зброю; рубала тебе, може, і шабля уланська під Вормсом і не здрігнулися ті руки, що дер-

жали тебе, перед гуркотом гармат під Брунсвіком!

І перед моїми очима проходили ті давні події і я чув ті крики: „Слава народові! Воля або смерть!“

Боже мій! Як перемінилися тепер часи, як перемінил ся й люде!

Поки ми кували списи, справи йшли своїм чином.

Фел'яни вважали патріотів за бунтівників, жирондісти називали монтан'ярів анархистами, а монтан'яри докоряли жирондістів за те, що вони сповістили війну, яка так погано почалася, лаяли їх за те, що вони прославляли Ляфайета, того генерала з Марсового поля, що розстріляв безбройних городян і домагався від Національного Зібрання подяки генералові Бульє, що різав народ у Нансі. Вони говорили жирондістам: „Примусьте ж ваших міністрів, щоб вони увільнили Ляфайета, бо він не має права бути генералом: адже ж конституція не дозволяє членам Національного Зібрання приймати посади з рук короля на протязі чотирьох літ після того, як Зібрання розпущено. Примусьте ж міністрів змістити його; це ж ваш обов'язок!“

Марат кричав, що салдати рострілювали генералів, які зрадили отчизну; Рою писав у своїй газеті, що настають останні часи революції, у Вандеї маркіз Руарі збирав з народу податки іменем короля і заводив склади зброї для нього. Дворяне, які хотіли передатись ворогам, записува-

лись у військо охотниками під чужими призвіщами, аби тільки добратись до Швейцарії або Нідерляндів. Але найгірше лихо робили проповіді зрадників-попів, які називали патріотів розбійниками, а короля—мучеником. Вони намовляли молодь записуватись у товариство римсько-католицьких і апостольських громадян, роздавали їм „Ісусові серця“, які вишивали і гаптували вельможні пані, та білі стрічки з надписами зо святого письма, щоб припинати до брилів. Запеклість тих людей була безмежна. Особливо розпалаялась вона після клечальної неділі зелених свят,

Перед революцією всі селяне, чоловіки й жінки, приходили на те свято до міста з сосновими та ялиновими гілками, щоб посвятити їх. По вулицях ходили тоді процесії і всі городяне—католики, лютеране і жида—повинні були прикрашати свої домівки килимами і умайовувати їх зеленими гілками та квітками. Одно тільки дозволено було лютеранам та жидам: зачиняти віконниці тоді, коли на майданах та вулицях правилися молебни і співали церковні пісні. Багато иновірців-городян, а між ними був і Шовель, жалілись у міську управу на ту обов'язкову для них церемонію і управа, на підставі конституції, яка дає право кожному вільно справляти обряди своєї віри, як хоче, постановила, що иновірці можуть не приймати ніякої участі у католицьких святкуваннях. Опріче того було постановлено, що національна гвардія не

повинна брати участи у релігійних церемоніях і нікого з громадян не можна примушувати зачиняти крамниці, коли йде процесія.

Того дня, як ведеться, національна гвардія була при зброї; сотні всяких Валентинів, отців Бенедиктів та інших таких самих дурнів і поганців збіглися, щоб не дати виконати закон. Але командир гвардії звелів прилюдно, на майдані, набити рушниці, а розумнійші і чесні священики, котрі присягнули на конституцію, щоб не дражнити ворогів, зробили процесію у самій церкві і не виходили на вулиці. Всі ті, що збіглись для бешкету, хоч і дуже лютували, та не могли нічого зробити і так, ні з чим розійшлись по домівках.

На жаль—у південних та західних округах справа не пройшла так мирно. Газети сповістили, що навіть у Парижі мирних людей кривдили і зневажали, коли вони не здіймали шапок перед процесіями. Де-яких з них навіть побито і волочено по вулицях по болоті! З тої пори всякі бузувіри почали чинити бешкети й насильства, особливо понад горішнім Рейном: то тут, то там палили домівки конституційних священиків, рубали їм садки, а іноді й самих їх убивали.

У на них місцях ті бузувіри не дуже насмілювались бешкетувати, бо боялись національної гвардії та муніципальних (міських) жандармів; але де-далі приходили звістки про розрухи та насильства в ин-

ших місцях і ті поганці насмілювались чимраз більше.

Одного дня вранці, під кінець травня (мая), ми своїм звичаєм кували списи. Коли бачимо здалеку іде отець Кристоф, а перед ним ідуть двоє чоловіка, з вигляду якісь волоцюги, у подраному лахмітті, без шапок, распатлані, а руки їм було звязано назад. Обидва вони були звязані до купи і йшли, похиливши голови, а за ними йшов священик зо своєю довгою пастицею в руках та ще трое його парафіян з вилами. Вони йшли шляхом до міста.

Горняки, що стояли натовпом коло кузні, повернулись і дивились на них. Коли священик наблизився, дядько Жан закричав йому:

— Агов, Кристофе! Що таке сталося? Ти, либонь, арештантів ведеш?

— А так. Подумай тільки,—сказав отець Кристоф:—оцих двоє волоцюг, ще з трьома такими самими, напали мене вчора увечері між Шварцпродом та Лютцельбургом, —я вертався від брата. Вони кинулись на мене зненацька, з усіх боків, з ножами та сокирами та з криком: „Смерть одступникові!“ Ну, я їх добре почастував ломакою. Трое пустились навтьоки, а оцих двоє попадали на місці; я їх підняв і завів у громадську розправу; там мої парафіяне стерегли їх цілу ніч. А тепер побачимо, чого їм від мене треба і що я їм зробив? Коли-б це було у-перше, то я-б їх пустив з тим, що полатав їм боки; але це вже тре-

тій раз нападають мене; перші нападали тільки з палицями, а у цих були вже ножі та сокири. Поглянь, Жане, як вони мене покалічили!

Він розстібнув рясу і показав нам на грудях закрівавлену повязку.

— У мене аж три рани,—сказав він;— одна на плечі, а дві у бік.

Побачивши це, ми всі так розлютувались, що були-б порозбивали молотками голови тим поганцям, коли-б не заступився за них отець Кристоф.

— Не займайте! Облиште!—крикнув він, заступаючи їх; як-би я хотів їх убити, то зробив-би це і без вас. Та нехай їх розбере закон; треба-ж нарешті дійти до самого початку.

А що юрба вже обступила тих розбійників і почала їх проклинати, то отець Кристоф махнув рукою своїм парафіянам, щоб вони вели їх далі і сам пішов за ними, сказавши нам на останку:

— Сьогодні у вечері я буду вертатись, то розкажу вам, що там почую.

Увесь той день ми на всі способи міркували про цю подію, а дядько Жан раз-у-раз говорив:

— А добре бути таким дужим! Кого іншого то вже напевне вбили б там на місці; але Кристоф і його брат Жером найдужчі люде в нашій окрузі. Оттакі велетні, руді та трошки рябоваті бувають надзвичайно дужі. Їх рід у горах дуже давній.

І він починав реготати, взявшись за боки:

— Та й не сподівались же вони, нападаючи його зненацька, що він їм такої лупки задасть.

Він так щиро реготав, що за ним і другі сміялись так, що аж сльози їм на очах виступали.

— Авже-ж, мусіли вони дуже дивуватись, як він так несподівано обмолотив їх.

Але потім ми згадували, як вони поранили отця Кристофа, і страшний гнів брав нас і ми думали, що на тих злочинцях напевне поpróbують нову машину, про яку писали в газетах, що вона буде замість шибениці. Вже тижнів два, як ту машину попробували у Парижі і говорили, що ця страшна вигадка є ознака поступу людського. Може воно і справді поступ, але такі вигадки—не добрий знак; капуцини пророкували, що настануть страшні часи,—і вони правду сказали: потім вони і самі мусіли признатись, що їх пророкування здійснилося ще краще, ніж вони думали.

Увечері отець Кристоф, як був обіцяв, зайшов до нас у трактир, вертаючися з міста, щоб випити шлянку вина; він сказав нам, що обох арештантів посажено у тюрму, а мировий суддя Фікс довго їх допитував, записав протокола і має одіслати їх у Нансі, де справа піде своїм чином.

Ось яка була у нас та релігійна війна; а довели до неї проповіді зрадників—попів; на полудні та у Вандії справи йшли

ще гірше. Напевне Національне Зібрання одержувало звітлія багато жалоб, бо через скілька день після пригоди з отцем Кристофом скрізь по церковних дверях, на стінах управи та школи наліплено було ось який приказ:

„Національне Зібрання, вислухавши доклад комісії з дванадцяти своїх членів і визнаючи, що розрухи у всій країні вчинили духовні особи, що не присягнули на конституцію, вважає, що таке безладдя треба негайно спинити, а для того об'являє стан держави винятковим.

Визнаючи, що невинні змагання не-присяжних священників до зруйнування конституції показують, що ті духовні особи не хочуть покоритись новим умовам громадського життя; визнаючи, що з такими особами, які хочуть зруйнувати громадський лад, не можна поводитись, як з громадянами; визнаючи, нарешті, що карні закони нічого не можуть вчинити таким людям, бо вони роблять своє шкідливе діло нишком, потай од тих людей, які могли-б спинити їх і покарати, Національне Зібрання постановляє: виселити з держави, за для громадської безпечности звишменованих духовних особ, які не дали присяги“:

Далі було десять пунктів, що визначали, за які саме вчинки має бути виселено духовних особ, що не дали присяги. Перший пункт був такий: „коли двадцяттеро активних громадян одноголосно постанов-

лять, що якого-небудь неприсяжного священника треба виселити, то діректорія тої округи повинна його виселити.

Це був страшний закон, та інакше не можна було зробити: треба було або самим пропасти, або оборонятись. Коли людей просять добром, благають схаменутись, коли їх закликають до згоди, а вони цураються згоди і завзялися шкодити громадській справі, коли вони підмовляють народ до бунту, до усобиці і внутрішньої війни, а надто закликають собі на підмогу чужинців-ворогів, то нема іншого способу: треба їм показати, що не їх сила, і викинути їх геть, як шкочливих ворогів отчизни. Коли-б сила була їх, то яка-ж доля судилась-би щирим і чесним патріотам? Ви побачите це з проклямації Бруневіка, прихильника зрадників-попів та дворян.

Така постанова була конче потрібна. Але король Людовик XVI поклав на неї своє „вето“.

У той саме час пройшла чутка, що емігранти тисячами вертаються у Париж, що у них там бувають потайні збірки і нас лякали, що незабаром на наші голови впадуть ще гірші лиха.

Національне Зібрання, щоб не попустити тим людям зробити розрухи, постановило, що в околицях столиці має стояти військо з 20.000 чоловіка. Але Людовик XVI і на цю постанову поклав своє „вето“. У той саме час він послав до прусаків Моле-Дюпана, щоб вони поспішали і про-

сив їх об'явити, як будуть вони вступати у Францію, що вони воюють не з народом, а з бунтівниками і хочуть тільки піддержати законний уряд в його боротьбі з анархістами.

Коли б його був верх, то і я і всі ми працювали б тепер знов на монастирі та на панів, платили б знов усі податки, а наші діти не могли б дослужуватись чинів у війську і займати державні посади; вони могли б тільки бути капуцинами, лакеями або іншою панською челяд'ю; ми були б найнещасніші люде, а всякі придворні дармоїди та монахи жили б у розкошах. Але бідолашному не пощастило. Патріоти перемогли європейських королів і настановили у нас справедливий лад... От нещастя!.. Хіба ж їх не треба жаліти?.. А наша добра королева Марія Антуанета з дня на день сподівалась, що небіж її, король Угорський і імператор австрійський прийде з прусаками по трупах тисяч французів і визволить її з клопоту.

Жирондісти нарешті зрозуміли, що двір дурить їх і постановили примусити короля, щоб він вияснив справу. Міністр Ролян написав йому листа і просив вияснити, нарешті, щиро: чи він стоїть за народ, чи проти народу; коли він за народ, то нехай підпише обидві постанови Національного Зібрання, а коли проти народу, то нехай не підписує, але тоді народ буде знати, що Людовик XVI з'єднався з ворогами Франції.

Це було чесно! Він писав йому:

Ваша Величність мали велику владу і силу і думали, що вона по праву належить королевській особі. Вас виховали у тій певності, що ви вдержите ту владу до-віку і вам дуже прикро було, коли ви втратили владу; річ певна, що ви жалкуєте за нею і хочете вернути її собі. Ці ваші почуття прийняли на увагу вороги революції і вони покладали надію, що ви будете помагати їм таємно до тої пори, поки з'явиться змога допомгти їм одверто. Про це не міг не довідатись народ і через те перестав довіряти вам. Тепер Ваша Величність мусить вибрати одне: або потурати своїм бажанням влади, або покоритись тому, що сталося; або піддержати бунтівників і збунтувати народ, або з'єднатись з народом і заспокоїти його. Всьому мусить бути край, отже нехай буде край тій непевності.

Непохитне право є тепер нехайна політична потреба, за конституцію народ готов тепер віддати своє життя. З такими почуттями і потребами боротись не можна. Розрухи починаються скрізь і можуть вони дійти до страшного повстання, коли їх не заспокоїть повне довірря народу до вашої величності; а довірря можна придбати не словами, а вчинками... Тепер уже не можна відступати назад, не можна й гаяти часу, бо прол'ється кров і кров'ю народ затвердить права свої.. Треба запобігти лихові, поки є час. Незабаром народ

побачить, що король є друг і спільник його ворогів і зрадників отчизни⁴.

Замість відповіді король увільнив в одставку жирондістських міністрів; Національне Зібрання іменем народу висловило тим міністрам спочуття, а Ролянового листа розіслало у всі 83 департаменти.

Король назначив військовим міністром генерала Дюмур'є; сей розумний генерал раяв королеві неодмінно підписати обидва декрети Національного Зібрання; Людовик XVI не послухав його і Дюмур'є сам подав в одставку і взяв невелику посаду в армії. Король не міг знайти ні одної путящої людини, яка піддержала б його впертий і завзятий замір не підписувати обох постанов Національного Зібрання. Се його дуже трівожило. А королева підбадьорувала, говорила:

— Ось незабаром прийдуть прусаки. Треба почекати трошки і не піддаватись... Священики за нас, у Вандеї також справи йдуть добре.

Все це розказувала потім одна пані з придворних королеви і я думаю, що се правда.

Мабуть у них було так само, як бувало у нас дома: коли батько журився, бувало,—мати казала йому:

— Не журись. Ось наближається час призову новобранців; ми продамо Миколу, Кльода або Мішеля; один з трьох напевне витягне жасливий жеребок. Тоді ми спочинем трохи, заплатимо лихвареві, а за ті

гроші, що лишаться, купимо корову або пару кіз.

Зовсім так само виходило; тільки замість Миколи, Кльода або мене, королева думала віддати ворогам Альзас. Вся Франція не довіряла їй; те недовірря важким тягаром лежало у нас на серці: бо-ж ті люде любили нашу отчизну менше за останнього баракця, я в тому певний. Справжня любов до рідного краю живе тільки в народі; народ любить ту землю, яку оре, засіває і потом своїм поливає, а ті люде люблять тільки ті місця, де можна жити в розкошах, нічого не робити і брати багато грошей.

У клубі нашому що вечора бував великий розрух; люде поривалися до бійки, а Шовель завжди говорив:

— Заспокойтесь, розміркуйте! Гнів і лютість до добра не доводять, а тільки затуманюють людям розум.

Ці два „вето“ послужать нам на користь, бо показують нам, де наш ворог. Завжде буває краще, коли все бачити ясно, своїми очима. Досі у нас були де-які сумніви, а тепер їх уже нема: ми бачимо, що розрухи, безладдя і ворожнеча серед народу комусь потрібні, — потрібні нашим ворогам.

Тому-ж то особливо тепер ми мусимо об'єднатись і бути спокійними. Вони не хочуть, щоб в околицях Парижа збирались добрі патріоти, то ми мусимо послати туди найкращих! Нехай ті, що лишаться тут,

самі обложать себе податком, щоб содер-
жати тих, які підуть. Нехай всякий робить,
що може. А в сам-перед—з'єднаймося
згідно і одностайно і не піддаваймося
страхові!

Ось як він говорив. Потім ми читали
в газетах промови якобинців: Базіра, Ша-
бо, Робесп'єра, Дантона і бачили, що ті
люде нічого не бояться і не думають під-
даватись. Ні! Вони вважали одставку міні-
стрів-жирондістів за велике лихо. Вони не
робили ніяких умов з чужинцями, а війни
хотіли тільки для того, щоб прискорити
революцію, а не для того, щоб продати
нас ворогам.

Розумний і обережний Шовель так до-
бре кермував нашим клубом, що він, ма-
буть, був найкращий у нашій країні. Ми
иноді посилали наші постанови якобинцям
і про них згадувалось у їх сприво-
зданнях.

Тоді ж таки Ляфайет, якого завжди
вихваляли, як доброго патріота, якого так
любив дядько Жан, якого жирондісти обо-
роняли від монтаньярів,—отже той самий
Ляфайет несподівано відкрив свою зброю
і ми побачили, що він наставив її на нас,
що він тягне за двором та королем і не
вважає на народ. Все, що він робив досі,
він робив для своєї слави, а тепер він ви-
явив свої давні звички,—бо ж він був
маркіз!.. І навіть дуже небезпечний мар-
кіз, бо маючи в руках військо, він міг
повести його на Національне Зібрання.

Уперше тепер ми побачили таку небезпеку; а з той пори багатьом генералам приходила така думка. На щастя—Ляфайєтові не дуже шастило на війні. Правда, після невеликої баталії під Мобежом, де Ляфайєт розбив австрійців, він казав: „Мое військо піде за мною, куди я схочу!“ Але він і сам не був у тому певний. Він задовольнився тим, що написав у Національнє Зібрання нахабного листа, упевняючи, що через якобінців сталися всі розрухи, називаючи жирондістів хитрими і домагаючись від Національного Зібрання, щоб воно скасувало свої постанови про неприсяжних священників та про збройну силу коло Парижа.

І довіряйте після того маркізам, приятелям Вашингтона!.. Салдат, який не вмів навіть перемогти ворога, дає прикази заступникам народнім!.. Тепер вже всі зрозуміли маркіза Ляфайєта, Вашингтонового друга, і у той самий час оборонця короля та придворних. Ні король, ні патріоти не хотіли вже й чути за його. Для короля він був занадто республіканець, а для нас занадто маркіз.

Так завжди буває з людьми, які хочуть догодити і нашим і вашим, сидять на двох стільцях і думають, що вони розумніші за всіх. Після того, як він виїхав з Парижу, національна гвардія знову об'єдналась з народом; буржуа та робочі ставились одностайно, як, бувало, спочатку року 1789; мер Петіон зумів якось поми-

рити їх; а коли виявились хитрощі та нахабство того генерала, то постановлено було одсвяткувати роковини присяги у залі для забав, 20 червня. Шовель розказував нам про це ще за тиждень перед тою дниною у своїй книгарні.

— Це найбільше народне свято,—казав він, сидячи коло своєї конторки. Присяга депутатів в залі для забав має не менше ваги, як здобуття Бастілії, упевнюю вас. Ці дві події повинні бути найбільшими нашими святами і їх треба завести у календарь, так само, як у жидів—переход через Червоне море або мандрівка до Сінайської гори.

Він весело підморгував нам і нюхав табаку. Перед 20 червня,—ми ще не знали тоді про лист Ляфайєта, бо він дійшов до нас лиш 24 червня,—Шовель сказав нам:

— Ми не можемо святкувати у Фальцбургі роковини присяги у залі для забав, бо тут фортеця і для святкування треба просити дозволу міністра, а я не хотів би просити його. А ви все ж таки приходьте до мене звтра після обіду і вип'ємо по шклянці вина на згадку того великого дня. По всій Франції люде згадуватимуть його.

Ми зрозуміли, що на завтра щось лагодиться і Шовель про це знав, але, що був він завжди дуже обережний, то не хотів нічого казати.

У Парижі, як відомо, 20 червня народ встав дуже рано і величезним натовпом,

під проводом броварника Сантера, різника Лежандра, ювеліра Росіньоля та інших добрих патріотів,—пішов у Національне Зібрання. Чоловіки, жінки, діти, з рушницями, списами з трьохбарвними прапорами, з куртками, почепленими на довгі жердки,—вони йшли, гукаючи: „Нехай згине„ вето“! Слава міністрам-жирондістам“! і співали революційні пісні.

Національне Зібрання одчинило перед ними двері і вони три години проходили через залу засідання; було їх тисяч з двадцять п'ять або тридцять. Потім вони пішли до короля, королеви та міністрів у Тюл'єрійський палац.

Національна гвардія, якою тепер вже командував не Ляфайєт, не стріляла в народ, а побраталася з ним і всі разом пішли у палац.

Тоді вся та біднота, яка знала тільки злидні, у-перше побачила той палац, що сяяв золотом і всякими дорогими цяцьками: малюнками, музикальними інструментами, шафами з кришталем та порцеляною; вони були зачудовані. Вони побачили і короля, що стояв з придворною челяд'ю коло вікна. Різник Лежандр сказав йому, що треба підписати постанови Національного Зібрання, бо народові вже докучило, що його дурять, як скотину; він все дуже добре розуміє і вже більше не хоче, щоб його дурили.

Він говорив, як проста людина.

Король обіцяв йому шанувати консти-

туцію; потім він став на стіл, надів червону шапку і випив шклянку вина за здоров'я народу.

В тій залі був великий гомін; але незабаром приїхав міський голова Ретіон і сказав патріотам, які оглядали палац, що коли вони будуть сидіти тут довго, то вороги народні вигадують на них всякі поклепи. Вони поводили себе чемно, як личить вільним людям і тепер король мусить спокійно обміркувати собі, що він має робити. Люде зрозуміли, що голова каже правду і до самого вечора спокійно проходили через палац, кланяючись королеві та принцесам, які сиділи в одній залі з маленьким наслідником.

Цю саму подію де-які люде вважають за зловчинок проти короля. Я багато міркував про це і думаю, що воно зовсім звичайна і проста річ. Певне, що не дуже приємно бачити у себе в домі велику юрбу народу, але-ж король мусить бути як батько своєму народові. Людовик XVI дуже часто говорив:

— Я отець моїх підданих!

А коли воно правда, коли він і справді так думав, то це не повинно було дивувати його; бо дуже звичайна річ, коли діти ідуть до батька і просять того, чого їм треба. Але я думаю, що він це говорив так собі, аби сказати, як і багато де-чого иншого і він дуже злякався, коли прийшли до нього діти, бо вони поводитися дуже вільно. А що Валентінів тоді було досить,

то вони й почали лементувати на всі способи.

Патріоти сподівалися, що король, побачивши таку силу народу, схаменеться і підпише постанови. Так думав і Шовель. Але король затявся на своєму „вето“ і нічого з тих заходів не вийшло,—виграли з того фільше наші вороги.

Того і треба було сподіватись. Вся партія фел'янів і ті, що називались конституціоналісти: Барнов, Мун'є, Лялі Толендаль, Люгор, брати Лямери,—в.і ті, що говорили народові про пошану конституції, а дворові раjali скасувати її, всі ті люде, а з ними і половина національної гвардії та сімдесять дві провінціальні директорії одні за другими здіймали руки до неба і кричали, що все пропало, що нема вже пошани до короля, що треба потягнути до суду Сантера, Росін'оля та Лежандра, проводарів маніфестації 20 червня, та Петіона, парижського голову, за те, що він не звелів стріляти у народ, як Баль'ї на марсовому полі. Нарешті сам Ляфайет, замість того, щоб стояти там, де був повинен і оберігати нас від 80 тисяч австрійців та прусаків, що лагодились виступити на нас з Кобленца, той самий Ляфайет покинув все і приїхав у Париж домагатись іменем війська, щоб покарано було бунтарів 20 червня.

У Національнім Зібранні прийняли його з пошаною, але проте жирондіст Гаде сказав йому таку промову:

— Почувши, що маркіз Ляфайет приїхав у Париж, я зараз подумав собі: у нас вже нема зовнішніх ворогів, австрійців уже розбито. Але помилявся я недовго; вороги наші стоять там де і були і на границі справи не перемінились, а тимчасом маркіз Ляфайет сидить у Парижі! Яка-ж важна причина привела його сюди? Наші внутрішні розрухи? Він, значить, боїться, що Національне Зібрання не зможе подужати їх? Він називає себе представником своєї армії та всіх чесних людей... А де-ж вони, ті чесні люде? І як наша армія вислови-лась з цього приводу? Мені здається, що маркіз Ляфайет думає, що бажання його офіцерів суть бажання цілої армії і я му-шу сказати, що коли він без дозволу міністра покинув своє місце, то він зневажив конституцію.

Річ була ясна!

Ляфайет, перший з генералів, покинув армію і приїхав ніби-то для того, щоб рятувати отчизну, а по правді—для того, щоб захопити владу у свої руки.

Його треба було, по правді, арештувати і судити військовим судом; як-би його присудили на літ десять у тюрму, як простого салдата, то й інші не квапились би так їздити у Париж без приказу.

Обвинувативши якобинців у Національ-нім Зібранні, Ляфайет побіг до Їх Велич-ности і предложив перевести їх у Комп'єн, а звідтіля король міг звеліти переглянути конституцію, вернути назад давню коро-

левську владу і дворянські права. Він, Ляфайєт, обіцяв виконати всі бажання короля і, коли б Париж змагався, то розгромити його, як бунтарське місто. Це стало нам відомо пізніше, з листів, що писалися з Кобленца. Але король і королева прийняли його неприхильно.

Королева хотіла, щоб її визволили прусаки, а не Ляфайєт, який колись перевозив її з Версалю у Париж посеред юрби лахмітників, що кричали: „Ось їде булочник, булочниця та їх малий челядник!“ Вона не могла забути того і ніяк не могла звикнути до думки про конституцію. Вона зовсім не хотіла, щоб її рятував Ляфайєт. Пруський король або небіж її Франц король угорський і імператор німецький мали у неї далеко більше ваги.

Ляфайєт розумів, що минули вже ті часи, коли він гарцював і пишався на білому коні, а в'є ж таки він поспробував зібрати національну гвардію, щоб розігнати клуб якобинців; але міський голова Петіон не дозволив барабанити на збір; ніхто не прийшов і збентежений маркіз мусів вернутися до своєї армії у Седан.

Патріоти дуже добре бачили, де сидить зрада. Вони звідусіль прохали Національне Зібрання покарати зрадників, а всамперед Ляфайєта.

Отже тоді, у початку червня року 1792, коли була найстрашніша спека, тисячі охотників, не вважаючи на „вето“, звідусіль потягнули до Парижа, щоб облягти

його обозом, у 20 тисяч чоловіка. Вони йшли невеликими гуртками, по п'ять, по шість чоловіка у блузах, у круглих червоних шапках, а у кожного був клуночок з сорочкою та переміною одежи.

— У Париж!.. У Париж!—кричали вони.

А коли їх частували по дорозі шклянкою вина або чаркою горілки, то найрозумніші з них говорили:

— Ми йдемо туди обороняти волю, боротися з гнобителями і карати зрадників.

Курява покривала їх з голови до ніг. У мене серце билосся, коли я проводив їх очима, а вони махали шапками на прощання і кричали:

— Прощайте! Незабаром ви почувете за нас!

Мені дуже хотілося йти з ними, але сплягла мене думка про батька, про матір, про Маргариту та Ет'єна: вони не могли б обійтися без мене. А як воно тяжко, коли нема змоги йти.

Королевський міністр Тер'є звелів директоріям усіх департаментів всіма засобами спиняти й розганяти ці гуртки. Директорії повинні були дати приказ усім міським та сільським управам, всім жандармським, військовим та громадським владам, щоб вони ніяк не дозволяли людям покидати свої селища і мандрувати у столицю. Але цього приказу ніхто не слухав; у всіх клубах його лаяли на всі способи, а Шовель казав, що се справжня зрада: прусакам та австрійцям дозволялося збі-

ратися коло нашої грюниці і їм, сказав би, рочищали дорогу до нашої країни, а тепер користуються тим навісним „вето“, всякими винятковими законами та способами, щоб не дати нам змоги обороняти отчизну і рідну справу.

Королевські слуги, передягнувшись за національних гвардійців, вештались скрізь і лаяли охотників, називали їх лахмітниками та обірванцями; так-то ніби буги бідним—є злочинство! Часто буває, що у бідних людей більше ширости й чести, ніж у тих поганців, панських наймитів. Бути лакеєм не трудно, та й грошей можна заробити більше, ніж працюючи тяжко, від ранку до вечора не покладаючи рук. Всі думали, що настала вже пора довести до розуму той навісний рід. Національне Зібрання видало постанову, яка оповіщала, що всі громадяне, які прийдуть у Париж, бажаючи рятувати конституцію, і захочуть пристати до запасної армії в Суасоні або йти на грюницю, можуть записуватись у міській управі. Вони приймуть участь у святкуванні „братерства“ 14 липня, їм буде видано білети на постоляе на три дні, а потім управа визначить їм, куди йти, їх роспишуть у баталіони і дадуть платню, як у воєнний час.

Ся постанова була дуже користна. Її було розіслано з нарочитими гінцями у всі 83 департаменти; король, королева і придворні мусили зрозуміти, що „вето“ не все може знищити. І хоча Люкнер, за прика-

зом короля, відступив перед австрійцями у Нідерляндах, хоча у Кюбленці вісімдесят тисяч прусаків та австрійців з'єдналися з двадцятьма тисячами емігрантів і лагодились виступити на нас; хоча генерал Бул'є склав дуже гарний план війни і обіцяв показати всі шляхи у Франції і за це Фрідріх-Вільгельм, Франц II і Бруневик запросили його на нараду, хоча він дуже добре радив взяти попереду Льонгві, Седан і Верден, які, мабуть, зовсім не будуть оборонятися, а потім іти на Париж через Ретель та Рейме, багатою долиною Шампані, де у селян можна знайти повні клуні й комори; хоча зрадники—попи впевняли, що вони вирвуть у революції Вандею та Бретань; хоча Лянгедокські селяне повстали проти конституції під приводом графа Сал'яна; хоча, нарешті, зрадники-дворяне і продажні єпископи з'єдналися зо двором проти народу і обступили короля, який тільки їх і слухав,—а все-ж таки народ по всій країні стояв твердо і не піддавався.

Коли-б у всіх тих панів було хоч трошки розуму, вони мусили-б побачити, що се військо з адвокатів та шевців,—як вони нащ називали,—не боїться ні Фридрихових гренадерів, ні уланів короля угорського, ні знаменитих синів славетного роду наших завойовників.

Є велика різниця, коли людина йде воювати сама за себе, чи коли мусить підставляти свою голову під кулі за сторонніх людей, які потім, коли не треба

буде, викинуть її геть, як непотрібне якесь дрантя.

Ті пани могли-б подумати про це і, здається, така думка приходила навіть у голову Людовикові XVI. Потім, пізніше, у залізній шафі знайдено було його листи, в яких він писав, скільки тривоги і клопоту завдало йому те військо „шевців та адвокатів“ і як він щиро бажав, щоб вони пересварились і перегризлись проміж себе.

Я ніколи не забуду, як ішли ті охотники і який страшний крик знявся по всій Франції, коли в початку липня стала відома знаменита промова жірондіста Вернію. Тоді ми всі побачили, що не дурно ми думали на Людовіка XVI, що він зрадник: навіть Національне Зібрання думало так само.

Шовель прочитав нам ту промову у клубі; аж мороз ішов нам по-за шкуру, коли ми слухали її,

Ось що говорив Вернію:

„Виявляється, що французькі принци підняли на нас всі європейські держави іменем короля, щоб помститися за честь короля, щоб обороняти короля, щоб допомогти йому; іменем короля зроблено Пільницьку умову, для оборони короля взялися до зброї Австрія і Прусія... Всі лиха, що впали вже на нашу голову, і всі, що мають іще впасти на нас—всі вони викликані іменем короля“!

Потім, згадавши про конституцію, яка

покладає оборону отчизни виключно на короля, він каже:

— „О, королю! Ви прикидалися, ніби то любите закони, для того, щоб удержати в руках силу і зневажати закони. Ви прикидалися, ніби-то любите конституцію, бо боялись, щоб вона не скинула вас з престолу; а вдержавшись на престолі, ви сподівались скасувати її; ви прикидались, ніби-то любите народ,—для того, щоб він вам поняв віри і щоб ви легше могли виконати ваші хитрі заміри; невже ви думаєте обдурити нас вашими хитрими заходами? Хіба-ж можна назвати обороною країни, коли проти чужоземного війська виставляється така мала сила, яку напевне вороги легко переможуть? Чи ж буде це оборона країни, коли забороняються всі заходи, щоб зміцнити її? Хіба ж це оборона країни, коли нам забороняють змінити з посади генерала, який зневажив конституцію, і у той саме час спиняють тих людей, які одважно її піддержують? Ні, ні! ви сами не виконали конституцію! Ви можете її знищити, але користі вам з того не буде! Ви не забороняли, коли вашим іменням старалися знищити свободу, і не скористуетесь ви з вашої ганебної слави! Тепер ви нічого не значите для тої конституції, яку ви так безсоромно зневажали і для того народу, який ви так нечесно продали!“

Крики гніву і обурення залунали у нашому клубі і на майдані, де також чуто

було голос Шовеля. Все це була правда і кожний з нас давно вже думав так: з таким королем, який прагне не того, чого треба народові, нам доведеться пропасти. І всякий говорив:

— Нехай вже буде тому край! Нехай вже сам народ подбає про свою оборону.

Але на другий день виявився ще новий доказ зради Людовика XVI: його власні міністри прийшли у Національне Зібрання і заявили, що наша скарбниця, наша армія і наш флот у такому страшному становищі, що вони, міністри, нічого не можуть зробити і мусять вийти в одставку. І, сказавши це, ті поважні люде втекли з зали, не слухаючи, що їм говорили; так поведуться банкроти, коли вже не можуть нічим виправдатись і мусять утікати в Англію, або кудись далі, покинувши обкрадених людей на волю Божу. Це значило: „Ви довіряли нам. А ми, замість того, щоб зміцнити Францію проти ворогів, не зробили нічого. Тепер наші друзі прусаки та австрійці готові; вони наближаються... Побачимо, як ви дасте собі раду!“

XI.

А проте ми таки викрутились!

Другого дня, 11 липня р. 1792, Національне Зібрання об'явило, що велика небезпека загрожує отчизні. „Рятуйте отчизну!“

І вся Франція піднялась, як одна людина.

Ці слова: „рятуйте отчизну“—значили:

„Ваші поля й сіножаті, ваші батьки й матері, ваші села, всі ваші права і свободи, які ви недавнечко одвоювали у дворян та єпископів—все це може пропасти. Емігранти наступають з великою силою прусаків та австрійців, вони йдуть грабувати і вбивати вас, палити ваші хати, клуні, присилувати вас платити десятичний та соляний податок, робити панщину і т. и., і т. и., на вічні часи, вас і дітей ваших! Обороняйтесь і стійте всі дружно або запрягайтесь знов у ярма, як воли, і робіть довіку на панів та на монастирі“.

Ось що воно значило! Тому-то пішли ми всі, як один чоловік, тому-то й боролися ми так завзято; ми всі спочували революції, бо всі обороняли своє добро, свої права і свою волю.

Той приказ Національного Зібрання оповіщено було по всіх громадах Франції; у містах стріляно з гармат, по всіх дзвіницях бито у всі дзвони на гвалт та тривогу. Коли селяне почули, що їх земля може дістатись ворогам, вони кидали серпи, а бралися за рушниці, списи й коси; вони розуміли, що поле вродить і через рік, і через десять, і через сто літ; при лихій годині хліб на полі можна й спалити, можуть його спасти кіньми прусаки, а землю треба вдержати у своїх руках, бо вона вродить і жито, і ячмінь, і овес, і картоплю—і нам, і дітям, і онукам.

У нас той приказ прочитав високий Ельоф Колен, ставши на рундук серед торгового майдану, і коли він викрикнув, мов той старий шуліка на скелі, гучним голосом: „Громадяне! Рятуйте отчизну!“ то на цей поклик у самперед одгукнулись сині тих людей, які купили національні та монастирські землі: вони знали, що коли вернуться емігранти, то зараз одберуть ті землі і повісять їх батьків. Вони зараз почали входити на підмости по п'ять, по шість, по десять чоловіка разом і записуватись охотниками.

Я не мав і шматочка землі, але сподівався, що буду мати землю; я зовсім не хотів увесь вік робити на других, а надто я поділяв думки Шовеля про волю; за волю я дав-би порубати себе на шматки! Навіть тепер, хоч я вже старий дід, вся моя кров аж кипить, коли подумаю, що

який-небудь поганець наважився-б приневолити мене, або забрати собі моє добро, мою працю.

І я не барився довго. Я відразу зрозумів, що треба робити: як тільки було прочитано оповістку, я зараз пішов на підмости і записався охотником. Перший стояв запасний Ксентроль, другий—Лятур Фуасак, а третій—Мішель Баст'єн з Бараків.

Не можу сказати, що мені тоді було легко на душі: я знав, що старому батькові доведеться бідувати три роки, що і дядькові Жанові трудно буде справлятися у кузні; але я знав також, що ми мусимо оборонятись, бо не можемо послати за себе дворян; ми мусимо самі полагодити всі наші справи, коли не хочемо до-віку ходити в ярмі.

Коли я сходив з підмостків, засунувши білет охотника за стрічку бриля, батько мій, що стояв тут таки, протягнув до мене руки. Ми обнялись, а навкруг лунали крики: „Слава народів!“ Руки батькові тремтіли, сльози бігли по виду; він обняв мене щиро і промовив, ридаючи:

— Добре, синку! Я дуже радий! Микола зробив мені тяжку рапу, а ти її вигоїв. Тепер у мене серце не болить!

Він так говорив, бо був чесна людина, тяжко боліло його серце, що один з його синів зрадив отчизну, продався ворогам свого народу; тепер йому стало легше.

Дядько Жан також обняв мене; він був певний, що я з усієї сили буду обороня-

ти його Пікгольцьську землю і що коли-б емігрантам пощастило вернутись на свої місця, то вже не я буду в тому винен. І воно таки правда: я швидче дав-би пору-бати себе на шматки, ніж попустив-би ру-шити хоч один волос з його чесноі голови.

Я кажу щиру правду, не таю і не до-даю нічого, і запал і завзяття наші були тоді великі, бо ми знали, що йдемо за правду і за права наші. Минуло після того скілька літ і знайшлися такі горді й не-щирі люде, які знову розпалляли народ на війну,—і не раз так бувало; але-ж ті вій-ни не були вже потрібні Франції і навіть були шкодливі для неї. Але цього разу справа стояла инакше: народ розпалився, бо йшов воювати за свою рідну землю, за свою волю; а се куди краще, ніж іти на смерть за чиїсь там примхи.

Ось чому я досі з радістю згадую тих чоловіків та жінок, тих старих дідів, згорб-лених під вагою літ; згадую, як вони трем-тячими руками обіймали своїх синів, що записалися в охотники; багато з них були зовсім убогі, як наприклад ті нещас-ні дагоберці, що живуть у нужденних хижках дроворубів та вуглярів; їм не мог-ла наробити шкоди війна, але і в їх сер-цях палала любовь до отчизни, волі і прав-ди. А ті загальні жертви для семей, охот-ників для ранених, для військової справи! Нещасні злидарі—і ті просили прийняти від них яких небудь нужденних два ліарди на святе діло! Діти плакали, що вони не

доросли ще до того, щоб можна було взяти їх за барабанщиків або трубачів! Все це здавалось зовсім звичайним і всякий робив усе, що міг.

Ще ясніше збереглася у мене одна згадка, яка і тепер, на старість літ зворушує і хвилює мене так, ніби мені двадцять літ: коло полудня дядько Жан, Летюм'є мій батько і я, ми всі сиділи коло стола у книгозбірні Шовеля; віконниці було зачинено, бо спека була нестерпима; коли-неколи дзвонив дзвіночок у книгарні і Маргарита виходила до покупців, а потім верталась, не сміючи підняти очей на мене; а я, не вважаючи на добре вино і смачні страви, не міг сміятись, як інші, і радіти, що доводиться негайно виступати обозом під Візенбург. Коли це Шовель взяв пляшку старого вина і, витягаючи з неї затичку, сказав:

— Цю пляшку, друзі мої, ми вип'єм за здоров'я Мішеля; а ну допивайте лишень ваші шклянки!

Поставивши пляшку на стіл, він подивився на мене поважно і сказав:

— Слухай, Мішелю, ти знаєш, що я тебе давно люблю; твій вчинок сьогодні ще побільшує мою пошану до тебе, бо я бачу, що ти вже справжня людина. Ти не вагався виконати обов'язок патріота, не вважаючи на все, що могло вдержати тебе тут... се дуже добре!... Тепер ти ідеш обороняти права людини; коли-б у нас не було ніяких інших обов'язків, тобі не до-

велось-би йти самому: ми всі пішли-б з тобою. Але тепер, покидаючи нас, скажи по щирості: чи не жалкуєш ти за чим небудь, що покидаєш тут? Чи ідеш ти зо спокійним серцем? Чи не хочеш ти чого-небудь попросити у нас? попросити такого дару, що дають тільки тим людям, яких поважають і люблять?

Він дивився на мене, а я почував, що червонію; очі мої мимохіть повернулись до Маргарити; вона сиділа бліда, спустивши очі долі. Я не смів говорити. Всі мовчали.

— А що, дядьку Баст'єне,—звернувся Шовель до мого батька,—мені здається, що наші діти кохають одно одного.

— Авже-ж кохаються, я думаю,—озвався мій батько,—та вже мабуть віддавна!

— Ну, а як би ми їх заручили? Як ви думаєте, дядьку Баст'єне.

— Ох, панє Шовелю!—скрикнув мій батько. Це було б для мене щастя по-вік.

Вони так розмовляли весело, а я і Маргарита встали і не сміли підійти одно до одного. Тоді Шовель скрикнув:

— А ну бо поцілуйтесь же, діти мої, поцілуйтесь!

В одну мить ми обнялися, а Маргарита притулилась лицем до мого плеча. Вона вже була моя. Яке щастя обіймати кохану дівчину прилюдно, перед батьками, перед приятелями! Яким гордим відчуваєш себе тоді і яка сила могла б вирвати її з рук!

Дядько Жан сміявся своїм грубим смі-

хом добряшої людини, а Шовель, повернувшись до нас на стільці, сказав:

— Заручаю вас, діти мої! Тепер ти йдеш, Мішелю, а через три роки, як вернешся, вона буде твоєю жінкою. Ти ж будеш чекати його, Маргарито?

— До віку!—сказала вона.

Я почув, як вона стиснула мене, обіймаючи, і не міг удержати сліз.

— Я ніколи нікого не любив, oprіче тебе, сказав я їй,—і ніколи нікого не буду любити! Я радий, що іду воювати за вас, бо я вас всіх люблю!

Я сів, а Маргарита швидко вибігла з кімнати. Шовель поналивав наші шклянки.

— Оце щасливий день!—скрикнув він.— За здоров'я сина мого Мішеля!

— За здоров'я дочки моєї Маргарити,— відповів мій батько.

А потім ми всі разом закричали:

— За отчизну!.. За волю!..

Того дня у Фальцбурзі записалося сто шістьдесят три охотника. Вся країна запалала бажанням обороняти те, що ми придбали; на полях уже ніхто нічого не робив. На майданах і на вулицях невпинно лунали крики: „Слава народові“ і співали революційні пісні. Дзвонили у всі дзвони і що-години з арсеналу лунав гарматний стріл, аж шибки брязчали. А ми сиділи у книгозбірні Шовеля і пили за здоров'я один одного; де-коли який небудь патріот одчиняв двері і кричав:

— Стільки то охотників!

Його зараз запрошувано зайти і випити шклянку вина в честь отчизни. Шовель набивав собі у ніс табаки і говорив, підморгуючи:

— Чудово! Все буде добре!

Він натякав на якісь великі переміни, що повинні були статися в Парижі, але які-саме,—того він не казав.

Дядько Жан ще давніше взяв був до себе у маєток за робітника мого брата Кльода. Кльод був справжня Божа людина: щирий, роботящий, слухняний на всякий приказ; сам він ніколи нічого не міг видумати своєю головою, а дядькові Жанові це подобалось, бо він любив командувати. Тепер він сказав, що візьме до себе у маєток ще й Матюрину, бо в нашому селі не було кращої господині: була вона бережлива, трудяща і навіть скуповата,—саме такі господині й потрібні тим людям, що живуть власною працею. Дядько Жан тут-таки й умовився про це з моїм батьком, а в кузні, поки я вернуся, взявся орудувати сам. Батько мій ще міг заробляти по вісім, по десять су в день, мав пару кіз і вважав себе забезпеченим од голоду, надто, що вже ніяких довгів у нас не було. А Шовель обіцяв як-небудь помістити Ет'ена у місті.

Годин у п'ять над вечір писарь міської управи Фрейліх зайшов сказати нам, що фальцбурські охотники вийдуть завтра вранці у вісім годин у Візенбург, де стануть обозом і будуть дожидати охотників

з околичних сел. У Грауфтані назначено загальний збірний пункт. Ми випили ще по скілька шклянок вина, а що вже починало вечоріти, то й пора вже нам була вертатись у Бараки. Шовель зачинив свою книгарню; Маргарита, як була, не покривши нічим голову, взяла мене під руку і проводила до Французьких воріт. Тепер у-перше перехожі бачили нас у-купі на вулиці; вони поглядали на нас і кричали: — Слава народові!

Годин у девять, коли вже зовсім стемніло, ми попрощались з дядьком Жаном і Летюм'є, побажавши їм „на добра-ніч“. Може для них і справді ця ніч була добра і вони собі спокійно спали; а що вже мені і бідному батькові—то зовсім не такий спокій судився нам.

Я розкакую вам це, щоб ви краще могли зрозуміти даліше моє оповідання. На світі і добро і лихо ідуть завжди по-пліч одно з другим; і ви зрозумієте, що нашим патріотам не так-то легко було перемогти ворогів, бо у кожного з них було своє хатне лихо, своя Вандея у сем'ї.

Ми з батьком спускалися з гори старою вулицею, поритою коліями, з купками гною у вибоях. Місяць світив ясно; ми співали собі веселу пісню, але на душі у нас був неспокій: ми думали про матір, яка напевне буде страшенно лютувати, що я записався в охотники, а ще гірше—що я заручився з еретичкою,—і піснею ми старалися підбадьорити себе.

Але за гонів двоє од нашої хижки у нас пропала всяка охота співати; ми спинились, бо побачили матір, у її сірій спідниці, у чепці, пов'язаному на расплетені коси, з закачаними рукавами сорочки. Вона сиділа на порозі нашої хижки, обхопивши коліна руками і похиливши на них голову.

Вона побачила нас іздалеку і прошила нас блискучим поглядом; ми зрозуміли, що вона вже знає все.

Ніколи зроду я не почував себе так погано. Я хотів уже вернутись назад, але батько сказав мені.

— Ходім-же, Мішелю!—і я побачив, що тепер він нічого не боїться.

Ми підходили; коли ми наблизились до хати вже на ступінів двадцять, мати схопилась і підбігла до мене з таким несамовитим криком, як, прости Господи, дика звірина. Вона вхопилась мені обіруч у шию і мало не звалила мене,—добре, що я встиг ухопити її за руки; вона хотіла задушити мене; вона біла мене ногами і кричала.

— Іди, іди, вбий Миколу! Вбий брата! Іди, іди, проклятий кальвіністе!

Вона хотіла вкусити мене за руку. Крик її лунав по цілому селі; сусіди повибігали з хат,—се було справжнє видо-висько, комедія.

Батько вхопив її з-заду за одержу і тягнув обіруч, щоб визволити мене від неї; побачивши це вона, кинулась на його, як

скажена, і почала лаяти його якобинцем. Як-би не набіг здоровенний вугляр Гановр з кількома сусідами, то вона, певне, вдерла-б йому очі.

Нарешті ті люде відтягнули її до дому; вона випручувалась у них з рук, мов дикий звір, і кричала на мене з призирством.

— Добрий син, що й казати! Проміняв батька і матір на кальвіністку! Але ти її не візьмеш, поганий єретиче! Микола вб'є тебе! Я буду наймати службу Божу, щоб він зарубав тебе! Іди геть! Я тебе проклинаю.

Її вперли у хату, а вона і там кричала так, що аж на селі чуто було.

Ми з батьком стояли бліді посеред вулиці. Коли хатні двері зачинились, він сказав мені.

— Вона божевільна!.. Ходім звідсіля, Мішелю. Коли-б ми тепер пішли у хату, вона могла-б зробити щось дуже погане... Боже мій, Боже! Який я нещасний! і за що на мене таке нещастя?

Ми вернулись назад до „Трьох—Голубів“. У трактирі ще світилося. Дядько Жан спокійно сидів у креслі і розказував жінці та Ніколі про все, що сталося того дня. Побачивши нас,—мене з закрівавленою шиєю, а батька в подертій куртці—і довідавшись, що з нами сталося, він скрикнув.

— Бідний ти, мій Жан П'єр! Чи се-ж можливо? Та коли-б вона не жінка тобі була, то ми-б її зараз засадили у тюрму! Це все штуки Генрідорфського зрадника—попа... Пора вже покінчити з тими людьми давно пора!..

Він радив покинути матір саму в хаті; а батько щоб робив у його клуні, а ночувати міг-би у трактирі. Але батько на се не пристав; він конче хотів жити у себе в хаті і з матір'ю; давня звичка, а надто чесність його не дозволяли йому жити нарізно од жінки; він казав, що хоч як-би воно не було погано, а все-ж таки треба жити в-купі; на таких людей, що живуть окремо від сем'ї, порядні люде дивляться з-коса та й дітям від того лихо буває.

Ми переночували у трактирі, а на другий день у досвіта батько пішов по мій клуночок; він склав туди все моє збіжжя і приніс також мою рушницю, ранець національного гвардейця, патронницю та все инше. Мати не хотіла бачитись зо мною, хоч як він її умовляв.

Довелося мені піти, не попрощавшись з матір'ю, з її прокляттям, з її бажанням смерти для мене. Я того не заслужив і се було мені дуже боляче.

Пізнійше дядько Жан казав мені, що мати не любила мене за те, що я з обличчя вдався у її свекруху, Урсулу Баст'єн, яку вона ненавиділа, поки жива була стара, і що на світі так ведеться, що невістка та свекруха терпіти не можуть одна одну. Може воно й справді так, а все-ж таки дуже тяжко, коли вас ненавидить та людина, яку ви любите, якій ви завжди стараєтесь догодити. Еге, се велике нещастя!

XII.

Тепер, друзі мої, нам доводиться попрощатись з нашими місцями, зо старими Бараками в дубовому лісі і зо всіма добрими людьми, що ми там з ними познайомились.

Другого дня біля години десятої вранці ми були вже у долині Грауфталь по той бік гори, під скелями. Там повинні були збиратись усі охотники з нашої округи і вже звідтіля іти на Бітш, потім у Візенбург, а з відтіля ще далі; хто прийшов перший, той мав дождитися інших.

Ми вийшли дуже рано, бо ще вдосвіта почувалося, що спека буде велика. Маргарита, Шовель, дядько Жан, батько і ціле місто,—чоловіки, жінки і діти проводили нас до цього першого спочивку. Ми росташувались обозом край піскуватої дороги у холодку під берестками, поставивши рушниці до купи. Перед нами розстелилась широка долина з річкою, з вербами по берегах, зо старим лісом на горбах, над котрим де-не-де по-над зеленими деревами стриміли вершки голих скель.

Скільки разів за останніх пятьдесят

літ я спинявся у тій долині, розглядався навкруги і згадував ті давні часи. Ті минулі події знову ставали мені перед очима і я думав собі:

— Ось тут ми обнялися в останнє! Ось тут бідний Жан або нещасний Жан-Кльод, взявши рушницю на плече, обернувся, щоб стиснути руку батька свого і сказав: „До побачення через рік!“

Ось цею стежкою прийшли охотники з Сен-Жана де-Шу, а ось тою—з Мітельбронна; їх барабани давно вже торохтіли в лісі аж нарешті вони самі вийшли з по-за дерев, настромивши свої великі брилі на штики. І тоді крик: „Слава народові!“ лунав по долині.

Ой, як давно все це було! А тимчасом ще живі ті дерева, кущі, скели, і та сама повійка в'ється по камені; а де ж ті люде, що тут кричали, обіймались, обіцяли вернутись,—де вони? Як подумати, скільки товаришів погинуло по-над берегами Мозеля, Мааса, Рейна, в верболозах Аргони, то треба признатись, що Божа сила піклувалась нами.

Я розказую вам усе це, щоб ви могли уявити собі, як збирались охотники у липні р. 1792. По всій Франції діялось так само: скрізь охотники сходились в умовлених місцях і звідтіля вже виступали у поход.

Маргарита сіла коло мене на траві край дороги і достала з кошика, що принесла з собою, хліба, м'яса та вина. За тих часів у Грауфталі нічого неможна було

дістати, бо ще не було тоді трактира старого Бекера і знавши, що доведеться чекати, всі жінки принесли з собою де-якої їжи.

Шовель, батько, дядько Жан та ще скілька чиновників з управи стояли на дорозі нижче нас під дубом і здалеку поглядали на нас; вони розуміли, що нам багато треба поговорити з собою і хочеться посидіти наодинці. Маргарита просила мене писати до неї, коли тільки зможу; вона з любов'ю дивилась на мене; але не плакала, як інші жінки, вона була розумна і одважна і добре знала, що не треба завдавати смутку тим, хто йде.

— Поки ти будеш там, далеко,—казала вона любенько,—я буду весь час думати про тебе!.. За свого батька не клопочись... він же тепер і мені батько... я його люблю... він буде мати все, чого йому треба.

Я стояв перед нею, слухав її, мов зачарований, і одваги мені прибувало. І ніколи мене не покидала надія, що я вернусь; серед найгіршої небезпеки, коли інші падали знесилені, під дощем чи снігом, гинули від холоду, голоду та тягарів походу, я цупко держався за ту надію, щоб тільки знову побачити Маргариту; її любов піддержувала мене.

Коло нас під скелею сиділа сім'я Гусна, підрядчика, що поставляв до війська сіно; сам старий, мати, сестри—вони всі плакали і лементували, а батько говорив, що сини, перед тим, як записуватись, повинні

були спитати у його дозволу; не треба їм було іти обом, бо він вже дуже старий і не може сам вести своє діло. Це було дуже сумно, і бідні хлопці стояли мов прибиті.

На щастя в інших місцях старі не так говорили з молодими: раз-у-раз в їх розмовах чути було слова: воля, отчизна.

А коли прийшов отець Кристоф, всі привітали його криком: „Слава народові“! І той крик пішов по долині і відбився луною від Фальберга та „Чорної Ватаги“. Здавалося, що ті високі старі гори ожили і кричали з нами; здавалося, що одна гора нахиляється до другої і простягає до неба ті віковічні дуби, мов руки. Все аж тремтіло.

Отець Кристоф привів лютцельбурських охотників і хотів поблагословити наші прапори. Я здалеку побачив його, ще під Бішельберськими скалами, коли він спускався крутою стежкою, ведучи за руку Етьєна. Я не встиг попроситися з братіком і тепер він ішов до мене, штикульгаючи на своїх кривих ніжках.

Крики лунали невпинно, і я спустився аж до моста на Цінзелі. Була вже година одинадцята. У тій долині спека була страшена і було так душно, що у річці вся риба піднялася на поверх води, збираючи мух і комашню, що падали у воду цілими хмарами. На мості отець Кристоф, якому піт струмками збігав по виду, протягнув мені свої величезні руки і сказав:

— Я радий за тебе, Мішелю; я чув про твоє щастя і знаю, що ти заслужив його.

Ет'єн поліз до мене на руки і ми пішли до хатки лісника, де збиралась загальна рада громад. Ет'єн побіг поцілувати Маргариту і батька. Шовель, дядько Жан і сільські старшини підійшли привітатись з отцем Кристофом.

Всі охотники з околичних сел, чоловіка з п'ятьсот вже були зібрались, не ставало тільки людей з гірських хуторків. Тільки що ми встигли зібратись, як почулись барабани здалеку і де-хто обізвався: „ось і вони!“

Вони прийшли після всіх, бо й дороги їм було верстов на п'ять більше. Це були все дроворуби, вуглярі та сплавщики лісу, хлопці дебелі й здоровенні; вони вже собі вибрали за старшого шевця Кльода Гуллена, того самого, що р. 1814 так завзято оборонявся проти спільного війська європейських держав. Був з ними й селянин Марко Дівес, у великому повстяному брилі, у полотняних штанах, босий, у короткій блузі, підперезаний мотузком; ще за скількі гонів чутно було, як він голосно балакав, кричав, підбадьорював тих, що були пристали, кукукав зозулею; він розмахував довгою булавою, а щоб скоротити собі дорогу, перейшов річку у-блід, по пояс у воді; за ним і інші полізли у воду, викупались і освіжились після тої спеки і довгої ходи.

Як прийшов Гуллен з товариством, Жан

Ра і обидва сини Леже, що стали за барбанщиків, пробили збір, і ми всі зрозуміли, що настала рішуча хвилина.

Всякий, хто ходив шляхом із Фальцбурга на „Малий Камінь“, знає ту велику скелю, ліворуч од дороги посеред луку. Трудно зрозуміти, яким чином вона опинилась тут. Певна річ, що вона скотилася з гори, але коли? Ніхто того не знає; мабуть ще за тих часів, кочи й людей не було на світі. Отже на ту скелю виліз отець Кристоф, його обступили охотники і велика сила всяких людей, що збіглися з міста; він нагадав нам наші обов'язки, яко салдатів-християн, а потім, серед загальної поважної тиши, посвятив наші прапори. У кожного села був свій прапор; їх згорнули всі до-купи і він поблагословив їх і посвятив, прочитавши молитву.

Після його виліз на той самий камінь Шовель, яко член міської управи і голова клубу; він сказав подати собі прапор батальона, великий трьохбарвний прапор з червоною селянською шапкою на кінці ратища і сказав, благословляючи його:

— Стара шапко французького селянина! Довго ти хилилася до землі; наші нещасні батьки по́том своїм змочили тебе; шапко кріпацька, яку пани та єпископи тисячу літ топтали під ногами—підведись угору! Іди на війну! Носили тебе раби—невольники, нехай же діти й онуки тих рабів несуть тебе через ряди штиків наших во-рогів! Нехай вони держать тебе високо,

нехай ніколи не дадуть тобі схилитись і будь же ти пострахом для всіх тих, хто хоче знову вернути народ у неволю! Хай вони тремтять перед тобою і нехай на віки-віків люде знають, як ти, з пригноблення й неволі силою і одвагою твоїх оборонців, синів народу, піднялася до найвищої слави!“

Потім Шовель звернувся до всіх присутніх, що слухали його, затаївши дух, і скрикнув:

— Охотники, діти народу! Присягніть, що будете обороняти цей прапор ціною життя вашого... цей прапор, що його передає вам отчизна... цей прапор, що обіцяє вам волю і нагадує про віковічні страждання і неволю ваших батьків і дідів!.. Присягніть!

— Присягаємо!—гукнули ми всі в один голос.

— Добре,—сказав він. Приймаю вашу присягу іменем отчизни; вона довіряє вам, покладає на вас свою надію, і благословляє вас!

Він промовив ці слова просто, але з великою силою, голос його лунав так далеко, що всякий міг чути його.

Після того Шовель зійшов з каменя і зараз усі, хто немав близьких родичів-охотників, пішли назад до дому, бо з боку „Малого-Каменя“ сунула темна синя хмара, а спека була така страшенна, що напевне можна було сподіватись великого дощу.

Шовель звелів бити у барабани на збір. Ми стояли навколо його, дядька Жана та старшин і він сказав нам, що по конституції ми повинні самі вибрати собі офіцерів та унтер-офіцерів, як скоро прийдемо до обозу; а тим часом він радив нам вибрати собі начальника, який доглядав би порядку в поході, роставляв би нас по квартирах і назначав би час, коли виступати у поход і т. и. Вибори ми зробили хутко. Горняки вже були вибрали собі за старшого шевця Гюлена; вони кричали:

— Гюлен!

Ми всі за ними назвали того самого, і Гюлен став нам за начальника до Ріксгеймського обозу. Роботи йому було не багато: він тільки приспішав нас у поход, а коли ми приходили на спочинок у яке село, то він ішов до управи просити для нас притулку і харчів.

Тепер треба вам розказати про наше прощання. Коло полудня небо стало дуже темне і в лісі почало шуміти, як буває перед бурею, коли ще вітру нема, а листя починає тремтіти; помітивши це, Гюлен, що сидів зо старшинами, вийшов на дорогу і сказав бити у барабани на поход. Всі зрозуміли, що пора вже прощатися; старшини, Шовель, отець Кристоф, мій батько і всі інші зійшли з горбочка на дорогу. Я дивився на Маргариту і очей з неї не зводив, так ніби хотів запам'ятати її обличчя на всі ті три роки, що ми з нею не будем бачитися. Вона також дивилась на ме-

не, а сльози стояли їй в очах. Я взяв її за руку і почув, що вона ніби хоче вдержати мене.

— Ну поцілуймося,—сказав я їй.

Я поцілував, а вона була бліда і нічого не говорила. Я взяв з кущів свою торбу і почепив її на плечі. Шовель, мій батько, Ет'єн і дядко Жан підійшли. Ми обнялися. Я ще раніше віддав батькові вісімдесят ліврів, що взяв, як першу платню охотникові, щоб він мав чим заплатити з Ет'єна у Лютцельбурці; а тепер, обіймаючи дядька Жана, я почув, що він всунув мені щось у кешеню. Се було два золотих червінці і вони мені потім стали у дуже великій пригоді.

Пора вже було йти, бо вже одвага починала покидати мене. Я взяв рушницю і сказав:

— Прощайте!.. Прощайте всі!.. Прощайте!

Але в ту-ж мит Маргарита покликала мене.

— Мішелю!—та таким голосом, що у мене аж серце здригнулося. Я вернувся до неї і бачивши, що вона плаче, сказав їй:

— Та ну-бо, Маргарито, не журися! То-ж для отчизни треба йти.

У мене вже сили не ставало; всі плакали, а найбільше жінки.

Маргарита перемогла себе. Вона обняла мене і сказала:

— Обороняйся добре!

Я швидкою ходою пішов у долину, не

сказавши нікому нічого. Я навіть не оглядався назад.

Вже всі охотники були там на дорозі; підійшли ті, що забарились, і ми рушили, ставши по троє, по четверо у-ряд.

Великі краплі дощу вже почали капати; запахло свіжим дощем, що прибив гарячу куряву; коли ми звернули на дорогу, що до „Малого Каменя“, блиснула блискавка і почався рясний дощ; але хмара пройшла стороною, по-над Саверном, в Альзасі, а нас тільки трошки прохолодив дощик.

Того ж дня, коло години третьої з полудня, ми пройшли через „Малий-Камінь“, не спиняючись. Вже з пів милі за ним ми стали для спочинку коло великої гути серед лісу.

Увесь час я ішов задумавшись і схиливши голову і навіть не дивився на товаришів: багато думок наганяли одна другу. А вже коли ми посідали під великою повіткою, распалили вогонь, а люде понаносили нам хліба і пива, Марко Дівес, що сидів коло мене, поклав мені руку на плече і сказав:

— А що, Мішелю, тяжко покидати рідну країну!

Я подивився на його і любо мені було, що зустрівся з ним; але я нічого не сказав йому, бо до розмови охоти не було. Попоївши хліба і випивши по шклянці пива, ми полягали в клуні та у повітці, долі, поклавши під голови свої торбинки.

Велике щастя молодій людині, що во-

на може заснути і на часинку забути свої клопоти; старі люде такої розваги не мають.

Другого дня вдосвіта Гюлен кричав нам:

— Пора вже йти, товариші! Пора йти.

Всі повставали і побрали свої торбинки. За ніч упала рясна роса і тепер збігала краплями з черепичної покрівлі. Старі салдати, що були серед нас, позав'язували хусточками замки рушниць перед тим, як брати їх на плече.

Тільки що ми лагодились рушати, як з правого боку побачили довгу низку охотників верхами, що йшли з департаменту Долішного Рейну. Це були національні драгуни, як ми їх тоді називали; сини заможних селян, броварників, почтарів, різників, фермерів, усе людей заможних; вони їхали на своїх власних конях. За винятком трьох-чотирьох колишніх салдатів, що були у своїх старих мундирах, всі ті альзасці були у селянській одежі: один був у великому трекутному брилі і довгих чоботях, другий у короткому лейбіку та у черевиках. Одна тільки була прикмета, що по ній можна було назвати їх драгунами: у всіх були при поясі великі шаблі у шкурних піхвах і брязчали вони, торкаючись до стремен. Всі вони були хлопці гожі й здорові всі добре їздили верхи і всі вони були веселі й жваві. Побачивши нас здалеку коло повіток, вони, по команді свого начальника, повиймали шаблі і всі гур-

том заспівали революційну пісню—марсельезу. Ніхто з нас іще не знав тої пісні, але скоро ми її почули на полі битви і навчилися її:

„Гей, сини отчизни!
Вже настав день слави!“

Яка це була чудова пісня, особливо під такий час! Ми мало не подуріли з радощів. „Слава народів!“—загуло скрізь, а коли підїхали ті альзасці до гуті, то хазяїн вийшов проти них з жінкою, з дочками і просив їх спинитись на спочинок. Ми також обступили їх, хапали коней за уздечки, їх самих за руки і кричали:

— Стійте, хлопці-молодці, славні альзасці! Злізайте з коней, побратаємось! Слава народів!

Але їх начальник, здоровенний велетень, сказав, що їм був приказ конче того ж таки дня ставитись у Саарбрюкені і вони поїхали далі, співаючи свою пісню.

Ви не можете уявити собі, як розпалювала нас та пісня. Нам здавалося, що цим криком отчизна, закликає нас рятувати її. І коли ми після того рушили у дорогу, кожний з нас почував у собі нову силу, бадьорість і одвагу.

Я думав собі: тепер уже все піде добре; у нас замість карманіюли є така пісня, про яку мріяв Шовель: пісня дужа, могутня і велика, як сам народ.

Пам'ятаю, що у всіх селах і містечках по дорозі був великий рух; скрізь гули церковні дзвони, на всіх перехрестних до-

рогах до нас прилучались нові охотники і вітали нас веселим криком.

— Воля або смерть!

І ми їм відповідали таким самим словом. Де—далі нас ставало все більше й більше: вже з на пів-верстви ростягнулось наше військо по дорозі; вся країна піднялася. Як доводиться обороняти справжню народню справу, то Бог його знає, звідкіля ті люде охочі беруться: неначе з-під землі виростають.

У маленькому місті Бічі на вулицях, на майданах, по всіх заїздах так було повно народу, що нам довелося стати обозом за містом, серед садів та лісів у-купі з деякими іншими селами. Гюлен сам пішов до міста, щоб заявитись начальству і добути для нас харчів.

Я дивився на те старе місто, на пів французське на пів німецьке; воно дуже скидалося на Саверн; на горі була фортеця, а дійти до неї можна було стежками або підземним пролазом. На горі стояли гармати, а видно їх було з долини за скілька верст. Я бачив на валах червоні мундирі нещасних салдатів з Шато-В'є; вони присягнули вмерти до останнього, а не здати фортеці і додержали свого слова; а тимчасом той злочинець, що їх убив, маркіз де-Бул'є, показував прусакам дорогу у Францію.

У Бічі нам у-перше роздали патрони і звідтіля ми пішли у Ріксгейм, що між Візенбургом та Ляндю.

Довелося нам цілий той день іти без спочинку степом; ліси вже лишилися по-за нами і тільки з де-рідка ми могли спочити у холодку під садами. Багато ватаг піших та кінних з усіх боків прилучались до нас звідусіль.

Тягнулись також і підводи, навантажені вином та всякою військовою справою; курява була страшенна і ми всі були-б дуже раді, як-би випав такий дощ, як учора.

Ми прийшли у Ріксгейм о девятій годині увечері і застали там велику радість у війську: того дня вранці була перша бійка нашої кавалерії з ворогами; наші національні драгуни розігнали Ебенських гусарів і драгунів Любковича, якими командували офіцери-емігранти; вони хотіли забрати наші обози з харчами, що йшли на Ляндю. Бійка була гаряча. Нашими командував Кюстін.

У селі Ріксгеймі люде з великим жалем розказували про бідного маленького барабанщика з баталіону страсбурських охотників; він перший побачив Ебенських гусарів здалеку на дорозі і почав бити у барабан на тривогу. Один гусар, проскочивши коло його, відрубав йому шаблею праву руку, але бідний хлопчина все-ж таки бив у барабан лівою рукою; його ростоптали кіньми.

Ось як почалась у нас війна!

А тепер мені треба трошки спочити. І треба мені також побачитись з двома мо-

їми старими товаришами, що живуть у горах; вони допоможуть мені де-що пригадати. Отже, друзі мої, я на час припиню моє оповідання. Ця перша війна республіки така важна, що треба добре подумати перед тим, як почати про неї розказувати. А надто по-ряд із неї були ще інші важні події і, щоб розказувати все до-ладу, треба розібрати де-які старі папери і писати тільки те, що всяка чесна людина признає за щирю правду.

Ну, та коли Бґ дасть мені здоров'я, то дальше оповідання незабаром почнеться.

Кінець другої частини.

Книжки М. Левицького.

- За коліївщини. Оповід. з мал. Київ р. 1907 . ц. 10 к.
Оповідання т. I. Київ, р. 1907. ц. 50 к.
Єж. Вдосвіта. Оповід. перекл. М. і З. Левицьких Київ
р. 1908 ц. 50 к.
Петрусів Сон. Оповідання СПБ. 1906 р. . . . ц. 3 к.
Як рятуватися при наглих випадках та каліцтвах. Київ р.
1906 ц. 3 к.
Короста або гчухачка. Київ. 1901 ц. 1 к.
Баби-шептухи. Київ р. 1901 ц. 3 к.
Сібірська язва. Київ. р. 1901 ц. 2 к.
Лихі хвороби на очі Київ р. 1901 ц. 1 $\frac{1}{2}$ к.
Склад видання в Українській книгарні у Києві,
Безаківська вул. 8.

Приймається передплата на 1909 рік.

НА

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСНИК

(рік видання дванадцятий).

Український місячник літератури, науки і громадського життя, виходить книжками по 12—15 арк. друку. На рік 8 карб., для не-
заможних—7 карб. Можно виплачувати частками.

Адреса Київ, Велика Володимирська, 28.

Видавець *пр. М. Грушевський.*

Редакторъ *С. Веселовський.*

Склад видання в
Українській Книгарні у Києві.
Безаківська ул., 8.

Ціна 60 коп.